

П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк

ПРАВА ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

П. М. Рабінович, М. І. Хавронюк

ПРАВА ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Навчальний посібник

НБ ІНУС

661328

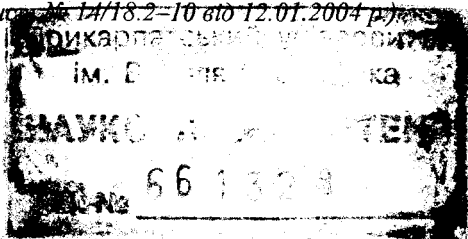
Київ • Атіка • 2004

ББК 67.9(4УКР)304я73

P12

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів
вищих навчальних закладів*

(Лист М. 14/18.2-10 від 12.01.2004 р.)

Рецензенти:

В. Н. Денисов, доктор юридичних наук, професор.

О. В. Петришин, доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент АПрН України.

Рабінович П. М., Хавронюк М. І.

P12 **Права людини і громадянина: Навчальний посібник.**— К.: Атіка, 2004.— 464 с.

ISBN 966-326-014-9

Навчальний посібник відображає основні положення сучасної української доктрини щодо прав та свобод людини і громадянина та їх гарантій, характеристика яких подається крізь призму відповідних світових і європейських стандартів.

Призначений для студентів вищих юридичних навчальних закладів.

ББК 67.9(4УКР)304я73

ISBN 966-326-014-9

© Рабінович П. М., Хавронюк М. І., 2004
© Видавництво «Атіка», 2004

Передмова

Актуальність поширення в Україні знань щодо прав та свобод людини і громадянина навряд чи вимагає нині спеціального обґрунтування. Безліч прикладів можна наводити на підтвердження того, що саме брак таких знань у багатьох осіб стає перешкодою у реалізації та захисті прав і свобод.

Проте, вітчизняної навчальної літератури з цих питань вкрай недостатньо. Виданий декілька років тому шкільний підручник «Права людини» (Київ, 1997), а також деякі коментарі конституційних прав і свобод громадян України нагальної суспільної потреби у поширенні зазначеної інформації не задовольняють¹.

Особливістю посібника є, по-перше, поєднання у ньому матеріалу загальнотеоретичного, можна сказати, філософсько-правового характеру (розділи I і II) з характеристикою закріплених у Конституції України, а зрештою – і в її чинному законодавстві, основних конкретних прав, свобод та обов'язків людини і громадянина в Україні. А по-друге, ця характеристика подається із урахуванням та крізь призму світових і європейських стандартів прав і свобод людини – головним чином тих, котрі закріплені у Конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 року й конкретизовані у прецедентних рішеннях Європейського суду з прав людини.

Навчального посібника, який би відзначався такими особливостями, в Україні ще не видавалось. Наскільки ж вони є виправданими, підставними, має виявити, у кінцевому підсумку, практика національного та міжнародного забезпечення прав і свобод людини і громадянина в Україні. Важливими показниками будуть і результати використання посібника у навчальному процесі та відгуки тих читачів, для яких він безпосередньо призначений, – студентів вищих юридичних навчальних закладів.

Проте, посібник призначено не тільки для студентів, а й для усіх інших громадян, котрі не байдужі до прав і свобод, що належать їм та тим особам, які їх оточують.

Авторами посібника є: **П. М. Рабінович** (передмова; глави 1–4, 6) та **М. І. Хавронюк** (глави 5, 7–14, додатки); при цьому пункти 2.2.–2.4 і 8.3 написані П. М. Рабіновичем і М. І. Хавронюком у співавторстві.

¹ П. М. Рабінович. Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень).– Х.– 1997. Права людини. Підручник для 10–11 класів загальноосвітніх шкіл, ліцеїв та гімназій.– К.– 1997; Хавронюк М. І. Конституція України. Офіційний текст. Коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина. Навч. посібник.– К.– 2003; Кушніренко О. Г., Слінько Т. М. Права і свободи людини і громадянина. Навч. посібник.– Х.– 2001.

ОСНОВИ ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ТА ЇХ МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ

Глава 1 ПРАВА ЛЮДИНИ: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА

1.1. Поняття прав людини

1.1.1. Соціальні можливості людини як онтологічна сутність її прав

У слов'янських мовах слово «*право*» вживається на позначення понять, котрі відображають різні соціальні явища. Явище, що виникає та існує незалежно від держави і має загальносоціальну природу, є загальносоціальним феноменом. Інше ж явище, поняття про яке також позначається цим терміном, – це наслідок виключно державної діяльності, втілення її волевиявлення. Зважаючи на це, необхідно розрізняти, відповідно, право загальносоціальне і, так би мовити, спеціально-соціальне чи, умовно кажучи, юридичне.

Загальносоціальне право – це певні можливості учасників суспільного життя, які об'єктивно зумовлюються рівнем розвитку суспільства і мають бути загальними та рівними для всіх однойменних суб'єктів. Саме соціальні можливості суб'єкта і становлять *онтологічну*¹ сутність його прав.

Залежно від виду носіїв цих можливостей розрізняють: права людини; права сім'ї, нації (народу), інших соціальних

¹ Онтологія (грецьк. on(ontos) – *ство* і... *логія*) – учення про буття, принципи буття, його закономірності.

спільнот (класів, суспільних прошарків, груп, громадських об'єднань, трудових колективів тощо); права людства. Зупинимось більш докладно на понятті прав людини.

Права людини – це певні можливості людини, котрі необхідні для її існування та розвитку в конкретно-історичних умовах, об'єктивно визначаються досягнутим рівнем розвитку людства і мають бути загальними та рівними для всіх людей.

Отже, це, по-перше, певні свободи людини, тобто її спроможність діяти певним чином або ж утримуватися від певних учинків з тим, аби забезпечити собі (й своїй сім'ї) належне існування, розвиток, задоволення тих потреб, що сформувались. І, якщо йдеться саме про *основні* права, то слід мати на увазі такі можливості, без котрих людина не може нормально існувати. Що значить «нормально»? Відповідь на це питання зумовлюється біологічною й соціальною обґрунтованістю потреб людини. Самі ж потреби як результат історично-природного та соціального розвитку людини не є незмінними. У такому розумінні розглядуваного феномена реалізовано теоретико-методологічний підхід, який можна назвати «потребовим». Адже зазначені можливості людини повинні використовуватися передовсім для задоволення її життєво необхідних потреб і саме у цьому полягає особистісна значущість, цінність таких можливостей (тобто, прав людини).

По-друге, зміст та обсяг можливостей людини залежать насамперед від можливостей усього суспільства, головним чином від рівня його економічного розвитку. І з цього боку права людини – явище соціальне: породжуються вони самим суспільством.

По-третє, ці можливості за їх основними, «початковими» показниками («дозами») мають бути рівними, однаковими в усіх людей. Лише тоді вони будуть правовими (відповідно до терміно-понять «*праведний*», «*правильний*», «*справедливий*», «*правий*» тощо).

По-четверте, вони не повинні відчужуватися, відбиратися, ліквідуватися будь-ким, не можуть вони бути і «дарунком» з боку держави або будь-якої іншої організації чи особи.

У документах різних організацій (зокрема, міжнародних) та в національному законодавстві, у науковій та публіцистичній літературі часто вживається вираз «права і свободи людини». Проте відмінність між правами і свободами як соціальними явищами, а також між відповідними поняттями (якщо не вважати їх тотожними) ще й донині однозначно не

з'ясована навіть на загальнотеоретичному рівні. Тому терміни «права» і «свободи» здебільшого використовуються як синоніми. І якщо зміст поняття прав людини розкривається нами через філософську категорію «можливостей», то така його інтерпретація обіймає, мабуть, також і поняття свобод людини.

Розуміння прав людини як її певних можливостей має місце, так чи інакше, у працях багатьох юристів, суспільствознавців. Що ж до інших інтерпретацій даного поняття у сучасній науковій літературі, зазначимо лише, що вони можуть бути зведені у найзагальнішому вигляді до таких: 1) права людини – це певним чином внормована її свобода; 2) права людини – це певні її потреби чи інтереси; 3) права людини – це її вимоги про надання певних благ, скеровані суспільству, державі, законодавству; 4) права людини – це певний вид (форма існування, спосіб вияву) моралі.

Усі зазначені підходи (окрім першого) відображають, як видається, досить суттєві, проте не онтологічні, не «субстанціональні» статуси досліджуваного феномена. І тільки категорія *можливості* (свободи) дозволяє найбільш адекватно відобразити саме *онтологічну* соціальну сутність прав людини.

Права людини, як і будь-яке інше явище, характеризуються певними якісними та кількісними показниками. Якісні показники розкриваються, насамперед, змістом прав людини, кількісні – поняттям обсягу прав людини.

Поняття змісту прав людини та поняття обсягу прав людини є, наприклад, у статті 22 Конституції України. Зокрема, частина 3 цієї статті встановлює, що при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав людини. Згадане положення є дуже важливим, оскільки у ньому Конституція України торкається розглядуваної нами проблеми обмежування прав людини. Адже звуження змісту і скорочення обсягу прав людини і є основним наслідком їхнього обмежування.

Характеризуючи зміст прав людини, необхідно спиратися на філософську категорію змісту. З філософської точки зору, зміст – це певним чином впорядкована сукупність елементів і процесів, які утворюють предмет чи явище. Структура, внутрішня впорядкованість є необхідним компонентом змісту. Із зміною структури, організації суттєво змінюється зміст об'єкта, його властивості. Які ж елементи можна виділити у такому явищі, як права людини?

З наведеного вище розуміння прав людини стає очевидним, що центральним, стрижневим їх елементом є певні можливості людини – можливості діяти певним чином чи утримуватися від певних дій задля задоволення її потреб та інтересів. Як відомо із загальної теорії діяльності, остання характеризується певними складовими, властивостями, рисами. До них належать: мета, предмет (об'єкт) діяльності, умови діяльності, способи (форми) діяльності, засоби діяльності, результати діяльності та інші складові. Найбільш важливими, визначальними серед них є умови та засоби діяльності, оскільки саме ними зумовлюється реальність використання можливостей суб'єкта, тобто їх здійсненість. Тому поняття змісту прав людини можна визначити як умови та засоби, що вони складають можливості людини, необхідні для задоволення потреб її існування та розвитку.

Кількісні показники прав людини можуть відобразитися, як підкреслювалось, поняттям обсягу прав людини. Як зазначається у літературі, кількість – це визначеність предмета, яка характеризує його множинність, величину, інтенсивність і ступінь вияву тієї чи іншої властивості. Обсяг, як і будь-яка кількість, визначається за допомогою певних одиниць виміру (наприклад, кількість певних можливих варіантів поведінки, кількість часу, кількість благ, розмір пільг та ін.). Отже, **обсяг прав людини** – це їх суттєва властивість, яка відображається показниками відповідних можливостей, виражених у певних одиницях виміру.

Одиниці виміру «кількості» (обсягу) прав людини не можуть бути універсальними, однозначними, однорідними для всіх і будь-яких прав людини. Характер таких одиниць виміру зумовлюється, насамперед, змістом можливостей, які відображені відповідними правами, а також особливостями носіїв (суб'єктів) прав та специфікою об'єктів цих прав (тобто тих чи інших благ). Наприклад, право на свободу вибору віросповідання може характеризуватися кількістю віровизнань, конфесій, які можуть бути предметом такого вибору. Право здобувати вищу освіту характеризується, зокрема, кількістю вищих навчальних закладів, у яких можна її здобути, а також кількістю спеціальностей, за котрими готують фахівців у цих закладах. Право бути обраним Президентом України характеризується кількісними показниками періоду (часового інтервалу), протягом якого можна його здійснювати.

Зазначені одиниці виміру якраз і можуть використовуватися для визначення обсягу відповідних прав людини.

Повторимо: соціальні можливості, котрі є у розпорядженні людини, становлять онтологічну сутність її загальносоціальних прав. Остання, проте, є сутністю лише, так би мовити, першого порядку (першого рівня). Натомість більш глибокою сутністю явища, що розглядається, – сутністю другого рівня – є моральна сутність. Її концептуальним виразом виступає *гідність людини*.

1.1.2. Гідність людини як морально-сутнісна основа її прав

Основні наукові підходи до інтерпретації гідності людини можуть бути позначені, як: а) «*суб'єктивістський*» (самооцінка людиною її власної цінності, значущості), б) «*об'єктивістсько-соціальний*» (соціальна – групова чи загально-суспільна – оцінка гідності людини) і в) так би мовити, «*суб'єктивістсько-соціальний*» (самооцінка людиною її соціальної оцінки, сформульованої іншими суб'єктами).

Можна виділити (щоправда, вже за іншим критерієм) ще й так званий *об'єктивістсько-антропологічний* підхід до розуміння гідності людини. Саме його й утілено у тих положеннях міжнародно-правових та конституційних актів, згідно з якими гідність людини є властивістю усіх членів людської сім'ї й усі люди є рівними у своїй гідності, про що йдеться, зокрема, у преамбулах до кожного із трьох актів, які складають Міжнародну хартію прав людини.

Теоретичним відображенням такого підходу можна вважати дефініцію, згідно з якою *гідність людини* – це її самоцінність як родової біосоціальної істоти, змістовно зумовлювана, насамперед, існуючими суспільними відносинами, а також іншими факторами людського буття. Психічним (ідеальним) відображенням цієї органічної, «природженої» властивості кожної людини є її власні, а також інших суб'єктів суспільства оціночні судження стосовно зазначеної властивості, тобто оцінки гідності людини.

«Антропологічна» (а тим більше – трансцендентна) гідність людини, саме з огляду на її природу, є абсолютною, об'єктивно недоторканою, незайманою; вона сама по собі не може якимось чином ушкоджуватись, не може бути

об'єктом порушення. Тому її навряд чи можна *безпосередньо* пов'язати із правом людини на компенсацію моральної шкоди, спричиненої приниженням «антропологічної» (або ж трансцендентної) гідності людини. Однак *оцінка* саме цієї гідності стає таким об'єктом і може применшуватись, принижуватись, спотворюватись завжди, коли порушується будь-яке право будь-якої людини. А внаслідок цього в останньої може, за певних умов, виникати право на компенсацію моральної шкоди.

Оскільки гідність людини, беззаперечно, належить до сфери *моральних* явищ, є, так би мовити, моральним «параметром» особи, остільки й існують підстави позначити поняття про вказану шкоду терміном «моральна».

Поняття «гідність людини» вельми інтенсивно використано у низці фундаментальних міжнародно-правових актів. Для прикладу, відзначимо, що у шести фундаментальних актах ООН та у двох актах ЮНЕСКО, котрі безпосередньо присвячені правам людини, воно вживається 30 разів. А в одному із актів Ради Європи це поняття включено навіть до назви акта: «Конвенція про захист прав і гідності людини з огляду на застосування досягнень біології та медицини» (прийнята 4 квітня 1997 р.).

Поняття «гідність людини» дістає втілення й у конституціях деяких держав. Так, ст. 3 Конституції Італії, ухваленої 27 грудня 1947 р., закріплює положення про те, що «всі громадяни мають однакову суспільну гідність». (І це закріплення відбулося ще за рік до прийняття ООН Загальної декларації прав людини, у ст. 1 якої проголошено, що всі люди народжуються «рівними у своїй гідності»).

Процес конституційного відображення феномену гідності людини кардинально інтенсифікувався у тих державах Центральної та Східної Європи, які належать до перехідних (постсоціалістичних). Поняття гідності є нині, зокрема, у конституціях Білорусі, Болгарії, Естонії, Литви, Македонії, Молдови, Росії, Словачії, Словенії, Узбекистану, Хорватії, Чехії. У Конституції Республіки Польща зафіксовано, що «природжена й невід'ємна гідність людини є джерелом свобод і прав людини і громадянина. Вона є непорушною, а її повага і захист становлять обов'язок органів публічної влади» (ст. 30).

Усе це є свідченням невідповідності, закономірності сучасної гуманістичної тенденції у розвитку інституту прав людини і зростання її самоцінності.

1.2. Класифікація основних прав людини

Класифікація основних прав людини набуває практичного значення, зокрема, при розробці, творенні конституції та інших законів будь-якої держави (в тому числі України), оскільки здатна сприяти забезпеченню повноти й обґрунтованості послідовності викладу таких прав у законодавстві, а також диференційованому визначенню юридичних засобів їх охорони та захисту.

Видова класифікація прав людини, котра відображена у назвах прийнятих 1966 року Міжнародних пактів про соціальні, економічні і культурні права, а також про права громадянські та політичні, хоча й була на той час значним кроком уперед, зараз уже навряд чи видається взірцевою, з огляду на досягнення суспільної науки, і не завжди здатна задовольнити правореалізаційну та правозахисну практику. Зокрема, не можна не відзначити, що всі права людини є соціальними у тому сенсі, що вони обумовлені соціумом, суспільством як за змістом, так і за засобами їх здійснення. Зважаючи на це, «несоціальних» прав людини (особи) існувати не може. Стосовно ж так званих «громадянських» прав, то таке поняття (як і сам термін) природним чином асоціюється із правами саме громадян, тобто не всіх, не будь-яких людей, а лише юридично визнаних громадян тієї чи іншої держави. Тому зазначене поняття не є тотожним із поняттям «особистих» (точніше, особистісних або ж особових) прав людини.

Класифікувати права людини слід насамперед за змістом (характером) людських потреб, що цими правами забезпечуються. Тоді класифікація останніх матиме такий вигляд:

- *фізичні (життєві) права* – це можливості людини, необхідні для її фізичного існування, для задоволення її біологічних, матеріальних потреб (зокрема, права на життя, фізичну недоторканність, безпечне природне середовище, житло, соціальний захист);

- *особистісні права* – це можливості збереження, розвитку й захисту морально-психологічної індивідуальності людини, її світогляду та духовності (зокрема, права: на ім'я, честь та гідність, свободу думки і слова);

- *культурні (гуманітарні) права* – можливості збереження та розвитку етнічно-національної самобутності, доступу до знань та інших духовних здобутків людства, до їх засвоєння, використання та участі у подальшому примноженні

(зокрема, права: на освіту, користування надбаннями культури і мистецтва, наукову, технічну і художню творчість, авторські права);

- *економічні права* – це можливості людини реалізовувати свої здібності, здобувати своєю працею засоби для існування, беручи участь у виробництві, розподілі й наданні матеріальних чи інших благ (зокрема, права: на здобуття професії, вибір і здійснення трудової або іншої діяльності, сприятливі умови та справедливу оплату праці);

- *політичні права* – можливості людини брати участь у суспільному (державному й громадському) житті, впливати на діяльність різноманітних державних органів, а також громадських об'єднань насамперед політичного спрямування (зокрема, права: на юридичну правосуб'єктність; участь у формуванні представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування, у створенні та діяльності громадських об'єднань).

Нині широко визнаним є принцип єдності й взаємозалежності усіх груп основних прав людей. Однак було б хибним твердження про те, що всі ці групи є цілком рівноцінними за значенням для існування і розвитку людини. Тому й послідовність викладу різних прав людини не повинна бути довільною, «випадковою»: вона має так чи інакше враховувати певну нерівнозначність їх для людини та відображати її.

Окрім наведеної – як видається, основної – класифікації, всі права людини можуть поділятися на певні види й за іншими критеріями, а саме:

- за значенням для їх носія – *основні* (безумовно необхідні для його існування та розвитку) і *неосновні* (які не є життєво необхідними);

- за способом здійснення – *активні* (свобода «для», тобто для вчинення активних дій) і *пасивні* (свобода «від», тобто від втручання, перешкоджання з боку інших суб'єктів);

- за суб'єктним складом здійснення – *індивідуальні* (здійснюються переважно одноособово, наприклад, право на свободу вираження переконань, на виховання своєї дитини) і *колективні* (можуть бути реалізовані лише спільними діями групи носіїв права, наприклад, право на утворення громадських об'єднань, проведення мітингів, демонстрацій);

- за історичною послідовністю виникнення і визнання – *права першого покоління* («громадянські», тобто здебільшого фізичні, особистісні й політичні), *другого покоління* (здебільшого економічні, соціальні та культурні) і *третього*

покоління (так звані *солідаристські*, тобто здебільшого колективні права людини або права колективних суб'єктів, зокрема спільнот).

Така *інструменталізація законодавства* включає, по-перше, пізнання об'єктивно існуючих можливостей для існування та розвитку усіх людей (а також їхніх об'єднань і спільнот), а по-друге, «наділення» законодавства – у процесі його інтерпретації – таким смислом, аби воно могло слугувати засобом, важелем здійснення цих можливостей, тобто «інструментом» використання відповідних прав, а тим самим – і задоволення певних потреб. Йдеться, таким чином, про своєрідне дослідження *функціонального зв'язку* між правореалізаційною діяльністю (причина) і можливістю задоволення певних потреб (наслідок).

У цьому й вбачається конкретно-історична зумовленість смислотворчої інтерпретації юридичних норм, які закріплюють права людини та засоби їх реалізації. Розглядувана інтерпретація, особливо ж її офіційно-нормативний різновид, за необхідності включає і гносеологічну складову, а отже, дозволяє застосовувати до такої інтерпретації категорію *об'єктивної істини*.

1.3. Межі здійснення прав людини

Межі (обмеження) прав людини – це сукупність усіх явищ, які окреслюють зміст та обсяг прав людини. До складу цих явищ можуть входити, зокрема, й юридичні норми, встановлені міжнародним чи національним правом. У такому разі певні обмеження (межі) прав людини є наслідком нормотворчої діяльності, відповідно, міжнародних чи державних органів.

Окремо слід розглянути поняття *обмежування прав людини*. Визначаючи останнє поняття, можна сформулювати положення про те, що обмежування здійснення прав людини – це діяльність владних суб'єктів, насамперед компетентних державних органів, по встановленню меж (обмежень) щодо здійснення прав людини.

Отже, межі (обмеження) прав людини та обмежування здійснення прав людини – це явища (і, відповідно, поняття) не тотожні.

Боротьба за права людини (яка може вважатися головною рушійною силою і сутністю усієї історії людства) *нині*

виражається у боротьбі саме за межі таких прав, насамперед за юридичне закріплення та юридичну інтерпретацію цих меж. Класифікація останніх дозволяє виявити особливості соціальних та інших факторів, від яких безпосередньо залежить правореалізаційна діяльність людини. Використовуючи різноманітні критерії, можна виділити такі різновиди меж прав людини:

✓ залежно від онтологічної сутності явища, яке обмежує права людини – *природні* (біологічні, фізіологічні, екологічні) та *соціальні* (економічні, політичні, духовно-ідеологічні, спеціально-соціальні, наприклад, права і свободи інших людей);

✓ за наявністю чи відсутністю залежності від волі суб'єкта – *абсолютно об'єктивні* (скажімо, певні явища природи), *відносно об'єктивні* (наприклад, законодавчі обмеження), *суб'єктивно-об'єктивні* (фізичні потреби людини), *суб'єктивні* (свідомі самообмеження суб'єкта);

✓ залежно від ступеня соціальної обґрунтованості – *цілком підставні*, *в основному підставні* і *недостатньо підставні*;

✓ залежно від політико-юридичного статусу правообмежуючого суб'єкта – *державні* (міжнародні: *всесвітні*, *регіональні*; *міждержавні* і *внутрішньодержавні*) й *недержавні*, тобто *громадські* (з аналогічними «підвидами»);

✓ за обсягом прав людини, стосовно яких установлено певні межі, – *загальні* (що стосуються усіх прав), *спеціальні* (поширюються на певну групу прав) і *виключні* (розраховані тільки на одне право);

✓ залежно від «стосунків» із законодавством або іншими юридичними джерелами – *легальні* (законні), *позалегальні* (юридично-нейтральні, «іррелевантні»), *антилегальні* (проти-законні);

✓ за видовою належністю державного органу, яким здійснено правообмеження, – *законодавчі*, *президентські*, *управлінські* (адміністративні), *судові*;

✓ залежно від регулятивної природи юридичного акта, котрим встановлено розглядувані межі: *нормативні* й *казуальні*;

✓ залежно від юридичної сили нормативного акта, в якому визначено межі прав, – *законні* (зокрема, конституційні) і *підзаконні* (з їх наступним відповідним поділом);

✓ за характером тривалості (чинності) у часі – *постійні* та *тимчасові* (зокрема, надзвичайні);

✓ за колом осіб, чиї права обмежено, – *спільні, особливі, індивідуальні*;

✓ залежно від стадії юридичного регулювання, на якій відбулося правообмеження, – *правотворчі, правозастосувальні, правореалізаційні*;

✓ за ступенем змістовної визначеності – *повністю визначені (формальні), відносно визначені (зокрема, оцінні)*;

✓ залежно від характеру логіко-гносеологічної операції, якою опосередковувалося визначення меж, – *тлумачні, конкретизаційні, деталізаційні*.

1.4. Основні тенденції сучасного розвитку прав людини

До таких тенденцій належать насамперед:

1) усе ширше запровадження в суспільну свідомість уявлення про те, що саме людина є первинним і головним суб'єктом невід'ємних прав, які мають соціальну природу (соціально-природний характер);

2) поширення принципу правової рівності на все більше коло людей;

3) збільшення «каталога» цих прав (як наслідок збагачення, зростання потреб їхніх носіїв), якому, проте, не завжди відповідають реальні можливості здійснення деяких прав;

4) зростання кількості країн, які допускають наддержавний (міжнародний) контроль за станом дотримання у них прав людини.

Після Другої світової війни дотримання прав людини поступово перестало бути суто внутрішньою справою держав; відтоді виникла і дедалі міцнішає ідея створення нового міжнародного правопорядку. Серед найважливіших «праволюдних» тенденцій його формування слід назвати такі:

1) універсалізація проблематики й концепції прав людини, поширення її на дедалі більшу кількість держав;

2) поширення примату, верховенства норм міжнародного права з питань прав людини щодо відповідних норм внутрішньодержавного законодавства;

3) диверсифікація, тобто урізноманітнення конкретного змісту й обсягу прав людини у різних країнах.

4) об'єктивна інформованість світової громадськості про стан дотримання цих прав у різних країнах;

5) утворення й розгортання діяльності недержавних, не-

урядових організацій із захисту прав людини, міжнародна та державна підтримка таких правозахисних структур;

б) підвищення ефективності міжнародних контрольних механізмів у сфері захисту прав людини.

Яскравим виявом більшості зазначених тенденцій стала, зокрема, друга Всесвітня конференція з прав людини, організована ООН у Відні в червні 1993 р. (Перша така конференція під егідою цієї ж організації відбулася 1968 р. у Тегерані). У роботі конференції, що проходила під девізом «Права людини: знати їх, вимагати їх, захищати їх», взяли участь урядові делегації майже 170 держав, у тому числі й України.

У XX–XXI ст. однією із загальних тенденцій розвитку інституту прав людини є, як зазначалось, його глобальна універсалізація. Про це свідчить, наприклад, те, що до найвизначніших договірних актів ООН з прав людини – Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, Конвенції про права дитини, Конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації стосовно жінок, Конвенції про ліквідацію усіх форм расової дискримінації – приєднались, починаючи із 70-х років, до 90% усіх держав світу, а заключний документ проведеної 1993 року у Відні Всесвітньої конференції з прав людини підписали представники усіх 170 держав, котрі брали у ній участь.

У змістовному аспекті зазначена тенденція знаходить вияв насамперед у тому, що нині абсолютна більшість держав:

✓ визнали існування проблем здійснення й захисту невід’ємних, «природних» прав і свобод людини та необхідність поступового розв’язання таких проблем;

✓ погодились із закріпленням у Загальній декларації прав людини мінімально необхідного переліку назв прав і свобод як своєрідного пакета взірців, що на них має бути зорієнтована політика кожної цивілізованої, демократичної держави (і справді: більшість цих назв відтворено у переважній частині сучасних конституцій чи інших фундаментальних державних законів);

✓ домовились про створення міжнародних (наддержавних чи міждержавних) органів, котрі ними ж уповноважені відстежувати стан дотримання прав людини у відповідних державах-учасницях та піддавати його своєму контролю й впливу, а також дали згоду на виконання рекомендацій і рішень цих органів;

✓ дійшли консенсусу щодо самої процедури розгляду питань, пов'язаних із порушеннями прав людини у різних державах та з визначенням заходів міжнародного реагування на такі порушення.

Проте у розвитку всесвітнього інституту прав людини досить рельєфно виявляється й інша – зрештою, протилежна – загальна тенденція, а саме: урізноманітнення змісту й обсягу прав людини залежно від конкретно-історичних умов і особливостей тієї чи іншої країни.

Ця, друга, тенденція найчастіше знаходить свій вияв у процесі розв'язання (теоретичного й практичного) таких проблем:

- з'ясування сутності (визначення поняття) феномену прав людини та можливостей його однозначного розуміння;

- «дозування» прав людини, тобто законодавчого визначення їх конкретного змісту й обсягу шляхом встановлення певних юридичних обмежень стосовно їх здійснення;

- витлумачування прав людини як неодмінної умови їх реалізації, охорони й захисту та можливості (чи, навпаки, неможливості) їх офіційної уніфікації на всесвітньому або хоча б регіональному рівні.

Розглянемо дві останні із названих проблем (оскільки першу вже було коротко розглянуто вище). При цьому основна увага приділятиметься характеристиці соціальних чинників, що зумовлюють права людини, а також аналізу логіко-герменевтичного механізму розв'язання даної проблеми.

Конкретно-історичне походження тих можливостей людини, що становлять її основні права, визначає, безперечно, неоднаковість їх конкретного змісту й обсягу в різних умовах та в різні часи існування людства. Вже тому уявлення про реально здійсненні права не можуть бути змістовно (а не номінально) універсальними й незмінними. Інша ж причина «різничитань» у тлумаченні основних прав людини коріниться в тому, що їх розуміння не може не залежати й від своєрідних, специфічних інтересів різних народів, націй, класів й інших численних соціальних утворень. А такі інтереси є вже не загальнолюдськими, не всесвітніми, а особливими, «частковими».

Звідси стає зрозумілим, що для закріплення і здійснення за допомогою внутрішньодержавного («національного») законодавства прав людини набуває принципового методологічного значення проблема розуміння (осмислювання) цих прав відповідними органами держави та іншими суб'єктами

даного суспільства. А розв'язання цих проблем має досягатися з урахуванням сучасних положень загальної теорії розуміння (інтерпретації), тобто комплексної галузі знань, яка зазвичай зветься *герменевтикою*. Спираючись на цю науку, можна, зокрема, пояснювати (та й передбачати), чому законодавство певної держави, яке фіксує домінуюче у ній конкретно-історичне розуміння прав людини, досить часто не збігається (причому не стільки термінологічно, скільки у соціально-змістовному плані) із закріпленими у міжнародних нормативних документах «стандартами» таких прав, а ще більшою мірою – із законами інших держав з цих же питань.

Наслідком такої герменевтико-юридичної ситуації стає те, що цінності, котрі у міжнародних документах декларуються й вважаються загальнолюдськими (зокрема основні, невід'ємні права людини), є такими, насамперед, за їх назвами, найменуваннями, термінами; проте при їх реальному здійсненні, втіленні у життя вони наповнюються цілком конкретним, здебільшого неоднозначним, змістом, а отже, насправді функціонують не як загально-, а як «окремо- (особливо-) людські».

Чого варті загальнолюдські назви прав людини – це виявляється лише тоді, коли вони використовуються для розв'язання реальних життєвих проблем реальних осіб у певних історичних умовах, за конкретних обставин.

Чи не найбільш виразно, рельєфно така ситуація виявляється тоді, коли у процесі державно-юридичного регулювання неминуче постає проблема меж (обмежування) прав людини. Практичне розв'язання цієї проблеми, як засвідчує практика, ніде і ніколи не було універсальним, одноваріантним, стандартним.

Саме законодавство з питань прав людини осмислюється (інтерпретується, витлумачується) – причому, як при його створенні, встановленні, так і при застосуванні, реалізації – у такий спосіб, аби воно могло слугувати реальним засобом, інструментом для досягнення змістовних цілей тих суб'єктів суспільного життя (соціальних спільностей, їхніх індивідуальних чи колективних представників – як державних, так і недержавних), котрі є учасниками відносин, що регулюються цим законодавством. А оскільки цілі різних суб'єктів суспільних відносин здебільшого не збігаються та й не залишаються незмінними у процесі соціального розвитку, інтерпретація цими суб'єктами законодавства

нормативних, принципово (засадничо) не може бути однозначною, односисловою, уніфікованою. Будь-яке тлумачення законів «спрямовується» на *поліпшення* умов існування і життєдіяльності його суб'єкта (або тих спільностей, угруповань, об'єднань, інтереси яких він – усвідомлено чи неусвідомлено – відображає).

У цьому аспекті особливого значення набуває *офіційне* (тобто формально обов'язкове для правозастосовувачів) нормативне тлумачення законодавчих та інших нормативно-правових актів. Таке тлумачення, з огляду на його реальну роль, місію у державно-юридичному регулюванні суспільних відносин, можна позначити такими термінами-синонімами, як, скажімо, «динамічне», «інструментальне», «функціональне», «адаптаційне», «притосувальне». І, видається, саме останній з цих термінів – як «радикально» б він не звучав – найбільш точно, адекватно позначає поняття про розглядуване тлумачення. Адже соціальне призначення такого тлумачення полягає, як правило, саме в *притосуванні* державно-юридичного регулювання до тих змін, котрі відбулися у суспільстві, або ж у наданні домінуючого становища у цьому регулюванні саме такій інтерпретації закону, яка об'єктивно здатна якнайкраще задовольнити потреби певної соціальної групи. Відбувається, так би мовити, інструменталізація закону, з огляду на досить конкретні соціально-змістовні цілі. Чи не найпереконливішим свідченням цього слугує правотлумачна практика органів конституційного судочинства багатьох країн (і практика Конституційного Суду України, гадаємо, не становитиме винятку у цьому відношенні).

Зважаючи на це, можна стверджувати, що *основна мета діяльності суб'єктів офіційного нормативного (зокрема, прецедентного) тлумачення саме і полягає у забезпеченні певної соціальної доцільності державно-юридичного регулювання суспільних відносин шляхом притосування (адаптації) обов'язкового варіанта інтерпретації законодавства до оновлених цілей такого регулювання або ж до нових засобів їх досягнення.*

Викладені висновки яскраво ілюструє і практика тлумачення Конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 року (далі – Конвенція) Європейським судом з прав людини (далі – Суд).

Так, у рішенні у справі «*Касадо Кока проти Іспанії*», ухваленому 24 лютого 1994 року, Суд постановив, що засто-

сування керівництвом колегії адвокатів дисциплінарних санкцій до адвоката, котрий рекламував власні послуги, не порушує статтю 10 Конвенції (право на свободу вираження поглядів). Суд зазначив, що правила, які регулюють використання реклами членами колегії адвокатів, варіюються залежно від країни: більшість держав-учасниць намагається пом'якшити ці правила, *посилаючись на розвиток суспільства* та посилення ролі засобів масової інформації. Суд зауважив також і те, що керівництво колегії адвокатів та національні суди перебувають у кращому становищі, ніж міжнародний суд для того, аби визначити, яким *на той чи інший час* буде оптимальний баланс між вимогами належного відправлення правосуддя, професійною гідністю, правом кожного отримувати інформацію про правову допомогу, з одного боку, і можливістю для адвоката робити рекламу своїх послуг – з іншого. З огляду на це, Суд дійшов висновку, що *на той час* (1982–1983 рр.) дисциплінарні санкції не могли розглядатися як такі, що не відповідали поставленій меті.

1.5. Міжнародні стандарти прав і свобод людини та їх національна імплементація (загальна характеристика)

Останнім часом у спеціальній літературі та й у загальній пресі досить часто використовується термінологічний вираз «міжнародні стандарти прав людини». Яке ж поняття вкладається у нього?

Дефініцію, як видається, можна сформулювати так: *міжнародні стандарти прав людини* – це закріплені у міжнародних актах та інших міжнародних документах певні показники цих прав, до досягнення яких заохочуються або ж зобов'язуються держави.

Ідеться, отже, про своєрідні взірці (зразки, «еталони»), на які покликані орієнтуватись у своїй діяльності різні держави та інші учасники суспільного життя. Показово, що у преамбулі Загальної декларації прав людини, яка зазвичай визнається найголовнішим джерелом таких стандартів, зазначено, що ця Декларація прийнята як «взірець, відповідати якому мають прагнути усі народи і держави».

Щоб детальніше охарактеризувати зазначені стандарти, їх можна класифікувати за різними критеріями на такі види:

1) залежно від онтологічного статусу – *номінальні* (тобто термінологічні, текстові) та *фактичні* (змістовні). До перших належать «лише самі назви» (перелік, «номенклатура») прав і свобод людини, котрі використовуються у найрізноманітніших міжнародних актах, документах, а до других – зафіксовані у цих джерелах змістовні та обсягові (кількісні) показники таких прав і свобод;

2) за сферою дії – *всесвітні* (загальнолюдські, глобальні) та *регіональні* (зокрема, континентальні);

3) за характером обов'язковості впровадження – *юридичні* (тобто такі, втілення яких є формально обов'язковим для певних держав і може забезпечуватись застосуванням міжнародних санкцій) та *морально-політичні* (позбавлені формальної обов'язковості).

Реалізація міжнародно-юридичних стандартів прав і свобод людини у внутрішньодержавну практику відбувається шляхом так званої імплементації.

Кажучи взагалі, *імплементація міжнародних актів* – це здійснювана міжнародними і державними органами діяльність зі втілення норм та інших положень цих актів у національну юридичну практику.

Власне національна імплементація має місце тоді, коли таку діяльність здійснюють державні органи, вдаючись до відповідних національних юридичних засобів.

Що стосується національної імплементації саме «праволюдських» міжнародних стандартів, то вона відбувається за такими стадіями:

А. Державне визнання прав людини (шляхом їх проголошення, закріплення у Конституції та інших законах, участі держави у прийнятті та ратифікації відповідних міжнародних актів тощо).

Б. Етапізація здійснення прав людини. Йдеться про необхідність виділити серед них, по-перше, ті, для використання яких у суспільстві, державі вже існують усі необхідні загальносоціальні умови й засоби (передовсім економічні, матеріальні), або ж ті, реалізація котрих не вимагає відчутних матеріальних витрат. До цієї групи найчастіше належать права особистісні («громадянські») і політичні. До другої групи слід віднести права людини, здійснення яких, так чи інакше, вимагає значних витрат, насамперед матеріальних. Це зазвичай права фізичні (вітальні) й економічні. Якщо у

розпорядженні суспільства, держави є засоби, необхідні для забезпечення реальності здійснення кожним громадянином певного права, що належить до другої групи, тоді така можливість може бути «обладнана» і юридичними гарантіями її використання, а отже, може стати повноцінним суб'єктивним юридичним правом.

У разі, коли «загальносоціальні» засоби поки що відсутні і мають поступово нагромадитися лише у перспективі, відповідне право людини може бути «названо», задекларовано державою лише як намір, мета, прагнення, що спрямує її діяльність на стимулювання поступового формування відповідних умов. Будь-які спроби гарантувати юридичними засобами те «право», яке соціально (матеріально) не забезпечене, виявляться марними, виглядатимуть своєрідним державно-юридичним лицемірством, яке здатне продукувати юридичні ілюзії, правовий скептицизм і нігілізм, дискредитувати конституційне та інше законодавство. (До речі, про те, що права людини мусять забезпечуватися державою «поступово», у «максимальних межах наявних ресурсів», йде мова й у ст. 2.1. Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права).

В. Інституціоналізація здійснення прав людини. Йдеться про утворення або визначення тих державних органів, інших державних організацій, посадових осіб, на які спеціально покладається обов'язок сприяння здійсненню (забезпеченню), охорони та захисту прав людини. Одним із напрямів діяльності тут виступає розширення юридичних та загальносоціальних можливостей «традиційних», тобто вже існуючих, державних структур (зокрема судових, прокурорських, інспекційно-контрольних), іншим же напрямом є запровадження нових інституцій (скажімо, в Україні – Президента як гаранта прав і свобод людини, Конституційного Суду, Уповноваженого Верховної Ради з прав людини).

Г. Інтерпретація та конкретизація юридичних актів щодо прав людини. Необхідність вдатися до цих «операцій» об'єктивно зумовлюється залежністю розуміння загальнолюдських «стандартів» (документів, у яких закріплено основні права людини) принаймні від: а) рівня розвитку як людства в цілому, так і його окремих осередків, частин; б) конкретно-історичних умов, за яких сформувалися і діють суб'єкти інтерпретації та реалізації прав людини; в) специфічних групових інтересів тієї частини соціально неоднорідного суспільства (а іншого нині і не існує), представником і виразником якої об'єктивно

(свідомо чи несвідомо) виступає інтерпретатор відповідного міжнародного «стандарту» або ж закону держави.

Інтерпретація та конкретизація законодавства з питань прав людини необхідна, зокрема, задля уніфікації його розуміння у державно-юридичному регулюванні, без чого неможливо забезпечити рівність перед державним законом усіх, на кого він поширюється. Надзвичайно важливого значення набувають ці операції й у визначенні наперед меж (обмежуванні) прав людини: такі межі залежать і від можливостей, накопичених суспільством на даний момент його розвитку, і від біологічних «параметрів» людини, і від прав інших суб'єктів суспільного життя – як індивідуальних, так і колективних (остання обставина прямо застережена у ч. 2 ст. 29 Загальної декларації прав людини).

Д. Процедуризація здійснення прав людини. Після закріплення у законі прав людини нерідко виникає необхідність дати відповідь на запитання: як саме їх реалізувати – якими діями, в якій послідовності, в якій формі, в якому порядку та ін.? Без процесуального забезпечення такі права ризикують залишитися нездійсненими, навіть якщо для їх реалізації в суспільстві вже існують необхідні загальносоціальні умови й засоби.

У випадках, коли право людини може бути здійснене лише власними діями уповноваженого суб'єкта (скажімо, право на сповідання певної релігії), необхідності в юридичній процедуризації зазвичай не виникає. Коли ж суб'єктивне юридичне право (а отже, й відповідне право людини) не може бути здійснено без певних дій інших суб'єктів (наприклад, право на пенсійне забезпечення), процедуризація є конче потрібною. Юридичні «параметри» процедури зумовлюються, насамперед, сферою правового регулювання, галузевою належністю відповідного суб'єктивного права і виражаються в особливостях методу впливу на поведінку уповноважених та зобов'язаних осіб (це, зокрема, способи встановлення юридичних прав і обов'язків; ступінь визначеності, конкретності, формалізованості останніх; діяльнісні, матеріальні, часові та інші «фізичні» показники процедурних дій; засоби забезпечення процесуальних прав і обов'язків).

Е. Встановлення і реалізація юридичних засобів охорони та захисту прав людини. Засоби охорони спрямовуються на запобігання, зокрема, на перешкоджання чи унеможливлення порушень таких прав. (Прикладом може слугувати запроваджена з 1993 р. попередня державна реєстрація у

Міністерстві юстиції України усіх відомчих нормативних актів, що стосуються прав громадян, без якої ці акти вважаються нечинними). Але ці засоби стають ефективними лише тоді, коли вони поєднуються із засобами захисту, тобто юридичними інструментами поновлення, «реставрації» порушених прав та притягнення до відповідальності осіб, винних у цих порушеннях. Без такого «оснащення» засоби охорони переважно не спрацьовують, не застосовуються, а отже, не досягають своєї мети.

Незастосування у деяких випадках засобів охорони прав людини – одна з основних проблем у справі юридичного гарантування останніх в Україні. Відсутність у багатьох нормативних актах вказівки на санкції саме за невиконання (ухилення від виконання) службових обов'язків із застосуванням таких засобів, тобто за службову бездіяльність або ж невжиття санкцій навіть тоді, коли вони передбачені законом і виникли підстави для їх застосування, – ось, як видається, головні причини їх безрезультативності. Такі засоби перетворюються на декларативно-пропагандистські акції, позбавлені гарантованого юридичного ефекту, а тому здатні лише дискредитувати закон, а не забезпечувати, гарантувати його реалізацію.

Глава 2

НАЦІОНАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО – ОСНОВНЕ ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО ФОРМУВАННЯ МІЖНАРОДНИХ СТАНДАРТІВ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

2.1. Зародження уявлень про права людини у давнину й Середньовіччя

Формування уявлень і понять про права людини розпочалося з найдавніших часів людської історії, з витоків людської цивілізації. Серед перших письмових свідчень цього тривалого процесу можна назвати, зокрема, давньоєврейські священні книги Танах (грецькою вони мали назву «Біблія»). У деяких з-поміж 24 книг, які створювалися протягом століть, містяться ідеї про цінність і недоторканність людського

життя, про рівність людей, про заборону посягання на честь і гідність людини, недоторканність приватної власності тощо. (Буття 1:27; Псалми 8:5–7; Левіт 19:18; 25:10; Вихід 12:49; Второзаконня 24:14, 15; Ієремія 34:17).¹

Згодом, у VI–V ст. до н. е. ідеї рівності усіх людей обстоювалися давньогрецькими філософами-софістами (Лікофрон, Антифон, Алкідам). Вони доводили, що всі люди від народження мають однакові, зумовлені природою права, оскільки створені Космосом і над усіма «рівно тяжіє доля» (Сенека, наприклад, вважав, що всі люди є співтоваришами як раби долі). Аналогічні ідеї з'явилися і на Сході. Так, китайський мислитель Мо-Цзи (V ст. до н. е.) доводив, що всі люди рівні перед небом; держава ж є результатом їх угоди. У Київській Русі за «Руською Правдою» не існувало смертної кари і поважалось право власності.

Фундаментальний внесок у поширення уявлень, із яких згодом формувалася концепція прав людини, зробило християнство. Розвинувши та збагативши ідеї свого «першоджерела» – тієї Біблії, яка відтепер дістала назву «Старий Завіт», християнська релігія сформулювала у «Новому Завіті» чимало гуманістичних принципів і нормативів загальнолюдського характеру. Вона інтегрувала уявлення щодо прав людини, поєднавши їх із релігійно-моральними цінностями, підсиливши їх вплив посиленням на Бога: вимагалось поважати кожну людину як творіння Бога за його образом і подобою. Таке походження людей зумовлювало, згідно із християнським вченням, принципову рівність і свободу кожного у духовному вимірі – перед Богом (однак ще не поміж собою!).

У реальній стародавній історії такого роду уявлення не були (та й не могли бути) втілені у життя. А у Середньовіччі вони взагалі офіційно відкидалися. Проте саме такими ідеями мотивувалися різні форми опору, аж до збройних повстань проти правлячої верхівки – рабовласників, феодалів, їхньої держави, – тих народів, класів, верств, які були пригноблені, експлуатовані, нерівноправні.

¹ Більш детально про права людини у релігійних канонічних джерелах див.: Рабінович С. П. Тора; Остапенко Л. М. Біблія; Дзюба Г. Л., Солук О. Л. Коран // Права людини і громадянина: проблеми реалізації в Україні: Праці Львівської лабораторії прав людини Академії правових наук України. – К.: Ін Юре, 1998. – С. 94–109.

Безперечно, і за часів рабовласництва та феодалізму існувало чимало мислителів і діячів, котрі обстоювали й розвивали ідеї прав лише тих людей, які належали до панівних класів, станів, прошарків і тому вважалися людьми «вільними» (скажімо, в античній Греції – погляди Арістотеля, Платона). Такі уявлення відображалися у філософських трактатах, у релігійних канонічних текстах, запроваджувалися у державні закони, інші юридичні акти того часу (наприклад, у давньогрецьких містах-полісах за часів рабовласництва забезпечувалася рівність політичних прав усіх громадян-чоловіків).

Відображаючи відповідні конкретно-історичні умови, такі уявлення об'єктивно слугували ідеологічним виправданням нерівноцінності, нерівності усіх членів суспільства, пригноблення й жорстокої експлуатації більшості людей. Однак саме завдяки таким ідеям поступово накопичувався інтелектуальний матеріал для формування у майбутньому, за інших історичних обставин, концепції прав людини та її юридичного відображення.

Перше закріплення у законодавстві низки ідей щодо прав людини пов'язується з англійською **Великою хартією вольностей (Magna Charta Libertatum)**, яку підписав у 1215 році в Англії король Іоан Безземельний внаслідок угоди між ним і повсталими проти нього англійськими баронами. Хартія складається із 63 статей, що захищають право на приватну власність, недоторканність та свободу особи від абсолютизму – таким чином обмежувалася влада монарха над людиною. Цей важливий правовий документ і сьогодні є одним із чинних конституційних законів у Великій Британії. Донині зберігають своє значення зафіксовані у ньому, зокрема, принцип недоторканності особи: «Жодна вільна людина не буде заарештована або ув'язнена, позбавлена володіння або будь-яким іншим способом знедолена. . . інакше як за законним вироком рівних їй і за законом країни» (ст. 39); право людини на вільне пересування: «Нехай кожному надалі буде дозволено вільно залишати королівство і повертатись у повній безпеці» (ст. 42).

Хартія справила значний вплив на розвиток ідеї прав людини не тільки у Великій Британії, а й у світовій правовій думці в цілому. Цей розвиток знаходить вияв у «**Петиції про права**» (Англія, 1628 р.), в якій конкретизується положення про неможливість позбавити волі та ув'язнити вільного громадянина без законних підстав і, що особливо важливо,

підкреслюється незаконність функціонування будь-яких таємних чи спеціальних судів, які б не керувалися загальним законодавством, і неприпустимість позасудових репресій. Отже, тут вбачаються перші спроби розробити механізми забезпечення та захисту прав людини.

У 1689 році, після так званої «Славної революції», в Англії було прийнято «Біль про права» (Bill et Rights) акт, який став юридичною основою конституційної парламентської монархії у Великій Британії і в якому закладено основи демократичного парламентаризму, зокрема положення про вільні вибори членів парламенту, їх недоторканність.

Згадані документи визначали окремі права, які можна було обстоювати за певних обставин. Але вони ще не містили всеосяжної філософської концепції особистої свободи. Свободи розглядалися у них здебільшого як такі, що випливають із станового статусу (чи звання) людини.

2.2. Початки формування сучасної концепції громадянських і політичних прав людини

У XVII–XVIII ст. у працях видатних мислителів лібералізму й просвітництва – Т. Гоббса, Дж. Локка, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Канта, Т. Джефферсона, Дж.-Ст. Мілля, І. Бентама – було закладено основи сучасного розуміння прав людини (прав на життя, свободу, власність тощо) як священних імперативів і норм взаємовідносин особи та влади, були висунуті концепції виникнення держави із вільної угоди людей, ідеї про те, що держава спирається на природні закони.

Природність прав означала їх приналежність тим живим істотам, які утворюють рід людський. Невідчужуваність прав розумілася як їх невідривність, невід'ємність від людини, оскільки без них вона не зможе проявити себе саме як істота людська – незалежно від місця й часу її існування. Священність тлумачилась як найбільша шана і повага до прав людини, як найвищий їх статус у суспільній системі цінностей.

Погляди Дж. Локка і Ш.-Л. Монтеск'є, насамперед про поділ влади і забезпечення прав і свобод громадян, справили політичний вплив не тільки на наступні наукові концепції,

а й на ранньобуржуазне конституційне законодавство та державно-правову практику.

У 1679 р. в Англії було прийнято відомий *Habeas Corpus Act*, яким заборонялось безпідставне тривале (понад трьох діб) утримання заарештованого у в'язниці і проголошувалось право на розгляд його справи суддею чи іншою компетентною посадовою особою протягом розумного строку, було введено правило про недопустимість повторного притягнення до відповідальності за один і той самий злочин. Білль про права 1689 р. містив положення про заборону жорстоких покарань, проголосив свободу слова в парламенті.

Уперше ліберальна концепція прав людини дістала систематизований юридичний вираз у 1776 році у Вірджинській декларації (Декларації прав американського штату Вірджинія), яку було покладено в основу прийнятої тоді ж *Конституції США*, а згодом, у 1791 році, – в основу десяти поправок-доповнень до цієї Конституції («Білля про права»). У ст. 1 цієї Декларації зазначалось, що «всі люди від природи однаково вільні й незалежні, мають певні невід'ємні права..., а саме – права втішатися життям і волею, засобами набувати й володіти власністю та пошуками щастя й безпеки». А у ст. 5 підкреслено, що вся влада належить народові і виходить від нього, а також уперше в чинному законодавстві було закріплено принцип поділу влади: «Законодавча та виконавча влади штату мають бути відмежовані й відокремлені від судової, щоб члени перших двох не могли застосувати насильства й поділяти долю народу».

Щодо згаданих 10 поправок-доповнень (статей) до Конституції США, то перша з них встановлювала: «Конгрес не повинен ухвалювати законів, які б запроваджували будь-яку релігію чи забороняли вільне відправлення релігійних обрядів, обмежували свободу слова чи преси або право народу мирно збиратися й звертатися до уряду з петиціями про відшкодування збитків». Тобто свобода совісті, свобода слова, зборів тощо були недоторканими з боку держави. Власне вперше у світовій практиці саме в конституції були закріплені певні права і свободи людини не милість з боку короля, уряду, держави, а як та природна межа, порушувати яку держава не має права, у тому числі й належно прийнятими законами.

Велику увагу було приділено також правосуддю, його принципам (поправки 5–8): зокрема, проголошувалися неможливість двічі притягати людину до відповідальності за

одне й те саме правопорушення, право на швидкий і прилюдний суд і на допомогу адвоката, а також заборона жорстоких та незвичайних покарань. Тогочасна Конституція США була надзвичайно прогресивним документом, який мав вплив не тільки на розвиток прав людини у цій країні, а й на утвердження прав людини у законодавстві інших країн, у міжнародних відносинах.

Та, мабуть, ще більшого значення у цьому відношенні набула прийнята у 1789 р. у Парижі, після перемоги Великої Французької революції, *Декларація прав людини і громадянина*. У ній, після урочистого вступу, в якому зазначалося, що причиною будь-якого суспільного лиха є «забуття прав людини і зневага до них», викладені «природні, невід'ємні та священні права людини».

У ст. 1 Декларації сказано: «Люди народжуються і залишаються вільними і рівними в правах. Суспільні відмінності можуть базуватися тільки на міркуваннях загального блага». Це твердження мало загальноєвропейське, загальносвітове революційне значення, оскільки орієнтувало на те, щоб раз і назавжди покінчити із соціальним безправ'ям одних і нічим не обмеженим пануванням інших. Досить нагадати, що у той самий час, коли було проголошено Декларацію, у США існували рабство і работоргівля, а в Російській імперії селяни, переважно кріпаки, були цілковито безправні: поміщик міг їх продати, подарувати чи навіть убити.

Надзвичайно важливим є й положення ст. 2 Декларації «Мету кожної державної спілки становить забезпечення природних і невід'ємних прав людини. Це свобода, власність, безпека і опір гнобленню».

Принциповим є також таке розуміння свободи, яке зафіксовано у ст. 4: «Свобода полягає у можливості робити все, що не шкодить іншому. Таким чином, здійснення природних прав кожної людини зустрічає лише ті межі, які забезпечують іншим членам суспільства користування тими самими правами». При цьому, як підкреслено в Декларації, ці межі мають бути визначені лише законом.

Уперше у світовій практиці в Декларації було зафіксовано так званий загальнодозволений принцип взаємовідносин людини і держави у демократичному суспільстві: «Дозволено все, що прямо не заборонено законом» (ст. 5). У Декларації також закріплювалося, що тільки закон може встановити покарання, при цьому «ніхто не може бути

покараний інакше, як за законом, належно застосованим, виданим та опублікованим до здійснення правопорушення».

Інший важливий принцип правосуддя – презумпція невинуватості – також знайшов відображення у Декларації: особа вважається невинуватою у вчиненні того чи іншого правопорушення доти, доки в судовому порядку на підставі закону не буде доведено її вини. У цілому, незважаючи на те, що вказані принципи та проголошені права людини згодом не раз ігнорувалися, Декларація прав людини і громадянина стала етапним явищем на шляху розвитку ідеї прав людини.

Охарактеризовані юридичні документи США і Франції стали свого роду еталоном, взірцем для законодавчого закріплення насамперед фізичних і особистісних («громадянських») та політичних прав людини (згодом їх було названо *правами першого покоління*).

Подібні та інші права людини та їх гарантії вже у ті часи були визначені й у законодавстві багатьох інших країн. Не залишилась на узбіччі цих процесів і Україна.

Ще у 1710 р. у *«Пактах і конституціях законів та вольностей Війська Запорозького між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийнятих публічною ухвалою обох сторін і підтверджених на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом»* декларувались ідеї піднесення природних прав, верховенства права і рівності перед законом і судом. Козакам гарантувалось право на вільні вибори козацької старшини, а також на те, що вчинене ними правопорушення не буде каратися свавільно, а підлягатиме розгляду судом, «який повинен винести рішення не поблажливе й не лицемірне, а таке, якому кожен мусить підкорятися, як переможений законом».

Так звані ринковим комісарам заборонялось чинити судочинство не тільки в кримінальних, а і в інших справах та накладати незвичні стягнення (штрафи). Передбачаючи виділення Гетьману частини із спільних володінь і земель Війська Запорозького, Конституція містила і положення, згідно з яким це не може порушувати «прав тих, чії заслуги перед батьківщиною менші, а саме: ченців, священиків, бездітних удів, виборних і рядових козаків, двірських слуг і приватних осіб».

Встановлювалось і оголошувалось непорушним правило,

згідно з яким «вдови козаків, їхні дружини та діти-сироти, козацькі господарства і господарства жінок, чоловіки яких перебувають на війні або на якихось військових службах, не притягатимуться до жодних обов'язкових для простого люду загальних повинностей і не будуть обтяжені сплатою податків». Гетьману також ставилося в обов'язок «пильно дбати про те, щоб на рядовий і простий народ не покладали надмірних тягарів, утисків і надмірних вимог», а полковникам та іншим посадовцям заборонялось пригноблювати свою домашню челядь і рядових козаків, відбирати у них рухоме і нерухоме майно.

2.3. Економічні й соціальні права людини: їх становлення та спроби конституційного закріплення

Лібералізм – величезне прогресивне надбання гуманістичної політико-правової думки і практики – вже на рубежі XVIII–XIX ст. продемонстрував певну обмеженість, оскільки не домагався усунення залежності здійснення прав людини від її майнових можливостей. Для зубожілих верств суспільства практичне використання навіть проголошених у конституціях прав було суттєво ускладнене або й узагалі неможливе, оскільки вимагало неабияких коштів, часу, знань. Це викликало масові протести пролетарів та деяких інших верств суспільства.

Вже у XIX ст. у Європі з'явилося кілька проектів конституцій, які містили не тільки «класичні» – «громадянські» й політичні – права, але й включали статті, що торкалися прав соціальних, економічних та культурних, приписували урядові обов'язки у сферах зайнятості, освіти, громадського здоров'я тощо. Соціальні права цього типу – *права другого покоління* – були вперше офіційно включені до мексиканської

¹ Див.: Хрестоматія з історії держави і права України. Т. 1. З найдавніших часів до початку XX ст.: Навч. посіб. для юрид. вищих навч. закладів і фак.: У 2 т. / В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький; За ред. чл.-кор. Академії правових наук України В. Д. Гончаренка. – К. ; Ін Юре. – 1997. – С. 196–201. Більш детально про розвиток ідеї прав людини за часів гетьманщини див., зокрема: Мироненко О. Вітчизняний конституціоналізм від І. Мазепи до К. Розумовського (1687–1764) // Вісник Академії правових наук. – 2000. – № 1. – С. 82–99.

конституції 1917 р., до конституції Німеччини (1919), до радянських конституцій Росії (1918) й України (1919).

Більш-менш системно вперше в історії України права людини були відображені ще у *III Універсалі Української Центральної Ради* від 7 листопада 1917 р., який проголосив, зокрема, «свободу слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканності особи і мешкання, право і можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами», приписав «вжити всіх заходів до закріплення й поширення прав місцевого самоврядування», наголосив на необхідності «упорядкувати судівництво й привести його до згоди з правовими поняттями народу» з тим, щоб суд був справедливим.¹

Соціально-економічні права вперше дістали міжнародне закріплення, зокрема, у численних *конвенціях Міжнародної Організації Праці (МОП)*, заснованої у 1919 р. Ці права можуть бути забезпечені передовсім за допомогою державних механізмів влади. Було покладено край досі традиційній точці зору на те, що держави самі вирішують, як їм ставитися до своїх громадян: права людини було віднесено до сфери (предмета) міжнародного права.

2.4. Універсалізація концепції прав людини в актах ООН та інших міжнародних організацій

Наступний етап бурхливого розвитку концепції прав людини нової якості – вже як світових стандартів, до яких з часом почав застосовуватися прикметник «загальноновизнані», – збігся із закінченням Другої світової війни та об'єднанням держав в Організацію Об'єднаних Націй. Резолюцією 217А (III) Генеральної асамблеї ООН 10 грудня 1948 р. була прийнята *Загальна декларація прав людини*. Вона мала надзвичайне значення для усього світового людства.

У ст. 1 вказана Декларація проголосила: «Усі люди народжуються вільними і рівними у своїх достоїнстві і правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні ставитися один до одного в дусі братерства».

У наступних статтях Декларації були сформульовані:

¹ Див. докладніше: Хрестоматія з історії держави і права України. – Т. 2. Лютий 1917 р. – 1996 р. – С. 23.

право на життя, на волю і на особисту недоторканність, право не утримуватися в рабстві або у підневільному стані, право не зазнавати тортур або жорстокого, нелюдського або такого, що принижує людську гідність, поводження чи покарання, право на визнання правосуб'єктності, на рівність перед законом, на рівний захист законом і на однаковий захист від будь-якої дискримінації, право на ефективне поновлення в правах компетентними національними судами у випадках порушення основних прав людини, наданих їй конституцією або законом, право не бути підданому безпідставному арешту, затриманню чи вигнанню, право на прилюдний і справедливий суд, право людини вважатися безвинною доти, доки її винність не буде встановлена судом на підставі закону і із забезпеченням їй усіх можливостей для захисту, право на те, що кримінальний закон не буде мати зворотної сили, якщо він встановлює або посилює покарання, право на невтручання в особисте та сімейне життя, на недоторканність житла, на таємницю кореспонденції, право на захист честі і репутації, свобода пересування і вибору місця проживання в межах кожної держави, право залишати будь-яку країну, включаючи свою власну, і повертатися у свою країну, право на притулок, право на громадянство, право одружуватися і засновувати сім'ю і право сім'ї на захист з боку суспільства та держави, право володіти майном і не бути позбавленим свого майна, право на свободу думки, совісті і релігії, на свободу переконань і на вільне вираження їх, на свободу мирних зборів і асоціацій, право брати участь в управлінні своєю країною і на рівний доступ до державної служби, право на соціальне забезпечення, на працю, на рівну оплату за рівну працю, на захист від безробіття, на відпочинок і дозвілля, на участь у профспілках, на достатній життєвий рівень і необхідне соціальне обслуговування, право на освіту, право вільно брати участь у культурному житті суспільства, брати участь у науковому прогресі та користуватися його благами, право на захист своєї інтелектуальної власності, право на соціальний і міжнародний порядок, при якому права і свободи, викладені в цій Декларації, можуть бути цілком здійснені.

Поштовх, наданий прийняттям Загальної декларації, був належно сприйнятий світовою спільнотою.

16 грудня 1966 р. резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 2200А (XXI) були прийняті: *Міжнародний пакт про гро-*

мадянські та політичні права і Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. Ці два Міжнародних пакти з прав людини разом із Загальною декларацією прав людини часто називають *Міжнародною хартією* (або *Міжнародним біллем*) прав людини.

В обох цих Пактах, крім власне прав людини, були визначені і певні права народів, зокрема, право на самовизначення.

Частина прав людини, проголошених Загальною декларацією, набула у першому із названих Пактів свого змістовного розширення. Також ним були проголошені деякі інші права людини: право на рівність чоловіків і жінок, право на те, що під час надзвичайного стану не будуть обмежені деякі права людини, а інші можуть бути обмежені лише настільки, наскільки цього вимагає гострота становища, право людини не бути підданою без її вільної згоди медичним чи науковим дослідом, право не бути приневоленим до примусової чи обов'язкової праці, позбавленим волі на підставі неможливості виконання договірною зобов'язання тощо. Крім того, Пакт проголосив право дітей, а також етнічних, релігійних та мовних меншин на особливий захист, визначив додаткові права людини, яка притягується до відповідальності за вчинення злочину, а також права засуджених.

Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права більш змістовно визначив такі права людини, як право на працю, на страйк, на охорону здоров'я, на освіту, на участь у культурному житті, спеціальні права сім'ї тощо.

У наступних актах ООН щодо прав людини виокремлюється нова група прав, забезпечення котрих вимагає колективних зусиль держав і народів (наприклад, екологічні права). Ці, так звані колективні або солідаристські, права вважають *третім поколінням прав людини*.

На різних континентах Землі міжнародні об'єднання ухвалили, на основі Міжнародної хартії прав людини, «регіональні» (континентальні) акти з цього питання та утворили відповідні органи для контролю за їх здійсненням.

Так, 4 листопада 1950 р. була прийнята *Конвенція про захист прав людини і основних свобод* (Європейська конвенція з прав людини), а трохи згодом – дванадцять протоколів до неї. В цих актах були детально визначені права і свободи, які мають забезпечувати країни – члени Ради Європи, а також основні міжнародні механізми їх захисту.

Подібні акти були прийняті і на інших континентах. Так, можна назвати Американську конвенцію про права людини від 22 листопада 1969 р., яка діє у державах Центральної і Південної Америки, Африканську Хартію прав людини і народів від 26 червня 1981 р.

Друга Міжнародна (всесвітня) конференція з прав людини, яка проходила у 1993 р. у Відні, прийняла *Декларацію і Програму дій*, які відобразили загальний підхід більшості держав до питань прав людини. У цьому документі зазначено, що «усі права людини є універсальними, неподільними, взаємозалежними і взаємопов'язаними». Резолюцією 48/141 Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 1993 р. була запроваджена посада Верховного комісара з прав людини.

Крім названих, було прийнято багато міжнародних актів, присвячених більш детальному визначенню змісту, обсягу і гарантій окремих прав і свобод людини. За предметом регулювання, їх можна *класифікувати* на такі види. Це акти, які визначають:

1) право на життя, свободу і особисту недоторканність, на повагу до гідності та інші особисті права людини (Міжнародна конвенція про боротьбу з торгівлею повнолітніми жінками від 11 жовтня 1933 р., Конвенція про попередження злочину геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 р., Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми та з експлуатацією проституції третіми особами від 21 березня 1949 р., Додаткова конвенція про скасування рабства, работоргівлі та інститутів і звичаїв, східних з рабством, від 7 вересня 1956 р., Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства від 26 листопада 1968 р., Принципи ефективного попередження і розслідування незаконних, свавільних і сумарних страт від 24 травня 1989 р., Декларація про захист усіх осіб від насильницького зникнення від 18 грудня 1992 р. тощо);

2) право на працю та інші економічні і соціальні права (Конвенція про примусову працю від 28 червня 1930 р., Конвенція про скасування примусової праці від 25 червня 1957 р., Декларація про права інвалідів від 9 грудня 1975 р., Конвенція про політику в галузі зайнятості від 9 липня 1964 р., Конвенція про сприяння зайнятості і захист від безробіття від 21 червня 1988 р., а також понад сто конвенцій Міжнародної Організації Праці, серед яких можна назвати, зокрема, конвенції МОП № 2 «Про безробіття», № 29

«Про примусову або обов'язкову працю», № 47 «Про скорочення робочого часу до 40 годин на тиждень», № 52 «Про щорічні оплачувані відпустки», № 87 «Про свободу асоціації і захист права на організацію», № 95 «Про охорону заробітної плати», № 98 «Про застосування принципів права на організацію і ведення колективних переговорів», № 100 «Про рівну винагороду чоловіків і жінок за працю рівної цінності» та ін.);

3) права, пов'язані із громадянством (Декларація про територіальний притулок від 14 грудня 1967 р., Декларація про права людини стосовно осіб, які не є громадянами країни, в якій вони проживають, від 13 грудня 1985 р., Міжнародна конвенція про захист прав всіх працівників-мігрантів та членів їхніх сімей від 18 грудня 1990 р., Конвенція про громадянство заміжньої жінки від 29 січня 1957 р., Конвенція про скорочення безгромадянства від 30 серпня 1961 р., Конвенція про статус апатридів від 28 вересня 1954 р., Конвенція про статус біженців від 28 липня 1951 р., Протокол, що стосується статусу біженців від 18 листопада 1966 р. та ін.);

4) культурні, екологічні та деякі інші права людини (Конвенція про заходи, спрямовані на заборону й запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності від 17 листопада 1970 р., Конвенція про охорону інтересів виробників фонограм від незаконного відтворення їхніх фонограм від 29 жовтня 1971 р., Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини від 23 листопада 1972 р., Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів від 2 жовтня 1979 р., Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля від 18 березня 1998 р., «Керівні принципи для захисту інтересів і прав споживачів» від 12 квітня 1985 р. тощо);

5) право на захист від дискримінації (Міжнародна конвенція про ліквідацію усіх форм расової дискримінації від 21 грудня 1965 р., Міжнародна конвенція про запобігання злочину апартеїду і покарання за нього від 30 листопада 1973 р., Конвенція про дискримінацію в галузі праці і зайнятості від 25 червня 1958 р., Конвенція про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти від 14 грудня 1960 р. тощо);

6) права жінок і дітей (Декларація про ліквідацію дискримінації щодо жінок від 7 листопада 1967 р., Конвенція

про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок від 18 грудня 1979 р., Конвенція про політичні права жінок від 20 грудня 1952 р., Конвенція про згоду на вступ у шлюб, мінімальний шлюбний вік і реєстрацію шлюбу від 7 листопада 1962 р., Декларація про соціальні і правові принципи, що стосуються захисту і благополуччя дітей, особливо при передачі їх на виховання та їх усиновлення на національному і міжнародному рівнях від 3 грудня 1986 р., Керівні принципи Організації Об'єднаних Націй для попередження злочинності серед неповнолітніх від 14 грудня 1990 р., Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх від 29 листопада 1985 р., Конвенція про права людини від 20 листопада 1989 р., а також ряд конвенцій МОП);

7) права затриманих, заарештованих, засуджених і принципи правосуддя (Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання від 10 грудня 1984 р., Основні принципи поводження з в'язнями від 14 грудня 1990 р., Звід принципів захисту всіх осіб, що підлягають затриманню чи ув'язненню в будь-якій формі, від 9 грудня 1988 р., Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями від 31 липня 1957 р. та 13 травня 1977 р., Стандартні мінімальні правила ООН щодо заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські правила) від 14 грудня 1990 р., Звід принципів захисту усіх осіб, що підлягають затриманню або ув'язненню у будь-якій формі від 9 грудня 1988 р., «Основні принципи, що стосуються ролі юристів» від 27 серпня і 7 вересня 1990 р., Європейська конвенція про запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню від 28 листопада 1987 р., Кодекс поведінки посадових осіб по підтриманню правопорядку від 17 грудня 1979 р., Європейська конвенція про відшкодування шкоди жертвам насильницьких злочинів від 24 листопада 1983 р., Основні принципи незалежності судових органів від 29 листопада і 13 грудня 1985 р., Європейська хартія про статус суддів від 10 липня 1998 р., Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою від 29 листопада 1985 р., а також деякі спеціальні акти – «Принципи медичної етики щодо ролі медичного персоналу, особливо лікарів, у захисті арештованих від тортур та іншого жорстокого, негуманного або принизливого поводження чи покарання» від

9 березня 1983 р., Токійська декларація Всесвітньої Медичної Асамблеї «Основні лікарські принципи щодо тортур та інших видів жорстокого, негуманного або принизливого поводження чи покарання при затриманні та арешті» 1975 р. та ін.);

8) права людини під час збройних конфліктів (Декларація про захист жінок і дітей за надзвичайних обставин і в період збройних конфліктів від 14 грудня 1974 р., Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 р., Женевська конвенція про поліпшення долі поранених і хворих в діючих арміях від 12 серпня 1949 р., Женевська конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які потерпіли аварію на кораблі, із складу збройних сил на морі від 12 серпня 1949 р., Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 р., Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 10 червня 1977 р., Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів немежнародного характеру (Протокол II) від 10 червня 1977 р. тощо).

Згода на обов'язковість багатьох перелічених конвенцій та інших міжнародних актів надана УРСР або Україною шляхом приєднання до них або їх ратифікації. Так, із близько двохсот міжнародних договорів з питань прав людини, укладених під егідою ООН, така обов'язковість надана приблизно щодо п'ятдесяти.

Положення наведених міжнародних актів з прав людини містять систему загальноновизнаних стандартів з прав людини а, відтак, обумовлюють їх імплементацію у внутрішнє законодавство України і їх практичне дотримання у діяльності держави.

Викладене дозволяє зробити такі висновки:

1. Уся історія людства є, зрештою, історією боротьби за права людини (навіть тоді, коли ця боротьба мала форму класових, етнічних, релігійних або інших конфліктів).

2. Концепція прав людини, принцип правової рівності людей, що впливає із неї, підтримуються дедалі більшою кількістю держав, поширюються на дедалі більшу кількість людей.

¹ Більш детальний Перелік основних міжнародних актів, що стосуються прав та свобод людини і громадянина, із зазначенням органів, які їх прийняли, наведено у додатках до цієї книги.

Глава 3

ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ – СВІТОВИЙ ІДЕАЛ ГУМАНІЗМУ

3.1. Вступні зауваги

Сутність і призначення Загальної декларації прав людини неможливо усвідомити, не з'ясувавши, чому, для чого і яким чином її було прийнято.

Стислі, глибоко змістовні відповіді щодо цього містяться у Преамбулі даного акта, де викладено його історичне обґрунтування. Причини, що зумовили необхідність прийняття Декларації, полягають у такому:

– у неможливості забезпечити свободу, справедливий та загальний мир в усьому світі (що є найголовнішим завданням ООН) без визнання гідності, притаманної усім членам людської сім'ї, та їх рівних і невід'ємних прав;

– у варварських актах зневажання й нехтування правами людини, що обурюють совість людства;

– у підтвердженні народами Об'єднаних Націй віри в основні права людини, в гідність і цінність людської особи та в рівноправність чоловіків і жінок;

– у високому прагненні людей створити світ, в якому вони матимуть свободу слова й переконань і будуть вільними від страху та нестатків;

– у взятому на себе державами – членами ООН зобов'язанні сприяти, у співробітництві з нею, підтримці загальної поваги і додержання прав людини та основних свобод;

– у величезному значенні для повної реалізації високого зобов'язання загального, однакового розуміння характеру цих прав і свобод;

– в необхідності охороняти права людини силою закону, зокрема для запобігання повстанню як останньому засобу її захисту від тиранії та гноблення.

У Преамбулі сформульовано також ті історичні цілі, досягненню котрих покликана сприяти Декларація, а саме:

а) встановити певний зразок, відповідати якому мають прагнути усі народи й усі держави;

б) забезпечити загальне й ефективне визнання та додержання серед народів держав – членів ООН прав і свобод

людини шляхом вжиття національних і міжнародних прогресивних заходів;

в) стимулювати кожну людину і кожну структуру суспільства до проведення просвітницької та освітньої діяльності для сприяння повазі прав та свобод людини;

г) сприяти розвиткові дружніх відносин між народами, соціальному поступові та поліпшенню умов життя за більшої свободи.

Кожен із наведених соціальних факторів є настільки вагомим, історично значущим, що не потребує докладного аналізу. Та один із них все ж варто коротко прокоментувати. Розглянути цей чинник доцільно тому, що саме він ініціював та безпосередньо інтенсифікував підготовку й прийняття Декларації.

Отже, згадаємо той час.

Листопад 1945 року. Нещодавно перемогою держав – союзників у антифашистській коаліції закінчилася Друга світова війна. У місті Нюрнберзі розпочався судовий процес над головними німецькими воєнними злочинцями, який чинив Міжнародний військовий трибунал, утворений під егідою ООН державами-переможницями – СРСР, Великобританією, Францією та США. Захищаючись, підсудні висували, зокрема, такі аргументи: на якій підставі їх судять? Як громадяни німецької держави, вони виконували її закони, накази її керівництва, а отже, діяли правомірно. Що ж до «злочинів проти миру» і «злочинів проти людяності», то немає юридичного документа, де було би визначено їхні поняття та ознаки...

Однак обвинувачі (а одним із них, від Радянського Союзу, був Прокурор Української РСР Р. А. Руденко) спростували ці аргументи. «Так, – доводили вони трибуналові, – підсудні дійсно не порушували юридичних актів своєї держави. Однак справа у тому, що самі ці акти були несправедливими, антиправовими, оскільки суперечили природним правам людини, народів, людства – насамперед правам на життя, мир, свободу».

Міжнародний військовий трибунал постановив у жовтні 1946 р. обвинувальні вироки керівникам рейху, спираючись саме на доктрину природних прав людини. Вже тоді з беззаперечною очевидністю виявилась нагальна потреба закріпити, легалізувати базисні ідеї та принципи цієї доктрини і нормативні положення, що з неї випливають, у спеціальному документі, схваленому організованим світовим співтовариством в особі ООН.

На міжнародно-офіційному рівні зазначене питання було поставлено Економічною і Соціальною Радою ООН (далі ЕКОСОР) як першочергове завдання однієї з її дев'яти постійних функціональних комісій – Комісії з прав людини (далі – КПЛ), створеної в червні 1946 р.

Для підготовки проекту документа («Міжнародного білля про права людини») КПЛ утворила Редакційний комітет (далі – РК) з 9 членів – представників практично усіх континентів планети. Очолила РК Елеонора Рузвельт, вдова Президента США. Її заступником став французький юрист, визначний спеціаліст із міжнародного та конституційного права, учасник Руху опору проти фашистських загарбників – Рене Кассен. Саме йому і довелося стати головним автором основного варіанта проекту Декларації, безпосередня робота над яким розпочалася вже на початку 1947 р.

Після численних дискусій, узгоджень, подання пропозицій і зауважень згаданий проект у червні 1948 р. було представлено до ЕКОСОР, а нею, через два місяці, – на розгляд 3-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН.

Ця сесія, яка відбувалася у Парижі, розпочала роботу у вересні і протягом декількох місяців обговорювала проект Декларації. У цьому процесі відбулось понад 1400 голосувань щодо окремих його положень. І нарешті, 10 грудня, делегації 48 (із 56) держав-членів проголосували за резолюцію, якою було схвалено цей акт в цілому (решта членів ООН при голосуванні утримались).

З того часу за рішенням ООН 10 грудня щороку відзначається в усьому світі як *Всесвітній день прав людини*.

3.2. Нормативно-інституційна система ООН, спрямована на здійснення Декларації

Прийняття Декларації започаткувало формування нової, так би мовити, «праволюднинної» галузі міжнародного права, а цей акт став її нормативним фундаментом. Специфіка її (порівняно з іншими галузями міжнародного публічного права) полягає, зокрема, в тому, що її норми не тільки встановлюють обов'язки держав, а й відображають права і свободи, які належать фізичним особам і можуть захищатися ними за допомогою певних міжнародно-правових засобів.

Нині до зазначеної галузі входять понад 200 актів ООН та її установ і понад 100 міжнародно-правових актів регіо-

нально-континентальних міжнародних організацій. Посилання на Декларацію містяться в обох основних міжнародних пактах ООН з прав людини 1966 р., а також у трьох найважливіших регіональних конвенціях з прав людини — Європейській (1950), Американській (1969), Африканській (1981).

Для реалізації Декларації, тобто для втілення у соціальну практику зафіксованого у ній «взірця», було необхідно, по-перше, трансформувати її принципові положення, викладені у надто абстрактній, як правило, оціночній, формі, у такі конкретні нормативні приписи, аби їх можна було закріпити в юридично обов'язкових міжнародних угодах та проконтролювати виконання останніх; а по-друге, слід було створити певні інституції (органи, установи) ООН, на які покладался б такий контроль. Не оснащена розгалуженою, більш-менш дієвою нормативно-інституційною системою, Декларація мала б, у кращому разі, лише морально-політичний вплив на соціальну практику і здійснення державної влади у країнах світу, насамперед членах ООН. Але цього було б замало.

Поступово запроваджувана ООН система міжнародного заохочення і забезпечення прав людини, закріплених у Декларації, включає в її найбільш завершеному, повному вигляді такі елементи:

1) нормативне положення щодо певного права людини (або виду, групи таких прав), закріпленого у тій чи іншій статті (статтях) Декларації;

2) окрему, «спеціалізовану» Декларацію ООН, присвячену відповідному праву людини (або виду, групі прав), — особливо тоді, коли «первинне» нормативне положення ЗДПЛ є надто стислим, загальним, а тому для регулятивного ефекту потребує деталізації та конкретизації;

3) засновану на такій «спеціалізованій» Декларації міжнародну конвенцію (або декілька конвенцій) щодо здійснення відповідного права (або групи прав), котра є юридично обов'язковою для держав, що до неї приєдналися;

4) спеціальний орган ООН, утворений, згідно з відповідною конвенцією або Протоколом до неї, для спостереження і контролю за виконанням конвенції тими державами, котрі визнали для себе її обов'язковість.

Наприклад, зі ст. 5 Декларації, де закріплено право людини не бути підданою тортурам або жорстокому, нелюдському чи такому, що принижує гідність, ставленню чи покаранню,

«виросли» відповідні спеціальна Декларація (1975), Конвенція (1984) та Комітет (1987).

Як свідчить практика ООН, комплексне використання «пакету» усіх таких засобів дозволяє найбільш послідовно й більш-менш ефективно забезпечити сприяння міжнародної спільноти додержанню у різних державах прав людини, зафіксованих у Декларації.

Важливо зазначити, що сприяти заохочуванню, здійсненню і захисту прав людини покликані не тільки створені заради цього заклади ООН загальної та спеціальної (комітети, фонди тощо) компетенції, а й усі інші її структури та органи.

Одним із визначальних принципів розглядуваної галузі міжнародного права є ідея універсальності (вселюдськості) прав людини. Ця ідея була втілена проведеною під егідою ООН у Відні (червень 1993 р.) Всесвітньою конференцією з прав людини, яка, за слушною оцінкою тодішнього Генерального секретаря ООН, стала «кульмінацією тривалого процесу і відправною точкою у новій боротьбі за права людини»; прийнята нею і схвалена Генеральною Асамблеєю ООН у грудні 1993 р. «Віденська декларація і Програма дій» має стати «вихідним документом для майбутньої політики і діяльності міжнародного співтовариства».

У зазначеному документі було проголошено, що «усі права людини є універсальними, неподільними, взаємозалежними та взаємопов'язаними» і що, хоча слід враховувати національну і регіональну специфіку та різноманітні історичні, культурні й релігійні особливості, обов'язок держав – незалежно від економічних, політичних і культурних систем – заохочувати й захищати усі права людини та основні свободи. Найпереконливішим показником реалістичності цього принципу є кількість держав, які так чи інакше схвалили (взяли участь у розробці і прийнятті, підписали, ратифікували тощо) ці нормативні документи ООН.

Наведемо деякі дані. З усіх договірних документів ООН з прав людини найширшого визнання набула Конвенція про права дитини: станом на 31 грудня 1997 р. її було ратифіковано 189 державами. На цей же час Конвенцію про ліквідацію усіх форм дискримінації стосовно жінок ратифікувало 155 держав, Конвенцію про ліквідацію усіх форм расової дискримінації – 148, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права – 136, Факультативний протокол до нього – 89, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права – 135 держав.

Одним із проявів універсалізації прав людини є зростання кількості громадських об'єднань – як національних, так і міжнародних, – створених з метою сприяння втіленню в життя принципів Декларації.

Ефективність та дієвість нормативно-інституційного механізму сприяння здійсненню цієї Декларації пов'язані ще з одним фундаментальним принципом – єдністю (непротиставлюваністю), нерозривністю і взаємозалежністю прав усіх видів (зокрема, прав людини так званих першого та другого покоління). Цей принцип був витриманий, наприклад, у документах Всесвітніх конференцій з прав людини, скликаних під егідою ООН у Тегерані (1968) й у Відні (1993), а також у Декларації про право на розвиток (1986).

Нарешті, слід зауважити, що охарактеризовані вище похідні від Декларації «важелі» ООН є засобами її безпосереднього впливу на стан прав людини в окремих країнах і, врешті-решт, в усьому світі. Крім того, вони впливають на цей стан і опосередковано – через міжнародно-нормативні регіональні (континентальні) системи заохочення і захисту прав людини. Прийняття Декларації (а потім й інших актів ООН) стало дієвим імпульсом для розбудови таких систем: вони виникли в Америці (1948–1969), Європі (1949–1959), Африці (1981), нині формуються і в окремих регіонах Азії та Океанії. Визначаючи загальну ефективність нормативно-інструментальної системи ООН, створеної на основі Декларації, потрібно брати до уваги обидва види результатів її функціонування: як прямі наслідки, так і опосередковані.

Проте слід констатувати, що ефективне функціонування нормативно-інституційної системи ООН, призначеної сприяти втіленню Декларації у практику, не є процесом, так би мовити, безпроблемним, завжди ефективним. Сама ООН (здебільшого в особі її спеціалізованих органів, особливо Комісії з прав людини), відзначаючи у низці документів прогрес в утвердженні й захисті прав людини, досягнутий у багатьох країнах після прийняття Декларації, водночас не вважає стан справ у цій галузі задовільним. Згадана Комісія і Комітет ООН з прав людини час від часу піддають «адресній» критиці ситуацію з правами людини, у деяких країнах виявляють перешкоди, що заважають її поліпшенню, та виробляють відповідні рекомендації (не всі з яких, на жаль, виконуються державами-адресатами).

Істотною проблемою є й те, що декілька фундаментальних актів ООН з прав людини «універсалізуються» надто

повільно: обов'язковими їх для себе визнало лише 30–40% членів цієї організації.

Нарешті, не всі зафіксовані у Декларації права людини «оснащені» нині усім необхідним нормативно-інституційним інструментарієм, котрий є у розпорядженні ООН. Подекуди його «конструювання» й застосування триває надто довго – іноді десятиріччями (наприклад, часовий інтервал між прийняттям Декларації про права дитини і Конвенції про права дитини становив 30 років!).

Отже, задля максимально можливого, справді всесвітнього втілення Декларації у життя ООН, іншим міжнародним організаціям, державам-членам ще потрібно буде зробити, мабуть, не менше від того, що було досягнуто ними за минуле півсторіччя.

3.3. Декларація й Україна

У царині прав людини наша держава як член ООН знавала, з одного боку, впливу цієї найавторитетнішої міжнародної організації, а з іншого – сама робила певний внесок у її «праволюднну» діяльність. Одним словом, у даній сфері відбувався взаємовплив (який, звісно, не міг бути рівнозначним, «еквівалентним»).

Розглянемо коротко основні його напрями і прояви.

Україна була однією із 56 держав – членів ООН, які наприкінці 1948 р. брали участь в обговоренні та прийнятті Декларації на 3-й сесії Генеральної Асамблеї ООН (хоча, як і інші радянські республіки-члени, Україна, 10 грудня 1948 р., утрималась від голосування за цей акт ООН).

Україна нерідко входила (та й сьогодні входить) до тих органів і установ ООН, на які покладено обов'язок застосування, удосконалення чинних та проектування нових актів цієї організації щодо прав людини або ж контроль за станом додержання прав людини у різних країнах та вжиття (за певних умов) правозахисних заходів згідно із документами ООН. Так, нині Україна входить до складу таких спеціалізованих органів системи ООН, як: Комітет з питань інформації, спеціалізований Комітет з питань тероризму, Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ) з його виконавчою радою, Конгрес ООН з питань запобігання злочинності та поведення з правопорушниками, ЮНЕСКО та її виконавча рада, Міжнародна організація праці (МОП), Всесвітня організація інтелектуальної власності, Всесвітня організація

охорони здоров'я, Підкомісія із запобігання дискримінації й захисту прав меншин.

Україна також бере участь у декількох міжнародних органах як учасниця (сторона) відповідних конвенцій та угод, схвалених ООН, зокрема у Комітетах: з питань ліквідації расової дискримінації; з прав людини; з питань ліквідації дискримінації жінок; з питань економічних, соціальних і культурних прав; з прав дитини.

В особі своїх делегацій і представників у ООН, в її органах та установах Україна лише протягом 1991–1995 рр. підготувала (або взяла участь у підготовці) майже 50 проектів резолюцій та інших документів ООН з прав людини. І в останні роки її активність у цьому напрямі не послаблювалась.

Ще за радянських часів Україна ратифікувала низку актів, зобов'язавшись усунути або не допускати невідповідності їм свого законодавства. До цих документів належать, насамперед, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Факультативний протокол до нього, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права.

Україна визнала юрисдикцію ряду органів ООН (комітетів та ін.), котрі покликані здійснювати спостереження та контроль за станом додержання прав людини у країнах-членах цієї організації, зокрема шляхом отримання від них та обговорення періодичних доповідей. Такі доповіді Україна подає, зокрема, Комітету з прав людини (четверта періодична її доповідь була обговорена цим органом 1995 р.).

Україна включила до своєї Конституції чимало нормативних приписів, які відтворюють відповідні положення Декларації або ж пактів та інших документів ООН, що конкретизують і деталізують її.

Вперше у своїй історії наша держава закріпила у Конституції (ст. 9) правило про те, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства (ця конституційна новела поширюється і на засновані на Декларації численні конвенції ООН з прав людини, які ратифікувала чи згодом ратифікує Україна). У разі невідповідності законодавства України нормам такого договору застосуванню підлягають саме останні.

Не можна не зазначити й того, що позитивний вплив Декларації та усієї її нормативної й інституціональної «надбудови» на стан прав людини в Україні міг би бути

набагато ефективнішим, якби не деформації і недоробки, що мали місце у політико-юридичній практиці нашої держави.

Так, у попередній (радянський) період низка громадянських і політичних прав людини, формально визнаних та конституційно закріплених Україною, залишались для значної частини її громадян (як і всіх громадян СРСР) нездійсненними внаслідок відсутності реального плюралізму в політиці та ідеології.

У той же період більшість ратифікованих Україною (або прийнятих за її участю) актів ООН з прав людини не публікувалася в офіційних виданнях Верховної Ради (в тому числі – у Зводі законів Української РСР). Ці акти майже не друкувалися й у масово-популярних виданнях, а тому з ними фактично було обізнане лише вузьке коло фахівців-міжнародників. Пояснюється це тим, що пануючий партійно-державний режим не був заінтересований у поширенні серед широкого загалу українського населення інформації про ці акти, а тим більше – про їх втілення в юридичну практику. Лише з початком «перебудови» – у другій половині 80-х років – почали поширюватися тексти Декларації та інших актів ООН з прав людини.

Утворення самостійної, політично та юридично незалежної української держави, розгортання радикальних демократичних перетворень в усіх сферах суспільного життя, зокрема формування передумов для становлення ринкової соціально орієнтованої економіки, викликали зрушення й у ситуації щодо прав людини.

Позитивні зміни відбулися, зокрема, у таких сферах:

✓ численнішими стали ратифіковані Україною акти ООН з прав людини (включаючи й ті, котрі було відкрито для ратифікації ще задовго до проголошеної її державної незалежності);

✓ зросла кількість, розширилась «номенклатура» закріплених у Конституції України (та й в іншому її законодавстві) тих прав людини, які ще раніше було зафіксовано у Декларації та у похідних від неї актах ООН;

✓ щодо ряду громадянських і політичних прав вперше було сформовано юридично-процедурні механізми правочористування, яких раніше взагалі не існувало (це стосується, наприклад, права на утворення громадських об'єднань, на отримання інформації, на альтернативну (невійськову) службу);

✓ радикально розширено можливості звернення, у разі порушення прав людини, до суду як найефективнішої юридичної гарантії правозахисту (включаючи і звернення до Європейського суду з прав людини);

✓ дещо поліпшилися умови для інформування громадян про міжнародні акти з прав людини. Міністерство освіти України схвалило програму і рекомендувало до використання в середніх школах підручник з нового предмета – «Права людини» (К., 1997).

Водночас, можна констатувати, що певний поступ, досягнутий сучасною Україною стосовно можливостей для здійснення громадянських і політичних прав людини, котрі зафіксовано у Декларації та у відповідному Міжнародному пакті ООН, внаслідок руйнівної системної кризи супроводжується відчутним регресом щодо реалізованості економічних та соціальних прав.

Крім цього, у сфері громадянських і політичних прав Україна ще не використала усіх можливостей, котрі дає їй долучення до деяких нормативно-інституціональних важелів ООН. Загалом же, з майже 200 існуючих у системі ООН угод і конвенцій, які стосуються прав і свобод людини, Україна ратифікувала – станом на січень 2002 р. – лише 51 (включаючи й ті, що були колись ратифіковані Українською РСР).

Підсумовуючи, доводиться констатувати, що Україна, незважаючи на ряд здобутків у забезпеченні прав людини, закріплених у Декларації та в інших актах ООН, сьогодні, на жаль, ще не належить до тих держав, котрі є лідерами у цій справі.

3.4. Декларація: сьогодення і майбуття

Як зазначалось, уся історія людства – і минула, і сучасна – може бути інтерпретована як історія боротьби за права людини. У ній можуть бути виділені певні події, факти, що позначають нові історичні етапи, «переламні» віхи цього процесу.

Такими «віхами» в утвердженні і розвитку прав людини ставали, зокрема, пам'ятки соціально-нормативного змісту (нині їх можна класифікувати на «національні», до яких належать відповідні додержавні, державні та недержавні джерела, і «міжнародні», які складаються із міждержавних, регіональних та всесвітніх актів). Серед таких джерел не

можна не згадати, зокрема, іудейську Тору (X ст. до н. е. – I ст. до н. е.) та християнську Біблію (I – II ст. н. е.), англійську Велику хартію вольностей (1215), американську Декларацію незалежності (1776), Конституцію США (1787 р.) з 10 додатками до неї (Біллем про права 1791), французьку Декларацію прав людини і громадянина (1789), пакет перших радянських актів конституційного характеру (Декларація прав трудящого і експлуатованого народу, Конституція РРФСР 1918 р., Конституція УСРР 1919), Статут ООН (1945).

Та тільки Декларація – віха всесвітнього рівня – поклала початок планетарному визнанню прав людини усіма державами і народами. Тільки від неї розпочався відлік процесу формування у системі міжнародного права окремої галузі прав людини. Вона стала дороговказом правового прогресу людства. У цьому й полягає її історична винятковість та унікальність. Безперечно, укладачі Декларації не належали до наївних романтиків і не мали ілюзій щодо того, що репрезентований нею «взірець, відповідати якому мають прагнути усі народи й усі держави», швидко і повсюдно перетвориться на соціальну дійсність. І нині сама ООН, її органи час від часу звертають увагу на «ножиці», що й досі існують між положеннями Декларації та реальною історичною ситуацією.

Так, у резолюції підкомісії ООН «Святкування 50-ї річниці Загальної декларації прав людини», прийнятій на її 49-й сесії у серпні 1997 р., констатувалось, що міжнародні норми у галузі прав людини не додержуються у повному обсязі й повсюдно; що права представників особливо уразливих груп суспільства, як і раніше, порушуються у багатьох частинах світу і що мільйони людей продовжують терпіти негаразди, живуть у злиднях і позбавлені можливості повною мірою користуватись своїми громадянськими, політичними, економічними, соціальними і культурними правами.

Нагадаємо також гірке резюме Віденської конференції з прав людини (1993), вміщене в її Декларації і Програмі дій, про «сумну реальність, пов'язану із посиленням нетерпимості, ксенофобії, расизму і расової дискримінації у багатьох країнах».

Отже, оскільки усіх цілей Декларації ще не досягнуто, вона повною мірою зберігає свою актуальність. І сьогодні її вплив на посилення поваги до прав людини аж ніяк не

вичерпано: він триває. Пояснюється це, зокрема, тією неперевершеною її перевагою, що, відображаючи (насамперед у Преамбулі) конкретно-історичні умови прийняття, *Декларація є концентрованим виразом загальносоціальних закономірностей людського співжиття*. Саме завдяки останній властивості забезпечується її життєздатність, тривкість, «довгожителство».

Причому такий вплив – як прямий, так і опосередкований – зумовлюється не тільки вселюдською універсальністю і «далекоглядністю» її положень, сформульованих у ряді випадків настільки абстрактно, що їх можна безболісно поширювати на історично нові, відразу не передбачувані відносини і ситуації. Не в останню чергу це забезпечується й сучасними міжнародними та національними заходами.

Останні здійснюються за такими напрямками:

1) включення положень, навіть фрагментів Декларації до міжнародних актів як всевітнього, так і регіонального рівнів. Використовуються у цих актах і прямі посилання на Декларацію як на їх політико-ідеологічну підставу, як на спрямовуючий морально-політичний орієнтир (це має місце, наприклад, у Міжнародній конвенції про захист прав усіх трудящих-мігрантів і членів їхніх сімей (1990), у Декларації про права осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин (1992);

2) відтворення положень Декларації у сучасному національному, насамперед конституційному, законодавстві. Так, наприклад, її текст є складовою частиною Конституції Південно-Африканської Республіки (в редакції 1994 р.);

3) використання на національному рівні конвенцій ООН, які конкретизують Декларацію, не тільки у законотворчій практиці, а й у правозастосуванні. Так, нещодавно Конституційний Суд Російської Федерації одне із своїх рішень, що стосувалося захисту прав людини, аргументував прямим посиланням на відповідну статтю Міжнародного пакту про громадянські і політичні права. Щоправда, такі випадки поки що є досить рідкісними, оскільки зумовлюються неспроможністю забезпечити права людини власне національними засобами. Однак і ці випадки свідчать про можливість опосередкованого впливу Декларації на державно-юридичну практику.

Принципово важливим є й те, що сама ООН постійно докладає зусиль, спрямованих на актуалізацію і посилення ефективності Декларації та всієї нормативно-інституціональної

системі, котра опосередковує дію останньої. Зокрема, триває розбудова, «розгалужування» такої універсальної нормативно-інституціональної системи заохочування і забезпечення на рівні ООН прав людини, закріплених у Декларації. Найчастіше це стосується загальної структури предметних інститутів міжнародного права, яка була охарактеризована вище.

Так, упродовж останніх років органами ООН опрацьовуються концепції або проекти таких актів: Декларації про право й обов'язок окремих осіб, груп і громадських органів заохочувати і захищати загальновизнані права людини й основні свободи; Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права; Третього Факультативного протоколу до Міжнародного пакту про громадянські й політичні права, яким гарантується здійснення за усіх обставин права на справедливий судовий розгляд і відновлення порушених прав; факультативних протоколів до Конвенції про права дитини з питань запобігання торгівлі дітьми, дитячій проституції та дитячій порнографії, а також про участь дітей у збройних конфліктах. На розгляд Генеральної Асамблеї ООН подано проект Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства, розроблений у 1996–1997 рр. Комісією з міжнародного права ООН.

Останнім часом було сформовано й нові юрисдикційні органи ООН: Міжнародний трибунал у справах колишньої Югославії (1993), Міжнародний трибунал для Руанди (1994). Вжито заходів до створення Міжнародного кримінального суду (у затвердженні його Статуту у липні 1998 р. брала участь і Україна).

Окрім того, органи ООН прагнуть усунути такі вади окремих актів з прав людини, як неузгодженість приписів, неповнота, надмірна абстрактність ряду нормативних положень. У деяких випадках ці органи припиняють використання тих «елементів» нормативно-інституційної системи Декларації, котрі втратили дієвість.

ООН приймає й нові акти з «праволюдінної» проблематики, декотрі з яких не поступаються Декларації ані універсальністю змісту, ані глобальністю дії, ані юридичною силою (оскільки схвалюються, власне, сесією Генеральної Асамблеї).

Потреба у таких актах об'єктивно зумовлюється тим, що ситуація наприкінці 40-х і ситуація кінця 90-х років ХХ ст. є істотно відмінними. За останні півстоліття не могли не з'явитися: нові засоби здійснення вже відомих, легалізова-

них прав людини; нові перешкоди у цьому процесі; нові права (нові потреби людини), виникнення яких неможливо було передбачити під час прийняття Декларації.

ООН реагує на ці зміни шляхом ухвалення відповідних актів, що начебто доповнюють Декларацію. Серед них вирізняються: Декларація про право на розвиток (1986), Декларація про права осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних чи мовних меншин (1992), Декларація прав корінних народів (1994).

Втім, і в зазначених випадках ЗДПЛ використовується як «точка відліку» і найзагальніший критеріальний орієнтир: додаткові акти ніколи не замінять і не перевершать її.

Тому й надалі – на тривалу історичну перспективу – Загальна декларація прав людини залишиться тим «взірцем», дотримання якого мають прагнути усі народи й усі держави.

Глава 4

РАДА ЄВРОПИ:

ДО ХАРАКТЕРИСТИКИ

МІЖНАРОДНОГО МЕХАНІЗМУ

ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ

4.1. Застосування Конвенції

про захист прав людини та основних свобод

Європейським судом з прав людини:

концептуальні засади

4.1.1. Вступні зауваги

17 липня 1997 р. Верховна Рада України ратифікувала Конвенцію про захист прав людини і основних свобод (далі – Конвенція).¹

Одним із найбільш істотних практичних результатів цієї ратифікації було те, що з цього моменту будь-яка особа,

¹ Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» // Голос України.– 1997.– 24 липня.

котра вважала, що державними органами України було порушено її права, закріплені в Конвенції, і яка не була в змозі захистити їх усіма передбаченими національним законодавством засобами, дістала можливість звернутись за допомогою безпосередньо до Європейської комісії з прав людини, після чого, за певних умов, справа могла стати предметом розгляду Європейського суду з прав людини (далі – Суд).¹

Досить тривала (понад сорок років) і різнопредметна правозахисна практика Суду продемонструвала неабияку впливовість його рішень. Це простежується головним чином у двох напрямках. Ними є:

1) коректування державою-відповідачем національного законодавства, зумовлене відповідним рішенням Суду, і

2) відшкодування нею збитків, завданих потерпілій особі (заявнику). Згодом такі ситуації, можливо, спостерігатимуться й в Україні.

Немає потреби докладно обґрунтовувати необхідність вжиття низки різноманітних заходів (правотворчих, інформаційних, навчальних, правоосвітніх, організаційних та ін.), котрі зумовлюються ратифікацією Конвенції Україною: вони видаються самоочевидними. Торкнемося лише одного з них – розгортання наукових досліджень практики правозахисних органів Ради Європи, сформованих відповідно до Конвенції, і в першу чергу – аналізу рішень Суду, який був утворений 1959 р. й у наступному за ним році вже розглянув першу справу.

Необхідність таких досліджень зумовлюється перш за все тим, що зміст багатьох норм Конвенції, сформульованих здебільшого у надто абстрактній, нерідко оціночній, формі, конституюється, з'ясовується лише після того, як ці норми будуть витлумачені і застосовані у рішеннях Суду. Його практика (а сьогодні це понад 1200 рішень) розвивається за однозначно прецедентним принципом. Тому знання і врахування відповідних прецедентів, засвоєння специфіки професійного мислення Суду, його «правового менталітету» – одне з найактуальніших завдань, що постали нині перед суддями, адвокатами та іншими суб'єктами процесу захисту прав людини в нашій державі.

¹ Зауважимо, що право особи на звернення такого роду було передбачено ще раніше у ч. 4 ст. 55 Конституції України.

Аналіз зазначених рішень має бути здійснений перш за все з філософсько-правових, методологічних позицій. Остання обставина є істотною й з огляду на те, що саме такий аналіз, за слушною думкою фахівців, «неодмінно висвітлюватиме те, що саме складає право і що таке право»¹.

Зважаючи на специфіку згаданого філософсько-правового підходу, дослідження правотлумачної та правозастосувальної практики Суду здійснено тут в онтологічному та гносеологічному аспектах.

4.1 2. Онтологія прав людини крізь призму рішень Суду

Не можна вирішувати питання про те, порушено чи ні певні права людини (у з'ясуванні цього саме і полягає призначення Суду), не спираючись на певне загальне уявлення про ці права, про те, в чому полягає, власне, сутність даного феномену. І хоча розгорнута, вичерпна дефініція поняття прав людини у рішеннях Суду відсутня (та й навряд чи колись буде мати місце), проте низка істотних рис, ознак, неодмінних складників цього явища висвітлюються у згаданих актах або ж втілені, закладені у них, так би мовити, імпліцитно. До таких складників належать насамперед ті соціальні фактори, котрі визначають, формують та характеризують зміст і обсяг (межі) прав людини.

Серед таких факторів вирізняються:

- 1) інтереси людини, справедливо збалансовані з інтересами (потребами) суспільства;
- 2) мораль, що домінує у відповідному суспільстві у певний час;
- 3) мета певного права людини та відповідність (домірність) їй правореалізаційної, правозабезпечувальної та правообмежувальної діяльності держави.

Розглянемо коротко кожен із них.

1. Перевірку і забезпечення справедливої збалансованості інтересів людини з інтересами (потребами) суспільства Суд вважає одним з основних засобів забезпечення правомірності, «правопідставності» взаємовідносин «людина – держава». Пошуки й обґрунтування такого балансу спосте-

¹ Janis M. W., Kay R. S., Bradley A. W., *European Human Rights Law.* – L. – Oxford University Press. – 1995. – P. 1.

різняються у багатьох його рішеннях. Наведемо декілька яскравих, на наш погляд, прикладів.

У рішенні в справі *Soering v. the United Kingdom* від 7.07.1989 р. Суд вказав: «... Конвенція спрямована на пошук справедливого співвідношення між потребами, пов'язаними з інтересами суспільства в цілому, і вимогами захисту основних прав особи». Стосовно справи *Rees v. the United Kingdom* Суд у рішенні від 17. 10. 1986 р. зазначив, що, з'ясовуючи, чи існує позитивне зобов'язання держави щодо людини, «належить врахувати справедливий баланс, котрий має бути встановлений між інтересами усього суспільства і окремої особи, а пошук цього балансу – мета усієї Конвенції». У рішенні у справі *B. V. France* від 25.03.1992 р. Суд мотивував наявність порушення права на повагу сімейного життя (ст. 8 Конвенції) тим, що в актах судових органів держави-відповідача «справедливого балансу між загальними інтересами та інтересами індивіда не було досягнуто».

У низці рішень Суду формулюються й певні принципи та рекомендації щодо інтелектуально-пізнавального процесу визначення відповідності, збалансовування, «зрівноважування» інтересів людини та інтересів суспільства. Гадаємо, ці гносеологічні настанови (деякі з них наводитимуться нижче) слугуватимуть корисним оцінно-регулятивним орієнтиром і для національних судів.

2. Особливістю міжнародних актів, котрі стосуються прав людини, є те, що вони доволі часто насичені поняттями із царини моралі. Так, у розглянутому вище питанні щодо зрівноважування певних інтересів йшлося саме про «справедливий» (тобто морально схвалюваний) їх баланс. Відзначимо й те, що справедливість юридичних процедур, за допомогою яких держава позбавляє волі тих осіб, котрі вчинили злочин (або ж робить це з інших підстав), а також змінює громадянські (цивільні) права й обов'язки людини, становить головну мету ст. 6 Конвенції.

Тому видається цілком природним те, що, застосовуючи «моральні» статті Конвенції, Суд вдається до власної інтерпретації їх та аргументації. Так, у рішенні в справі *Norris v. Iceland* від 26.10.1988 р. Суд, вважаючи, що він, як і національний орган, не повинен оминати увагою проблеми моральності, не погодився повністю із надто категоричним твердженням уряду цієї держави (Ірландії) про те, що «у широкому розумінні мораль демократичної нації –

предмет уваги її власних інститутів»; тому Суд зазначив, що за такого підходу держава отримала б можливість «необмеженого розсуду (дискреції) у галузі моралі».

А втім, аргументація з приводу моральності Суду є досить своєрідною. Він ніколи не прагне узаконити, абсолютизувати моральну норму певного змісту – встановити, так би мовити, євронорму моралі. Цей орган виходить із того незаперечного реального факту, що у різних країнах найбільш поширені, пануючі моральні приписи не завжди збігаються, а тому визнати за єдино прийнятний, загальнообов'язковий лише один із них було б недемократичним і недоцільним. Суд вважає, що, зазвичай, «державні органи, безпосередньо і періодично стикаючись із життєвими реаліями своїх країн, у принципі мають більшу можливість визначитись щодо точного змісту моральних вимог, а також «необхідності обмежень» або ж «штрафних санкцій для їх додержання» (рішення у справі *Muller and Others v. Switzerland* від 24.05.1988 р.). У цій справі, до речі, правозахисні органи Страсбурга підтримали позицію швейцарського суду, який наклав на заявників штраф за оприлюднення непристойних матеріалів.

Розглядаючи скарги на адресу певної держави, Суд вважає беззаперечним фактом домінування на її території певних моральних уявлень, поглядів, і він, як правило, не ставить собі за мету їх схвалювати, стимулювати або ж, навпаки, піддавати критиці чи заперечувати. Такий підхід може бути пояснений ще й тим, що сама Конвенція дозволяє державам-учасникам запроваджувати за допомогою національного закону окремі обмеження деяких прав людини в інтересах захисту саме моральності (статті 8, 9, 10, 11).

Свою роль у подібних випадках Суд вбачає насамперед у тому, аби встановити, чи не призводять посилення на моральні положення до невиправданого, на його думку, обмеження або порушення прав людини. Отже, знову йдеться про специфічне зіставлення інтересів людини з інтересами суспільства (а точніше – з інтересами його більшості), заінтересованого у зміцненні моральних імперативів певного змісту.

Ось один із характерних прикладів. У рішенні у справі *Dudgeon v. the United Kingdom* від 22.10.1991 р. Суд зазначив, що незастосування в Ірландії чинного там закону про кримінальну відповідальність за гомосексуальні стосунки не перешкодило поширенню у цій країні моральних стан-

дартів, згідно з якими зазначені акти вважаються непристойними. Тому Суд дійшов висновку, що «існуючі аргументи за залишення закону без змін є менш вагомими ніж ті негативні наслідки, котрі можуть бути спричинені вказаним законодавчим положенням для життя людини з гомосексуальною орієнтацією. Отже, обмеження, яке виникає для заявника згідно із цим законом, «не є домірним цілям останнього».

3. Як відомо, людська поведінка може нормуватися шляхом визначення принаймні двох її основних складників: мети, а також діяльнісних засобів досягнення останньої¹. Знаючи зміст цих двох орієнтирів, «регламентаторів», можна скласти предметне уявлення щодо відповідного права людини – його сутності та меж.

У нормативно-правових актах (включаючи й Конвенцію) мета права людини може бути виражена текстуально або ж втілена неявно, імпліцитно. Проте вона завжди присутня при формуванні, визначенні змісту права.

Правоконституююча функція мети тих статей Конвенції, які застосовуються Судом, відображена у багатьох його рішеннях. При цьому в тих випадках, коли мету застосовуваного припису Конвенції не відтворено безпосередньо у нормативному тексті, Суд бере на себе визначення, інтерпретацію її змісту. Так, у справі *Tyrer v. the United Kingdom* (рішення від 25.04.1978 р.) він зазначив, що покарання заявника, «в процесі якого з ним поводитись за правилами, визначення яких віднесено до відання державних органів, було зазіханням саме на те, що є однією з головних цілей ст. 3, а саме: на гідність та особисту недоторканність людини».

У рішенні у справі *Brogan v. the United Kingdom* від 24.11.1988 р. Суд зазначив, що «оцінювати «негайність» (звільнення заарештованого або його доставлення до судді.— Авт.) слід з урахуванням предмета та цілей ст. 5: вона втілює одне з основних прав людини, передбачаючи захист особи від свавільного втручання держави у право на свободу».

У справі *Winterwerp v. The Netherlands* від 24.10.1979 р. Суд встановив, що законність затримання особи має визна-

¹ Див. докладніше: Рабінович П. М. О юридической природе целей правовых актов // Известия высших учебных заведений. Правоведение.— 1971.— № 5; Його ж: Законодавство сучасної України: до характеристики тенденцій розвитку // Вісник Академії правових наук України.— 1996. № 7.— С. 17–22.

чатися крізь призму цілей ч. 1 п. «е» ст. 5 Конвенції: така законність має насамперед відповідати внутрішньому праву, а також, згідно зі ст. 18 Конвенції, «меті обмежень, дозволених ч. 1 п. «е» ст. 5... як для призначення, так і для реалізації заходів, пов'язаних із позбавленням волі... адже у демократичному суспільстві, де визнається верховенство права, будь-яке свавільне затримання ніколи не може вважатися законним».

Істотним моментом у цільовій аргументації рішень Суду є визнання нерівнозначності цілей різних прав людини у визначенні правомірності чи неправомірності певної поведінки. Різні за змістом (і за сферою суспільних відносин) цілі Конвенції зумовлюють і неоднакову сферу (обсяг) обмежень з боку державної влади. Так, на думку Суду, обсяг цей є значно більшим, якщо йдеться про цілі моральні, і значно вужчим, коли йдеться про цілі політичні. Тому поведінку, однакову за зовнішніми (формально визначеними, емпірично фіксованими) показниками, Суд визнавав або правомірною, або ж неправомірною, залежно саме від тих цілей, для досягнення яких вона вчинялася.

Іншим важливим моментом у врахуванні цілей правозабезпечуючих норм Конвенції, на якому найчастіше наголошує Суд, є встановлення того, чи відповідають зазначеним цілям заходи, що їх запровадила держава у суспільну практику (йдеться як про заходи законодавчі, нормативно-правові, так і про індивідуально-правові, нормозастосувальні).

Так, у справі *Lingens v. Austria* в рішенні від 8.07.1986 р. Суд зазначив, що він «повинен визначити, чи було дане втручання (держави у діяльність людини.— П. Р.) домірним переслідуваній законом меті, а аргументи, наведені австрійськими судами на його виправдання, є доречними і достатніми». В результаті розгляду справи *Observer and Guardian v. the United Kingdom* Суд у рішенні від 26.11.1991 р. вказав, що для остаточного прийняття рішення «слід розглянути питання про те, чи були фактично запроваджені обмеження, домірні переслідуваній законом меті».

Суд час від часу звертає увагу держав і на необхідність додержуватися певної ієрархії цілей у правовому (юридичному) регулюванні, зокрема на те, що держава не може вдаватися до таких обмежень прав людини, які хоч і дозволяють досягти певних позитивних суспільних результатів, однак суперечать цілям Конвенції. Так, у справі *Tyrer v. the United Kingdom* Суд зазначив, що «покарання не перестав

бути таким, яке принижує гідність, лише тому, що вважається або дійсно є ефективним засобом запобігання чи контролю над злочинністю...; вдаватись до покарань, що суперечать статті 3, неприпустимо, яким би не був їхній стимулюючий ефект». В рішенні у справі *Marckx v. Belgium* від 13.06.1979 р. Суд визнав, що «підтримка й заохочення традиційної сім'ї самі по собі є законними і навіть похвальними. Однак заради досягнення цих цілей не можна вдаватися до заходів, мета або ж результат котрих полягає, як у даному випадку, у завданні шкоди «незаконній» сім'ї, члени якої користуються гарантіями за ст. 8 Конвенції нарівні із членами традиційної сім'ї».

4.1.3. Гносеологічні принципи правозахисної діяльності Суду

Розглянуті вище явища, що їх Суд вважає визначальними, кваліфікуючими чинниками щодо змісту й обсягу (меж) прав людини, виникають та існують як факти цілком об'єктивні стосовно кожної окремої людини (її волі та свідомості), кожної відповідної держави (її органів, посадових осіб) і, нарешті, стосовно міжнародних органів. Тому встановлення й фіксація таких факторів, а отже, визначення прав людини та їх стану, можуть відбутися лише шляхом соціального пізнання.

Звідси й постає проблема гносеології¹ прав людини. І сама практика Суду, яка є діяльністю у певному розумінні соціально-дослідницькою, поступово сформувала специфічні пізнавальні традиції, вивчення та врахування котрих сприятиме вирішенню цієї проблеми також й іншими суб'єктами, зокрема національними судами. З подальшим поширенням цієї практики, накопиченням прийнятих Судом рішень формуються принципи пізнання прав людини, гносеологічні засади встановлення правомірності чи неправомірності поведінки учасників суспільного життя.

Охарактеризуємо основні з цих принципів і засад.

▪ *Конкретно-історичний* – його можна назвати «ситуаційним» – підхід до встановлення досліджуваних фактів, який виявляється у настійних вимогах, постійних прагненнях Суду враховувати саме особливі, специфічні обставини

¹ Гносеологія (грецьк. gnōsis – пізнання і... логія) – теорія пізнання, яка вивчає його можливості, джерела, форми, методи тощо.

місця і часу, а також індивідуальні, інколи навіть унікальні, властивості суб'єктів – учасників ситуації, котра розглядається. Найбільш послідовно і, дозволимо собі сказати, майстерно (хоч і не завжди беззаперечно) Суд реалізує зазначений принцип при застосуванні невизначених з формального боку, насамперед оціночних, понять.

Наприклад, у справі *Herczegfalvy v. Austria*, пов'язаній із застосуванням ст. 3 Конвенції, яка забороняє тортури і нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження, Суд 24.09.1992 р. вирішив, що, «зазвичай, засіб, необхідний з терапевтичної точки зору, не може вважатись «нелюдським або таким, що принижує гідність», особливо за умов, коли, згідно із визнаними принципами психіатрії, лікування, про яке йдеться, виправдовувалось медичною необхідністю». В іншій справі Суд прямо підкреслив, що питання про характер поводження «слід оцінювати у кожному випадку за його особливими обставинами» (рішення у справі *Wemhoff v. Germany* від 27.06.1968 р.).

Визначаючи, який строк досудового позбавлення волі можна назвати «розумним», Суд вважав за потрібне «врахувати, зокрема, складність фактичних чи юридичних питань, наявних у справі, поведінки заявників і компетентних органів влади, а також і те, які інтереси перших було піддано ризику...» (рішення у справі *Zimmerman and Steiner v. Switzerland* від 13.07.1983 р.).

Обсяг (межі) свободи виразу думки (ст. 10 Конвенції) Суд ставить у залежність від їхнього змісту та від того, чим займається особа, якій ці думки адресовані: так, у справі *Lingens v. Austria* Суд зазначив, що хоча захист від певних висловлювань поширюється і на політичних діячів, однак якщо потерпілий належить саме до них, тоді «необхідність обмежувати вираження думок є менш гострою».

Чи не найбільш виразно розглядуваний гносеологічний принцип діставав свій вияв тоді, коли Суд обґрунтовував свої рішення не тільки соціальними, а навіть власне суб'єктивними особливостями окремих індивідів чи їхніх груп. Так, у справі *Silver v. the United Kingdom* Суд у рішенні від 25.03.1983 р. вказав, що втручання в особисте життя може не бути «передбачене законом» (п. 2 ст. 8 Конвенції), «залежно від здатності конкретного заявника віднайти відповідні правові повноваження і норми». У справі *Campbell and Cosans v. the United Kingdom* Суд у рішенні від 25.02.1982 р. (з приводу застосування ст. 3 Конвенції) зазначив, що

«погроза (школяру фізичним покаранням.— П. Р.) на адресу неуривної людини може не справити на неї якогось помітного впливу, однак може бути, безперечно, такою, що принижує гідність; і навпаки — уразлива людина може бути надзвичайно глибоко вражена погрозою, котру можна було б визнати як таку, що принижує гідність, лише спотворивши звичайне значення цього слова».

Отже, конкретний аналіз конкретної ситуації — таким є фундаментальне кредо Суду. А цей принцип, як відомо, є стрижнем, серцевиною діалектичного методу соціального пізнання.

▪ *Включення до предмета судового пізнання соціальної значущості фактів, виявлених за їх формальними ознаками,— значущості їх для конкретної людини, угруповання людей та для суспільства.*

У багатьох випадках Суд не обмежується лише констатацією наявності чи відсутності дій або подій за їх зовнішніми ознаками, «параметрами» (до того ж, він здебільшого погоджується з висновками національних судів з цього питання). Його завжди цікавить ще й інше: який вплив справили ці факти на існування та розвиток особи (групи осіб) і усього суспільства, як саме вони позначилися на потребах, інтересах та й взагалі на долі суб'єктів. Інакше кажучи, Суд прагне встановити значущість — індивідуальну, колективну, суспільну — тих фактів, котрі зафіксовано та описано зазвичай за допомогою формально визначених показників (ця значущість, зауважимо, є явищем не менш реальним і, стосовно суб'єкта пізнання, не менш об'єктивним, ніж встановлені факти). А саме у такій значущості і полягає соціальна сутність фактів, що вплітаються у тканину суспільного життя, суспільної практики.

Так, у згадуваній уже справі *Dudgeon v. the United Kingdom* Суд зауважив, що, «очевидно, слід з'ясувати ступінь серйозності втручання порівняно з тією суспільною шкодою, яка могла мати місце у разі неповного захисту зазначених інтересів. Для цього потрібно, так чи інакше, зважити на відносну шкоду для особи і держави, яка могла би виникнути внаслідок прийняття рішення». У справі *Castello-Roberts v. the United Kingdom* Суд у рішенні від 25.03.1993 р. дійшов висновку, що «заходи, які застосовуються в галузі освіти, обмежують право на невтручання в особисте життя, але не кожний акт несприятливо впливає на фізичну чи моральну недоторканність особи». В рішенні у справі *Croon v.*

the Netherlands від 27.10.1994 р. Суд зазначив, що «поняття «сімейне життя» у ст. 8 Конвенції не було пристосоване лише для відносин, що ґрунтуються на шлюбі, а охоплює також інші сімейні зв'язки, учасники яких живуть поза шлюбом... повага до сімейного життя вимагає, аби біологічна та соціальна дійсність мали перевагу перед законодавчою презумпцією».

Отже, знання про соціальну сутність досліджуваних явищ (а такі знання за їх логіко-гносеологічним статусом неодмінно будуть оціночними) входять, згідно із позицією Суду, до обсягу тих даних, на яких має ґрунтуватися висновок про порушення або ж, навпаки, про відсутність порушення певного права людини. Тому-то й сама соціальна сутність явищ здатна набирати тут юридичного значення, породжувати конкретні юридичні наслідки. Без таких знань неможливо забезпечити справедливість судового рішення, а саме до неї Суд прагне понад усе.

Ми уже звертали увагу на діалектику співвідношення формально визначених фактів (або, інакше кажучи, *форм* соціальних феноменів) з їх значенням для суспільства або, іншими словами, з їх соціальною *сутністю*. Ця діалектика знаходить свій вияв у тому, що в ряді випадків фактам, ідентичним за їх зовнішніми ознаками, може бути притаманна неоднакова соціальна значущість і навпаки: аналогічної соціальної значущості здатні набувати факти, котрі відрізняються між собою за формальними характеристиками¹. Саме цим, вочевидь, і можна пояснити, чому справи, здавалось би, однакові за формально окресленою фабулою, вирішувались Судом по-різному: адже його рішення завжди були, крім усього іншого, реагуванням на індивідуально-конкретну ситуаційну значущість тих фактів, яким надавалось юридичне значення.

▪ *Всебічність пізнання*, максимально широке врахування позитивних і негативних (для різних учасників спору) фактів, комплексність, виваженість їхньої оцінки. Цей принцип сприяє об'єктивності, неупередженості висновків, які мають стати результатом судового дослідження прав людини. Ось декілька правоположень, сформульованих Судом з цього приводу:

– «національні судові органи мають вивчати усі факти,

¹ Див., напр.: Рабинович П. М. Социалистическое право как ценность.— Львов, 1985.

що свідчать на користь або ж суперечать справжній потребі, яка існує з точки зору інтересу суспільства, котра виправдовувала б відступи від норми про повагу до індивідуальної свободи» (рішення у справі *Leterllier* від 26.06.1991 р.);

– «відповідь на питання, що є «нелюдським або таким, що принижує гідність, поводженням чи покаранням», залежить від сукупності обставин справи» (рішення в справі *Soering v. the United Kingdom* від 7. 07. 1989 р.);

– «щоб оцінити, чи ґрунтувалось втручання, про яке йшлося у скарзі, на «достатніх причинах», «необхідних у демократичному суспільстві», належить... врахувати усі аспекти даної справи, пов'язані із суспільними інтересами» (рішення у справі *Handyside v. the United Kingdom* від 7.12.1976 р.).

Отже, підіб'ємо деякі концептуально-методологічні підсумки наведеного аналізу рішень Суду.

Ці рішення є свідченням підставності інтерпретації феномену прав людини як явища соціального, «земного» (а не, скажімо, біологічного, психофізіологічного, космічного, божественного тощо). Саме такому підходу, до речі, в основному відповідає дефініція, згідно із якою права людини – це, як підкреслювалось, ті можливості, що вони є необхідними для її нормального (за певних конкретно-історичних умов) існування й розвитку і які об'єктивно зумовлюються рівнем розвитку людства та мають бути загальними й рівними для всіх людей.

Діяльність Суду переконливо свідчить, окрім іншого, про універсальність тих загальних закономірностей соціального пізнання, які найповніше й чітко сформульовані діалектичною гносеологією соціального детермінізму. Ці закономірності знайшли належне відображення у правопідтверджувальній, правотлумачній, правозастосувальній діяльності цієї поважної правозахисної інституції Ради Європи.

4.2. Ефективність впливу рішень Суду на національну юридичну практику

І. Згідно зі ст. 1 Статуту Ради Європи, однією із фундаментальних, стрижневих цілей, заради досягнення котрих понад 50 років тому було утворено цю міжнародну організацію, є *підтримування і подальше здійснення прав людини*

і основних свобод. Ця мета конкретизується зазвичай у таких завданнях:

а) освітньо-виховному – формування знань і поваги до прав людини;

б) охоронно-попереджувальному – контрольна та наглядова діяльність, спрямована на недопущення, уникнення порушень прав людини;

в) захисному – вжиття, у разі порушення прав людини, належних відновлювальних і компенсаційних заходів.

Задля виконання кожного із зазначених завдань керівні органи Ради Європи ухвалили низку актів, рішень політико-ідеологічного та юридичного характеру й утворили певні спеціалізовані установи.

Міжнародна нормативно-інституціональна правозахисна система, що виникла внаслідок цього в Європі, була своєрідним «соціальним винаходом». І хоча вона, за оцінкою багатьох фахівців, виявилася найбільш дієвою з-поміж існуючих міжнародних правозахисних механізмів, її функціонування, однак, не було безпроблемним і не завжди призводило до очікуваних наслідків.

Тому підвищення ефективності міжнародно-європейських гарантій прав людини лишається досить актуальною проблемою і продовжує привертати постійну увагу з боку Ради Європи. Яскравим свідченням цього є, зокрема, завершення (у листопаді 1998 р.) істотного реформування Суду.

Спробуємо дослідити та охарактеризувати ефективність діяльності цієї унікальної правозахисної інституції.

При цьому спиратимемось на таке розуміння ефективності міжнародно-правового регулювання, згідно з яким це поняття відображає *досягнення соціально корисного регулятивного впливу на певні суспільні відносини, максимально близького до накресленого у нормі, при мінімально можливих за даних соціальних умов побічних негативних наслідках*¹. Наведена дефініція загалом відповідає вихідним положенням загальнотеоретичної концепції ефективності правового регулювання.

II. Змістовний показник ефективності функціонування Конвенції про захист прав людини і основних свобод (надалі – Конвенція) розкривається, можна вважати, в її ст. 1,

¹ Див., напр.: Черниченко С. В. Теория международного права. Т. 1. М., 1999.– С. 66.

де встановлено, що Високі Договірні Сторони гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені у розділі 1 Конвенції.

Цей показник видається, зрештою, цілком прийнятним і для визначення ефективності рішень Суду. Але при цьому не можна не зважати на певні регулятивні особливості правозахисного механізму, встановленого у Раді Європи.

Ці особливості полягають у такому:

У тих випадках, коли Суд констатує у своєму рішенні факт порушення прав заявника з боку держави-відповідача, в останньої виникає обов'язок не тільки сплатити певну компенсацію (це формально-обов'язковий, тобто юридичний, безпосередній наслідок такого рішення), а й, у багатьох випадках, вжити певних заходів не індивідуального, а загального характеру.

Останній обов'язок, обумовлений наведеною вище ст. 1 Конвенції, існує постійно щодо кожної держави – члена Ради Європи. Згадане ж рішення Суду не тільки констатує, так чи інакше, його невиконання, але й «сигналізує» про необхідність усунення такої ситуації та виключення її виникнення у майбутньому.

У цьому і полягає, хоча й опосередкований, проте найбільш дієвий, соціально-правовий результат рішень Суду. Вони ніби приводять у рух положення ст. 1 Конвенції, конкретизуючи уявлення про ті дії, до яких має вдатись держава-відповідач задля реалізації цього положення. *Змістовна конкретизація конвенційного обов'язку держави* – ось, насамперед, у чому вбачається значення (регулятивний вплив) рішень Суду. З'ясування, «вимірювання» такого впливу на національну юридичну практику, на її удосконалення, мабуть, і буде здатним значною мірою відобразити ефективність цих міжнародних судових актів.

Залежно від того, чим саме було спричинено порушення прав людини, зафіксоване у рішенні Суду, визначаються зміст (характер) і межі тих заходів, що їх має вживати відповідач, аби забезпечити дотримання вимог ст. 1 Конвенції. Цими основними причинами можуть виступати такі ситуації:

1) відсутність відповідності між національним законодавством та Конвенцією, зумовлена або явною суперечністю між їхніми нормами, або ж якимись іншими обставинами, зокрема нерегульованістю (наявністю прогалів при

закріпленні у внутрішньому законодавстві) певних прав людини, відображених у Конвенції.¹

2) розбіжність між здійснюваною національними правозастосовними органами інтерпретацією змісту «конвенційних» прав людини та їх тлумаченням, що його обґрунтовує й реалізує Суд у своїх рішеннях.

У першому випадку держава-відповідач має забезпечити адекватними правотворчими заходами належну узгодженість власного законодавства з нормами Конвенції. У другому ж – переорієнтувати правотлумачну (а отже, й правозастосовну) національну практику згідно зі «стандартами» прав людини, прийнятими у Раді Європи. Така переорієнтація може бути здійснена шляхом або офіційного нормативного роз'яснення норм законодавства держави, або ж подання вказівок з боку національних органів конституційного судочинства чи то компетентних керівних органів відповідних правозастосовних структур.

Та як би там не було, слід наголосити на тому, що йдеться про заходи власне загального характеру, спрямовані на забезпечення добросовісного виконання державою-відповідачем її обов'язку, сформульованого у ст. 1 Конвенції. Адже саме такі заходи дозволятимуть уникнути у майбутньому аналогічних порушень прав людини (одне з яких було виявлено Судом і відображено з приводу певної справи у його рішенні).

Саме тому згадана діяльність держави і здатна значною мірою демонструвати дієвість механізму правозахисту, сформованого Радою Європи, – насамперед ефективність юрисдикційної діяльності Суду. Іншими словами, *знаючи, наскільки неухильно, оперативно і повно держава – член Ради Європи реагує на негативні щодо неї рішення Суду вжиттям регулятивних заходів загального характеру, можна зробити висновок і про рівень ефективності його актів.* А саме вони, як відомо, є стрижневим, з огляду на дієвість, засобом захисту прав людини у Раді Європи.

III. Одним із основних кількісних (математичних) показників досліджуваної ефективності здатне, як видається,

¹ Докладніше про такий варіант співвідношення норм національного і міжнародного права див.: Раданович Н. М. Проблеми забезпечення відповідності законодавства України Конвенції про захист прав людини та основних свобод (загальнотеоретична характеристика) // Вісник Академії правових наук України. 2000. – № 1.

служувати співвідношення кількості рішень Суду, зважаючи на які держава-відповідач вдавалася до тих або інших правозабезпечувальних, правогарантуючих регулятивних акцій загального значення, із кількістю всіх його рішень, ухвалених проти даної держави.

Щоправда, може траплятися і таке, коли навіть за наявності негативного щодо держави рішення Суду немає потреби у вжитті нею заходів загального характеру. Це може мати місце у разі, якщо національний закон, котрий цілком відповідає Конвенції, було неправильно застосовано чи в інший спосіб порушено державними органами, але це порушення не вдалося усунути і компенсувати внутрішньодержавними засобами правозахисту. У цьому випадку, на виконання відповідного рішення Суду, державі достатньо обмежитись правопоновлюючими та правокомпенсаційними заходами індивідуального (правозастосовного) характеру. Проте такі ситуації трапляються настільки рідко, що при визначенні охарактеризованого вище показника ефективності діяльності Суду від них можна абстрагуватись, відволіктись.

Реальне обчислення запропонованого тут математичного показника ефективності рішень Суду стало можливим лише після нещодавнього оприлюднення в інформаційній мережі Internet (а потім – у деяких друкованих виданнях¹) узагальнених статистичних даних щодо: а) кількості рішень Суду, ухвалених ним протягом 1960–1998 рр. проти кожної з тих держав – членів Ради Європи, котрі ратифікували Конвенцію, та б) кількості таких його рішень, після ухвалення яких держави-відповідачі вживали заходів саме загального характеру².

Результати «вимірювання» зазначеного показника ефективності виконання рішень Суду дають підставу дійти висновку: найбільш дисципліновано ставились до його рішень – а тим самим і до вимог ст. 1 Конвенції – такі держави, як Нідерланди, Швеція, Італія, Австрія, Бельгія (стосовно них показники ефективності становили відповідно 82,7; 81,8;

¹ Див.: Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. К., 1999. № 4.

² Відповідні підрахунки за розробленою мною методикою виконав Ю. О. Дацків. З огляду на те, що ці абсолютні показники значною мірою залежать від терміну членства кожної держави у складі Ради Європи, доречно було б вираховувати їх середньорічне значення. Тоді вони більш адекватно відображали б досліджувану ситуацію.

81,2; 77,2 та 75 відсотків). Що ж до держав, які поводили себе найменш «слухняно», опинилися Туреччина, Греція, Португалія і Німеччина (з показниками, відповідно, 16,6; 19,2; 36,3 та 40 відсотків).

Такі висновки – навіть попри деяку їх умовність, відносіть – все ж спроможні відобразити ставлення держав – членів Ради Європи до обов'язку дотримувати Конвенції, а отже, здатні характеризувати суттєві аспекти ефективності цього міжнародно-правового акта.

Не позбавленим корисного (прикладного) значення може виявитись і узагальнений стосовно всіх держав – членів Ради Європи показник досліджуваної ефективності, вирахований як середнє арифметичне від усіх «національних» показників. У даному випадку він становив близько 56 відсотків.

IV. Наступним кроком при здійсненні більш конкретного аналізу проблеми, що розглядається, може бути встановлення поширеності (питомої ваги) певних різновидів заходів, що вживаються державами, серед усіх заходів загального характеру, до яких вони вдаються. Ці види заходів можна виокремлювати за різними підставами, критеріями.

По-перше, такі заходи, залежно від їх державно-правової природи, можна поділяти на: а) юридично значущі (тобто ті, які безпосередньо викликають певні юридичні наслідки, є формально обов'язковими для виконання тими суб'єктами, що їх вони стосуються) та б) юридично незначущі (або ж неюридичні; тобто позбавлені такої обов'язковості).

До останніх належить, скажімо, публікація у національних виданнях рішень Суду задля ознайомлення з ними якомога ширшого кола юристів, правознавців та інших заінтересованих осіб. Наприклад, у справі *Німець проти Німеччини (Niemetz v. Germany)* Суд своїм рішенням від 16 грудня 1992 р. визнав порушення прав людини на недоторканність її житла (ст. 8 Конвенції) внаслідок безпідставного обшуку житла заявника. Це рішення було надруковано німецькою мовою у виданні «*Neue juristische Wochen Schrift*».

Заходи такого виду складають в усьому «масиві» наслідків національного масштабу досить незначну частину (15,6 відсотка). Та це й зрозуміло: оскільки причини порушення прав людини коріняться здебільшого в обставинах саме юридичного характеру, то й серед усіх заходів, спрямованих на усунення таких причин, мають переважати заходи юридично значущі.

Що ж до заходів першого виду, то вони, з огляду на їхню власне юридичну природу, можуть бути або індивідуальними, або загальними (нормативними). Індивідуально-юридичні заходи, що вживаються державою на виконання певного рішення Суду (насамперед виплата нею потерпілому заявнику визначеної Судом компенсації), є неминучими, невідворотними, так би мовити, самоочевидними, а тому вони не враховані у згаданій вище загальній інформації про наслідки рішень Суду у 1960–1998 рр. У цій інформації мова йде лише про такі індивідуально-юридичні наслідки, які були «спродуковані» державою-відповідачем лише за її власним розсудом, за її ініціативою, а не тому, що вона була зобов'язана до цього Судом (чи, скажімо, Комітетом Міністрів Ради Європи). Як приклад можна навести заходи, вжиті після ухвалення Судом 2 травня 1997 р. рішення у справі *Д. проти Сполученого Королівства (D. v. the United Kingdom)*. Цим рішенням було визнано, що життя заявника, хворого на СНІД, буде загрозовувати небезпека у разі депортації його з Англії до місця його попереднього проживання – Сент-Кітца, де немає потрібних ліків та медичних установ (порушена ст. 3 Конвенції). З огляду на це рішення Суду, уряд Великобританії надав заявникові дозвіл на перебування на території країни протягом невизначеного строку із отриманням належної медичної допомоги.

Мабуть, не вимагає особливих пояснень той факт, що питома вага зазначених заходів серед усіх юридично значущих акцій держав-відповідачів є досить незначною (10,4 відсотка): такі заходи самі по собі аж ніяк не впливають на усунення причин, котрі призвели до порушення прав людини. Дієвий вплив на такі причини може бути здійснено головним чином за допомогою юридичних заходів загального характеру. Останні ж, як відомо, поділяються на нормативно-правові та правоінтерпретаційні (правороз'яснювальні).

Прикладом нормативно-правових заходів може слугувати внесення змін до чинного законодавства, здійснене державою-відповідачем з огляду на рішення Суду. Так, рішеннями у справах *Норріс проти Ірландії (Norris v. Ireland)* від 26 жовтня 1988 р. та *Даджеон проти Сполученого Королівства (Dudgeon v. United Kingdom)* від 22 жовтня 1991 р. Суд визнав, що збереження в Ірландії закону про кримінальну відповідальність за гомосексуальні вчинки є менш вагомим, аніж ті негативні наслідки, що можуть бути

спричинені життю людини з гомосексуальною орієнтацією самим існуванням згаданих законодавчих положень. Після ухвалення цих рішень ірландським законом про кримінальну відповідальність за статеві злочини, який набув чинності з 7 липня 1993 р., було декриміналізовано гомосексуальні стосунки за взаємною згодою між особами чоловічої статі, які досягли 17 років.

Різновидом юридичних заходів, що мають нормотворче значення, можуть бути також акти національних органів конституційного судочинства, якими (під впливом рішень Суду) визнаються нечинними певні національні закони. Так, після ухвалення 18 липня 1994 р. Судом рішення у справі *Карлхайтц Шмідт проти Німеччини (Karlheinz Schmidt v. Germany)* Федеральний Конституційний Суд цієї держави визнав, що законодавче положення про залучення до пожежної служби або до сплати збору на цю службу лише чоловіків може вважатися статевою дискримінацією, й анулював його.

Питома вага нормативно-правових заходів серед усіх юридичних акцій держав-відповідачів виявилась, як і можна було очікувати, вельми великою (близько 96,4 відсотка).

Що ж до заходів правоінтерпретаційних, то вони можуть бути проілюстровані, скажімо, певними актами національних органів конституційного судочинства. Так, у настанові Конституційного Суду Іспанії від 25 жовтня 1993 р., прийнятій після ухвалення Судом рішення у справі *Кастелс проти Іспанії (Castells v. Spain)* від 23 квітня 1993 р., було сформульовано принципове положення, згідно з яким прецедентне право Суду може прямо застосовуватися у правовому регулюванні в цій країні.

Або інший приклад. У справі *Вендітеллі проти Італії (Venditelly v. Italy)* Суд рішенням від 17 липня 1994 р. визнав, що мало місце порушення ч. 1 ст. 1 Першого протоколу до Конвенції, оскільки арешт помешкання заявника з приводу недотримання ним правил містобудування тривав понад міру. Після цього рішення міністр юстиції Італії спрямував до всіх судів циркуляр, в якому звернув їхню увагу на необхідність звільнити власність з-під судового арешту, як тільки останній перестає бути необхідним з огляду на інтереси слідства.

Варто зазначити, що в усьому масиві загальних юридичних акцій держав-відповідачів саме правотлумачні заходи становлять лише 4,4 відсотка.

Виявлена в результаті дослідження кількісна характеристика співвідношення розглядуваних юридично значущих заходів, вжитих державами – членами Ради Європи після ухвалених супроти них рішень Суду, зумовлюється, вочевидь, тим, що саме відсутність відповідності національного законодавства нормам Конвенції – найпоширеніша причина порушень прав людини, закріплених у цьому міжнародному договорі.

V. Ще одним критерієм класифікації аналізованих заходів можуть бути їхні, так би мовити, темпоральні параметри. Йдеться про оперативність, швидкість запровадження таких заходів, тобто про той проміжок часу, що минув після ухвалення Судом свого рішення до запровадження «винуватою» державою-відповідачем загальнорегулятивних заходів. За цим показником останні можна розподілити (з деякою умовністю) на такі, яких було вжито після ухвалення Судом рішення: а) не пізніше ніж через один рік (назвемо їх «своєчасними»), б) у проміжку від одного до двох років (заходи «несвоєчасні») та в) пізніше ніж через два роки («запізнілі» заходи).

Мабуть, не вимагає спеціального обґрунтування положення про те, що чим швидше реагує держава на виявлені Судом недоліки її діяльності у сфері прав людини, тим ефективніше спрацьовує правозахисний механізм Ради Європи. Тому й видається доцільним сформулювати конкретно-кількісне уявлення також про темпоральну ефективну цього механізму і насамперед його стрижневої ланки – юрисдикційної діяльності Суду.

За результатами дослідження виявилось, що з усієї кількості проаналізованих заходів своєчасні становлять 52,4 відсотка (при цьому слід зазначити, що майже половину з них було здійснено, можна сказати, достроково – під час розгляду справи Судом, тобто ще до ухвалення ним рішення у ній); несвоєчасні – 17,8 відсотка, а запізниті – 29,7 відсотка. Останній показник, зрозуміло, не може не викликати певного занепокоєння. Однак у зв'язку з цим нагадаємо, що й загальний термін розгляду справ за допомогою попереднього (двоступеневого) механізму правозахисту в Раді Європи (Європейська комісія з прав людини та Суд) становив 3–6 років.

Безперечно, охарактеризоване вище дослідження соціально-правової результативності рішень Суду, як і будь-яка перша, «піонерська», наукова розвідка – принаймні перша на території СНД, – не є абсолютно завершеним, вичерп-

ним. Його висновки, навіть із викладених тут позицій (які, мабуть, не є єдино можливими), можуть бути надалі дещо уточнені, доповнені. Та втім, таке коректування навряд чи істотно вплинуло б на загальну оцінку ефективності функціонування правозахисного механізму в Раді Європи.

Однак якими б різноманітними не були підходи до дослідження зазначеної проблеми, беззаперечним видається те, що її розв'язання є однією з необхідних передумов визначення шляхів поліпшення захисту прав людини як органами Ради Європи, так і її державами-членами.

4.3. Комісар Ради Європи з прав людини – нова міжнародна інституція, покликана попереджати їх порушення

Хоча нормативно-інституційна система захисту прав людини, утворена понад 50 років тому Радою Європи, продемонструвала найбільшу з-поміж інших міжнародних правозахисних механізмів дієвість, проте і вона, як виявилось, не позбавлена певних вад. Однією із них було те, що механізм контролю за дотриманням державами – членами Ради Європи Конвенції починав діяти лише після того, як відбулось порушення прав людини. Для попередження ж таких порушень спеціальної структури у Раді Європи не існувало.

Задля усунення такої «прогалини» у цьому механізмі керівники держав та урядів держав – членів цієї організації у прийнятому на їхньому другому саміті (Страсбург, 10–11 жовтня 1997 р.) Плані дій доручили Комітету Міністрів утворити новий правоохоронний орган – інституцію Комісара Ради Європи з прав людини. Причому було спеціально застережено, що останній аж ніяк не дублюватиме діяльність Європейського суду з прав людини (надалі – Суд).¹

10 грудня 1998 р. Комітет Міністрів Ради Європи відзначив, що необхідні подальші зусилля для посилення співробітництва з метою забезпечення ще більш ефективного захисту прав людини на національному, регіональному та міжнародному рівнях. Саме у світлі даної заяви необхідно розглядати прийняте того ж дня урядами країн-учасниць

¹ The Action Plan of the Second Summit of the Council of Europe, 10-11 October 1997 in Strasbourg.– Strasbourg, 1997.– P. 1.

зобов'язання «створити посаду Комісара Ради Європи з прав людини якомога швидше – у 1999 році».¹

7 травня 1999 р. Комітет Міністрів ухвалив Резолюцію 99/50 «Про Комісара Ради Європи з прав людини». Відповідно до статті I цього акта, Комісар має бути несудовою, за своєю природою, інституцією, призначеною для сприяння поширенню знань, прищеплення розуміння і поваги до прав людини, закріплених у документах Ради Європи.²

Комісар з прав людини обирається терміном на шість років (без права переобрання) Парламентською Асамблеєю Ради Європи простою більшістю голосів з числа трьох кандидатів, запропонованих Асамблеї Комітетом Міністрів. Їх, у свою чергу, пропонують Комітету Міністрів держави – члени Ради Європи. При цьому кандидати обов'язково повинні бути громадянами чи підданими держав-учасниць, відомими особистостями, яким притаманні високі моральні якості та визнаний досвід діяльності у сфері прав людини. Ці люди також мають бути відомими своєю відданістю цінностям Ради Європи й користуватись авторитетом, необхідним для ефективного виконання ними функцій Комісара.³

Першим Комісаром з прав людини Парламентська Асамблея Ради Європи обрала 21 вересня 1999 р. Альваро Уіль-Роблеса /Іспанія/, який розпочав виконання своїх обов'язків 1 січня 2000 р.

Стаття 3 згаданої Резолюції Комітету Міністрів більш докладно регламентує юридичний статус Комісара Ради Європи з прав людини. Низка функцій, що їх покликаний виконувати цей Комісар, загалом подібні до обов'язків Верховного комісара ООН з прав людини. Зокрема, як і його «колега» з Організації Об'єднаних Націй, Комісар Ради Європи з прав людини зобов'язаний сприяти заохоченню ефективного дотримання здійснення прав людини в країнах – членах Ради; співпрацювати з іншими міжнародними інституціями у сфері заохочення та захисту прав людини, «уникаючи при цьому непотрібного дублювання»; надавати

¹ Declaration on the 50th anniversary of the Universal Declaration of Human Rights (Adopted by the Committee of Ministers on 10 December 1998 at the 651st meeting of the Ministers Deputies). – Strasbourg, 1998. – P. 1, 3.

² Resolution (99) 50 'On the Council of Europe Commissioner for Human Rights' (Adopted by the Committee of Ministers on 7 May 1999 at its 104th Session, Budapest). – Strasbourg, 1999. – P. 1.

³ Ibidem. – P. 3.

консультативні послуги та інформацію щодо захисту прав людини та попередження їх порушень.

Комісар з прав людини має якнайтісніше співпрацювати з національними правозахисними установами. У випадках, коли такі установи відсутні (зокрема, у нових членах Ради з числа держав Центральної та Східної Європи), Комісар буде заохочувати їх створення. Він повинен щорічно подавати Комітету Міністрів та Парламентській Асамблеї звіт (доповідь) про свою діяльність.¹

Резолюція містить також низку різних обмежень та застережень з приводу того, чим Комісар не повинен чи не може займатися. Зокрема, відповідно до пункту 2 статті I Резолюції, він зобов'язаний поважати компетенцію і виконувати інші функції, аніж ті, що їх покликані здійснювати контрольні органи, утворені згідно із Конвенцією чи іншим договором Ради Європи з цих питань. Окрім того, Комісар з прав людини не повинен розглядати приватні скарги.²

На перший погляд, останнє положення виглядає дещо сумнівним: адже, здавалося б, надання Комісарові повноважень щодо розгляду скарг приватних осіб посилює б його можливості оперативно реагувати на порушення прав людини. Однак, за наведеним формулюванням, проглядається цілком зрозуміла логіка. Справа у тому, що Комітет Міністрів не мав наміру дублювати чи послаблювати раніше створену систему, котра – у разі порушення того чи іншого права – давала можливість потерпілому звернутись до Суду. Тим більше, що після вступу в дію Протоколу № 11 до Конвенції приватні особи отримали вільний доступ до цієї правозахисної інстанції. До того ж, рішення Суду є обов'язковими для виконання державою, яка є відповідачем у конкретній справі, що ним розглядалась, а виконанню рекомендацій Комісара з прав людини передують згода на це самої держави. Тому залишається сподіватися, що у разі отримання Комісаром скарги про порушення права він порекомендує її суб'єктові звернутись до Суду.

Надзвичайно важливе положення міститься і в пункті «е» статті 3 Резолюції. Згідно з ним, Комісар повинен «виявляти можливі недоліки у законодавстві та практиці держав-членів, що стосуються дотримання прав людини, закріплених у документах Ради Європи; заохочувати ефек-

¹ Ibidem.— P. 2.

² Ibidem.— P. 1.

тивну імплементацію даних стандартів державами-членами і допомагати їм, за їх згодою, в усуненні таких недоліків».¹

Наведене повноваження безпосередньо констатує правоохоронну (попереджувальну, превентивну) місію Комісара з прав людини, яка, мабуть, найбільш рельєфно відрізнятиме його діяльність від функціонування Суду.

По-перше, Комісару надається ініціатива в аналізі законодавства і правозастосовної практики держав – членів Ради Європи; а такого повноваження позбавлений Суд, оскільки він починає діяти лише після отримання заяви про порушення прав людини.

По-друге, Суд не дає спеціальної оцінки тому чи іншому національному нормативному актові на предмет відповідності його Конвенції. Згідно із останньою, Суд лише ухвалює рішення про те, чи порушила держава права людини. Компетенція ж, надана Комісару з прав людини, як бачимо, є значно ширшою. Отож, можна припустити, що за певних обставин саме виконання цієї функції дозволить Комісару відігравати важливу роль у попередженні можливих порушень прав людини. Безумовно, багато що буде залежати й від вияву політичної волі окремими державами – членами Ради Європи, від їх готовності визнати, що вони припустилися помилки при прийнятті того чи іншого нормативного акта.

Реалізація зазначеної – вважаємо, основної – правоохоронної функції Комісара має спиратись на науково обґрунтовані критерії відповідності норм національного законодавства про права і свободи людини нормам міжнародних договорів Ради Європи з цих питань, насамперед Конвенції 1950 р. Визначення таких критеріїв, гадаємо, входить до предмета науки загальної теорії права та держави.

Зауважимо, наприклад, щодо України: у деяких актах її законодавства, котрі регламентують імплементаційну діяльність відповідних державних органів, вживаються поняття «суперечність»² чи «відповідність»³ (проектів міжнародних

¹ Ibidem.– Р. 2.

² У ч. 2 ст. 9 Конституції України встановлено, що укладення міжнародних договорів, які «суперечать» Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України.

³ У п. 2 ст. 13 Закону України «Про Конституційний Суд України» встановлено, що він дає висновки щодо «відповідності» Конституції України чинних міжнародних договорів України або

договорів Конституції України) або ж «приведення у відповідність» (норм законодавства України до європейських стандартів)¹. Однак у цих актах відсутні відповіді на питання про те, як же розуміти згадану «відповідність» (чи «несуперечність»), у чому вона виявляється, які її критерії, показники?

А не знаючи цього, мабуть, неможливо забезпечити змістову обґрунтованість, підставність, адекватність імплементаційної, насамперед імплементаційно-правотворчої, діяльності держави.

Відповідь на ці питання є очевидною лише у тих випадках, коли міжнародно-правову норму, що підлягає імплементації, сформульовано за допомогою математичних, зокрема кількісних, показників (прикладом такої норми може бути правило, вміщене в ст. 5 Протоколу № 7 до Конвенції; воно встановлює, що обоє з подружжя мають «рівні» права та обов'язки у стосунках між собою, зі своїми дітьми, а також щодо одруження, перебування в шлюбі та його розірвання).

В усіх інших випадках конституювання «відповідності» чи, навпаки, «невідповідності» національного закону такій нормі вимагає застосування спеціальних логіко-юридичних критеріїв, запропонувати які покликана загальна теорія права.

Перша група таких критеріїв пов'язана з такими ситуаціями, коли норму Конвенції сформульовано за допомогою цілком (абсолютно) визначених за змістом понять. Такі норми містяться, скажімо, у ч. 1 ст. 6 Конвенції («Судове рішення оголошується прилюдно»), у ч. 1 ст. 7 Конвенції («Жодна людина не може бути обвинувачена у вчиненні кримінального злочину на підставі будь-якої дії або бездіяльності, які на час їх вчинення не становили кримінального злочину за національними законами або за міжнародним правом»), у ст. 12 Конвенції («Чоловіки та жінки, які досягли шлюбного віку, мають право на одруження і створення сім'ї згідно із національними законами, які регулюють здійснення цього права»).

тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість.

¹ Див. розділ 1 Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу, затвердженої Указом Президента України від 11 червня 1998 року.

У наведених випадках відповідність між нормою національного закону та нормою міжнародного договору встановлюється за такими критеріями:

А. Закон *конкретизує* міжнародно-правову норму – тоді вони співвідносяться як особливе та загальне, тобто як вид і рід. Тому критерієм правомірності закону тут слугуватиме логічний обсяг зазначеної норми (тобто сума обсягів понять, з яких вона складається): закон відповідатиме міжнародно-правовій нормі, якщо його логічний обсяг, навіть збагачений новими ознаками, становитиме частину логічного обсягу такої норми.

Б. Закон *деталізує* норму міжнародного права – тоді вони співвідносяться як частина та ціле. Його правомірність перевіряється у такий же спосіб, за тим же критерієм, що й у попередньому випадку.

Інші критерії мають бути застосовані, якщо міжнародно-правова норма формулюється шляхом закріплення ознак поведінки, не визначених у формальному відношенні, тобто таких, що не піддаються безпосередній емпіричній фіксації. Тоді її відповідність національному закону вже не може встановлюватися за допомогою формально-логічних засобів, а виявлятиметься на підставі більш складного, діалектико-логічного, аналізу зв'язків між явищами, які моделюються порівнюваними приписами. Зокрема:

А. Міжнародно-правова норма містить вказівку на певну соціально змістовну та юридично обов'язкову соціальну спрямованість діяльності.

Закон відповідатиме такій нормі, якщо він зможе слугувати засобом для її здійснення, тобто засобом для досягнення мети, зафіксованої у ній. Тут «відповідність» ґрунтується на об'єктивній *причинно-наслідковій* залежності між явищами, що є предметом правового регулювання.

Б. Міжнародно-правова норма подає вказівку лише на соціальну значущість фактів, що підлягають правовому регулюванню, містячи так звані оціночні поняття, на які натрапляємо, скажімо, у ст. 3 Конвенції («нелюдське поводження чи покарання»), ч. 3 ст. 5, ч. 1 ст. 6 Конвенції («розумний строк» судового розгляду справи), ч. 3 ст. 6 Конвенції («достатньо часу і можливостей» для підготовки до свого захисту), ч. 2 ст. 10 Конвенції («авторитет» правосуддя), ч. 2 ст. 1 Першого протоколу до Конвенції («загальні інтереси»).

Відповідність закону такій нормі має виявитися у тому,

що реальні факти (дії, події), які в ньому змодельовано, об'єктивно матимуть саме ту соціальну значущість, яка передбачена даною нормою. Тут, таким чином, в основі відповідності лежить уже *функціональна* залежність між явищами, що перебувають у сфері міжнародного та національного правового регулювання.

Зазначені види об'єктивних зв'язків, залежностей виявляються за допомогою таких видів (способів) тлумачення кожної із зіставлених норм, як історичний, цільовий і функціональний, які здійснюються засобами діалектичної логіки на засадах інструментального (або, іншими словами, еволюційного чи «пристосувального») підходу.¹

Викладений тут підхід, згідно з яким критерії правомірності імплементаційної законотворчості (та й взагалі юридичної правотворчості) залежать від реальних регулятивно-змістовних властивостей як норм міжнародного права, так і національних законів, зорієнтовано на встановлення *об'єктивної* основи для забезпечення правомірності та контролю останніх. Він, окрім того, ще раз підтверджує той факт, що у державно-юридичному регулюванні суспільних відносин дотримання правил логіки є одним із необхідних засобів досягнення правомірності, законності (як конституційної, так і міжнародної).

Проблема, про яку йдеться, має ще один аспект. Як відомо, конкретний зміст багатьох норм Конвенції – особливо тих, в яких використано оціночні поняття, виявляється лише у рішеннях Суду. А ці рішення (чимало з яких набувають прецедентного характеру) містять і такі правотлумачні положення, для яких також властива специфічна юридична обов'язковість. Адже держава, зобов'язуючись виконати рішення Суду, в якому визнано, що вона порушила певне право людини, зафіксоване у Конвенції (ч. 1 ст. 46 Конвенції), тим самим змушена формально погодитися також і з інтерпретацією цим Судом змісту застосованої ним конвенційної норми. Тому можна очікувати, що заради уникнення чи зменшення загрози порушення прав своїх громадян в аналогічних ситуаціях дана держава офіційно внесе корективи чи то в національне законодавство, чи то в практику його застосування відповідно до інтерпретаційного

¹ Див. також: Проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним правом // Матеріали науково-практичної конференції. Жовтень 1998р.– К., 1998.– С. 255–257.

положення Суду (хоча ані Суд, ані якийсь інший орган Конвенції формально не зобов'язував та й не може зобов'язувати до цього державу-відповідача). І дійсно, держави, проти яких ухвалюються рішення Суду, вдаються до таких коректив доволі часто (про що вже йшлося вище).

Отже, є підстави вважати, що тією мірою, якою держава-відповідач (її орган) «реагує» на рішення Суду не тільки його виконанням у межах справи, щодо якої воно ухвалено, але й вжиттям заходів загального характеру, таке рішення набуває значення акта неофіційного нормативного тлумачення (роз'яснення). Причому тлумачення настільки авторитетного, впливового, що іноді й інші держави – члени Ради Європи зважають на нього у своїй юридичній практиці.

А тому видається, що до зіставлюваних – з точки зору «відповідності», «несуперечності» – юридичних актів повинні долучатися («на боці» Конвенції) також інтерпретаційні положення рішень Суду. І для порівняння з ними національної практики (як правотворчої, так і правотлумачної й правозастосовної) запропоновані вище критерії «відповідності» й «несуперечності» також можуть стати у нагоді.

Це й дає підставу сподіватись на їх прийнятність у діяльності Комісара Ради Європи з прав людини.

Контрольні й творчі запитання (до розділу I)

1. Проаналізуйте дефініцію поняття прав людини, яку подано у цьому посібнику. Які позитивні та проблемні моменти у ній Ви могли б зазначити?

2. Які відомі Вам основні підходи до розуміння такого явища, як права людини, до характеристики його буттєвої (онтологічної) природи? Порівняйте ці підходи та обґрунтуйте, який з них видається Вам більш підставним.

3. Що таке зміст прав людини та обсяг прав людини? Які можуть існувати співвідношення між цими явищами?

4. Що таке гідність людини? Як вона пов'язана й співвідноситься з правами людини?

5. Які класифікації прав людини Вам відомі? За якими критеріями здійснюється кожна з них?

6. Які Ви знаєте основні «покоління» прав людини? Чим можна пояснити їх неодночасне становлення й закріплення у національному законодавстві та міжнародно-правових актах?

7. Коли саме було започатковано формування сучасної концепції громадянських і політичних прав людини?

8. Яке значення мала для людства Загальна декларація прав людини?

9. Що таке міжнародні стандарти прав людини та які їх види?

10. Якими європейськими стандартами прав людини має послуговуватись Україна?

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ: ВИХІДНІ ЗАСАДИ

Глава 5

ПОНЯТТЯ, ЕЛЕМЕНТИ ТА ПРИНЦИПИ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

5.1. Поняття конституційно-правового статусу людини і громадянина та його елементи

Конституційно-правовий статус людини і громадянина відображає закріплене в основному законі держави (її конституції) становище людини і громадянина в суспільстві і державі. Цей статус обумовлюється, насамперед, існуючими у суспільстві відносинами власності і характером праці, формою державного правління і політичним режимом.

Структуру конституційно-правового статусу людини складають такі елементи:

- 1) правосуб'єктність людини;
- 2) його принципи;
- 3) права і свободи людини і громадянина та гарантії їх реалізації (центральний елемент цього статусу);
- 4) обов'язки людини та гарантії їх виконання.

Отже, *конституційно-правовий статус людини* – це сукупність правосуб'єктності людини, його принципів, прав, свобод і обов'язків людини та їх гарантій.

Конституційно-правовий статус громадянина, крім названих елементів, включає також певний зв'язок між людиною і державою, із якого випливають додаткові права, свободи й обов'язки особи та їх гарантії.

Певні особливості має *конституційно-правовий статус іноземця і особи без громадянства*. Він також означає

сукупність елементів, що складається із правосуб'єктності людини, принципів, прав, свобод і обов'язків людини та їх гарантій, але, крім того, включас, по-перше, деякі додаткові права і свободи іноземця та особи без громадянства, що впливають із тимчасового правового зв'язку з державою, їх додаткові обов'язки, гарантії цих прав, свобод та обов'язків і, по-друге, що стосується лише іноземця, — наявність певного правового зв'язку між ним та іноземною державою, що не може ігноруватися державою перебування.

Правосуб'єктність включає правоздатність і дієздатність фізичної особи.

Загальна конституційна **правоздатність** означає здатність мати конституційні права та обов'язки, виникає з моменту народження і визнається за усіма людьми незалежно від їхнього віку, статі, легальності народження, стану здоров'я, соціального стану, національності, ставлення до політики і релігії, моральності їхньої поведінки та інших ознак. Проте у випадках, передбачених Конституцією України, здатність мати окремі права, свободи та обов'язки може пов'язуватися із досягненням людиною відповідного віку (наприклад, як впливає зі статей 33 і 65 Конституції України, неповнолітні не можуть вільно залишати територію України без згоди своїх батьків, не призиваються на військову службу). Конституційна правоздатність припиняється у момент смерті. Обсяг конституційної правоздатності є рівним у всіх людей (статті 21 і 24 Конституції України).

Конституційна **дієздатність** — це здатність людини і громадянина своїми діями набувати для себе конституційних прав та свобод і самостійно їх здійснювати, а також своїми діями створювати для себе конституційні обов'язки, самостійно їх виконувати і нести відповідальність за їх невиконання (наприклад, конституційний обов'язок сплачувати податки несуть особи, які реалізували своє право на працю або на підприємницьку діяльність). Обсяг конституційної дієздатності визначається Конституцією України і не може бути обмежений, крім випадків, передбачених нею ж (ст. 64).

Здатність людини і громадянина своїми діями набувати для себе конституційних прав та свобод, самостійно їх здійснювати, створювати для себе конституційні обов'язки часто залежить від конкретного змісту відповідних прав і обов'язків, а отже, від цивільної дієздатності фізичної особи. Тому, залежно від віку, психічного стану особи її консти-

туційна дієздатність, як і цивільна, може бути обмежена. Наприклад, відповідно до ст. 70 Конституції України, не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними. Отже, такі громадяни не можуть здійснити і своє конституційне право, передбачене ст. 38 Конституції України.

5.2. Принципи конституційно-правового статусу людини і громадянина

Центральний елемент правового статусу людини і громадянина, як зазначалось вище, — це права та свободи людини і громадянина та їх гарантії. Але система цих прав та свобод і відповідних гарантій не може існувати і бути міцною без певних основних ідей, які закладені в її основу. Ними є принципи конституційно-правового статусу людини і громадянина. До цих принципів слід віднести такі:

Принцип невідчужуваності і непорушності прав і свобод людини, закріплений у ст. 21 Конституції України. Невідчужуваність прав і свобод людини, зокрема, означає, що ці права і свободи не даровані людині державою й ніким іншим. Вони, як загально визнані у світі стандарти можливої поведінки, належать кожній людині від народження, притаманні кожній людській істоті, і суспільство та держава це визнають як факт. Права і свободи людини є такою ж загальнолюдською цінністю, як Земля, повітря і океани, досягнення світової культури і науки. Вони також не підлягають продажу і купівлі, обміну і даруванню тощо. Непорушність прав людини передбачає неможливість зменшити обсяг і зміст того чи іншого права, поставити поведінку людини, спрямовану на реалізацію відповідного права, в будь-яке неправове русло.

Принцип невичерпності прав і свобод людини і громадянина прямо встановлено у ст. 22 Конституції України.

Історія підтверджує існування соціальної закономірності, згідно з якою людські потреби постійно зростають і стають усе більш різноманітними. Економіці відомий природний закон зростання потреб, який лежить в основі усіх розумних економічних програм. Існує надія, що Україна досягне високого рівня економічного розвитку, і це створить економічні умови для поступового розширення обсягу і змісту конституційних прав людини і громадянина. Крім

того, як зазначено у ст. 23 Конституції України, кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості. Зрозуміло, що такий розвиток підвищує свідомість людини, внаслідок чого потреби у вільному вияві її волі будуть стримуватися невизнанням тих чи інших прав як конституційних та відсутністю належних гарантій їх реалізації.

Відтак, вказаний принцип передбачає, що перелік прав та свобод людини і громадянина у чинній Конституції України не можна вважати раз і назавжди визначеним, вичерпним. Він буде доповненим тоді, коли для цього виникнуть відповідні політичні, економічні, соціальні та інші умови. Відповідним резервом для цього є права і свободи людини і громадянина, передбачені міжнародними договорами, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, іншими міжнародними договорами, ратифікація яких має відбутися у майбутньому, а також передбачені законами та іншими нормативно-правовими актами України. Крім того, Україна має використати історичний досвід визначення конституційно-правового статусу людини і громадянина, накопичений в інших країнах.

Принцип рівності у правах і свободах та рівності перед законом впливає, зокрема, із статей 21 і 24 Конституції України. Згідно зі ст. 21 Основного Закону, «усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах». Ст. 24 Конституції України передбачає: «Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками».

Як зазначено у ст. 1 Декларації ООН про раси і расові забобони від 27 листопада 1978 р., «всі люди належать до одного і того ж виду і мають загальне походження. Вони народжуються рівними у гідності та в правах, і всі вони становлять невід'ємну частину людства. Всі люди і групи людей мають право відрізнятися один від одного, розглядати себе як таких і вважатися рівними. Проте, різноманіття форм життя і право на відмінність ні за яких обставин не можуть слугувати приводом для расових забобонів...»

Те, що громадяни мають рівні конституційні права і свободи, слід розуміти так, що передбачені розділом II Конституції України права і свободи поширюються рівною мірою на всіх громадян і мають для них однаковий зміст і обсяг.

Таким чином, не може бути такого, щоб які-небудь права чи свободи, передбачені Конституцією України, не поширювались на певних осіб або на певні групи громадян, такого, щоб життя, свобода чи гідність однієї людини оцінювалися б вище за життя, свободу чи гідність іншої, щоб один мав свободу думки і слова, право на приватну власність, на медичну допомогу, а інший їх не мав, щоб для одного право на правову допомогу включало право вільно вибрати захисника, а для іншого – ні...

В Україні проживають представники різних рас і національностей, сповідувачі різних політичних і релігійних поглядів, особи з різним соціальним походженням та майновим станом, з різними рідними мовами. За такої багатоманітності неможливо робити для будь-кого які-небудь привілеї чи обмеження. Адже одна несправедливість потягне за собою низку інших. Будь-яка відмінність, неприпустимість або перевага, які здійснюються за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками, та призводять до знищення або порушення рівності можливостей чи поводження, – є *дискримінацією*.

У ст. 24 Конституції України зазначено, що громадяни мають рівні тільки конституційні права. Щодо інших, неконституційних, прав (скажімо, право на носіння вогнепальної зброї, право на додаткову відпустку, право на першочергове одержання квартири чи встановлення квартирному телефону), то їх слід розглядати як спеціальні права службових осіб, яким вони надані для ефективного виконання покладених на них державою обов'язків, або як права-пільги для найменш соціально захищених громадян. Тому деякі громадяни можуть або не мати таких прав взагалі, або мати різний обсяг їх.

У ст. 24 Конституції України мова йде лише про громадян, які «мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом». Закон України «Про правовий статус іноземців» передбачає, що іноземці є рівними перед законом. Таким чином, виходить, що громадяни України та іноземці не є рівними у своїх правах і свободах. Певний обсяг та зміст прав і свобод мають громадяни України, – і в цьому вони рівні між собою. Певний обсяг та зміст прав і свобод мають іноземці – і в цьому вони також рівні між собою.

Але перед законом рівні усі (ст. 24 Конституції України). Усі люди мають право на рівний захист законом.

На жаль, принцип рівності у правах і свободах та рівності перед законом де-юре і де-факто в законодавстві України порушується. «В реальному житті домінує дух корпоративності, діє багато нормативно установлених владою особливих прав – привілеїв, спеціальних правових режимів, різних правових винятків і пільг на користь окремих осіб, груп, професій, соціальних верств, територій тощо».¹ Різноманітними привілеями відповідно до законів України користуються близько 15 млн громадян України. Існують пільги і переваги, які встановлені таємними розпорядженнями та наказами або не встановлені жодними нормативно-правовими актами. Такі привілеї (пільги, переваги) надають додаткові можливості для реалізації деякими громадянами своїх конституційних прав і свобод. При цьому вони часто зовсім не обумовлені належністю громадян, яким вони надані, до соціально незахищених верств населення.

Понині існують прямі та непрямі імунітети від кримінальної та іншої відповідальності, які не відповідають вимогам справедливості. Відповідно до статей 80, 105, 126, 149 Конституції України, народним депутатам України гарантується депутатська недоторканність, Президент України користується правом недоторканності на час виконання повноважень, гарантується недоторканність суддів. Незважаючи на те, що Конституція України не передбачає такої можливості, Законом «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» передбачено право недоторканності Уповноваженого.

Більш широкий зміст особистої недоторканності, ніж передбачено ст. 29 Конституції України, мають і деякі інші категорії громадян. Наприклад, відповідно до ст. 15 Кодексу України про адміністративні правопорушення, військовослужбовці і деякі інші категорії осіб несуть адміністративну відповідальність на загальних підставах лише за окремі правопорушення і тільки у випадку, якщо органи (службові особи), яким надано право накладати адміністративні стягнення, не приймуть рішення передати матеріали про правопорушення відповідним органам для вирішення питання про притягнення винних до дисциплінарної відповідальності.

¹ Черней В., Строчков І. Конституційне забезпечення прав людини в Україні // Право України. – 1999. – № 10. – С. 93.

Прокурори, судді, працівники залізничного транспорту, зв'язківці несуть за вчинення адміністративних правопорушень у цілому менш сувору, ніж адміністративна, дисциплінарну відповідальність.

Уявлення про міру (ступінь) обґрунтованості привілеїв або обмежень мають оціночний характер і є конкретно-історичними. Тому у соціально неоднорідному суспільстві їм притаманна, як правило, неоднозначність, а самі привілеї та обмеження внаслідок цього є здебільшого предметом гострих суспільно-політичних дискусій, суперечок, конфліктів.

Принцип відповідності міжнародним стандартам прав і свобод людини, закріплених у Конституції України, випливає зі статей 3, 5, 6, 8, 9 Основного Закону України та деяких інших його статей і означає, що, по-перше, права та свободи людини і громадянина, закріплені у Конституції України, за своїм змістом відповідають тим правам та свободам людини і громадянина, які закріплено у міжнародних договорах, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, по-друге, вони мають відповідні конституційні гарантії їх реалізації і, по-третє, перебувають під міжнародно-правовим захистом.

Принцип гарантованості прав та свобод людини і громадянина й неможливості їх скасування визначено у статтях 3 і 22 Конституції України, відповідно до яких «конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані», «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави».

Гарантованість прав і свобод означає встановлення в Конституції та інших законах України їхніх гарантій – загальних (ідеологічних, політичних, економічних тощо) та власне юридичних, а також створення відповідного механізму застосування останніх.

Неможливість скасування конституційних прав і свобод людини і громадянина передбачає, що вони не можуть бути виключені ні із чинної Конституції України, ні із наступних її редакцій або іншим чином офіційно винищені. Згідно зі ст. 157 Основного Закону України, Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав та свобод людини і громадянина.

Принцип недопущення звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод закріплений у ст. 22 Конституції України, яка не допускає вказане звуження при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів. Із цього

положення впливає, що не можуть бути звужені не тільки конституційні, а й усі інші права та свободи, передбачені законами України (відповідно до пункту 1 частини 1 ст. 92 Конституції України, ці права та свободи, так само як і їх гарантії, визначаються *виключно* законами України), і що зміст та обсяг конституційних прав та свобод розкривається не тільки в Основному Законі, а і в інших законах України. Із цього конституційного положення випливає, на наш погляд, обов'язковість постійного здійснення відповідними державними органами моніторингу законів України та відповідних законопроектів з метою недопущення прийняття і набрання чинності законом, яким були б звужені зміст та обсяг існуючих прав і свобод людини та громадянина.

Принцип заборони свавільного обмеження конституційних прав та свобод людини і громадянина впливає, зокрема, із ст. 64 Конституції України і передбачає як наявність певних формальних меж цих прав та свобод, так і той факт, що ці межі мають визначатися лише законом, тільки у випадках, передбачених Основним Законом України, і обґрунтовуватися відповідними природними чи соціальними факторами.

Принцип єдності прав та обов'язків людини і громадянина впливає, зокрема, із статей 23 і 68 Конституції України. Він ґрунтується на тому, що, по-перше, відносини між людиною і державою побудовані на засадах взаємної відповідальності і, по-друге, надання безмежних прав і свобод одній людині, безумовно, зменшує можливості для реалізації прав і свобод іншої. Тому єдність прав та обов'язків людини і громадянина дозволяє дотримувати паритету інтересів окремих членів суспільства і держави.

Усі перелічені принципи діють у взаємозв'язку. Наприклад, неможливо правильно інтерпретувати принцип заборони свавільного обмеження конституційних прав та свобод людини і громадянина без урахування положень статей 3, 21, 22, 23 і 24 Конституції України, в яких визначаються деякі інші перелічені вище принципи. Так само неможливо правильно інтерпретувати й інші принципи, не враховуючи при цьому положень ст. 64 та деяких інших статей Конституції України.

Отже, усі перелічені принципи складають певну систему, на якій і побудовані конкретні положення статей розділу II та інших статей Основного Закону України.

5.3. Межі прав та свобод людини і громадянина

Як вже зазначалось, права та свободи людини і громадянина, навіть ті, що є природними і закріплені у Конституції України, не є безмежними. Сфера прав людини – це окреслена природними та соціальними факторами сфера суспільних відносин, де існують і використовуються права людини.¹

Відповідно до ч. 1 ст. 64 Конституції України, «конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України».

Положення ч. 1 ст. 64 Конституції України є одним із прикладів *самообмеження держави* в її відносинах з громадянами на основі спеціально-дозволеного принципу регулювання: розглядувані обмеження можуть бути встановлені Верховною Радою України лише у випадках, передбачених Конституцією України.

Основним змістом положення, наведеного у ч. 1 ст. 64 Основного Закону, на перший погляд, є категоричний імператив. Але насправді *Конституція України передбачає вельми значну кількість випадків, коли обмеження вказаних прав і свобод є допустимим*.

Такими обмеженнями може бути, зокрема, необхідність: запобігти злочинів чи його перепинити; врятувати життя людей та майна, здійснити безпосереднє переслідування осіб, які підозрюються у вчиненні злочину; з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи; забезпечити інтереси національної безпеки, територіальну цілісність, громадський порядок, економічний добробут; забезпечити охорону здоров'я і моральність населення, захистити репутацію або права і свободи інших людей; запобігти розголошенню інформації, одержаної конфіденційно; підтримати авторитет і неупередженість правосуддя тощо.

При цьому *конкретні права та свободи людини і громадянина, за загальним правилом, мають такі ж конкретні підстави їх обмеження*. Тому не може бути обмежене, скажімо, право на свободу світогляду і віросповідання

¹ Див.: Добрянський С. П. Межі прав людини: питання загальної теорії // Права людини і Україна: Праці Львівської лабораторії прав людини Академії правових наук України (Серія І. Дослідження і реферати. Вип. 2). – Львів: Світ, 1999. – С. 21.

необхідністю з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, а право на недоторканність житла – необхідністю запобігти розголошенню конфіденційної інформації.

Винятки із цього правила стосуються прав іноземців і права на участь у політичних партіях і професійних спілках, оскільки в статтях 26 і 36 Конституції України вказано, що обмеження цих прав встановлюється не тільки Конституцією, а й законами України, а також права на невтручання в особисте і сімейне життя, оскільки це право згідно зі ст. 32 Конституції України та за змістом статей 23, 27, 29–32, 34–35, 37, 41, 43–44, 50–52, 54–55, 64–68 Конституції України може бути обмежене в багатьох випадках, передбачених Конституцією України. Останнє зрозуміло, адже право на особисте життя людини охоплює і можливість користуватися багатьма іншими конституційними правами і свободами.

Виходячи, зокрема, із статей 8, 64 Конституції України, якщо будь-який закон чи інший нормативно-правовий акт передбачає інші обмеження тих чи інших прав та свобод людини і громадянина, крім тих, що визначені Конституцією України, ці обмеження є не правовими, суперечать Конституції України, а тому не повинні братися до уваги. Усі суперечки щодо їх чинності мають вирішуватися в порядку конституційного чи загального судочинства. Якщо ж відповідний закон не містить тих обмежень певного права, які визначені у Конституції України, ці обмеження застосовуються на підставі Конституції України як акта найвищої юридичної сили.

Із ст. 64, пункту 1 частини 1 ст. 92 та деяких інших норм Конституції України випливає також, що будь-які обмеження тих прав та свобод людини і громадянина, які за Конституцією можуть бути обмежені, *встановлюються лише законом*, а не будь-яким нормативно-правовим актом, навіть в умовах воєнного та надзвичайного стану.

В окремих випадках Конституція України, у свою чергу встановлюючи рамки для прояву волі законодавця, передбачає у відповідних нормах *мету*, яка має досягатися шляхом встановлення вказаних обмежень («в інтересах національної безпеки», «для захисту прав інших людей» тощо), *або державний орган*, якому надається право їх застосовувати («заборона діяльності об'єднань громадян здійснюється у судовому порядку», «винятки можуть бути встановлені лише судом» тощо).

Слід мати на увазі, що доти, доки *законом* не буде визначено, що саме слід розуміти, наприклад, під громадським порядком, економічним добробутом, моральністю населення, репутацією людини тощо (ці поняття не визначені у законах України), відповідні обмеження не можуть застосовуватися. Інакше слід визнати, що межі прав людини фактично дозволяється визначати не на підставі закону, а на власний розсуд суду чи навіть службових осіб органів державного управління.

Згідно з ч. 2 ст. 64 Конституції України, окремі тимчасові обмеження прав і свобод можуть встановлюватися в умовах воєнного або надзвичайного стану. Але не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27–29, 40, 47, 51, 52, 55–63 Конституції України. Слід також зазначити, що такі обмеження, як це безпосередньо випливає із ч. 2 ст. 64 Конституції України, по-перше, можуть діяти лише впродовж конкретного строку, і, по-друге, бути «окремими», тобто торкатися не усієї системи конституційних прав та свобод людини і громадянина і не повного обсягу і змісту тих чи інших прав та свобод.

Більш того, початок війни, яка сама по собі є комплексним посяганням на права і свободи громадян, передбачає початок дії спеціальних актів міжнародного законодавства, спрямованих на захист жертв війни. До них у першу чергу слід віднести Женевські конвенції про захист жертв війни та додаткові протоколи до них.

У ч. 2 ст. 64 Конституції України зазначено дві самостійні підстави обмеження конституційних прав та свобод людини і громадянина – умови воєнного стану та умови надзвичайного стану. Ці підстави мають, у певному розумінні, загальний характер, оскільки можуть застосовуватися для обмеження значної групи прав і свобод. Три особливості правообмеження на основі таких підстав зазначено у даному приписі.

По-перше, тут дозволяється встановлювати лише «окремі» обмеження. Звідси випливає, що обмежуватись може лише менша частина змісту й обсягу конституційних прав та свобод людини і громадянина.

По-друге, повинен бути зазначений строк, на який ці обмеження встановлено.

По-третє, тут чітко окреслено ті права і свободи, які навіть за наявності однієї із зазначених вище підстав не можуть бути обмежені.

Зазначені особливості відрізняють регламентацію правообмеження із наведених підстав від регламентації правообмеження з інших (спеціальних) підстав. Причому ці відмінності мають, вочевидь, гуманістичну спрямованість.

Усі обмеження прав та свобод людини і громадянина можна **класифікувати** за їх обсягом на: 1) загальні, які можуть стосуватися усіх прав і свобод (із ст. 23 Конституції України впливає таке загальне обмеження, як вимога про непорушення прав та свобод інших людей); 2) спеціальні, які стосуються деяких прав та свобод (обмеження, які встановлюються в умовах воєнного або надзвичайного стану, а також такі обмеження, як інтереси національної безпеки та деякі інші) і 3) окремі, які стосуються лише окремих прав та свобод (наприклад, судимість як обмеження права бути обраним народним депутатом).

У літературі обмеження прав та свобод людини і громадянина класифікуються також за онтологічною сутністю явища, яке є фактором обмеження – на природні (здоров'я населення) і соціальні, при цьому останні, у свою чергу, поділяються на власне соціальні (громадський порядок, економічний добробут) і соціальні у широкому розумінні (національна безпека, територіальна цілісність, суверенітет держави, моральність населення), та за багатьма іншими критеріями.

Слід додати, що обмеження прав та свобод людини і громадянина можна також поділити на обмеження обсягу цих прав і на обмеження їх змісту.

Вище мова йшла переважно про *обмеження обсягу* прав людини і громадянина. *Обмеження ж їх змісту*, яке є законним, може відбуватися лише на підставі тлумачення тієї чи іншої норми Конституції України, яке фактично здійснюється, по-перше, під час прийняття на основі Конституції України законів та інших нормативно-правових актів, що стосуються прав та свобод людини і громадянина (наприклад, у законах України визначається зміст понять «охорона здоров'я», «медична допомога», «страйк», «підприємницька діяльність», «державна служба», «громадянство» та багатьох інших), по-друге, у спірних випадках, під час вирішення Конституційним Судом України питання про конституційність законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, а також офіційного тлумачення

Конституції України та законів України, яке є виключною компетенцією Конституційного Суду України. Наприклад, як зазначено у рішенні Конституційного Суду України у справі про платні медичні послуги від 25 листопада 1998 р., аналіз постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку платних послуг, які надаються в державних закладах охорони здоров'я та вищих медичних закладах освіти» свідчить про те, що значна частина названих у цьому Переліку медичних послуг підпадає під поняття «медична допомога», ненадання якої може завдати істотної шкоди здоров'ю хворих. У зв'язку з цим Конституційний Суд України визнав неконституційними (такими, що неправомірно обмежують право людини на медичну допомогу) ряд положень вказаної постанови.

Глава 6

ЗАСАДНИЧІ ПОЛОЖЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В ОСНОВНОМУ ЗАКОНІ УКРАЇНИ (ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ)

6.1. Вступні зауваги

Однією з визначальних рис Конституції України є її гуманістична спрямованість. Виявляється це, зокрема, в тому, що, по-перше, найбільшу частину статей Основного Закону (майже третину) присвячено саме правам і свободам людини та громадянина; по-друге, він закріплює низку таких прав і свобод, яких не було у жодному із попередніх українських конституційних актів; і, нарешті, по-третє, конституційні положення з цих питань змістовно (а часто, – й текстуально) збігаються із положеннями, зафіксованими у фундаментальних міжнародно-правових актах з цієї проблеми – Загальній декларації прав людини, Міжнародних пактах про економічні, соціальні і культурні права та про права громадянські й політичні, Конвенції про захист прав людини і основних свобод та ін.

У чинному Основному Законі України хіба що не вперше розроблено конституційні гарантії правової охорони й право-

захисту людини та громадянина; серед них є й нові для української державно-юридичної практики засоби, «інструменти». Усе це дає підставу піддати «праволюднну» проблематику Конституції України насамперед загальнотеоретичному коментуванню. Воно має (у даному випадку) такі дві особливості.

По-перше, у цій главі йдеться саме про такі конституційні положення, котрі є вихідними, базовими стосовно усього конституційного регулювання прав, свобод та обов'язків зазначених суб'єктів. (Саме цим визначався вибір статей, що тут прокоментовані).

По-друге, оскільки більшість коментованих положень складається із декількох юридичних норм («частин»), видавалось доцільним – заради полегшення розуміння читачем їхнього змісту – піддавати безпосередньому коментуванню кожне окреме речення (тобто, за термінологією загальної теорії права, кожний нормативно-правовий припис) відповідної статті.

6.2. Питання конституційно-правового статусу людини і громадянина у розділі I Конституції України («Загальні засади»)

Стаття 3

Коментована стаття – перша із статей Основного Закону, спеціально присвячених людині. З неї розпочинається виклад офіційно проголошеної Українською державою та закладеної у Конституцію філософії прав людини. Ця стаття, можна сказати, «задає тон» усім наступним конституційним приписам, котрі відображають реальне або бажане становище людини в українському суспільстві, регулюють її відносини з державою, спрямовують державну політику. Одним словом, це не «рядова», а базисна стаття, яка характеризує самі підвалини того суспільного й державного ладу, що закріплюється Конституцією. Вона є нормативно-юридичним фундаментом гуманістичного спрямування розвитку суспільного і державного життя в Україні.

Отож: «Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю».

1. Наведене положення стисло відтворює зміст концептуальних засад преамбули Загальної декларації прав людини,

чим, власне, і має обумовлюватись відповідність приписів Конституції України міжнародним стандартам прав людини. Серед цих засад слід відзначити, зокрема, «віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особистості», а також «визнання гідності, притаманної всім членам людської сім'ї, та рівних і невід'ємних їхніх прав». Наведені постулати відтворені й у преамбулах Міжнародного пакта про громадянські і політичні права та Міжнародного пакта про економічні, соціальні і культурні права.

2. Принципово важливим є визнання людини соціальною цінністю: адже це значить, що людина є цінністю не тільки сама для себе, а й для всього суспільства, для соціуму. Причому оскільки ця цінність – найвища, то жодне інше явище не може поціновуватись суспільством вище, аніж людина, не може, так би мовити, перевершити її цінність. Усі інші соціальні цінності мають бути підпорядковані, субординовані цінності людини.

Це, на перший погляд, суто філософське положення може набувати і значного практичного резонансу у випадку, умовно кажучи, конкуренції цінностей: воно дає відповідну орієнтацію державі, тим чи іншим осередкам суспільства, громадським організаціям, іншим суб'єктам (у тому числі й фізичним особам) при розв'язанні ціннісних колізій: *не існує такої цінності, заради якої можна було б пожертвувати людиною.*

Загальне призначення коментованого твердження полягає ще й у тому, що воно має слугувати перепорою, бар'єром всевладдю держави, сваволі її органів щодо людини, має перешкоджати виникненню такої ситуації, за якої людина була б лише маріонеткою держави, «гвинтиком» державного механізму.

3. Не випадковим є те, що, крім самої людини, у коментованому приписі згадано також такі її властивості, як життя і здоров'я, недоторканність і безпека. Адже саме вони є первинною, вихідною передумовою життєдіяльності кожного з нас. Включаючи й їх до найвищих соціальних цінностей, Конституція у такий спосіб начебто ієрархізує потреби людини, а тим самим й її права та свободи, які цими потребами зумовлюються та покликані забезпечувати задоволення останніх. Тому, навіть погоджуючись із широко визнаним нині положенням про те, що всі основні права людини є взаємозалежні, взаємопов'язані і неподільні, не можна заперечувати того, що в першу чергу мають бути забезпечені

права на життя і здоров'я, недоторканність і безпеку, тобто саме фізичне існування, котре є матеріальною основою та передумовою здійснення будь-яких інших прав. Це відображено і в одній із запропонованих у даній праці класифікацій прав людини, згідно з якою в окремих, причому в перший, вид людських прав виділено так звані фізичні (життєві, вітальні) права.

Саме на такий рівень піднесено у коментованому положенні також честь та гідність людини, оскільки йдеться про людину як про соціальну істоту, а не про біологічний вид.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

4. Призначення цього положення – визначити основний соціальний вектор у взаємовідносинах між людиною й Українською державою. Такий вектор нині в Україні відображається формулою «від людини – до держави» (а не навпаки, що було властиве тоталітаризованому політичному режиму, який існував у країні в попередні часи). Отже, це положення має анти тоталітарну спрямованість і є гуманістичною засадою діяльності держави. З нього випливає, що держава не всевладна щодо людини; у своїй діяльності вона має бути обмежена, «пов'язана» правами та свободами людини. У цій підпорядкованості держави людині (її правам) саме і реалізується верховенство права – суспільний стан, утвердженню якого спеціально присвячена одна з наступних статей Конституції.

5. У коментованому положенні зазначено три чинники, які мають визначати пріоритети у діяльності держави. Тому належне розуміння змісту (сутності) кожного з них є дуже важливим. Відповідні поняття можна визначити у стислому вигляді таким чином:

Права і свободи людини – це, як зазначалось, певні можливості людини, необхідні для її існування та розвитку у конкретно-історичних умовах, котрі об'єктивно зумовлюються досягнутим рівнем розвитку людства і мають бути загальними та рівними для всіх людей. Відмінність між правами і свободами людини є не абсолютною, а відносною. І поняття прав людини, і поняття її свобод відображають людські можливості. У цьому – принципова спільність цих понять. Та все ж права і свободи людини не є цілком тотожними явищами: вони розрізняються головним чином шляхами, засобами їх здійснення та забезпечення. Права людини можуть бути здійснені, зазвичай, за наявності певних

юридичних засобів, «механізмів» (наприклад, права на працю, на освіту, на соціальне забезпечення неможливо реалізувати, якщо державою не встановлено відповідної юридичної процедури). А свободи людини, як правило, можуть здійснюватись і без такого втручання держави: її місія щодо них полягає в охороні, дотриманні і захисті відповідних можливостей (наприклад, свободи слова, сповідання будь-якого віровчення, вибору місця проживання).

Гарантії прав і свобод людини – це такі явища, які сприяють здійсненню прав і свобод людини, забезпечують їх охорону та захист. Такі гарантії зобов'язують державу не тільки проголошувати, декларувати у конституції й інших законах права і свободи, але й дбати, піклуватись про їхню здійсненність, можливість реалізації.

Гарантії прав і свобод людини прийнято поділяти на загальносоціальні й, умовно кажучи, спеціальні. До перших належать насамперед явища економічні (розвинута ринкова економіка суспільства, різноманітні форми власності на засоби виробництва, у тому числі приватна власність в її індивідуальній та колективній формах, високий рівень продуктивності праці тощо); політичні (демократичний соціальний устрій, плюралістична, відкрита політична система, наявність розгалуженої мережі громадських об'єднань, у тому числі політичних партій, через які «прослуховуються» та узгоджуються інтереси різних осередків суспільства, демократична виборча система та ін.); духовно-ідеологічні (ідеологічний плюралізм, відсутність «одержавлення» однієї з ідеологій, поширеність загальнолюдських ідеалів). До другої ж групи гарантій прав і свобод людини належать встановлені державою юридичні норми, спеціально спрямовані на забезпечення прав і свобод (чимало таких норм закріплено саме у Конституції України), а також практична діяльність щодо їх використання і застосування та її об'єктивовані результати (у тому числі правозастосувальні акти відповідних органів держави).

Держава відповідає перед людиною за свою діяльність.

6. Дане положення конкретизує прокоментовану вище конституційну настанову щодо зумовлюваності діяльності держави правами і свободами людини. Розрізняють два види відповідальності держави перед людиною (вони отримали, відповідно, назви *позитивна* і *негативна*).

Позитивна відповідальність полягає в тому, що держава має формувати різноманітні умови, необхідні для здійснення

прав і свобод людини. Така відповідальність, отже, покликана сприяти правоздійсненню, полегшувати його. Позитивна відповідальність держави відображена у тих конституційних приписах, в яких зафіксовано, що держава «гарантує» права і свободи людини (наприклад, ч. 2 ст. 25, ч. 1 ст. 30, ст. 31, ч. 4 ст. 32, ч. 1 ст. 33, ч. 1 ст. 34, ч. 2 ст. 46, ч. 2 ст. 50), «забезпечує» їх (ч. 3 ст. 24, ч. 3 ст. 42, ч. 2 ст. 45, ч. 3 ст. 53), «створює умови» для здійснення прав людей (ч. 2 ст. 43, ч. 1 ст. 47, ч. 2 ст. 49), «дбає» про їх здійснення (ч. 4 ст. 49).

Негативна відповідальність держави полягає в її зобов'язаннях відшкодувати ті чи інші збитки (матеріальні, моральні), спричинені порушенням прав і свобод людини внаслідок дій (бездіяльності) державних органів, службових чи посадових осіб. Можливість такої відповідальності передбачена у ч. 5 ст. 41, ст. 56, ч. 4 ст. 62, ч. 3 ст. 152 Конституції.

Позитивна і негативна відповідальність держави за стан прав людини може бути не тільки внутрішньодержавною, а й може існувати на міжнародному рівні (як відповідальність міжнародно-правова, зовнішньополітична).

Практичне значення коментованого припису полягає, зокрема, в тому, що він може використовуватися громадянами, їхніми об'єднаннями як загальна підстава для критики держави, для висунення претензій до державної політики у галузі прав людини, для скарг до міжнародних інстанцій стосовно недотримання державою їхніх прав, на відсутність чи недостатність пропонованих гарантій тощо.

7. Водночас слід наголосити, що у стосунках «людина-держава» відповідальність має взаємний характер: це *взаємна* відповідальність (людина, а особливо громадянин, також відповідає перед державою, і це прямо закріплено у Конституції України (статті 65, 67, 68).

Утвердження і забезпечення прав та свобод людини є головним обов'язком держави.

8. Тут потребують роз'яснення два поняття: «утвердження» і «забезпечення» (прав і свобод людини), які не є тотожними.

Утвердження прав і свобод людини – це їх визнання державою. Воно може здійснюватись різними шляхами та засобами: виголошенням у деклараціях, заявах, закріпленням прав людини у Конституції, інших законах; участю у підготовці і прийнятті міжнародних документів щодо прав

людини, приєднанням до відповідних міжнародних договорів, їх ратифікацією тощо.

Забезпечення прав і свобод людини – це створення умов для здійснення прав і свобод людини. Воно включає такі три елементи (напрями) державної діяльності: сприяння реалізації прав і свобод людини (шляхом позитивного впливу на формування їх загальносоціальних гарантій); охорона прав і свобод людини (шляхом вжиття заходів, зокрема юридичних, для попередження, профілактики правопорушень); захист прав і свобод людини (відновлення порушеного правомірного стану, притягнення винних осіб до юридичної відповідальності).

Оскільки означена діяльність визнана обов'язком держави, то суб'єктом, який уповноважений вимагати його виконання, є кожна людина; а втім – не тільки вона: ними можуть виступати й об'єднання громадян всередині держави, й певні міждержавні організації (якщо Україна є їх членом, приєдналась до їхніх актів), а також громадські правозахисні структури (як національні, так і міжнародні).

В Україні реалізація такого обов'язку поки що є недостатньою, малоефективною. Однак можна сподіватись, що коментоване конституційне положення слугуватиме імпульсом для більш повного його виконання.

9. Оскільки, як відомо, основні напрями діяльності держави є її функціями, то з урахуванням п. 2 коментаря до ст. 3 можна зробити висновок, що такий напрям діяльності сучасної України, як утвердження та забезпечення прав і свобод людини, є її *головною* функцією. Цим визначається відповідна ієрархія, пріоритетність у напрямках діяльності (функціях) держави.

10. Загалом же ст. 3 Основного Закону відображає й конкретизує одну із визначальних сутнісних характеристик «соціальності» України, котру було задекларовано в її Конституції (ст. 1).

Стаття 8.

В Україні визнається і діє принцип верховенства права.

Названий принцип належить до найкращих, прогресивних здобутків політико-правової історії людства і покликаний забезпечувати гуманістичний розвиток суспільства.

1. *Верховенство права* – це панування права у суспільстві. Йдеться про визначальну роль права у стосунках між усіма учасниками суспільного життя, у життєдіяльності

державних і недержавних організацій, соціальних спільнот, груп, об'єднань, зрештою – усіх людей. Вираз «верховенство права», або ж «панування («правління») права» (rule of law), вперше вжив у ХІХ ст. англійський юрист А. Дайсі. У новітній історії цей термін використовується у деяких міжнародних актах (зокрема, у Конвенції про захист прав людини і основних свобод).

Соціальний зміст і сутність принципу, що коментується, визначаються насамперед тим самим феноменом права. Якщо вважати таким явищем тільки юридичні норми – формально-обов'язкові правила поведінки загального характеру, встановлені або санкціоновані державою, – тоді поняття верховенства права втрачає самостійний смисл. Адже у цьому випадку воно відображало б підпорядкованість держави лише її законам, іншим юридичним нормам, які вона сама ж встановила і які у будь-який час сама ж може змінити чи скасувати. Безперечно, держава має бути зв'язана своїми чинними законами, проте ця зв'язаність більш адекватно відображається поняттям «верховенство закону». Поняття ж «верховенство права» набуває самостійного значення в юриспруденції лише за тієї умови, що саме право інтерпретується як таке явище, котре виникає та існує незалежно від держави, від діяльності її законодавчих та інших органів (хоча розуміння його сутності ніколи не було й нині не є однозначним).

2. З позицій соціально-детерміністського, конкретно-історичного підходу правом (як феноменом недержавного походження) можна вважати, зокрема, можливості суб'єктів суспільного життя, які необхідні їм для існування й розвитку, об'єктивно зумовлюються досягнутим рівнем економіки й культури людства і мають бути загальними та рівними для всіх однойменних суб'єктів. Без сумніву, найсуттєвішим різновидом є права людини. І саме вони мають стати вирішальним, визначальним чинником та критерієм при визначенні змісту діяльності держави і різноманітних соціальних спільнот та громадських об'єднань. У разі реального панування прав людини у суспільному житті саме і виникнуть підстави констатувати реалізацію принципу верховенства права.

Верховенство права, інтерпретоване як пріоритетність у суспільстві насамперед прав людини, виявляється головним чином у таких рисах державного і громадського життя:

– закріплення у конституційному та інших законах держави основних прав людини (закони, які їм суперечать, є не правовими);

– панування у суспільному та державному житті таких законів, котрі виражають волю більшості або всього населення країни, втілюючи при цьому загальнолюдські цінності та ідеали – передовсім права і свободи людини;

– врегулювання відносин між особою і державою на основі загальнодозволеного принципу: «Особі дозволено чинити все, що прямо не заборонено законом»;

– взаємовідповідальність особи і держави.

Наведені ознаки є, власне, суттєвими рисами і правової держави, що нею проголосила себе Україна у Конституції (ст. 1).

Аналогічне (хоча й не цілком тотожне) розуміння верховенства права вже можна спостерігати і в юридичній практиці сучасної України. Так, у постанові Пленуму Верховного Суду № 9 від 1 листопада 1996 р. «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» вперше в історії українського судочинства сформульовано положення: «Відповідно до ст. 8 Конституції, в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституційні права та свободи людини і громадянина є безпосередньо діючими. Вони визначають цілі і зміст законів та інших нормативно-правових актів, зміст і спрямованість діяльності органів законодавчої та виконавчої влади, органів місцевого самоврядування і забезпечуються захистом правосуддя... При цьому слід мати на увазі, що згідно зі ст. 22 Конституції, закріплені в ній права і свободи людини та громадянина не є вичерпними» (п. 1)¹.

Такий підхід найвищого органу у системі українських судів видається в основному слушним: він орієнтує на те, що визнання закріплених у Конституції прав і свобод людини та громадянина як безпосередньо чинних критеріїв «правовості» (правомірності) поведінки якраз і є шляхом до забезпечення верховенства права.

Однак принаймні одне питання залишається все ж не з'ясованим: чи можуть відігравати таку ж роль у судочинстві ті права і свободи людини, які у Конституції України з певних причин не відображені (хоча вони зафіксовані, скажімо, у деяких міжнародно-правових актах)? Відповідь на це запитання впливає зі ст. 9 Конституції України, яка регламентує співвідношення і зв'язок міжнародних договорів,

¹ Право України.– 1996. № 12.– С. 91.

з одного боку, та національного законодавства України, зокрема її Конституції, – з іншого.

3. У демократичній правовій державі, якою стає Україна (правова система її належить до нормативно-актної (європейсько-континентальної) сім'ї), принцип верховенства права має діалектично поєднуватись із принципом верховенства закону. Це поєднання полягає у тому, що: якщо принцип верховенства закону однаковою мірою поширюється як на правотворчу (законотворчу), так і на правозастосовну діяльність, то принцип верховенства права адресований головним чином законодавцю. А державні органи мають користуватись принципом верховенства права у тих випадках, коли вони застосовують юридичні норми, котрі є відносно визначеними за змістом (зокрема, норми оціночні): адже тоді у правозастосовувача виникає можливість обрати за власним розсудом – в межах норми – той чи інший варіант рішення. І саме у цих випадках загальнолюдські принципи права (не юридичного, а загальносоціального) стають однією з визначальних підстав для такого вибору. У разі ж застосування юридичних норм, повністю (абсолютно) визначених за змістом, принцип верховенства права реалізується тільки через верховенство закону, насамперед закону основного (конституції).

Підставність щойно викладеного розуміння співвідношення принципів верховенства права і верховенства закону дістала засадниче відображення у Рекомендаціях організованої Академією правових наук України Міжнародної науково-теоретичної конференції «Проблеми методології сучасного правознавства» (Київ, 9–10 жовтня 1996 р.). У цьому документі зазначається, що найголовнішими методологічними орієнтирами сучасного права України повинні бути, зокрема, «верховенство права, забезпечення його обов'язкової реалізації у законотворчій діяльності; верховенство та найвища юридична сила Конституції України щодо законодавчих та інших правових актів; верховенство законів у системі нормативно-правових актів України; забезпечення законності та справедливості правозастосовної діяльності; забезпечення прямої дії норм Конституції і законів України та обов'язковості їх виконання».¹

¹ Вісник Академії правових наук України. Харків. 1997. № 1 (8). С. 154.

Конституція України має найвищу юридичну силу

4. Юридична сила нормативно-правових актів – це така їх специфічна властивість, яка характеризує їх співвідношення і взаємозалежність за формальною обов'язковістю та визначається місцем правотворчого органу в апараті держави.

Найвища юридична сила конституції щодо всіх законів та інших нормативно-правових актів зумовлюється тим, що вона, за своєю соціально-правовою природою, є установчим нормативно-правовим актом держави. З цього випливають такі її властивості: первинність, «першопочатковість», пріоритетність у встановленні визначальних засад суспільного і державного устрою, становища людини у суспільстві; універсальність (конституція врегульовує всі основні ділянки суспільного і державного життя, всі основні відносини людини з державою); виключність, унікальність у регулюванні основних засад держави і суспільства; підвищена юридична стабільність (зокрема, внаслідок специфічного, ускладненого порядку її зміни).

Найвища юридична сила конституції знаходить свій вияв у таких її ознаках:

– верховенство, підпорядкованість, субординованість, відповідність їй (конституційність) усіх інших законів та підзаконних нормативних актів;

– незаперечність, безсумнівність, «недоторканність» конституції для всіх суб'єктів державного і суспільного життя, можливість вносити до неї зміни тільки за рішенням того органу, який її прийняв;

– абсолютна, всезагальна обов'язковість: в Україні немає суб'єктів, котрим дозволялося б не дотримуватись її положень.

Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй.

5. У коментованому приписі спеціального роз'яснення потребує термін «на основі», який є засобом конкретизації попередньої частини ст. 8 Конституції і означає, що закони та інші нормативно-правові акти повинні: 1) бути розвитком конституційних норм – конкретизацією чи деталізацією їхнього змісту, або ж 2) визначати порядок (процедуру) їх здійснення, або ж 3) встановлювати юридичну відповідальність за порушення Основного Закону.

Перша із наведених ознак є тотожною поняттю «відповідність Конституції законів та інших правових актів» (ч. 2 ст. 147). Для перевірки такої відповідності можуть слугувати ті ж самі критерії, котрі були запропоновані вище задля встановлення того, чи відповідають національні закони нормам міжнародного договору, зокрема Європейській конвенції з прав людини (4.3).

6. Наведені у підрозділі 4.3 теоретичні положення критеріального характеру здатні набувати безпосереднього практичного значення й у діяльності Конституційного Суду України, який перевіряє відповідність законів та деяких інших правових актів Конституції, та й у діяльності інших судових органів. Про це свідчить, зокрема, згадана вище постанова Пленуму Верховного Суду України «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя». У ній зазначається, що, оскільки Конституція має найвищу юридичну силу, суди при розгляді конкретних справ мають оцінювати зміст будь-якого закону чи іншого нормативно-правового акта з точки зору його відповідності Конституції і в усіх необхідних випадках застосовувати Конституцію як акт прямої дії. Судові рішення мають ґрунтуватись на Конституції, а також на чинному законодавстві, яке не суперечить їй.

У разі невизначеності у питанні про те, чи відповідає Конституції України застосований закон або закон, який підлягає застосуванню в конкретній справі, суд, за клопотаннями учасників процесу або за власною ініціативою, зупиняє розгляд справи і звертається з мотивованою ухвалою (постановою) до Верховного Суду України, який відповідно до ст. 150 Конституції може порушувати перед Конституційним Судом України питання про відповідність Конституції законів та інших нормативно-правових актів. Таке рішення може прийняти суд першої, касаційної чи наглядової інстанції на будь-якій стадії розгляду справи» (п. 2 згаданої постанови).

Суд може на підставі ст. 144 Конституції визнати такими, що не відповідають Конституції чи законам України, рішення органів місцевого самоврядування, а на підставі ст. 124 Основного Закону – акти органів державної виконавчої влади: міністерств, відомств, місцевих державних адміністрацій тощо. Звернення до Конституційного Суду України в такому разі не вимагається (п. 3 постанови).

Виходячи з положення ст. 9 Конституції України про те,

що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України, суд не може застосувати закон, який регулює правовідносини, що розглядаються, інакше як міжнародний договір. Водночас міжнародні договори застосовуються, якщо вони не суперечать Конституції України (п. 4 постанови).

Норми Конституції України є нормами прямої дії.

7. Щоб краще усвідомити призначення коментованого припису, слід зважати на те, що протягом тривалого попереднього періоду конституційно-правове регулювання у нашій країні відзначалося декларативністю, «безсилістю» (значною мірою навіть фіктивністю). Виправданням цього було поширене тоді уявлення, згідно з яким Конституція включає і «програмні положення», які, зрозуміло, не можуть бути негайно і безпосередньо запроваджені в життя. Призначення коментованого припису полягає у тому, щоб подолати такі уявлення і таку практику та безпосередньо забезпечити праворегулятивний вплив Конституції як повноцінного юридичного (нормативно-правового) акта, гарантувати дієвість, реальність її норм. У зв'язку з цим, слід роз'яснити, що означає вираз «дія юридичної норми» і, зокрема, дія «пряма».

Дія нормативно-правового акта – це забезпечувана державою формальна можливість використання або формальна необхідність виконання (дотримання) юридичної норми, що закріплена у ньому.

8. Поняття прямої дії норм Конституції у викладеному розумінні не слід ототожнювати з поняттям прямої дії закону в часі, яка є одним із «напрямів» темпоральної (часової) дії закону. Вона полягає в тому, що дія закону поширюється на ті відносини, які виникнуть після набрання ним чинності, а також на ті відносини, котрі існували ще до цього моменту, проте тривають і надалі (причому дія закону поширюється на них лише з моменту набрання ним чинності).

9. Краще зрозуміти сутність прямої дії конституційних норм можна, зіставляючи її з їхньою непрямою, тобто опосередкованою, дією. Опосередкована дія таких норм здійснюється за допомогою конкретизації, деталізації чи «процедуризації» їх в інших, підконституційних юридичних нормах. Ті положення Основного Закону, котрі без названих

підконституційних норм взагалі не можуть бути реалізовані, і є саме нормами непрямой дії.

Пряма дія конституційних норм вимагає, щоб навіть за наявності і застосуванні поточних підконституційних законів та інших нормативно-правових актів правозастосовний орган посилався не тільки на них, а спочатку на ту норму Конституції, на розвиток якої або ж на основі якої вони прийняті і діють. Такий висновок знаходить своє підтвердження й у наведеній вище постанові Пленуму Верховного Суду України: у ній підкреслено, зокрема, що «суди при розгляді конкретних справ повинні керуватись насамперед нормами Конституції України».

Слід звернути увагу й на те, що коментований припис щодо прямої дії стосується саме норм Конституції, а не якихось інших її положень, які не є власне правилами фізичної поведінки, діяльності (скажімо, положень щодо констатації історичних фактів, намірів і прагнень законодавця, його цілей). Ненормативні положення Конституції можуть використовуватись лише як аргументи при певному тлумаченні її норм (насамперед тлумаченні історичному та цільовому). У цьому виявляється їх вельми важлива функція у конституційно-правовому регулюванні.

10. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» уперше визначила, в яких саме випадках суд зобов'язаний безпосередньо застосовувати норми Конституції. Це має відбуватись тоді, коли:

– зі змісту норм Конституції не випливає необхідності додаткової регламентації її положень законом;

– закон, який був чинним до введення в дію Конституції чи прийнятий після цього, суперечить їй;

– правовідносини, котрі розглядаються судом, не врегульовано законом України, а нормативно-правовий акт, прийнятий Верховною Радою України або ж Радою Міністрів Автономної Республіки Крим, суперечить Конституції України;

– укази Президента України, які з огляду на їх нормативно-правовий характер підлягають застосуванню судами при вирішенні конкретних судових справ, суперечать Конституції України.

Звернення до суду для захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

11. Дане положення є яскравим прикладом прямої дії конституційних норм щодо судового захисту прав та свобод людини і громадянина (ч. 1, 2 ст. 55 Конституції України). Тут, крім поняття прав і свобод людини (яке вже було роз'яснене у коментарі до ст. 3), уперше вживається поняття прав і свобод громадянина.

Права і свободи громадянина стосуються лише тих осіб, на котрих поширюється українське громадянство, тобто особливий юридичний зв'язок між людиною і державою. Він полягає у залежності і відповідальності між ними, що виявляється у специфічних взаємних правах і обов'язках: держава зобов'язана піклуватись про своїх громадян, де б вони не перебували, забезпечувати здійснення, охорону, захист їхніх прав і свобод, а громадяни мають дотримуватись приписів, встановлених державою в інтересах усього суспільства.

Здійсненність прав і свобод людини значною мірою визначається їх юридичною забезпеченістю з боку держави. І саме громадянство слугує тим «каналом», через який відбувається найбільш повне здійснення прав людини. В ідеалі права громадянина мали б повністю збігатися із правами людини. Однак сьогодні така ситуація в Україні (як і у багатьох інших державах) ще не є реальністю.

У тих статтях II розділу Конституції України, де вживаються слова: «усі люди», «кожна людина», «усі», «кожен», «кожному», «особа», «ніхто», йдеться про права і свободи людини (незалежно від її громадянства). Ті ж статті Конституції, в яких використовуються терміни: «громадянин», «громадяни», встановлюють права (або обов'язки), вочевидь, тільки для українських громадян.

Відносини, пов'язані із набуттям і втратою громадянства України, детально регламентуються Законом України від 18 січня 2000 р. «Про громадянство України».

12. У коментованому приписі мова йде про судовий захист саме конституційних прав і свобод, тобто лише тих, які безпосередньо закріплені в Основному Законі. Отже, йдеться, так чи інакше, лише про частину (хоча й найважливішу) прав і свобод людини та громадянина. Роз'яснення щодо того, які ж права та свободи людини і громадянина існують або можуть існувати поза межами Конституції, подається далі – у коментарі до ч. 1 ст. 22.

13. Оскільки, як уже зазначалось, норми Конституції є нормами прямої дії, то безпосередньо на їх підставі можна

звертатись за захистом своїх конституційних прав і свобод не тільки до суду, а й до інших передбачених законодавством органів. Та й не тільки для захисту, а й для сприяння здійсненню та для охорони конституційних прав.

6.3. Окремі засадничі положення щодо конституційно-правового статусу людини і громадянина, які містяться у розділі II Конституції України («Права, свободи та обов'язки людини і громадянина»)

Стаття 21

Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах.

Наведене положення втілює соціально-філософські засади рівноправності всіх людей. Воно майже дослівно відтворює зміст ст. 1 Загальної декларації прав людини. І хоча ця Декларація існує вже понад півстоліття, проте деякі з понять, що використовуються в її першій статті, не завжди розуміються однозначно, а тому вимагають спеціальної наукової інтерпретації.

1. *Вільність* – фундаментальна якісна характеристика людини. Вона відображає свободу її волі, тобто здатність свідомо, самостійно й добровільно обирати той чи інший варіант поведінки, діяльності – як інтелектуальної, розумової, так і фізичної. Вільність (свобода) – це завжди й насамперед реальна *можливість вибору*. Проте ця можливість людини ніколи не була й не буде абсолютною, безмежною. Вона має певні об'єктивні рамки, які визначаються природними та соціальними закономірностями, явищами, обставинами, умовами. Вихід за ці рамки, їх ігнорування може створити небезпеку для існування й розвитку людини. У кожний конкретно-історичний період ці межі не є однаковими, але вони завжди існують. У деяких випадках прями застереження щодо них зроблено, як вже зазначалось, у міжнародно-правових актах, конституціях та іншому національному законодавстві.

Одним словом, людина має бути *відносно* вільною від волевиявлення держави чи інших носіїв влади, але вона не є вільною від своєї біосоціальної природи. Якщо зважати на природний та соціальний детермінізм, то не можна не бачити, що людина має *відносно* свободу вияву й реалізації

своєї волі. Межі цієї свободи мають бути засадничо однаковими для всіх людей.

Головний пафос, «дух» коментованого припису полягає в акцентуванні того, що не може бути людей, не вільних від моменту народження. Всезагальність свободи людини («усі люди є вільні») – ось основна ідея цього положення.

2. *Гідність людини* – це її цінність як такої, самої по собі (самоцінність), тобто незалежно від будь-яких її біологічних чи соціальних властивостей. А звідси – впливає й засада рівності всіх людей з огляду на їхню «антропну» гідність. Поняття такої гідності вже роз'яснювалось у главі 1 (1.1.2.).

Гідність – це моральна властивість людини, яка відображає її унікальну, неперевершену цінність. З моменту народження кожного його гідність є однаковою – «рівною» із гідністю інших людей. Усвідомлення цього усіма веде до формування у особи почуття власної гідності, очікування поваги до неї з боку інших людей, установку на відстоювання своїх прав, а також визнання нею рівних прав усіх інших людей.

Однаковість гідності кожної людини відображено й у тій нормі Конституції, за якою «кожен має право на повагу до його гідності» (ст. 28).

Уявлення про рівну гідність усіх людей – ідеологічне джерело їхньої «рівноправності» (включаючи і рівноправність юридичну), заслін посяганням на рівність, тобто встановленню безпідставних привілеїв чи обмежень (негативній дискримінації людини).

Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними.

3. *Невідчужуваність прав і свобод людини* – це їх внутрішня, іманентна, «неминуча» притаманність людині, їх невід'ємність від неї. Ця властивість прав і свобод полягає в тому, що можливості людини, які в них відображаються, є неодмінною, закономірною приналежністю кожної людської істоти. Їх виникнення датується моментом її народження і не потребує дозволу, схвалення з боку будь-кого, у тому числі й держави. Жодна людина не може бути позбавлена таких можливостей: без них вона – незалежно від місця, часу й умов її існування – не зможе сформувати, розвинути, виявити себе саме як особистість. Оскільки ніхто не дарує людині її прав та свобод – ані держава, ані якимось іншим об'єднанням, угрупованням, ні та чи інша особа, ні, тим більше,

якась «трансцендентна» чи уявна істота, то й відібрати, позбавити їх людину ніхто не може. «Права людини та основні свободи є невід'ємним правом кожної людини, даним їй від народження», — зазначається у п. 2 ч. 2 Декларації та Програми дій Всесвітньої конференції з прав людини, яка відбулася під егідою ООН у Відні 1993 р.

4. *Непорушність* прав людини — це «незменшуваність», «недоторканність» можливостей людини, котрі відображені тими чи іншими її правами. З поняттями невідчужуваності та непорушності прав людини тісно пов'язані (але не тотожні їм) неприпустимість їх скасування та обмеження (останнє положення роз'яснюється у коментарі до наступної статті).

Стаття 22

Права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними.

1. Соціально-філософським підґрунтям коментованого припису є уявлення про принципову невичерпність розвитку, збільшення кількості й розширення обсягу, кількості прав і свобод людини, необхідних для задоволення її потреб. Зростання та урізноманітнення людських потреб — соціальна закономірність, підтверджена усією історією людства. Ця закономірність саме і є об'єктивною основою невичерпності прав та свобод людини. Невичерпність прав і свобод не слід ототожнювати із необмеженими можливостями їх використання.

Наведений припис фіксує «відкритість» переліку конституційних прав і свобод людини, свідчить про те, що вони не вичерпуються лише тими правами, які закріплені у Конституції. У такий спосіб резервується, передбачається можливість подальшого розширення цього переліку, виникнення і державного забезпечення у подальшому нових прав людини і громадянина. У цьому — гуманістичний пафос коментованого положення.

2. Інший висновок із наведеного припису полягає у тому, що низка прав і свобод людини може існувати й існує поза даною Конституцією.

По-перше, є такі права і свободи людини, котрі зафіксовано у таких міжнародно-правових актах, до яких Україна поки що не приєдналась.

По-друге, існують такі права і свободи людини, які закріплено у певних міжнародних договорах, згоду на обо-

в'язковість котрих Україна дала (зокрема, шляхом ратифікації відповідних міжнародних угод), але які в її Конституції ще не відображені.

По-третє, існують і згодом можуть трапитись такі права і свободи людини та громадянина, що їх закріплено у законах України чи інших нормативно-правових актах, хоча у Конституції вони взагалі не згадуються.

У зв'язку з цим набуває особливого, суто практичного, значення таке запитання: чи кожную із щойно перелічених груп прав і свобод людини і громадянина, котрі не закріплено у Конституції України, слід вважати безпосередньо діючою, тобто такою, що захищається державою?

Як видається, відповідь на поставлене запитання слід давати окремо щодо правотворчих (передусім законодавчих) органів та щодо органів правозастосовних. Для перших із них всі права і свободи, які зафіксовані у всесвітніх та широко визнаних регіональних міжнародно-правових актах, мають бути практично визначальними, «критеріальними». Вони становлять своєрідний орієнтир, «дороговказ» для їхньої діяльності. А для другої групи органів таке значення можуть набувати лише конституційні права та свободи людини і громадянина. Останню обставину відображено, зокрема, у постанові Пленуму Верховного Суду України від 1 листопада 1996 р. «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» (див. коментар до ст. 8).

Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані.

3. *Гарантування прав і свобод* – це встановлення і використання (застосування) їх гарантій. Поняття таких гарантій роз'яснювалось у коментарі до ч. 2 ст. 3 Конституції.

Скасування конституційних прав і свобод, яке забороняється у коментованому приписі, – це офіційна (юридична або фактична) їх ліквідація, цілковите знищення. Скасування конституційних прав і свобод становить найгірший різновид їх порушення. Окрема заборона щодо скасування саме конституційних прав та свобод людини (і громадянина) прямо передбачена у ч. 1 ст. 157 Конституції.

При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

4. У цьому приписі Конституція вперше торкається надзвичайно важливої і складної проблеми обмеження прав і

свобод людини. Адже таке обмеження є нічим іншим, як звуженням змісту та обсягу прав і свобод.

При інтерпретації цього припису доречно брати до уваги загальнотеоретичні міркування, висловлені у главі 1 (1.3.) даної роботи. Зважаючи на них, можна сказати, що *звуження змісту прав і свобод* – це зменшення ознак, змістовних характеристик тих можливостей людини, які відображаються відповідними правами та свободами; а *звуження їх обсягу* – це зменшення сфери суспільних відносин, у межах якої може відбуватися здійснення людиною її прав і свобод (тобто зменшення кола суб'єктів, розміру території, часу або будь-яких інших кількісно вимірюваних показників використання прав і свобод). Можна стверджувати, що звуження змісту стосується *якісної* характеристики відповідного права, а звуження обсягу – його *кількісної* характеристики.

Коментоване положення принципово забороняє законодавцеві погіршувати становище людини у суспільстві шляхом обмеження тих прав і свобод, які вже закріплено у законах України. Щодо конституційних прав і свобод така заборона застережена спеціально (ч. 1 ст. 157).

5. Розглядуваний конституційний припис (як і попередній) є яскравим прикладом самообмеження держави у відносинах з громадянами у ході втілення нею в життя одного з принципів правової держави. Проте його реалізація не є безпроблемною.

Сама Конституція України вже заклала можливість обмеження за допомогою закону багатьох прав людини за наявності певних підстав (наприклад, ч. 3 ст. 34, ч. 2 ст. 35, ч. 1 ст. 36). Тому коментоване положення слід розуміти так, що у Конституції (та й в інших законах) не можуть бути введені нові підстави правообмеження, крім тих, які вже конституційно закріплені.

За такої постановки питання якщо й не усувається цілком можливість виникнення колізій, то принаймні зменшується її вірогідність останнього. Але колізії все ж можуть виникати: по-перше, у процесі приведення законодавства у відповідність до Конституції; по-друге, при прийнятті законів з таких питань, які раніше законами не регулювались; і по-третє, при прийнятті інших нормативно-правових актів з питань, котрі взагалі поки що законом не врегульовані. (Хоча стосовно останнього випадку слід мати на увазі вимогу Конституції про те, що права та свободи людини

і громадянина, їх гарантії визначаються «виключно законами України» (п. 1 ч. 1 ст. 92.) Та виходячи із загальної спрямованості, з «духу» коментованого припису, слід вважати, що і в цих випадках обмеження прав та свобод людини і громадянина не можуть бути більшими, аніж ті, які вже встановлено у чинних законах України.

Стаття 23

Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, у якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

1. Право на вільний розвиток своєї особистості – це перше з конкретних прав людини, які закріплено у Конституції України.

Щоправда, таке право не було зафіксоване у Загальній декларації прав людини. Але в останні десятиріччя воно дістає все ширше визнання та підтримку всесвітнім співтовариством. 1986 р. ООН прийняла Декларацію про право на розвиток. У цьому документі було започатковано роз'яснення змісту даного права.

Зокрема, проголошувалось, що право на розвиток є невід'ємним правом людини, володіючи яким кожна людина та всі народи можуть брати участь у такому економічному, соціальному, культурному і політичному розвитку, де можуть бути повністю здійснені всі права людини й основні свободи, а також сприяти йому та користуватись його благами (ст. 1.1). Принципово важливим є положення цього документа про те, що «людина є основним суб'єктом процесу розвитку та має бути активним учасником і бенефіціарієм права на розвиток» (ст. 2.1).

За сучасною концепцією, яка була викладена, зокрема, на Третньому національному семінарі «Людський розвиток в Україні-95», що відбувся у Києві, *людський розвиток* – це процес розширення вибору для людини. Насамперед, це вибір трьох важливих речей: вести здоровий спосіб життя і жити довго, набувати знань, мати ресурси, аби підтримувати належний життєвий рівень. Сюди ж належать політична, економічна і соціальна свободи, можливість займатися творчою та виробничою діяльністю, гарантії прав людини.

2. У коментованому приписі має місце такий законодавчий прийом, коли в одній статті закону разом з формулю-

ванням певного права визначаються й межі його використання. Такий прийом застосовується і в деяких широко визнаних міжнародних актах щодо прав людини. Межею здійснення людиною її права на розвиток тут визначено необхідність дотримання прав і свобод інших людей.

Вказана межа охарактеризована і в одній із наступних статей Конституції України у вигляді обов'язку кожного не посягати на права і свободи інших (ч. 1 ст. 68). Вона властива людині не тільки як використання права на розвиток, а й усіх інших прав. Проте, оскільки про неї тут згадано вперше, зупинимось на цьому питанні докладніше.

Уявлення про те, що межею здійснення людиною власних прав є непорушення прав інших осіб, відображає загальнолюдський досвід життя у суспільстві, досвід гуманного, цивілізованого спілкування. Воно трапляється вже у стародавніх релігійних текстах (у Біблії читаємо: «Не робіть іншим того, чого собі не бажаєте». – Дії 15:29) та у висловлюваннях видатних мислителів людства (Руссо, Монтеск'є, Канта та ін.).

Однак запровадження розглядуваного обмеження на практиці може викликати неабиякі труднощі. Адже у соціально неоднорідному суспільстві поряд із загальносуспільними інтересами, однакоовими для всіх його членів, існують й інтереси специфічні – групові та індивідуальні. Тому змістовна інтерпретація різними суб'єктами людських прав, яка зумовлюється значною мірою цими «частковими» інтересами і покликана полегшувати їх задоволення, досить часто не збігається. А звідси – й уявлення про те, де ж саме починаються ті права інших, котрі мають бути межею здійснення особою її власних прав, у різних суб'єктів доволі часто різняться. У разі конфлікту цих уявлень його розв'язання доручається незалежному арбітрові – суду, з рішенням якого мусять погодитись учасники конфлікту.

3. Наступне положення коментованої статті пов'язане із загальною характеристикою правового становища індивіда у суспільстві. Тут вперше натрапляємо на поняття обов'язку особи. І стає очевидним, що до такої характеристики має входити вказівка не тільки на права та свободи людини, а й на її обов'язки. Щоправда, йдеться тут не про всі обов'язки людини, а лише про ті, які вона має перед суспільством у цілому, тоді як у неї існують ще й обов'язки перед іншими людьми, їх спільностями та об'єднаннями, перед державою. Слід підкреслити, що розглядуваний обов'язок – це не

юридичний обов'язок, встановлений законодавством. Він впливає не із юридичних норм держави, а з усіх умов суспільного життя. Отже, йдеться не про спеціально-соціальний (юридичний), а про загальносоціальний обов'язок (точніше – один із його різновидів).

Соціальний обов'язок людини – це необхідність певної її поведінки, об'єктивно зумовленої конкретно-історичними потребами існування та розвитку інших людей, нації, народу, його соціальних груп й усього суспільства.

Найважливіші із соціальних обов'язків держава фіксує у законодавстві, надаючи їм тим самим юридичного характеру, і забезпечує різноманітними, у тому числі примусовими, засобами. Так, наприклад, це зроблено щодо обов'язку громадянина захищати Вітчизну, шанувати державні символи України (ч. 1 ст. 65 Конституції), щодо обов'язку «кожного» не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині (ст. 66).

У коментованому приписі йдеться про обов'язки людини не перед будь-яким суспільством, а лише перед таким, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості. І це засадничо виправдано. Адже в антиправовому, антигуманному, недемократичному суспільстві, яке пригнічує, принижує людину, гальмує її розвиток, навряд чи можна вимагати від неї схвального ставлення до нього, виконання нею усіх її соціальних, а тим більше – юридичних, обов'язків.

Стаття 24

Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Даний припис конкретизує закріплену у ст. 21 Конституції України вихідну засаду – принцип рівності всіх прав людини щодо тих осіб, котрі є громадянами України.

1. Говорячи про рівні права, слід чітко усвідомлювати нетотожність таких явищ, як рівноправність і рівність, а також відмінність між поняттями, що ними такі явища відображаються (адже у коментованій статті вживаються обидва ці поняття).

Рівноправність – це однаковість, тобто рівність, прав людини і громадянина у всіх і кожного. Вона поділяється на загальносоціальну та юридичну. Загальносоціальна рівноправність – це однаковість основних прав і свобод кожної людини. Юридична рівноправність – це однаковість,

рівність юридичного статусу державно-правоздатних суб'єктів, насамперед рівність їх основних (конституційних) прав та юридичних обов'язків. Інакше кажучи, загальносоціальна рівноправність полягає у *фактичній*, «матеріальній» рівності прав і свобод людини, а юридична рівноправність – у *формальній* рівності юридичних прав і свобод.

Рівність людей – це фактична, реальна однаковість їхніх соціальних можливостей у використанні прав та свобод людини й у виконанні соціальних обов'язків. Зважаючи на об'єктивно зумовлену, закономірну неоднаковість властивостей, особистих здібностей, реальних можливостей кожної людини та особливість, унікальність індивідуальних умов її життя, соціальна нерівність як неминучий результат і вияв такої неоднаковості може бути частково послаблена, пом'якшена за допомогою спеціальних заходів (пільг або ж обмежень) з боку держави та інших суб'єктів суспільства.

2. Коментований припис, проте, не є простим дублюванням положень ст. 21 Конституції України: адже у ньому йдеться, по-перше, лише про права і свободи «конституційні», а по-друге – про ті, якими Українська держава наділила лише своїх громадян, а не всіх людей, що перебувають на її території.

Щоправда, вказівка на те, що громадяни є рівними перед законом, істотно розширює сферу юридичної рівності, не обмежуючи її тільки конституційними правами і свободами. З цієї вказівки випливає, що всі права і свободи громадян, які закріплені у *законах*, теж мають бути принципово рівними, однаковими.

Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

3. *Привілеї* – це додаткові юридичні права, якими наділяється (або ж ті юридичні обов'язки, від яких звільняється) за певних умов та на певних підставах частина людей. Поняття обмеження прав людини було вже роз'яснено у главі 1.

Коментований тут припис фіксує загальний принцип неприпустимості встановлення, за будь-яких соціальних чи особистісних підстав, привілеїв і обмежень. Цей припис знову ж є виразом і конкретизацією засади рівноправності усіх людей. Деякі з підстав правопривілеїв чи правообмежень названо тут більш-менш конкретно, оскільки саме

вони, як свідчить попередня та й до певної міри сучасна соціальна практика, використовувались для визначення юридичного статусу людини. Проте цей перелік підстав не є вичерпним, про що свідчить вираз «іншими ознаками».

Водночас є цілком очевидним, що реалізація цього демократичного, гуманного принципу завжди була й нині залишається досить складною проблемою, оскільки він, як і будь-який інший принцип, не може бути абсолютним, «безмежним», не позбавлений жодних винятків.

4. Як відзначалось у главі 1, усі можливі привілеї, а також обмеження слід поділяти на соціально-підставні, обґрунтовані, виправдані (цілком, або значною мірою, або ж частково) та соціально безпідставні, необґрунтовані, не виправдані (теж або цілком, або значною мірою, або ж частково). Визначальним критерієм такого розподілу є насамперед сприяння забезпеченню *фактичної* соціальної рівності шляхом встановлення *формальної* нерівноправності, тобто саме шляхом юридичних привілеїв та обмежень (наприклад, щодо дітей, пенсіонерів, інвалідів). Уявлення про такий критерій, а також про міру (ступінь) обґрунтованості привілеїв чи обмежень мають, ясна річ, оціночний характер і є конкретно-історичними. Тому у соціально неоднорідному суспільстві їм притаманна, як правило, неоднозначність, а самі привілеї та обмеження внаслідок цього є здебільшого предметом гострих суспільно-політичних дискусій, суперечок, навіть конфліктів. Яскравим свідченням цього можуть бути наступна (заключна) частина коментованої статті та проблеми, пов'язані з її реалізацією.

Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям.

5. У коментованому приписі зазначено основні напрями державних заходів, спрямованих на забезпечення фактичної рівності жінки і чоловіка. Тому вираз «рівність прав», який тут вжито, видається дещо неточним, неадекватним: адже, за змістом даного припису, йдеться не про рівноправ-

ність, а якраз про рівність (фактичну, соціальну). Таких напрямів є два: з одного боку, це закріплення рівних прав (рівноправності жінки і чоловіка в усіх сферах суспільного життя), а з іншого – встановлення для жінок, зокрема для певних їх груп, спеціальних пільг (деякі види таких пільг прямо зазначено у коментованому приписі).

Контрольні й творчі питання (до розділу II)

11. Що таке конституційно-правовий статус людини та конституційно-правовий статус громадянина? З чого складаються ці явища та як вони співвідносяться один з другим?

12. Які Ви знаєте основні принципи конституційно-правового статусу людини і громадянина? Чи можна порівняти ці принципи з огляду на їх значення у юридичному забезпеченні прав і свобод?

13. У чому полягає принцип невідчужуваності і непорушності прав і свобод людини?

14. Що є змістом принципу рівності у правах і свободах і рівності перед законом?

15. Що означають звуження змісту прав та свобод людини і громадянина та звуження їх обсягу?

16. Що таке межі прав та свобод людини і громадянина?

17. Має більшість прав і свобод людини і громадянина власні і конкретні підстави їх обмеження чи всі права і свободи можуть бути обмежені за однаковими підставами?

18. Чи можуть бути ті чи інші підстави обмеження прав і свобод людини і громадянина передбачені підзаконними актами?

19. Чи можуть встановлюватися в умовах воєнного або надзвичайного стану обмеження всіх чи лише окремих прав і свобод?

20. Що означає поняття «окремі» в контексті дозволеного Конституцією України обмеження прав і свобод в умовах воєнного або надзвичайного стану?

21. Які існують класифікації обмежень прав і свобод людини і громадянина і за якими критеріями вони здійснюються?

22. Що саме визнається в Україні найвищою соціальною цінністю?

23. Що означають терміни «утвердження» і «забезпечення» стосовно прав і свобод людини?

24. Яку роль відіграє Конституційний Суд України у роз'ясненні та застосуванні конституційних засад правового статусу людини і громадянина?

25. Що таке верховенство права?

ОКРЕМІ ГРУПИ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ТА ЇХ ГАРАНТІЇ

Глава 7

ФІЗИЧНІ (ЖИТТЄВІ) ПРАВА І СВОБОДИ

7.1. Право на життя

Ст. 27 Основного Закону України передбачає: «Кожна людина має невід'ємне право на життя.

Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави – захищати життя людини.

Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань».

Життя як стан людини, в якому вона перебуває від моменту автономізації стосовно організму матері під час фізіологічних пологів і до її біологічної смерті, є найбільш цінним із благ людини. За його відсутності людину не можуть цікавити її особисті, політичні, економічні та інші права. Крім того, життя кожної людини є благом не тільки для неї. Воно є однією з найвищих соціальних цінностей і для українського суспільства, як це підкреслено у ст. 3 Конституції України, і для світового, як це впливає із ряду міжнародних конвенцій, а ставлення суспільства до життя кожної окремої людини є найкращим показником його культурного і духовного розвитку.

Конституція України передбачає неправомірність свавільного позбавлення життя, тобто такого, яке відбувається з примхи. Державі не під силу гарантувати того, що всі люди будуть жити стільки, скільки їм дозволить здоров'я або скільки вони самі побажають.

Взагалі *зміст права на життя* становлять, зокрема:

- 1) право народитися;
- 2) право вимагати усунення небезпеки, створеної вна-

слідок підприємницької чи іншої діяльності, яка загрожує життю та здоров'ю;

3) право на самозахист від реальної небезпеки для життя, у тому числі право на необхідну оборону;

4) право на звернення за охороною і захистом свого життя до державних, недержавних та міжнародних органів і організацій;

5) право на захист і на рятування життя кожної людини як від умисних чи необережних протиправних посягань інших осіб, так і від нещасних випадків, що пов'язані з техногенними катастрофами, природними катаклізмами, дією джерел підвищеної небезпеки тощо, уповноваженими працівниками правоохоронних органів, рятувальних служб, медичними та іншими працівниками, а також право на рятування свого життя іншими людьми відповідно до існуючих у суспільстві моральних і правових норм;

6) право на те, що законодавство не міститиме жодних підстав для свавільного позбавлення людини життя;

7) право розпоряджатися життям на власний розсуд, у тому числі піддавати його ризику, а також вимагати, щоби природні процеси вмирання йшли своїм ходом в заключній стадії смертельного захворювання чи поранення і життя штучно не продовжувалось.

У контексті права на життя звичайно розглядаються питання про смертну кару. Згідно з Протоколом № 6 до Європейської конвенції з прав людини. Держави – члени Ради Європи повинні скасувати смертну кару, і жодна людина не може бути засуджена до такого покарання або страчена. Ним допускалась лише як виняток можливість передбачення у внутрішньому законодавстві смертної кари за діяння, вчинені під час війни або неминучої загрози війни. Проте, у 2003 р. Україною ратифікований і Протокол № 13 до Європейської конвенції з прав людини, згідно з яким смертна кара скасовується, і жодна людина не може бути засуджена до такого покарання або страчена.

Як було зазначено в рішенні Конституційного Суду України у справі про смертну кару від 29 грудня 1999 р. № 11, «позбавлення людини життя державою внаслідок застосування смертної кари як виду покарання, навіть у межах положень, визначених законом, є скасуванням невід'ємного права людини на життя, що не відповідає Конституції України». Вирішуючи питання про неконституційність певних положень Кримінального кодексу (далі – КК) України в

частині, що передбачає смертну кару як вид покарання, Конституційний Суд України виходив, крім того, із таких, зокрема, аргументів: Конституція України не містить жодних положень щодо можливості застосування смертної карі як винятку із положення про невід'ємне право на життя, проте будь-які винятки стосовно прав і свобод людини і громадянина можуть бути встановлені тільки Конституцією України (ст. 64 Основного Закону); смертна кара не відповідає цілям покарання і не враховує можливості судової помилки; відповідно до кримінологічних досліджень вона не є фактором, що стримує злочинність. На підставі названого рішення Конституційного Суду України Законом від 22 лютого 2000 р. Верховна Рада України скасувала смертну кару як вид покарання.

КК України передбачає сувору кримінальну відповідальність за: умисне вбивство (ст. 115), у тому числі вчинене за певних пом'якшуючих обставин (статті 116–118), вбивство через необережність (ст. 119), доведення до самогубства (ст. 120), умисне тяжке тілесне ушкодження, що спричинило смерть потерпілого (ч. 2 ст. 121), погрозу вбивством (ст. 129), зараження іншої особи вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби (ст. 130), залишення в небезпеці (ст. 135), ненадання допомоги (статті 136 і 139), а також за інші злочини, основним або додатковим безпосереднім об'єктом яких є життя людини.

Як зазначалося вище, жодних положень, які створювали б правові підстави для обмеження права на життя, Конституція України не містить. *Право на життя не може бути обмежене* і в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Разом з тим, згідно зі ст. 2 Європейської конвенції з прав людини, позбавлення життя не розглядається як порушення права на життя, коли воно є наслідком неминучої потреби застосувати силу:

а) при захисті будь-якої людини від незаконного насильства;

б) при здійсненні законного арешту або при запобіганні втечі людини, що законно перебуває під вартою;

в) під час дій, законно вчинених з метою придушення бунту або заколоту.

Подібні положення існують і в законодавстві України. Вони не повинні суперечити положенням названої Конвенції: Законом «Про міжнародні договори України» встановлено, що в ієрархії законодавства України міжнародний

договір, укладення якого відбулось у формі закону, має вищий рівень щодо інших законів України, і в разі колізії норм такого договору і норм інших законів застосовуються норми міжнародного договору.

Виконання працівниками правоохоронних органів обов'язків щодо захисту життя інших людей, а також інших покладених на них законодавством України обов'язків у багатьох випадках пов'язане з необхідністю ризикувати власним життям і здоров'ям. Тому як для ефективного виконання своїх обов'язків, так і для зменшення вказаного ризику вони наділені відповідними правами, зокрема, правом застосовувати силу, спеціальні засоби і вогнепальну зброю. Проте, це спеціально надане їм право іноді може стати знаряддям порушення права людини на життя. Відтак, виникає питання про баланс інтересів людини і державних інтересів при вирішенні питань щодо застосування сили. Вирішуючи його, законодавець намагається знайти «золоту середину», обмежуючи право на застосування сили багатьма спеціальними умовами.

Треба зазначити, що підстави для застосування зброї і підстави для позбавлення людини життя не є тотожними. Але не можна заперечувати, що надане певним службовим особам право на їх застосування стосовно людини часто тягне фактичні наслідки у вигляді позбавлення її життя. Тому зміст положень законодавства України, які передбачають порядок застосування фізичної сили, спеціальних засобів і вогнепальної зброї, має, по-перше, чітко відповідати наведеним вище положенням ст. 2 Європейської конвенції з прав людини і, по-друге, бути максимально точним, конкретним.

Відтак, існує потреба у подальшому приведенні законодавства України у відповідність до Європейської конвенції з прав людини. Окремим законом повинні бути передбачені форми силових заходів, які дозволяється застосовувати працівникам правоохоронних органів та військових формувань України стосовно людей, встановлено перелік дозволених до застосування видів фізичної сили, спеціальних засобів, вогнепальної зброї, єдині умови, підстави і порядок їх застосування. Законом має бути встановлено, що накази про застосування спеціальних засобів і вогнепальної зброї стосовно людей, крім виняткових і чітко визначених у законі випадків, мають видавати лише спеціально уповноважені на це законом посадові особи, які і нести муть за їх віддання персональну відповідальність.

До дій, законно вчинених з метою придушення бунту або заколоту, на наш погляд, мають прирівнюватися і дії відповідних державних органів (військових формувань), здійснюваних для захисту держави і населення України від збройної агресії. Як випливає із Закону України «Про Збройні Сили України», Збройні Сили мають своїм призначенням оборону України, забезпечують стримування збройної агресії проти України. Звичайно, що під час застосування військової зброї порушується право на життя багатьох людей.

7.2. Право на свободу і право на особисту недоторканність

Ст. 29 Конституції України проголошує: «Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність».

Право на свободу і право на особисту недоторканність не слід сплутувати – це два різних природних права людини.

Право на свободу (або власне *свобода*) – це можливість людини бути незалежною від інших людей, вільно здійснювати передбачені Конституцією і законами України права, проявляти свою волю у своїх висловлюваннях, вчинках і діяльності згідно з власними світоглядними уявленнями та переконаннями без будь-яких обмежень, якщо такі обмеження прямо не передбачені Конституцією і законами України. Свобода полягає і в тому, що тільки від власної волі людини залежить, чи обмежувати їй свої дії також нормами моралі, релігійними або корпоративними нормами. Право на свободу та існування гарантій, які дозволяють його реалізувати, найбільш точно характеризує державу як правову або ж тоталітарну.

У більш широкому, філософському контексті, свобода завжди є можливістю вибору рішень, незалежних від якоїсь зовнішньої сили, в тому числі державно-політичної. Свобода є самою сутністю людського буття і джерелом висхідного розвитку людства.¹

Оскільки кожна людина живе серед інших людей, її свобода не повинна бути абсолютною. Безумовність і необмеженість особистої свободи існували лише як ідеал анархістських рухів, особливо характерних для минулих століть. Але тоді свобода протиставлялася рабству і право на неї

¹ Див.: Алексеев С. С. Философия права. – М., 1997. – С. 20.

розглядалося перш за все з економічної точки зору – як право мати приватну власність і вільно займатися економічною продуктивною діяльністю. Дійсно, якщо розуміти рабство як стан, коли воля людини є цілком підкореною волі інших людей або їх груп, мову про свободу вести не можна. Свобода неможлива без рівності людей, хоча, за А. Токвілем, гарантування свобод знову ж сприяє розшаруванню суспільства, а прагнення досягти соціальної рівності пов'язане з обмеженням певних свобод.¹

Конституцією України передбачені всі права і свободи людини, які є природними, а також ті, які декларовані Організацією Об'єднаних Націй, Радою Європи, іншими міжнародними організаціями і звичайно проголошуються в конституціях так званих цивілізованих держав. У ст. 19 Конституції України зазначається, що правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Водночас, відповідно до статей 23 і 68 Конституції України, реалізація прав і свобод кожною окремою людиною не повинна порушувати прав і свобод, честі і гідності інших людей.

В узагальненому вигляді право на свободу можна визначити через основні постулати ліберального підходу до прав людини, згідно з якими: кожна людина вільна від народження; вона може робити усе, що не завдає шкоди іншому; мірою свободи є закони демократичної держави, які і визначають її межі; права, перелічені у Конституції і законах України, чинних міжнародних договорах, не вичерпують змісту свободи; обмеження цих прав можливе лише для досягнення мети загального блага.

Право на особисту недоторканність, проголошене ст. 29 Конституції України, треба розуміти як право людини на її тілесну, статеву і психологічну захищеність від будь-якого неправомірного посягання на її свободу, життя, здоров'я, честь і гідність, у тому числі право не бути свавільно позбавленим волі взагалі і шляхом незаконного затримання чи арешту – зокрема.

Тілесна недоторканність передбачає існування та дотримання заборон щодо заподіяння людині тілесних ушкоджень, побоїв або іншого застосування щодо неї фізичної

¹ Див.: Політологічний енциклопедичний словник.– К., 1997.– С. 352.

сили (крім випадків, коли ці дії здійснюються іншою людиною, яка, зокрема, перебуває у стані необхідної оборони чи затримує злочинця), насильницького введення в її організм наркотичних засобів, сильнодіючих чи отруйних речовин тощо. Тілесна недоторканність також передбачає, що стосовно людини (за загальним правилом, без її згоди) забороняється втручання медичними методами діагностики, профілактики, лікування, примусове взяття донорської крові, органів та інших анатомічних матеріалів.

Статева недоторканність – це захищеність людини, яка досягла статевої зрілості, від незаконних зміни (корекції) статевої належності, штучного переривання вагітності, штучного запліднення та імплантації ембріона, стерилізації тощо, а також захищеність людини, яка не досягла статевої зрілості, від статевого зносин, а дитини – від розпусних та їм подібних дій. Окремо слід виділити *статеву свободу* як право людини, яка досягла статевої зрілості, самостійно вирішувати питання про своє статеве життя.

Нарешті, *психологічна недоторканність* передбачає захищеність людини від погроз на її адресу, залякування, шантажування її та інших способів придушення її волі, від різноманітних видів впливу на її підсвідомість, коли людина без її згоди та відома може бути «закодована» на виконання протиправних, аморальних та інших дій, які вона у звичайному стані не бажала б і не стала вчинювати.

Відповідні положення, які розкривають зміст особистої недоторканності та її гарантії, містяться, зокрема, в Основах законодавства України про охорону здоров'я, за якими, наприклад, згода пацієнта необхідна, як правило, для застосування методів лікування.

Право на особисту недоторканність передбачає і те, що *свобода людини ніким не може бути свавільно обмежена*. Порушення зазначеного права може виявитися у затриманні людини в місці, де вона взагалі не бажає або більше не бажає перебувати, а також у поміщенні її в місце, що його вона не має змоги вільно залишити, хоча бажає цього.

У ст. 29 Конституції України особливо підкреслено, що право на особисту недоторканність не може свавільно обмежуватися посадовими особами органів державної влади: «ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом». З іншого боку, ця норма встановлює умови, за яких людина може

бути заарештована і триматися під вартою. Ними є, поперше, дотримання передбачених *законом* (а не іншим нормативно-правовим актом) підстав і порядку і, по-друге, наявність вмотивованого рішення *суду*.

У цьому зв'язку слід окремо зупинитися на положеннях чинного законодавства, що регламентує підстави та порядок арешту і тримання людини під вартою.

Відповідно до статей 148, 150, 155, 156 Кримінально-процесуального кодексу (далі – КПК) України, *взяття під варту (арешт)* є запобіжним заходом, який застосовується до обвинуваченого (підозрюваного, підсудного, засудженого) з метою запобігти спробам ухилитися від дізнання, слідства або суду, перешкодити встановленню істини у кримінальній справі або продовжити злочинну діяльність, а також для забезпечення виконання процесуальних рішень. Для взяття під варту як найбільш суворого запобіжного заходу повинні бути серйозні підстави. Враховуються тяжкість злочину, у вчиненні якого підозрюється, обвинувачується особа, її вік, стан здоров'я, сімейний і матеріальний стан, вид діяльності, місце проживання та інші обставини, що її характеризують. Законом прямо передбачено, що взяття під варту може застосовуватися, крім виняткових випадків, лише в справах про злочини, за які законом передбачено покарання у виді позбавлення волі на строк понад три роки. Тримання під вартою під час досудового слідства, як правило, не може тривати більш як два місяці. Взяття під варту неповнолітнього допускається лише у виняткових випадках (ст. 434 КПК України).

Разом з тим, на наш погляд, законодавство України має передбачати більше обмежень як для застосування цього запобіжного заходу, так і для продовження його строків. Цього вимагає фактичний стан речей. Адже КПК України дозволяє продовжувати строки тримання під вартою до 18 місяців, а за статистичними даними, кількість підозрюваних та обвинувачених осіб, до яких застосовується взяття під варту, в Україні – 45% (для порівняння: у Німеччині – близько 5%), при цьому середній строк перебування осіб під вартою – чотири місяці. Такі ж менш суворі запобіжні заходи, як особиста порука, порука громадської організації чи трудового колективу в останні роки не застосовуються взагалі, а застава застосовується не більш ніж до 0,2% осіб. Варто вказати і на те, що під час перебування під вартою особа, яка ще не визнана винною у вчиненні злочину,

часто не має належної правової допомоги, втрачає роботу, зв'язки з близькими, а 72% опитаних респондентів відзначили, що під час затримання і перебування під вартою вони піддавалися катуванню з боку працівників правоохоронних органів.¹

Законодавством України передбачено й інші, крім кримінально-процесуального, види арешту: адміністративний і дисциплінарний.

Згідно зі ст. 32 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) *адміністративний арешт* застосовується лише у виняткових випадках за окремі види адміністративних правопорушень на строк до п'ятнадцяти діб. Він призначається суддею. Кодексом передбачено всього сім складів адміністративних правопорушень, за які може бути призначено адміністративний арешт. Це: незаконні виробництво, придбання, зберігання, перевезення, пересилання наркотичних засобів або психотропних речовин (ст. 44), дрібне хуліганство (ст. 173), розпивання спиртних напоїв у громадських місцях і поява в громадських місцях у п'яному вигляді (ст. 178), злісна непокора законному розпорядженню або вимозі працівника міліції, члена громадського формування з охорони громадського порядку, військовослужбовця чи образа їх (ст. 185), порушення порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій (ст. 185-1), прояв неповаги до суду (ст. 185-3), злісна непокора законному розпорядженню чи вимозі військовослужбовця Державної прикордонної служби України або члена громадського формування з охорони державного кордону України (ст. 185-10).

Адміністративний арешт не може застосовуватися до вагітних жінок, жінок, що мають дітей віком до двадцяти років, до осіб, які не досягли вісімнадцяти років, до інвалідів першої і другої груп.

Дисциплінарний арешт є видом дисциплінарного стягнення, яке може бути застосоване лише до військовослужбовців і тільки у випадках, коли інші заходи, вжиті командиром (начальником), виявилися безуспішними. Дисциплінарний арешт максимальним строком до 10 діб здійснюється в

¹ Див.: Затримання та взяття під варту в Україні: стан, проблеми удосконалення законодавства та практики його застосування: Посібник / За ред. Беци О. В., Мельника М. І. – К.: Атіка, 2002. – С. 48–51, 67.

порядку, передбаченому Дисциплінарним статутом Збройних Сил України.

Це єдиний вид арешту, який, згідно із законодавством України, застосовується органом виконавчої влади – відповідним військовим командиром. У законодавстві України цей факт обґрунтований застереженням, зробленим Верховною Радою України при ратифікації Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції, відповідно до якого положення пункту 3 ст. 5 Конвенції застосовуються в частині, що не суперечить статтям 48, 49, 50, 51 Дисциплінарного статуту Збройних Сил України щодо застосування арешту як дисциплінарного стягнення.

На нашу думку, дисциплінарний арешт має бути скасований, оскільки його існування суперечить положенню ст. 29 Конституції України про те, що «ніхто не може бути заарештований... інакше як за вмотивованим рішенням суду».

Ст. 29 Конституції України передбачає також умови, за яких може бути здійснене *затримання особи*. Ці умови зводяться до того, що: 1) єдиною підставою затримання є нагальна необхідність запобігти злочині чи його перепинити; 2) затримання можуть здійснювати лише органи, уповноважені на те законом; 3) обґрунтованість затримання має бути перевірена судом.

За чинним законодавством, затримання може відбуватися в адміністративному, дисциплінарному і кримінально-процесуальному порядку.

Згідно зі статтями 260–262 КУпАП, *адміністративне затримання* людини допускається лише у випадках, прямо передбачених законодавством України, з метою: припинення адміністративних правопорушень, коли інші заходи впливу вичерпано; встановлення особи; складення протоколу про адміністративне правопорушення у разі неможливості складення його на місці вчинення правопорушення, якщо складення протоколу є обов'язковим; забезпечення своєчасного і правильного розгляду справ та виконання постанов у справах про адміністративні правопорушення. Адміністративне затримання дозволяється проводити лише спеціально уповноваженим на те органам (службовим особам), зокрема, внутрішніх справ, прикордонних військ, митним органам.

Адміністративне затримання людини, яка вчинила адміністративне правопорушення, як правило, може тривати не більш як три години.

На відміну від адміністративного, *кримінально-процесуальному затриманню*, яке здійснюється відповідно до статей 106–107 КПК України, підлягає лише особа, підозрювана у вчиненні злочину, за який може бути призначено покарання у виді позбавлення волі.

Кримінально-процесуальне затримання є правомірним за наявності однієї з таких підстав: а) коли особу застали при вчиненні злочину або безпосередньо після його вчинення; б) коли очевидці, в тому числі й потерпілі, прямо вкажуть на дану особу, що саме вона вчинила злочин; в) коли на підозрюваному або на його одязгу, при ньому або в його житлі буде виявлено явні сліди злочину; г) за наявності інших даних (наприклад, повідомлення свідків, які не є очевидцями, збіг прикмет особи з тими, які вказані в орієнтуванні про розшук злочинця, тощо) – лише в тому разі, коли особа намагалася втекти, або коли вона не має постійного місця проживання або коли не встановлено особи підозрюваного.

Дисциплінарне затримання здійснюється відповідно до Дисциплінарного статуту Збройних Сил України. Так, якщо військовослужбовець порушує військову дисципліну чи громадський порядок у стані сп'яніння, або якщо особу затриманого військовослужбовця не можна встановити через відсутність у нього документів, військовий комендант має право затримати його і тримати на гауптвахті до однієї доби з моменту затримання до встановлення особи, а того, хто перебуває у стані сп'яніння, – до протверезення.

Крім затримання, арешту і тримання під вартою, законодавство України передбачає й *інші види обмеження волі людини*. До них слід віднести передбачені КК і КПК України, Основами законодавства України про охорону здоров'я, законами України «Про міліцію», «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх», «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», іншими законами України: тримання в психіатричній лікарні із звичайним, посиленим або суворим наглядом; примусову госпіталізацію і тримання на примусовому стаціонарному лікуванні; тримання з метою спостереження або для обстеження обвинуваченого (підозрюваного) за наявності у справі даних, які викликають сумніви щодо його осудності; тримання неповнолітнього терміном до трьох років у спеціальній навчально-виховній установі для дітей і підлітків, а також терміном до двох

років у центрі медико-соціальної реабілітації; тримання неповнолітнього терміном до 30 днів у приймальниках-розподільниках для неповнолітніх та у притулках; привід. Але і наведений перелік передбачених законодавством України умов для фактичного обмеження права людини на свободу та особисту недоторканність не є вичерпним.

Згідно ж зі ст. 5 Європейської конвенції з прав людини жодна людина не може бути позбавлена волі інакше ніж відповідно до процедури, встановленої законом, у таких випадках, як:

а) законне ув'язнення людини після її засудження компетентним судом;

б) законний арешт або затримання людини за невиконання законного рішення суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, передбаченого законом;

в) законний арешт або затримання людини, здійснені з метою забезпечення її присутності перед компетентним правовим органом на підставі обґрунтованої підозри у вчиненні злочину або якщо обґрунтовано визнається за необхідне запобігти вчиненню нею злочину або її зникненню після її вчинення;

г) затримання неповнолітньої людини на підставі законного розпорядження з метою виховного нагляду або законне затримання неповнолітньої людини з метою забезпечення її присутності перед компетентним правовим органом;

д) законне затримання людини для запобігання поширенню інфекційних захворювань, людей психічно хворих, алкоголіків, наркоманів чи бродяг;

е) законний арешт або затримання людини, здійснені з метою запобігання її незаконному в'їзду в країну, або людини, стосовно якої вживаються заходи з метою депортації або екстрадиції.

Аналогічні вимоги встановлені ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. і більш детально висвітлені у Зводі принципів захисту всіх осіб, що підлягають затриманню чи ув'язненню в будь-якій формі.

Проведений аналіз передбачених законодавством України умов, за яких певні державні органи та їх службові особи можуть фактично обмежувати право людини на свободу та особисту недоторканність, показує, що законодавство України, яке визначає умови, підстави та порядок такого обмеження, потребує подальшого удосконалення.

Зазначимо також, що право на свободу і право на недо-

торканність особи захищається за допомогою відповідних норм, що встановлюють юридичну відповідальність. Серед них передусім слід назвати: статті 121–126, 146, 147, 149, 151, 152–156, 181, 314, 371 КК України, які передбачають кримінальну відповідальність, зокрема, за заподіяння тілесних ушкоджень, незаконне позбавлення волі, викрадення людини, захоплення її як заручника, торгівлю людьми, незаконне поміщення в психіатричний заклад, згвалтування та інші статеві злочини, посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень, незаконне введення в організм іншої людини проти її волі наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, завідомо незаконні затримання, привід або арешт тощо.

7.3. Право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування

Розглядуване право проголошене у ст. 49 Конституції України. Ця стаття водночас містить і конституційні *гарантії* його забезпечення, відповідно до яких держава:

а) забезпечуватиме охорону здоров'я через фінансування відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм;

б) створюватиме умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування;

в) забезпечуватиме безоплатність надання медичної допомоги у державних і комунальних закладах охорони здоров'я;

г) гарантує, що існуюча мережа державних і комунальних закладів охорони здоров'я не буде скорочуватись;

д) сприятиме розвитку лікувальних закладів усіх форм власності;

е) дбатиме про розвиток фізичної культури і спорту;

ж) забезпечуватиме санітарно-епідемічне благополуччя.

Згідно із Рішенням Конституційного Суду України у справі про безоплатну медичну допомогу від 29 травня 2002 року № 10-рп/2002 «положення частини третьої статті 49 Конституції України «у державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно» треба розуміти так, що у державних та комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається всім громадянам незалежно від її обсягу та без попереднього,

поточного або наступного їх розрахунку за надання такої допомоги. Поняття медичної допомоги, умови запровадження медичного страхування, у тому числі державного, формування і використання добровільних медичних фондів, а також порядок надання медичних послуг, які виходять за межі медичної допомоги, на платній основі у державних і комунальних закладах охорони здоров'я та перелік таких послуг мають бути визначені законом».

Здоров'я – це стан повного фізичного, духовного і соціального благополуччя людини, а не лише відсутність хвороб, інвалідності чи інших фізичних або душевних вад.

Зміст права на охорону здоров'я і на медичну допомогу визначено статтями 283 і 284 ЦК України. Статтями 285, 286, 287 і 290 ЦК України визначені також право на інформацію про стан свого здоров'я і на таємницю про стан здоров'я, права особи, яка перебуває на стаціонарному лікуванні у закладі охорони здоров'я, а також право на донорство.

Основним нормативно-правовим актом, який регламентує питання захисту прав громадян у галузі охорони здоров'я, є Основи законодавства України про охорону здоров'я.

Відповідно до Основ, кожний громадянин України має **право на охорону здоров'я**, що передбачає, зокрема:

- життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та соціальне обслуговування і забезпечення, який є необхідним для підтримання здоров'я людини, безпечні і здорові умови праці, навчання, побуту та відпочинку;

- безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище, санітарно-епідемічне благополуччя території і населеного пункту, де він проживає, достовірну та своєчасну інформацію про стан свого здоров'я і здоров'я населення;

- кваліфіковану медико-санітарну допомогу;
- можливість об'єднання в громадські організації з метою сприяння охороні здоров'я;

- правовий захист від будь-яких незаконних форм дискримінації, пов'язаних із станом здоров'я, оскарження неправомірних рішень і дій працівників, закладів та органів охорони здоров'я та відшкодування заподіяної здоров'ю шкоди.

Основами законодавства України про охорону здоров'я передбачено виконання державою відповідних *завдань* з метою охорони здоров'я і життя громадян, зокрема: забезпечення санітарно-епідемічного благополуччя територій і населених пунктів; запобігання інфекційним захворюванням,

небезпечним для населення; сприяння здоровому способу життя населення; забезпечення населення лікувально-профілактичною допомогою; здійснення спеціальних заходів профілактики та лікування соціально небезпечних захворювань (туберкульоз, психічні, венеричні захворювання, СНІД, лепра, хронічний алкоголізм, наркоманія), а також карантинних захворювань; забезпечення відповідних категорій громадян лікарськими і протезними засобами; здійснення спеціальних заходів охорони здоров'я матері і дитини та ін.

Певні заходи щодо охорони здоров'я і життя людини передбачені також законами України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», «Про донорство крові та її компонентів», «Про лікарські засоби», «Про обіг в Україні наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів» та ін.

Право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування, як впливає із ст. 64 Конституції України, може бути *обмежене* в умовах воєнного та надзвичайного стану. Крім того, воно може бути обмежене і в інших випадках, встановлених Основним Законом України, наприклад, в інтересах захисту прав і свобод інших людей (скажімо, ст. 143 КК України передбачає кримінальну відповідальність за вилучення у іншої людини органів або тканин з метою їх трансплантації тощо, а ст. 144 КК України – за насильницьке або вчинене шляхом обману вилучення крові у людини з метою використання її як донора).

Водночас, КК України містить і цілу низку норм, які передбачають кримінальну відповідальність за посягання на розглядані права. Це, зокрема: статті 137, 139, 140, 141, 184, 319 та інші, на підставі яких караються неналежне виконання професійних та службових обов'язків щодо охорони життя та здоров'я неповнолітніх, ненадання допомоги хворому медичним працівником, неналежне виконання професійних обов'язків медичним або фармацевтичним працівником, порушення прав пацієнта, порушення права на безоплатну медичну допомогу тощо.

У контексті розгляду права на охорону здоров'я слід торкнутися і надзвичайно болючої *проблеми збереження генофонду Українського народу*, розв'язання якої, відповідно до ст. 16 Конституції України, є обов'язком держави. Фактично мова йде про проблему продовження життя поколінь.

Відповідно до Основ законодавства України про охорону здоров'я, в інтересах збереження генофонду Українського

народу, запобігання демографічній кризі, забезпечення здоров'я майбутніх поколінь і профілактики спадкових захворювань держава повинна постійно здійснювати комплекс заходів, спрямованих на усунення факторів, що шкідливо впливають на генетичний апарат людини. Забороняється медичне втручання, яке може викликати розлад генетичного апарату людини.

Особливого значення обов'язок держави щодо збереження генофонду Українського народу набуває у зв'язку з даними Міністерства статистики України, Міністерства економіки України, Міністерства охорони здоров'я України, відповідно до яких: кількість абортів щорічно перевищує кількість народжень; залишаються високими показники смертності немовлят і материнської смертності, а також кількість жінок репродуктивного віку, які за станом здоров'я не можуть народити дитину; щорічно зменшуються кількість шлюбів, показник народжуваності, кількість дітей, а також середня тривалість життя жінок і чоловіків; збільшується кількість дітей з психо-неврологічними захворюваннями, захворюваннями органів травлення, крові та кровотворних органів, ендокринної системи, дітей, уражених дитячим церебральним паралічем (у цьому контексті слід зазначити, що, за підрахунками фахівців, кожний літр стовідсоткового спирту на душу населення на рік є причиною приросту 0,24% генетично неповноцінних дітей, навчати яких можна лише у спеціальних школах для розумово чи фізично неповноцінних. В Україні ж щорічно споживається понад 12 таких літрів. Але ж споживання спиртного – це лише один із багатьох факторів, що впливають на генофонд нації, поряд із такими, як паління, наркоманія і токсикоманія, погані умови праці і відпочинку, недоступність належної медичної допомоги, екологічні проблеми тощо).

7.4. Право на безпечне довкілля

Як зазначено у першому принципі Стокгольмської декларації ООН з охорони навколишнього природного середовища (1972), люди мають фундаментальне право на вільні, якісні та адекватні умови життя в навколишньому середовищі, якість якого дає змогу вести гідне та благополучне життя. Це право мають забезпечувати держави. У Декларації Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища і розвитку (1992) проголошено, що усі люди мають право жити в доб-

рому здоров'ї і плідно працювати в гармонії з природою. На думку фахівців, стан здоров'я кожної окремої людини на 20–80% залежить від стану навколишнього природного середовища.

Відповідно до ст. 16 Основного Закону України «забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу... є обов'язком держави», а ст. 50 Конституції України проголошує право кожного «на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди».

Конституційно-правовою *гарантією* забезпечення права на безпечне для життя і здоров'я довкілля є право кожного на вільний доступ до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена.

За приховування або перекручення відомостей про екологічний стан або захворюваність населення ст. 238 КК України передбачена кримінальна відповідальність відповідних службових осіб.

У цьому зв'язку слід зазначити, що 6 липня 1999 р. Україною ратифікована Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля, від 25.06.1998 р.

Однією із найефективніших гарантій права громадян на безпечне довкілля є його судовий захист, а також участь громадян у прийнятті екологічно значимих рішень шляхом використання свободи зборів, мітингів, походів і демонстрацій, свободи асоціацій, права на звернення, які гарантуються Конституцією України.

Основи законодавства України про охорону здоров'я визначають, що держава забезпечує охорону навколишнього природного середовища як важливої передумови життя і здоров'я людини шляхом: охорони живої і неживої природи; захисту людей від негативного екологічного впливу; досягнення гармонійної взаємодії людини, суспільства та природи, раціонального використання і відтворення природних ресурсів.

З метою визначення основ організації охорони навколишнього природного середовища ще у 1991 р. Верховна

Рада України прийняла Закон «Про охорону навколишнього природного середовища», ст. 10 якого встановлено, що *гарантіями екологічних прав громадян є, зокрема:*

- проведення широкомасштабних державних заходів щодо підтримання, відновлення і поліпшення стану навколишнього природного середовища;

- обов'язок міністерств, відомств, підприємств, установ, організацій здійснювати технічні та інші заходи для запобігання шкідливому впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище;

- участь громадських об'єднань і громадян у діяльності щодо охорони навколишнього природного середовища.

Крім названого Закону Верховною Радою України прийняті й інші закони, норми яких створюють необхідну базу для відповідних заходів у сфері створення безпечного для життя і здоров'я довкілля. Це: Земельний, Лісовий і Водний кодекси, Кодекс України про надра, закони України «Про природно-заповідний фонд України», «Про охорону атмосферного повітря», «Про питну воду та питне водопостачання», «Про рослинний світ», «Про тваринний світ», «Про відходи», «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», «Про екологічну експертизу», «Про пестициди і агрохімікати», «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку», «Про поводження з радіоактивними відходами», «Про об'єкти підвищеної небезпеки» та ін. Крім того, Україною ратифікований ряд міжнародних актів.

У Законі України «Про Цивільну оборону України» прямо зазначено, що громадяни України мають право на захист свого життя і здоров'я від наслідків аварій, катастроф, значних пожеж, стихійного лиха і вимагати від Уряду України, інших органів державної виконавчої влади, адміністрації підприємств, установ і організацій гарантій щодо забезпечення його реалізації. Обов'язок безплатно подавати допомогу громадянам у невідкладних та екстремальних ситуаціях (стихійне лихо, бактеріологічне і хімічне забруднення тощо) встановлено і в Основах законодавства України про охорону здоров'я.

Відтак, певні правові гарантії розглядуваного права створені. Однак фінансових і організаційних гарантій його явно недостатньо: бюджетне фінансування передбачених переліченими вище актами законодавства заходів по охороні навколишнього середовища є мізерним, належних стимулів

і процедур їх позабюджетного фінансування майже не існує. При цьому збитки від лісових пожеж, природних катаклізмів, забруднення природного середовища набагато перевищують кошти, що виділяються на його охорону.

Чисельними є випадки екстремально високого забруднення навколишнього природного середовища, у тому числі атмосферного повітря, поверхневих вод, морських вод, ґрунтів. Лісові пожежі щорічно охоплюють десятки тисяч гектарів лісів, на багатьох водоймах екосистема – в стані екологічного напруження. За повідомленням засобів масової інформації, за останні сто років в Україні внаслідок ентропії загинуло понад 20 тис. річок і озер, зникли окремі види тварин, птахів і риб. Ерозією уражено 18% земель України, а питома вага еродованих ґрунтів у складі розораних земель – 32%. Щороку в Україні накопичується близько 1,5–2 млрд тонн відходів. При тому, що близько 10% території України належить до сейсмічної зони, понад 70% промислового потенціалу України перебуває під загрозою природних явищ (зсувів, повеней, землетрусів тощо).

З метою забезпечення права громадян на безпечно довкілля КК України і КУпАП передбачають кримінальну і адміністративну відповідальність за цілу низку екологічних злочинів і проступків. Зокрема, КК України така відповідальність встановлена за: забруднення або псування земель (ст. 239), забруднення атмосферного повітря (ст. 241), порушення правил охорони вод (ст. 242), забруднення моря (ст. 243), знищення або пошкодження лісових масивів (ст. 245), порушення законодавства про захист рослин (ст. 247), незаконне полювання (ст. 248) тощо, а також за екоцид – дії, що можуть спричинити екологічну катастрофу (ст. 441).

7.5. Право на приватну власність

Поняття *права власності* визначене у ст. 316 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України. Ним є право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону за своєю волею, незалежно від волі інших осіб.

Стаття 41 Конституції України передбачає право кожного «володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності».

У цій же статті встановлені *гарантії* права на приватну власність:

1) *проголошено*, що ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності, при цьому право приватної власності є непорушним;

2) *визначено*, що право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом;

3) *встановлено*, що примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їхньої вартості (з наступним повним відшкодуванням їхньої вартості, примусове відчуження допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану);

4) *заборонено* застосування конфіскації майна інакше, ніж за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом.

Відповідно до статей 11–12 Закону України «Про власність» суб'єктами права приватної власності в Україні є громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства. Підставами виникнення права приватної власності є: праця громадян (участь у суспільному виробництві, індивідуальна праця та підприємницька діяльність); вкладення коштів у кредитні установи, акціонерні товариства; успадкування майна; укладення угод, не заборонених законом.

Об'єктами права приватної власності можуть бути: житлові будинки, квартири, дачі, садові будинки; предмети особистого користування і домашнього господарства; продуктивна і робоча худоба; земельні ділянки і насадження на них; засоби виробництва і вироблена продукція; транспортні засоби; грошові кошти, акції, інші цінні папери; інше майно споживчого і виробничого призначення.

Зазначимо, що за Конституцією СРСР 1977 р. (ст. 13) в особистій власності громадян могли перебувати лише предмети побуту, особистого споживання, зручності для підсобного домашнього господарювання, житловий будинок та трудові заощадження. При цьому було заборонене їхнє використання для добування доходів поза місцем роботи або в неробочий час.

Згідно зі ст. 14 Конституції України, «земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою

охороною держави», і тому право власності на землю, хоча й гарантується, але набувається і реалізується громадянами в особливому порядку і виключно відповідно до закону.

Згідно зі статтями 78, 81 Земельного кодексу України, земля в Україні може перебувати у приватній власності. Громадяни України набувають права власності на земельні ділянки на підставі: а) придбання за договором купівлі-продажу, дарування, міни, іншими цивільно-правовими угодами; б) безоплатної передачі із земель державної і комунальної власності; в) приватизації земельних ділянок, що були раніше надані їм у користування; г) прийняття спадщини; ґ) виділення в натурі (на місцевості) належної їм земельної частки (паю).

Крім того, об'єктами права власності громадян, відповідно до ст. 13 Закону України «Про власність», можуть бути результати інтелектуальної праці: твори науки, літератури та мистецтва, відкриття, винаходи, корисні моделі, промислові зразки, раціоналізаторські пропозиції, знаки для товарів і послуг тощо.

Правовий статус майна подружжя регулюється главами 26, 28 ЦК України і главами 7 і 8 Сімейного кодексу (далі – СК) України, а також Законами України «Про господарські товариства», «Про селянське (фермерське) господарство» та ін.

Громадяни мають право вільно здійснювати право власності щодо належного їм майна: використовувати його для ведення господарської та іншої не забороненої законом діяльності, передавати у тимчасове користування іншим громадянам, юридичним особам та державі, вільно відчужувати. Нарешті, право приватної власності може бути передано у спадщину.

Відповідно до Закону «Про власність», володіння майном вважається правомірним, якщо інше не буде встановлено судом. Власник може вимагати усунення будь-яких порушень його права, хоч би ці порушення і не були поєднані з позбавленням володіння, і відшкодування завданих цим збитків. Власник має право вимагати повернення (віндикації) свого майна з чужого незаконного володіння.

Ст. 41 Конституції України встановлює певні *обмеження* щодо здійснення права на приватну власність: 1) допускається можливість примусового відчуження об'єктів права приватної власності; 2) «використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян,

інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі».

У цьому контексті конституційним і правовим видаються положення ст. 325 ЦК України і ст. 13 Закону України «Про власність», відповідно до яких склад, кількість і вартість майна, що може бути у власності громадян, не обмежуються, крім випадків, передбачених законом, коли окремі види майна не можуть їм належати. На жаль, до сьогодні це питання визначене не безпосередньо ЦК України, Законом «Про власність» чи іншим законом, а Переліком видів майна, яке не може знаходитися у власності громадян, громадських об'єднань, міжнародних організацій та юридичних осіб інших держав на території України, затвердженим постановою Верховної Ради України від 17 червня 1992 р. «Про право власності на окремі види майна».

Так, у власності громадян не можуть бути: зброя, боеприпаси (крім мисливської, пневматичної зброї та боеприпасів до них), військова техніка, ракетно-космічні комплекси; вибухові речовини та засоби підривання; бойові отруйні речовини, наркотичні, психотропні, сильнодіючі засоби (за винятком тих, що отримуються громадянами за призначенням лікаря) та деякі інші види майна.

Відповідно до Спеціального порядку одержання права власності громадян на окремі види майна, затвердженого тією ж постановою Верховної Ради України, громадяни набувають права власності на деякі види майна (мисливську, холодну, газову, пневматичну зброю деяких видів, об'єкти, що перебувають на державному обліку як пам'ятники історії і культури, радіоактивні речовини) з відповідного дозволу.

Крім того, КК України та КУпАП у деяких випадках самостійно встановлюють певні заборони, відповідно до яких не можуть перебувати у власності громадян, зокрема: майно, завідомо здобуте злочинним шляхом, радіоактивні матеріали, підроблена валюта тощо.

Випадки вилучення у громадянина об'єктів права приватної власності встановлені главою 25 ЦК України, Законом України «Про власність», а також деякими іншими законами. Вилучення майна у власника допускається, зокрема: 1) при зверненні стягнення на майно за зобов'язаннями власника; 2) як реквізиція за обставин надзвичайного характеру (стихійне лихо, аварія, епідемія, епізоотія тощо) — за рішенням органів державної влади і з попереднім та

повним відшкодуванням його вартості; 3) як оплатне вилучення майна у випадках, передбачених законодавчими актами України – за рішенням суду; 4) як безоплатне вилучення майна (конфіскація) у випадках, встановлених законами України, – за рішенням суду як санкція за вчинення правопорушення.

У цьому зв'язку треба вказати на колізійність норми ст. 59 чинного (нового) КК України, згідно з якою конфіскація майна встановлюється тільки за тяжкі та особливо тяжкі корисливі злочини, і багатьох статей Особливої частини КК України, які, хоча встановлюють відповідальність за злочини, які не є тяжкими та особливо тяжкими, містять санкції, що передбачають обов'язкову конфіскацію частини майна засудженого (статті 176, 177, 204, 208, 248, 249, 300, 332 та ін.). Крім того, з урахуванням наведеного вище положення ст. 59 КК України, із КУпАП також слід було б виключити положення про конфіскацію та оплатне вилучення майна або принаймні змінити їх таким безумовним чином, щоб конфіскації підлягали лише речі, заборонені до вільного обігу в Україні.

Слід також зазначити, що право приватної власності охороняється за допомогою статей 175, 176, 177, 185–198, 225, 229 та деякими іншими статтями КК України, якими передбачена кримінальна відповідальність за такі діяння, як невивплата заробітної плати чи інших установлених законом виплат, порушення авторського права, суміжних прав і прав на об'єкти промислової власності, крадіжка, грабіж, розбій, вимагання, шахрайство, знищення або пошкодження чужого майна, порушення обов'язків щодо охорони майна, обман покупців і замовників та ін.

7.6. Право на користування об'єктами державної та комунальної власності

Згідно зі ст. 41 Конституції України, «громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону». Крім того, ч. 2 ст. 13 Конституції України передбачає, що в такому ж порядку «кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу».

Як зазначено у ч. 1 ст. 13 Основного Закону України, «земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні

ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу».

Законом України «Про власність» визначені *об'єкти права державної власності*: земля; майно, що забезпечує діяльність Верховної Ради України та утворюваних нею державних органів; майно Збройних Сил, органів державної безпеки, прикордонних і внутрішніх військ; оборонні об'єкти; єдина енергетична система; системи транспорту загального користування, зв'язку та інформації, що мають загальнодержавне значення; кошти державного бюджету; національний банк, інші державні банки та їх установи і створювані ними кредитні ресурси; державні резервні, страхові та інші фонди; інше майно, що становить матеріальну основу суверенітету України і забезпечує її економічний та соціальний розвиток.

Комунальна власність складається із: майна, що забезпечує діяльність відповідних рад і утворюваних ними органів; коштів місцевих бюджетів; державного житлового фонду і об'єктів житлово-комунального господарства; майна закладів народної освіти, культури, охорони здоров'я, торгівлі, побутового обслуговування; майна підприємств; місцевих енергетичної системи, транспорту, системи зв'язку та інформації, включаючи націоналізоване майно, передане відповідним підприємствам, установам, організаціям; іншого майна, необхідного для забезпечення економічного і соціального розвитку відповідної території.

Крім того, у державній та комунальній власності можуть знаходитися і об'єкти права інтелектуальної власності.

Як впливає зі статей 47, 49, 53, 59 Конституції України, громадяни для задоволення деяких своїх потреб можуть користуватися окремими об'єктами права державної та комунальної власності *безоплатно*. Мова йде, наприклад, про безоплатне отримання житла від держави чи органів місцевого самоврядування громадянами, які потребують соціального захисту, про безоплатне користування державними та комунальними закладами охорони здоров'я для отримання медичної допомоги, про безоплатне користування державними і комунальними закладами освіти, бібліотеками, музеями, про безоплатне отримання правової допомоги.

Єдиного закону, який би з можливою повнотою встановлював умови і порядок користування громадянами об'єк-

тами права публічної власності, на сьогодні не існує. Є чинними лише окремі норми розрізнених актів законодавства, які регулюють ці питання. Крім наведених вище норм Конституції України, це, наприклад, норми Земельного і Житлового кодексів України, Основ законодавства України про охорону здоров'я і про культуру, законів України «Про освіту», «Про зв'язок», «Про транспорт» та деякі інші. Відповідно до цих законів громадяни безоплатно або за певну плату користуються землею, державним і комунальним житлом, шляхами, транспортом тощо.

Статтями 183 і 184 КК України передбачена кримінальна відповідальність за незаконну вимогу оплати за навчання у державних чи комунальних закладах освіти і за незаконну вимогу оплати за надання медичної допомоги в державних чи комунальних закладах охорони здоров'я.

Як впливає зі статей 13 і 41 Конституції України, закон може встановлювати *обмеження* права на користування об'єктами публічної власності. Так, у ряді випадків громадяни, згідно із законом, не можуть користуватися певними об'єктами (наприклад, деякими оборонними) взагалі, природними чи іншими об'єктами права публічної власності можуть користуватися лише за певних умов (тільки на умовах оренди (лізингу) або за умови попередньої оплати) тощо.

Крім того, згідно зі ст. 64 Основного Закону, це право може бути тимчасово обмежене в умовах воєнного або надзвичайного стану.

7.7. Право на соціальний захист

У ст. 1 Конституції України вказано, що: «Україна є... соціальна... держава». Це, зокрема, означає, що незалежно від того, які вимоги до держави пред'являють ринкові відносини, вона не знімає із себе обов'язку піклуватися про соціальний захист своїх громадян і вважає цей обов'язок одним із головних. Відповідно до статей 17 і 46 Конституції України, **право на соціальний захист включає** право на:

1) соціальний захист громадян України, які перебувають на службі в Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей;

2) забезпечення: а) у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності; б) у разі втрати годувальника; в) у разі безробіття з незалежних від громадян обставин; г) у старості та в інших випадках, передбачених законом.

Як прямо зазначено у ст. 46 Основного Закону, це право *гарантується*: а) загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; б) створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними; в) тим, що пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Законодавством передбачаються особливі гарантії права на соціальний захист для окремих категорій населення: ветеранів війни; ветеранів праці та військової служби; осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи; громадян похилого віку; інвалідів; безробітних; вагітних жінок; дітей-сиріт; сімей, які втратили годувальників тощо.

Наведені вище конституційні норми знайшли свій розвиток у відповідних законах України, які можна поділити на дві групи.

До першої належать закони, які розвивають положення ч. 1 ст. 46 Конституції України щодо змісту права на соціальний захист (зокрема, це закони України «Про основи соціальної захищеності інвалідів», «Про підвищення соціальних гарантій для трудящих», «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», «Про зайнятість населення», «Про оплату праці», «Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні», «Про статус і соціальний захист осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», «Про державну соціальну допомогу інвалідам з дитинства та дітям-інвалідам», «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям», «Про державні соціальні стандарти та державні соціальні гарантії», «Про соціальні послуги», «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк»).

До другої із зазначених груп можна віднести закони про соціальне страхування, прийняті в розвиток ч. 2 ст. 46 Основного Закону (Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, закони

України «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування на випадок безробіття», «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності», «Про загальнообов'язкове державне соціальне страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням», «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», «Про недержавне пенсійне забезпечення» та ін.).

Основним нормативним актом у цій сфері є Основи законодавства України про загальнообов'язкове державне соціальне страхування, згідно з якими *загальнообов'язкове державне соціальне страхування* означає систему прав, обов'язків і гарантій, яка включає матеріальне забезпечення громадян у випадках, передбачених законом, за рахунок грошових фондів, що формуються шляхом сплати страхових внесків власником або уповноваженим ним органом, громадянами, а також бюджетних та інших джерел, передбачених законом.

Право на забезпечення за загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням, згідно з Основами, мають застраховані громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства та члени їх сімей, які проживають в Україні, якщо інше не передбачено законодавством України, а також міжнародним договором України, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України.

Залежно від страхового випадку Основи (ст. 25) виділяють такі *види* загальнообов'язкового державного соціального страхування:

- 1) пенсійне страхування;
- 2) страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності та витратами, зумовленими народженням та похованням;
- 3) медичне страхування;
- 4) страхування від нещасного випадку на виробництві та професійного захворювання, які спричинили втрату працездатності;
- 5) страхування на випадок безробіття;
- 6) інші види страхування, передбачені законами України.

У контексті питання про соціальне забезпечення цікаво

знати, що віковий склад населення, зафіксований Всеукраїнським переписом населення 2001 р., характеризувався такими даними:

Вік	Кількість постійного населення, тис. осіб (%)
0–9	4533,3 (9,4)
10–19	7308,1 (15,2)
20–49	20811,5 (43,1)
50–59	5245,3 (10,9)
60–79	9262,2 (19,2)
80 і старші	1060,8 (2,2)

Зменшення частки дітей у загальній кількості населення поряд із суттєвим збільшенням частки осіб у віці старшому за працездатний, значно ускладнюють сучасну демографічну ситуацію в країні та зумовлюють наростаюче постаріння населення:

Вік	Кількість постійного населення, тис. осіб (%)
Молодший за працездатний	8743,7 (18,1)
Працездатний	27 984,7 (58,0)
Старший за працездатний	11492,8 (23,9)

Отже, принаймні 42% населення України постійно розраховують на соціальне забезпечення.

Як зазначено в Основних напрямках реформування пенсійного забезпечення в Україні, схвалених указом Президента України від 13 квітня 1998 р. № 291/98, якщо у 1997 р. на 1000 осіб працездатного віку було майже 400 осіб пенсійного віку, то, за прогнозними розрахунками, ситуація ще погіршиться і у 2016 р. на 1000 осіб працездатного віку припадатиме 446 пенсіонерів, а в 2026 р. – 561.

Проте все це аж ніяк не повинно впливати на стан пенсійного забезпечення громадян України.

Відповідно до Закону «Про пенсійне забезпечення» громадянам України (а на умовах, передбачених законодавством та міжнародними угодами – й іноземцям) призначаються пенсії:

а) трудові – за віком, інвалідністю, у разі втрати годувальника, за вислугу років;

б) соціальні: інвалідам I і II груп, у тому числі інвалідам з дитинства, а також інвалідам III групи, особам, які досягли певного віку (чоловіки – 60 років, жінки – 55 років), якщо вони не мають права на трудову пенсію, у тому числі матерям, яким присвоєно звання «Мати-героїня», дітям, у разі втрати годувальника і дітям-інвалідам віком до 16 років.

Пенсійне забезпечення окремих категорій громадян регулюється спеціальними законами. Це закони України: «Про пенсійне забезпечення військовослужбовців та осіб начальницького і рядового складу органів внутрішніх справ», «Про державну службу», «Про службу в органах місцевого самоврядування», «Про дипломатичну службу», «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів», «Про селянське (фермерське) господарство», «Про пенсії за особливі заслуги перед Україною» тощо.

Частиною 3 ст. 46 Конституції України встановлено, що «пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом».

Прожитковий мінімум, відповідно до ст. 1 Закону України «Про прожитковий мінімум», – це вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості.

Він визначається нормативним методом у розрахунку на місяць на одну особу і встановлюється Кабінетом Міністрів України. Прожитковий мінімум на одну особу, а також окремо для тих, хто належить до основних соціальних і демографічних груп населення: дітей віком до 6 років; дітей віком від 6 до 18 років; працездатних осіб; осіб, які втратили працездатність, – за поданням Кабінету Міністрів України щорічно затверджується Верховною Радою України до початку розгляду Державного бюджету України, періодично переглядається відповідно до зростання індексу споживчих цін разом з уточненням показників Державного бюджету України та публікується в офіційних виданнях.

Наприклад, на 2003 р. прожитковий мінімум на одну особу було затверджено в розрахунку на місяць у розмірі 342 грн., а також окремо для тих, хто належить до основних соціальних і демографічних груп населення: дітей віком до 6 років – 307 грн., а віком від 6 до 18 років – 384 грн.; осіб, які втратили працездатність – 268 грн.

Таким чином, пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування переважної більшості населення України, фактично не забезпечують рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Тимчасові обмеження права на соціальний захист відповідно до статей 46 і 64 Основного Закону можуть бути встановлені тільки в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Відповідно до ст. 48 Конституції України, кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї. Це єдина норма розділу II Конституції України, яка не містить спеціальних конституційних гарантій відповідного права і не конкретизує його. У ст. 48 Основного Закону лише зазначається, що *достатній життєвий рівень* включає тільки достатнє харчування, одяг і житло. До речі, за порушення цього права законодавством України не передбачається і юридична відповідальність.

Як зазначено у ст. 25 Основ законодавства України про охорону здоров'я, з метою забезпечення *достатнього життєвого рівня*, на основі науково обґрунтованих медичних, фізіологічних та санітарно-гігієнічних вимог держава: а) встановлює єдині мінімальні норми заробітної плати, пенсій та інших доходів населення; б) організує натуральне забезпечення найбільш вразливих верств населення продуктами харчування, одягом, ліками та іншими предметами першої необхідності; в) здійснює комплекс заходів щодо задоволення життєвих потреб біженців, безпритульних та інших осіб, які не мають певного місця проживання; г) безплатно надає медичну допомогу і соціальне обслуговування особам, які перебувають у матеріальному становищі, загрозливому для їх життя і здоров'я.

Медичні, фізіологічні та санітарно-гігієнічні вимоги щодо життєвого рівня населення затверджуються Верховною Радою України. Взагалі ж достатній життєвий рівень варто розглядати як державний стандарт, що має використовуватися при визначенні обсягу соціального забезпечення громадян.

Законом України «Про мінімальний споживчий бюджет» встановлена структура набору продовольчих і непродовольчих товарів та послуг у натуральному і вартісному вираженні, що повинні забезпечувати задоволення основних фізіологічних і соціально-культурних потреб людини, але склад *споживчих коштів* надано право затверджувати і не рідше ніж раз на п'ять років переглядати Кабінету Міністрів України.

В умовах кризового стану економіки та спаду виробництва життєвий рівень населення повинен визначатися також на підставі іншого соціального нормативу – *межі малозабезпеченості*. Відповідно до Закону України «Про межу малозабезпеченості», ця межа означає величину середньодушового сукупного доходу, який забезпечує непрацездатному громадянину споживання товарів і послуг на мінімальному рівні, встановленому законодавством.

Набір продовольчих товарів і послуг для визначення величини вартості межі малозабезпеченості розробляється Кабінетом Міністрів України за участю профспілок, а зазначена величина щорічно затверджується Верховною Радою України, як правило, при затвердженні Державного бюджету України і періодично переглядається відповідно до зростання індексу цін на споживчі товари і послуги. Наприклад, вартісна величина межі малозабезпеченості з 1 січня 1998 р. була встановлена в розмірі 73,7 грн., з 1 січня 1999 р. – в розмірі 90,7 грн., з 1 липня 1999 р. – в розмірі 118,3 грн.

Закон України «Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям» передбачає надання за заявочним принципом щомісячної допомоги малозабезпеченим сім'ям у грошовій формі в розмірі, що визначається як різниця між прожитковим мінімумом для сім'ї та її середньомісячним сукупним доходом, але не може бути більшим, ніж 75 відсотків прожиткового мінімуму для сім'ї.

Неможливість унаслідок нестачі коштів підтримувати спосіб життя, притаманний конкретному суспільству в конкретний період часу, – це бідність.

За даними 2000 р., до категорії бідних в Україні віднесено 27,8% населення (13,7 млн людей), а до жебраків – 14,2%. Існуюча тенденція до поглиблення рівня бідності, збільшення розриву між багатими і бідними змусила владу розробити спеціальну Стратегію подолання бідності, яка була затверджена указом Президента України від 15 серпня

2001 р. № 637. Проте, станом на 1 січня 2004 р., загальна кількість бідних в Україні не зменшилась.

Відповідно до ст. 64 Конституції України, право на достатній життєвий рівень може *обмежуватися* в умовах воєнного і надзвичайного стану.

7.8. Права громадян як споживачів

Відповідно до ст. 42 Конституції України, «держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів».

Права споживачів, механізм реалізації державного захисту цих прав та інші відносини між споживачами і продавцями (виготовлювачами, виконавцями) товарів, робіт і послуг в основному регламентуються ЦК України і Законом України «Про захист прав споживачів».

Відповідно до вказаного Закону, під час придбання, замовлення або використання товарів (робіт, послуг) для задоволення своїх побутових потреб *споживачі*, які перебувають на території України, *мають право на*:

- 1) державний захист своїх прав;
- 2) гарантований рівень споживання;
- 3) належну якість товарів (робіт, послуг), торговельного та інших видів обслуговування;
- 4) безпеку товарів (робіт, послуг);
- 5) необхідну, доступну та достовірну інформацію про кількість, якість і асортимент товарів (робіт, послуг);
- 6) відшкодування збитків, завданих товарами (роботами, послугами) неналежної якості, а також шкоди, заподіяної небезпечними для життя і здоров'я людей товарами (роботами, послугами) у випадках, передбачених законодавством;
- 7) звернення до суду та інших уповноважених державних органів за захистом порушених прав;
- 8) об'єднання в громадські організації споживачів.

Зазначеним Законом також встановлено важливе правило, відповідно до якого умови договору, що обмежують права споживача порівняно з правами, встановленими законодавством, визнаються недійсними. Якщо в результаті застосування умов договору, що обмежують права споживача, споживачеві завдано збитків, то вони повинні бути відшкодовані винною особою у повному обсязі.

Параграфом 2 глави 54 ЦК України регламентуються окремі питання роздрібної купівлі-продажу, у тому числі пов'язані із захистом прав споживачів, зокрема про: надання покупцеві інформації про товар; продаж товару за зразками, з використанням автоматів і з умовою про доставку товару покупцеві; обмін товару; права покупця у разі продажу йому товару неналежної якості; відшкодування різниці в ціні у разі заміни товару тощо.

Закон України «Про захист прав споживачів» не встановлює певних меж своєї дії, і до відносин, які ним регулюються, належать ті, що виникають не тільки із договорів купівлі-продажу, а й із договорів: майнового найму (в тому числі найму (оренди) житлового приміщення; прокату; безоплатного користування майном; підряду (в тому числі побутового замовлення і абонементного обслуговування); доручення; перевезення громадян та їх багажу; комісії; зберігання; страхування; із договорів про надання фінансово-кредитних послуг для задоволення власних побутових послуг громадян тощо.

Тому відповідними актами законодавства України врегульовані права громадян як споживачів безпечних послуг чи робіт і в інших сферах, крім сфери торгівлі, наприклад: Законом України «Про дорожній рух» – права пасажирів, пішоходів, водіїв (як споживачів послуг інфраструктури дорожнього господарства); Кодексом торговельного мореплавства України – права споживачів-пасажирів під час морського перевезення і морського круїзу; Законом України «Про туризм» – права споживачів туристичних послуг тощо.

За порушення окремих прав споживачів законами України передбачена сувора відповідальність. Так, КК України встановлює кримінальну відповідальність, зокрема, за такі діяння, як: незаконне виготовлення алкогольних напоїв, тютюнових виробів чи інших підакцизних товарів з недоброякісної сировини (матеріалів), що становлять загрозу для життя і здоров'я людей, чи збут таких товарів (ч. 3 ст. 204); обман покупців та замовників (ст. 225); фальсифікація засобів вимірювань (ст. 226); випуск або реалізація недоброякісної продукції (ст. 227) та ін. КупАП передбачає адміністративну відповідальність за порушення порядку проведення розрахунків із споживачами (ст. 155-1), порушення законодавства про захист прав споживачів (ст. 156-1) тощо.

Права громадян як споживачів можуть бути тимчасово обмежені лише в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст. 64 Конституції України).

7.9. Право на житло

Право на житло гарантує кожному ст. 47 Конституції України. Але це право не означає, що кожний громадянин має безоплатно і в певні строки отримати від держави якісне і таке, що повністю задовольняло б його бажання, житло. *Держава гарантує* лише, що вона:

1) буде створювати умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду;

2) разом з органами місцевого самоврядування надаватиме житло громадянам, які потребують соціального захисту, безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону;

3) вживатиме всіляких заходів до того, щоб ніхто не був примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду.

Відповідно до ст. 379 ЦК України, *житлом* фізичної особи є житловий будинок, квартира, інше приміщення, призначені та придатні для постійного проживання.

Середня забезпеченість житлом в Україні становить приблизно двадцять квадратних метрів загальної площі в розрахунку на одну особу (це нижче рівня забезпеченості в розвинутих країнах Європи у 2,5–3 рази). При цьому майже 6 млн сімей і самотніх людей, або близько 17 млн чоловік (понад третини населення), проживають у незадовільних умовах – гуртожитках, комунальних квартирах, старих будинках, в орендованих приміщеннях із забезпеченістю менше 9 квадратних метрів жилої площі на одну особу. Понад 2 млн сімей (у тому числі сім'ї, що мають право на позачергове чи першочергове одержання квартири) роками й десятиріччями перебувають на обліку як такі, що потребують поліпшення житлових умов. Проте обсяги житлового будівництва щорічно зменшуються. Такі дані наведені в Основних напрямках соціальної політики на 1997–2000 роки, схвалених указом Президента України від 18 жовтня 1997 р. № 1166/97.

Відповідно до Концепції державної житлової політики, затвердженої постановою Верховної Ради України від 30 червня 1995 р., до *громадян, які потребують соціального захисту*, віднесені малозабезпечені, інваліди, ветерани війни, військовослужбовці, особи, які постраждали внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, деякі інші категорії громадян. Проте, на наш погляд, поняття соціальної неза-

хищеності має визначатися тільки за критеріями фактичних майнового стану і умов проживання, а не відповідно до заслуг людини перед державою, відношення її до військової служби тощо. Наприклад, навряд чи слід відносити до категорії соціально незахищених вищий офіцерський склад (генералітет) Збройних Сил України та інших військових формувань або інвалідів чи ветеранів війни, які водночас є мільйонерами. З іншого боку, до цієї категорії слід віднести осіб, які звільнені з місць позбавлення волі і місць обмеження волі і не мають житла.

Основним актом законодавства України, який регулює житлові права громадян, є Житловий кодекс (ЖК) Української РСР. Його було прийнято ще 30 червня 1983 р. і, звичайно, за час, який минув, він суттєво застарів: житлове законодавство повинно передбачати конкретний механізм реалізації положень, які містяться у ст. 47 Конституції України, а чинний ЖК України їх не містить.

Стосовно конституційного положення про те, що ніхто не може бути *примусово позбавлений житла* інакше як на підставі закону за рішенням суду, слід зазначити таке.

ЖК України передбачає майже тридцять різних підстав для примусового виселення громадян і членів їх сімей із житлових приміщень, і половина з них – виселення без надання іншого житлового приміщення. При цьому значна кількість норм ЖК України суперечить нормі, встановленій у ст. 30 Конституції України, якою кожному гарантується недоторканність житла.

У цьому зв'язку треба зазначити, що відповідно до статей 825, 826 ЦК України, виселення наймачів з житла за рішенням суду без надання іншого житла передбачене лише як наслідок розірвання договору найму житла з таких підстав: 1) невнесення наймачем плати за житло за шість місяців, якщо договором не встановлений більш тривалий строк, а при короткостроковому наймі – понад два рази; 2) руйнування або псування житла наймачем або іншими особами, за дії яких він відповідає; 3) необхідність використання житла для проживання самого наймодавця та членів його сім'ї (щодо найму частини будинку, квартири, кімнати, частини кімнати); 4) повторне, після відповідного попередження з боку наймодавця, використання наймачем або іншими особами, за дії яких він відповідає, житла не за призначенням або систематичне порушення ними прав та інтересів сусідів.

Право на житло, відповідно до ст. 64 Конституції України, не може бути *обмежене* навіть в умовах воєнного та надзвичайного стану. Єдине можливе обмеження цього права, як зазначено вище, може стосуватися врегульованих законом випадків примусового позбавлення житла.

Глава 8

ОСОБИСТІСНІ ПРАВА І СВОБОДИ

8.1. Право на повагу до гідності людини

Гідність – це сукупність високих моральних, світоглядних, професійних якостей людини, які дають їй підстави для самоповаги, для усвідомлення своєї суспільної цінності.

Відповідно, **змістом права на повагу до гідності людини** є законодавчо встановлена і гарантована державою сукупність норм, які надають кожній людині впевненість у своїй суспільній цінності, можливість усвідомлювати себе як особистість, поважати власні моральні принципи й етичні норми, наполягати на повазі до себе інших людей, державних органів та їх посадових і службових осіб, а також вимагати, щоби будь-які сумніви щодо її моральних якостей і етичних принципів були належним чином обґрунтовані.

Право на повагу до людської гідності встановлене ст. 28 Конституції України. Зазначене право *не може бути обмежене* навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Конституція України прямо забороняє:

- 1) катування людини;
- 2) жорстоке, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження з людиною;
- 3) застосування покарань, які є жорстокими, нелюдськими або такими, що принижують гідність людини;
- 4) медичні, наукові чи інші досліди щодо людини без її вільної згоди.

Наведена конституційна норма є відтворенням положень, які містяться у ст. 5 Загальної декларації прав людини, статтях 7 і 10 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, ст. 3 Європейської конвенції з прав людини.

Відповідно до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, **катування** означає дію, якою на-

вмисне спричиняються сильний біль або страждання (фізичне чи моральне) будь-якій людині з метою: отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання; покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких вона підозрюється; залякати чи примусити до будь-якої дії її або третю особу; дискримінації будь-якого характеру, — коли такий біль або страждання спричинюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи з їх мовчазної згоди.

Зміст цього терміна не включає болю або страждання, що виникли внаслідок лише законних санкцій, які невіддільні від цих санкцій чи викликаються ними випадково. Ніякі виняткові обставини, якими б вони не були, стан війни чи загроза війни, внутрішня політична нестабільність тощо, а так само наказ вищестоящего начальника або державної влади не можуть бути виправданням катувань.

У цьому зв'язку слід вказати на те, що окремі закони України суперечать міжнародно-правовому визначенню катування, хоча вказана Конвенція і ратифікована Українською РСР 26 січня 1987 р. Так, відповідно до ст. 127 КК України, катуванням визнається умисне заподіяння сильного фізичного болю або фізичного чи морального страждання шляхом нанесення побоїв, мучення або інших насильницьких дій з метою спонукати потерпілого або іншу особу вчинити дії, що суперечать їх волі, навіть якщо ці дії вчинені і недержавними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні (службові). Натомість примушування давати показання при допиті шляхом незаконних дій з боку особи, яка проводить дізнання або досудове слідство (ст. 373 КК України), а так само перевищення влади або службових повноважень, які супроводжувались насильством, застосуванням зброї або болісними і такими, що ображають особисту гідність потерпілого, діями (ч. 2 ст. 365 КК України) не вважаються катуванням. Ці суперечності у законодавстві, на нашу думку, слід виправити.

Згідно із приміткою до принципу 6 Зводу принципів захисту всіх осіб, що підлягають затриманню або ув'язненню в будь-якій формі, термін *жорстокі, нелюдські чи принижуючі гідність види поводження або покарання* повинен тлумачитися таким чином, щоби забезпечити, у міру можливого, найбільш широкий захист проти зловживань фізичного чи психологічного характеру, *включаючи* утримання затриманої чи ув'язненої людини в умовах, які

позбавляють її, тимчасово або постійно, будь-якого із її природних почуттів: зору, слуху, просторової або часової орієнтації, та які можуть викликати стрес, почуття жаху чи неспокою, здатні принизити чи образити їх, зламати їх фізичний чи моральний опір.

В окремих актах Європейського Суду зазначається, що до актів жорстокого, нелюдського і принижуючого гідність поводження треба відносити такі, як позбавлення сну, харчування і води, багатогодинне стояння біля стіни, одягання кашпошонів, утримання в приміщенні з постійним та голосним звуком або у підвалі, де людина ризикує наразитися на небезпеку нападу щурів, розлучення матері з немовлям, поміщення здорової людини до психічно хворих тощо. Надзвичайно жорстокою треба визнати затримку тривалістю в кілька років між винесенням та виконанням смертного вироку, тобто коли держава не дотримується розумного строку для оскарження вироку і прийняття рішення про помилування. Принижуючими гідність людини треба визнати і такі дії, як огоління голови, виставлення оголеної людини на очі інших людей, примушування одягатися так, щоби це викликало насмішки, примушування їсти неїстівні речовини та ін.

Звичайно, що оцінка акту як жорстокого, нелюдського і принижуючого гідність поводження залежить від сукупності таких обставин, як тривалість та інтенсивність відповідного поводження, його наслідки для здоров'я людини, стать, вік, попередній стан здоров'я та інші індивідуальні особливості потерпілого.

Кожна людина самостійно оцінює, чи є те або інше поводження з нею таким, що принижує її гідність. У багатьох випадках як жорстоке, нелюдське чи таке, що принижує гідність, поводження можуть розглядатися дії правоохоронних органів, пов'язані з особистим оглядом, обшуком та іншими слідчими діями стосовно громадян. У зв'язку з цим слід зазначити, що такі дії повинні здійснюватися на підставах і в порядку, чітко визначених законами України. Під час їх проведення може виникнути потреба в тому, щоб особи, які беруть участь у них, виконали певні дії, які, однак, на їх думку, можуть принизити їх гідність. Будь-яка людина, яка має підстави вважати, що ті чи інші дії за її участю принижують її гідність і явно не викликані необхідністю проведення повного, об'єктивного та всебічного розслідування, має право відмовитися від них на підставі ст. 28 Конституції України.

Законодавство України містить певні правові гарантії додержання права людини на те, що вона не буде піддана катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню. Так, відповідно до ст. 62 Конституції України, обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, ст. 22 КПК України забороняє домагатись показань обвинуваченого та інших осіб, які беруть участь у справі, шляхом насильства, погроз та інших незаконних заходів, а ст. 373 КК України передбачає відповідальність за порушення цієї заборони.

Чинне законодавство України не допускає і *жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність людини, покарання*.

Так, забороняється фізичне покарання батьками, опікунами, піклувальниками, вихователями, вчителями дітей та інших підопічних. Відповідно до ст. 50 КК України, покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність. Система покарань у кримінальному праві України не містить покарань, які б передбачали мордування, нанесення тілесних ушкоджень чи завдання фізичного болю або були спрямовані в основному на пониження честі і гідності людини. З іншого боку, КК України, міри покарання у статтях Особливої частини якого у більшості випадків не мають належного наукового обґрунтування, є в цілому надзвичайно жорстоким законом. Так, ним передбачена значна кількість діянь, які є аналогами адміністративних чи дисциплінарних правопорушень або цивільно-правових деліктів, фактично не становлять суспільної небезпеки, але їх вчинення тягне застосування санкцій у виді позбавлення волі. Злочини, наслідком яких є лише матеріальна, політична чи організаційно-управлінська шкода, часто караються більш суворо, ніж злочини, наслідком яких є загибель людини. Існування ж невинувато-жорстоких та нічим не обґрунтованих покарань не може не принижувати людську гідність.

Питання, пов'язані з *проведенням медичних, наукових та інших дослідів* щодо людини, регулюються Основами законодавства України про охорону здоров'я (зокрема, ст. 43–45).

Так, згода об'єктивно інформованого дієздатного пацієнта необхідна для вживання методів діагностики, профілактики та лікування. Згода хворого або його законних представників на медичне втручання не потрібна лише у невід-

кладних випадках, коли реальна загроза життю хворого є наявною.

У медичній практиці лікарі зобов'язані застосовувати лише нормативно дозволені методи профілактики, діагностики і лікування та лікарські засоби. Нові, науково обґрунтовані, але не допущені до загального використання методи і засоби можуть застосовуватися лише в інтересах вилікування хворого та за його згодою, а щодо дітей та осіб, яких було визнано судом недієздатними, – за згодою їхніх законних представників.

Застосування медико-біологічних експериментів на людях допускається із суспільно корисною метою за умови їх наукової обґрунтованості, переваги їх можливого успіху над ризиком спричинення тяжких наслідків для здоров'я або життя, гласності, повної інформованості і добровільної згоди людини, яка підлягає експерименту, щодо вимог його застосування. Забороняється проведення такого експерименту на хворих, ув'язнених або військовополонених, а також терапевтичного експерименту на людях, захворювання яких не має безпосереднього зв'язку з метою дослідження. Відповідні вимоги встановлені також щодо застосування методу пересадки від донора до реципієнта (трансплантації) органів та інших анатомічних матеріалів, застосування штучного запліднення та імплантації ембріона, методу стерилізації, зміни (корекції) статевої належності тощо.

Правовими гарантіями реалізації перелічених положень є норми статей 16, 38–40, 78 Основ, згідно з якими зазначені вище медичні втручання можуть проводитися тільки в акредитованих закладах охорони здоров'я, пацієнт має право на вільний вибір лікаря, на ознайомлення з історією своєї хвороби, на лікарську таємницю тощо, а медичні працівники мають перед пацієнтами певні обов'язки і несуть кримінальну та іншу відповідальність за їхнє халатне виконання.

Праву людини на повагу до її гідності, як це впливає із ст. 28 Конституції України, кореспондує обов'язок як офіційних, так і будь-яких інших осіб поводити себе у стосунках з іншими людьми таким чином, щоби не принижувати гідність людини.

За наклеп, тобто поширення завідомо неправдивих вигадок, що ганьблять іншу людину (про її нібито протиправний або аморальний вчинок тощо), і за образи, тобто умисне приниження честі і гідності людини, виражене в непристойній формі, винні особи несуть передбачену законом

давством України цивільно-правову відповідальність, що є певною правовою гарантією захисту права людини на повагу до її гідності.

Слід зазначити, що питання про те, чи ганьблять її ті або інші вигадки, чи є ті або інші слова чи дії образою, може вирішити лише сама людина. Для одного брутальні слова, висловлені на його адресу, є образою, для іншого, на жаль, нормою спілкування.

Доречно зазначити і те, що відповідно до рішення Європейського Суду з прав людини від 8 липня 1986 р. у *справі Лінгенса*, межа допустимої критики є значно ширшою, коли йдеться про політичного діяча, аніж коли це стосується пересічної особи, що пояснюється необхідністю забезпечення свободи слова для формування громадської думки про поведінку та ідеї керівників держави. Втручання держави у здійснення свободи слова під приводом захисту гідності та репутації політичних діячів має бути крайнім заходом. При цьому, вирішуючи питання про наявність ознак наклепу, слід розрізняти факти, наявність яких можна довести, та оціночні судження, правдивість яких довести не-можливо.¹

Відповідно до ст. 23 Цивільного кодексу України, особа має право на відшкодування моральної шкоди, завданої внаслідок порушення її прав, у тому числі такої, що полягає у приниженні честі і гідності, а також ділової репутації громадянина. Згідно зі ст. 297 ЦК України, фізична особа має право звернутися до суду з позовом про захист її гідності та честі, а ст. 277 цього Кодексу встановлює порядок спростування недостовірної інформації, у тому числі такої, що принижує честь і гідність людини.

КК України містить значну кількість норм, якими встановлена кримінальна відповідальність за злочини, основним або додатковим безпосереднім об'єктом яких є честь і гідність особи. Це, зокрема: статті 121—126, 129 (різні види тілесних ушкоджень і погроза вбивством), 142 (незаконне проведення дослідів над людиною), 146 (незаконне позбавлення волі або викрадення людини), 152—156 (згвалтування та інші статеві злочини), 161 (порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або ставлення до релігії) тощо.

¹ *Євінгов Є.* Справа Лінгенса. Кримінальне засудження журналіста за дифамацію щодо Федерального канцлера. // Практика Європейського Суду з прав людини. Рішення. Коментарі.— 1999 — № 1.

✓ 8.2. Свобода думки і слова

Ст. 34 Конституції України проголошує: «Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань».

Зміст свободи думки і слова полягає в тому, що ніхто не може заборонити людині дотримуватися своїх думок, певним чином відображати об'єктивну дійсність у своїх уявленнях та публічно висловлювати ці матеріалізовані в мові відображення, в тому числі як погляди і переконання. Останні можуть при цьому стосуватися будь-яких сфер: зовнішньої політики, державної влади, економічних процесів, освіти і культури, розвитку законодавства тощо. Свобода слова створює значну гарантію громадського контролю над державною владою.

Європейський Суд з прав людини у справі *Де Гасс і Гізелс проти Бельгії* зазначив, що «преса повинна передавати інформацію та ідеї з усіх питань, які становлять загальний інтерес», «і не лише у преси, а й у громадськості є право на одержання такої інформації»; у справі *Хендісайд проти Сполученого Королівства*,— що «свобода вираження поглядів... стосується не лише тієї «інформації» або «ідей», які отримані належним чином або розглядаються як необразливі чи незначущі, а й тих, що викликають образи, обурення чи збурення: такими є вимоги плюралізму, терпимості і відкритості, без яких не існує «демократичного суспільства»,² а у справі *Партія свободи і демократії проти Туреччини*,— що «суть демократії полягає в тому, щоб пропонувалися і обговорювалися різні політичні проекти, навіть такі, що ставлять під сумнів організацію нинішньої держави,— за умови, що вони не ставлять за мету зашкодити самій демократії».³

Поняття гарантування права на свободу думки і слова видається не досить чітким і конкретним з деяких міркувань і тому вимагає певного роз'яснення.

По-перше, за допомогою законодавства або інших юридичних засобів неможливо дозволити чи заборонити думку як таку, врегулювати процес появи, зміни або ж зникнення

¹ Практика Європейського Суду з прав людини. Рішення. Коментарі.— 2000.— № 3.— С. 30.

² Там само.— С. 29.

³ Там само.— № 1.— С. 45.

думок в індивідуальній свідомості; мислення кожної людини взагалі перебуває поза межами юридичного впливу, якому підвладні лише її фізичні дії, її вчинки. Отже, коментований припис стосується не будь-якої думки, а лише тієї, яку вже виражено назовні, об'єктивовано шляхом певної фізичної поведінки. Лише така думка здатна зачіпати інтереси інших учасників суспільного життя, тобто набувати соціального значення. Таким чином, коментований припис санкціонує право людини на, власне кажучи, вільний вияв своїх думок, зокрема тих, які є поглядами, переконаннями.

По-друге, оскільки, крім поглядів та переконань, існують також й інші форми мислення, розглядувана свобода стосується вираження й інших його «продуктів»: раціоналізованих почуттів, установок, орієнтацій, концепцій, теорій тощо.

По-третє, розглядуване право охоплює можливість використання *будь-яких* засобів вираження думки – як традиційних (усних, письмових, образотворчих тощо), так і сучасно-технічних.

Згідно зі ст. 10 Європейської конвенції про права людини, кожна людина має право на свободу вираження поглядів, яке включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і поширювати інформацію та ідеї без втручання держави і незалежно від кордонів; це не перешкоджає державі вимагати ліцензування радіомовлення, телебачення або кінопідприємств.

Законом України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» (ст. 2) визначено, що свобода слова і вільне виявлення у друкованій формі своїх поглядів і переконань відповідно до цього Закону означають право кожного громадянина вільно і незалежно шукати, одержувати, фіксувати, зберігати, використовувати та поширювати будь-яку інформацію за допомогою друкованих засобів масової інформації. Цей же Закон встановлює: «Друковані засоби масової інформації є вільними. Забороняється створення та фінансування державних органів, установ, організацій або посад для цензури масової інформації. Не допускається вимога попереднього погодження повідомлень і матеріалів, які поширюються друкованими засобами масової інформації, а також заборона поширення повідомлень і матеріалів з боку посадових осіб державних органів, підприємств, установ, організацій або громадських об'єднань,

крім випадків, коли посадова особа є автором поширюваної інформації чи дала інтерв'ю».

Конституційною гарантією свободи слова, прямо передбаченою ст. 34 Основного Закону, є право кожного «вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір». Це право передбачають також закони України «Про інформацію», «Про науково-технічну інформацію», «Про захист інформації в автоматизованих системах», «Про державну таємницю», «Про рекламу», «Про бібліотеки та бібліотечну справу» та деякі інші.

Так, відповідно до Закону «Про інформацію», право на свободу інформації забезпечується: обов'язком державних органів інформувати про свою діяльність та прийняті рішення; створенням у державних органах спеціальних інформаційних служб або систем, що забезпечували б доступ до інформації; вільним доступом суб'єктів інформаційних відносин до статистичних даних, архівних, бібліотечних і музейних фондів; здійсненням державного контролю за дотриманням законодавства про інформацію тощо.

КК України передбачає кримінальну відповідальність за окремі діяння, що посягають на свободу думки і слова, зокрема за: порушення таємниці голосування (ст. 159), умисне перешкоджання законній професійній діяльності журналістів, переслідування журналіста за виконання професійних обов'язків або за критику (ст. 171).

Здійснення права на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, на вільне збирання, зберігання, використання і поширення інформації, відповідно до ч. 3 ст. 34 Конституції, може бути *обмежене* законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою: а) запобігання заворушенням чи злочинам; б) для охорони здоров'я населення; в) для захисту репутації або прав інших людей; г) для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно; д) для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», друковані засоби масової інформації не можуть бути використані для: поширення відомостей, розголошення яких забороняється Законом України «Про інформацію»: відомостей, що становлять державну або іншу передбачену законодавством

таємницю; закликів до захоплення влади, насильницької зміни конституційного ладу або територіальної цілісності України; пропаганди війни, насильства та жорстокості; розпалювання расової, національної, релігійної ворожнечі; розповсюдження порнографії, а також з метою вчинення терористичних актів та інших кримінально каранних діянь; втручання в особисте життя громадян, посягання на їх честь і гідність; розголошення будь-якої інформації, яка може призвести до вказівки на особу неповнолітнього правопорушника без його згоди і згоди його представників.

Майже аналогічні, а також деякі інші обмеження права на свободу слова містяться у законах України «Про інформаційні агентства», «Про телебачення і радіомовлення», «Про видавничу справу», «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів». Але, на наш погляд, всі підстави для цих обмежень мають бути уніфіковані і передбачатися в єдиному акті законодавства.

Що стосується вільного доступу суб'єктів інформаційних відносин до статистичних даних, архівних, бібліотечних фондів, ці питання регулюються законами України «Про бібліотеки і бібліотечну справу», «Про Національний архівний фонд і архівні установи», «Про державну статистику» та ін.

Як і щодо інших обмежень прав людини і громадянина, у ч. 3 ст. 34 Конституції України передбачено, що такі обмеження можуть встановлюватися виключно законом.

Чинне законодавство України містить значну кількість норм, що передбачають сувору відповідальність за порушення вказаних обмежень. Так, КК України встановлена кримінальна відповідальність, зокрема, за: публічні заклики до насильницької зміни чи повалення конституційного ладу або до захоплення державної влади (ст. 109), до зміни меж території або державного кордону України на порушення порядку, встановленого Конституцією України (ст. 110), до погромів, підпалів, знищення майна, захоплення будівель чи споруд, насильницького виселення громадян, що загрожують громадському порядку (ст. 295), до агресивної війни або до розв'язування воєнного конфлікту (ст. 436), до геноциду (ст. 442), а також за незаконне розголошення лікарської таємниці (статті 132 і 145), таємниці усиновлення (ст. 168), державної таємниці (ст. 328), відомостей про заходи безпеки щодо особи, взятої під захист (ст. 381) тощо.

8.3. Свобода світогляду і віросповідання

Зміст права на свободу світогляду і віросповідання визначається безпосередньо у ст. 35 Конституції України, де зазначено, що це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Світогляд – це система найзагальніших уявлень, поглядів, понять щодо світу, який оточує людей, – щодо природи, людини та суспільства в їх цілісності і взаємозалежності, щодо їх сутності, походження, закономірностей існування й розвитку. Серцевиною світогляду є філософські погляди. З цього видно, що світогляд і думка – споріднені категорії, а тому право на свободу світогляду є власне одним із різновидів права на свободу думки.

Свобода світогляду означає право мати власні погляди на природу, людину і суспільство та змінювати їх, сповідувати релігію або бути атеїстом, не бути примушеним з боку держави або інших суб'єктів суспільних відносин до певного світогляду і ставлення до релігії, а також право виховувати дітей відповідно до своїх власних переконань та ставлення до релігії. Адже церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви.

Зауважимо, що розглядуване право корелює з конституційним положенням про «ідеологічну багатоманітність» суспільного життя в Україні, де жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова (ст. 15). Конкретизацією останнього положення є вміщена у ч. 3 ст. 35 вказівка на те, що жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

Неодмінною складовою частиною будь-якого світогляду є *вірування* (оскільки не всі уявлення про навколишній світ можуть бути у певний час доведені науково). Предметом вірувань можуть бути найрізноманітніші явища – як матеріальні, так і ідеальні, як реальні, так і уявні, як колишні, так і сучасні або й майбутні. Тому свободу віросповідання можна (у найбільш широкому розумінні цього поняття) інтерпретувати як можливість самостійного вільного вибору об'єкта вірувань та їх відповідного змісту. Така можливість є необхідним складовим елементом свободи особистого самовизначення. Ця свобода, як відомо, є одним із широко визнаних міжнародних стандартів прав людини. Вона є фундаментом особистісних прав людини. Відповідний консти-

туційний припис саме й утврджує свободу *духовно-ідеологічного самовизначення особи*.

У більш вузькому розумінні, *свобода віросповідання* – це свобода одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, вільно приймати і змінювати релігію за своїм вибором, входити до релігійних громад чи виходити із них, брати чи не брати участь у богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях, навчанні релігії, нести альтернативну службу замість військової, вести релігійну діяльність, тобто створювати нові релігійні течії та напрямки, відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання тощо.

Досить поширеним різновидом організації свободи віросповідання є сповідання віри у того чи іншого бога або в інше трансцендентне начало, тобто сповідання певної релігії. Іншим же виявом цієї свободи є, навпаки, атеїзм. Деякі конкретні вияви першого різновиду цієї свободи (відправлення релігійних культів і обрядів та ін.) названі у ст. 35 Конституції України. Ці вияви, зрозуміло є актами фізичної поведінки. І цим вони відрізняються від вибору світогляду: такий вибір є суто суб'єктивно-психічним (духовно-ідеологічним) процесом, непідвладним безпосередньому юридичному регламентуванню.

Виходячи із сучасних загальних закономірностей розвитку інституту основних прав людини, є підстави говорити про такі *тенденції* у здійсненні права на свободу віровизнання:

а) *плюралізація вірувань* – як результат урізноманітнення їх об'єктів. Вона відбувається внаслідок розвитку людської особистості, збагачення її духовних потреб, розширення її світогляду, обізнаності, змін уявлень. Ця тенденція чітко простежується і в Україні, про що свідчать нещодавні конкретно-соціологічні дослідження «стану релігійності» населення, зокрема молоді;

б) *демонополізація ролі традиційних релігій* у визначенні показників *моральності*, «праведності» способу життя та поведінки особи, життєдіяльності об'єднань, груп, спільнот, у встановленні критеріїв соціально змістовного розмежування «добра» і «зла» за конкретно-історичних умов, обставин. Одним із проявів цієї тенденції можна вважати посилення екуменічного руху серед деяких церков. Симп-

* Екуменізм (грецьк. – *уся земля*) – рух за об'єднання всіх християнських церков.

томатичним є також включення до складу тих моральних принципів, пропагувати які серед своїх прихильників погоджуються нині керівники певних церков, і такої чесноти, як віротерпимість (яку, зауважимо, слід тепер інтерпретувати як терпимість не лише до інших релігій, а й до атеїстів, до, так би мовити, «нерелігійно віруючих»);

в) *деетнізація віри* (зокрема, віри релігійної). Особливо яскраво це спостерігається у процесах поширення нетрадиційних релігій, кількість прихильників яких збільшується серед представників різних етносів, серед жителів різних континентів, і Україна не є винятком у цьому відношенні. Така тенденція не оминає і традиційні релігії (згадаймо, наприклад, рух «Євреї за Христа»). Ось чому дедалі рідше вживається поняття «національна релігія» (і, відповідно, поняття «національна церква»): адже до кожної конфесії належать люди різного етнічного походження, і це цілком нормальне явище. Навіть щодо України, де найпоширенішими є, як відомо, релігії православна (організаційно представлена кількома «центрами», інституціями) та греко-католицька, не можна – з цілком очевидних причин – вважати їх суто національними.

В усіх зазначених тенденціях знаходить вияв закономірне *розширення права людини на свободу віровизнання* – процес, безумовно, прогресивний і гуманістичний. Він цілком відповідає принципам Загальної декларації прав людини 1948 р. (статті 18, 19), Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. (статті 19, 27), Декларації про права осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин 1992 р. (статті 2.1, 2.2, 4.2).

Здійснюючи своє право на свободу світогляду і віросповідання, громадяни мають право: придбавати, володіти і використовувати релігійну літературу мовою на свій вибір, а також інші предмети та матеріали релігійного призначення; встановлювати і підтримувати міжнародні прямі особисті контакти, включаючи виїзд за кордон для паломництва, участь у зборах та релігійних заходах; вивозити за кордон релігійну літературу та інші інформаційні матеріали релігійного змісту.

Відповідно до Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», військовослужбовці, незважаючи на специфічний статус, вправі сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, від-

правляти релігійні обряди, відкрито висловлювати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання.

Закон України «Про освіту» надає можливість людині обирати для своїх дітей світську або ж релігійну освіту.

Певне значення для реалізації кожною людиною права на свободу світогляду і віросповідання мають положення ч. 3 ст. 35 Конституції України, відповідно до яких «церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова».

Із проголошеного у Конституції України загального принципу відносин *церкви і держави – відокремленості* (роздільності, «окремішності») випливають такі практичні висновки:

а) Україна є світською державою. Це не означає, що вона впроваджує, підтримує, «спонсорує» атеїстичну ідеологію, заінтересована у ній. Це свідчить лише про те, що держава є нейтральною, безсторонньою щодо будь-яких різновидів віри – як релігійних, так і нерелігійних;

б) держава мусить чітко окреслити у законодавстві межі свого втручання (впливу, сприяння, протидії та ін.) у сповідання будь-якої віри, у діяльність релігійних та атеїстичних організацій, виходячи при цьому виключно із загальнолюдських цінностей і прав людини. Вона не повинна надавати матеріальної підтримки або в іншій формі активно виявляти свою прихильність до будь-яких релігійних організацій, а також до організацій атеїстичного спрямування (зважаючи, зокрема, на те, що платниками державних податків є як громадяни найрізноманітніших конфесій, так і атеїсти);

в) позитивна діяльність держави щодо різних конфесій має бути обмежена: обліково-реєстраційною діяльністю на основі повідомного (заявницького) принципу; нейтральним арбітруванням у разі виникнення міжконфесійних суперечок, конфліктів з майнових та деяких інших неідеологічних питань за умови звернення цих організацій до відповідних юрисдикційних державних органів і беззастережного визнання обов'язковості рішень останніх;

г) держава має законодавчо визначити межі діяльності, фізичної поведінки (проте аж ніяк не думок, не віри), поза які не можуть виходити прихильники будь-якої релігії або іншої, у тому числі атеїстичної, віри відповідно до міжнародних стандартів цих меж (ст. 29 Загальної декларації прав людини). Вона повинна також здійснювати контроль

за непорушенням цих меж, тобто за дотриманням законності (законів) віруючими усіх конфесій, усіма релігійними й атеїстичними організаціями, та притягати до юридичної відповідальності тих із них, котрі порушили чинне законодавство.

Безперечно, розглядуване відокремлення не означає відсутності будь-яких контактів, зв'язків між державою та церквою. Як одне із громадських об'єднань церква входить до складу політичної системи (організації) суспільства і через своїх офіційних представників може брати участь у політичному житті у тих же формах, які припустимі для будь-яких звичайних (нерелігійних) громадських об'єднань, організацій. Не може викликати заперечень також добровільне «взаємовигідне» співробітництво (паралельні чи спільні дії) держави і церкви у гуманітарній сфері або з інших питань (наприклад, здійснення ними заходів для збереження пам'яток історії і культури, пропаганда загальнолюдських принципів моралі, допомога нужденним, соціально незахищеним громадянам). Церква несе ті ж обов'язки за чинним законодавством, які покладено на будь-яких юридичних осіб, зокрема обов'язок дотримання норм фінансового, цивільного, трудового законодавства тощо. Зважаючи на специфічність релігійних організацій, держава врегульовує низку своїх взаємин з ними спеціальним законом (Закон України 1991 р. «Про свободу совісті і релігійні організації»).

Згідно із Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації» (статті 21–23), релігійні організації мають право: засновувати й утримувати вільно доступні місця богослужінь або релігійних зібрань, місця паломництва; проводити богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії; придбавати і використовувати релігійну літературу мовою на свій вибір, а також інші предмети й матеріали релігійного призначення, виготовляти, експортувати, імпортувати і розповсюджувати такі предмети і літературу; утворювати товариства, братства, асоціації, інші об'єднання громадян для здійснення добродійництва, вивчення та розповсюдження релігійної літератури та іншої культурно-освітницької діяльності; встановлювати і підтримувати міжнародні зв'язки тощо.

Щодо відокремлення школи від церкви слід мати на увазі, що у коментованому приписі термін «школа» має широкий смисл: йдеться про всі і будь-які державні навчальні та виховні заклади, починаючи з дошкільних дитячих установ і

закінчуючи вищими навчальними закладами та закладами післядипломного навчання і перепідготовки кадрів. Ця позиція нині послідовно реалізована у чинному Законі України «Про освіту».

Відповідно до ч. 4 ст. 35 Конституції України, «ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою».

Цей припис присвячено характеристиці наслідків, які може викликати обрання громадянином того чи іншого релігійного світогляду для виконання ним певних юридичних обов'язків. Адже, проголошуючи свободу вибору релігійного або ж іншого світогляду, держава не відмовляється від принципу рівності всіх перед законом, закріпленого у ст. 24 Конституції України.

Загальне положення полягає у тому, що будь-які змістовні особливості, вимоги релігійних переконань, сповідуваних громадянином, не можуть бути підставою для ухилення його від виконання загальних юридичних обов'язків. Ані держава не повинна встановлювати з такого приводу жодних винятків для якихось категорій віруючих, ані, зі свого боку, громадянин, якої б релігії він не дотримувався, не має права відмовлятися від виконання загальних юридичних обов'язків. У такий спосіб, знову ж таки, забезпечується рівність усіх перед законом.

Єдиний виняток з цього загального положення Конституція України встановила щодо тих випадків, коли виконання загального для всіх громадян військового обов'язку входить у суперечність із приписами тієї релігії, яку громадянин сповідує. Але й тоді дозволяється не звільнення від виконання обов'язку, а лише його заміна іншим.

Остання ситуація врегульована нині Законом України «Про альтернативну (невійськову) службу» та прийнятими для організації його виконання постановами Кабінету Міністрів України. Зокрема, однією з цих постанов затверджено перелік конфесій, представникам яких дійсна військова служба може бути замінена невійськовою службою.

Як зазначено у ч. 2 ст. 35 Конституції України, здійснення права на свободу світогляду і віросповідання може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громад-

ського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей. Одне з таких обмежень встановлене, наприклад, ст. 181 КК України, відповідно до якої тягнуть кримінальну відповідальність організація або керівництво групою, діяльність якої здійснюється під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів і поєднана із заподіянням шкоди здоров'ю людей або статевою розпустою.

Свобода світогляду і віросповідання є найважливішою, найсуттєвішою частиною, центральним елементом права на свободу думки і слова. Мабуть, тому у коментованому приписі для обмеження свободи світогляду і віросповідання встановлено значно менше підстав, аніж для обмеження свободи думки і слова. Щоправда, тут з'являється і нова підстава, точніше кажучи, дві самостійні підстави – інтереси охорони здоров'я та інтереси охорони моральності населення. Уявлення про зміст і критерій виділення останніх підстав мають, знову ж, оціночний характер і є конкретно-історичними.

Право на свободу світогляду і віросповідання відповідно до ст. 64 Конституції України може бути обмежено також в умовах воєнного та надзвичайного стану.

Діяльність релігійної організації може бути припинена у судовому порядку лише у випадках, прямо визначених у Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації».

Однією з правових гарантій права на свободу віросповідання є передбачена КК України кримінальна відповідальність за: пошкодження релігійних споруд чи культових будинків, незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь, перешкоджання здійсненню релігійного обряду (статті 178–180).

8.4. Мовні права

Відповідно до ст. 10 Конституції України, державною мовою в Україні є українська мова, і держава забезпечує її всебічний розвиток і функціонування в усіх сферах суспільного життя на всій території України. Але згідно зі статтями 10 і 52 Основного Закону, в Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України, а громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону

гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства. Також держава зобов'язується сприяти вивченню мов міжнародного спілкування.

У цьому зв'язку слід зазначити, що мовний склад населення України за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. характеризувався такими даними.

	Вважали рідною мовою, у %			
	мову своєї національності	українську	російську	іншу мову
українці	85,2	X	14,8	0,0
росіяни	95,9	3,9	X	0,2
білоруси	19,8	17,5	62,5	0,2
молдавани	70,0	10,7	17,6	1,7
кримські татари	92,0	0,1	6,1	1,8
болгари	64,2	5,0	30,3	0,5
угорці	95,4	3,4	1,0	0,2
румуни	91,7	6,2	1,5	0,6
поляки	12,9	71,0	15,6	0,5
свреї	3,1	13,4	83,0	0,5
вірмени	50,4	5,8	43,2	0,6
греки	6,4	4,8	88,5	0,3
татари	35,2	4,5	58,7	1,6
цигани	44,7	21,1	13,4	20,8
азербайджанці	53,0	7,1	37,6	2,3
грузини	36,7	8,2	54,4	0,7
німці	12,2	22,1	64,7	1,0
гагаузи	71,5	3,5	22,7	2,3
інші національності	32,6	12,5	49,7	5,2

Українську мову вважають рідною 67,5% населення України, що на 2,8 відсоткових пункти більше, ніж за даними перепису 1989 р. Російську мову визначили як рідну 29,6% населення, у порівнянні з минулим переписом населення цей показник знизився на 3,2 відсоткових пункти. Частка інших мов, які були вказані в якості рідної, за між-

переписний період збільшилася на 0,4 відсоткових пункти і становила 2,9%.

Для багатьох людей в Україні мовна проблема є болючою і з нею для них пов'язана можливість реалізації багатьох інших своїх прав і свобод. Тому ми не можемо обминути питання щодо права титульної національності на розвиток української мови, національних меншин на розвиток та використання їхніх мов, а також права усіх громадян на вивчення і використання інших мов.

Слушно нагадати, як мовні проблеми вирішуються у законодавстві Франції. У статті 1 закону про вживання французької мови від 4 серпня 1994 р. зазначено: «Французька мова як державна мова відповідно до Конституції є важливою складовою самобутності і національного надбання Франції... Володіння французькою мовою і знання двох інших мов є основною метою навчання».

Як зазначено в пункті 4 частини 1 ст. 92 Конституції України, порядок застосування мов визначається виключно законами України. На сьогодні чинним є Закон «Про мови в Українській РСР» від 28 жовтня 1989 р.

Право на розвиток української мови забезпечується, по-перше, тим, що вона Конституцією України визнана єдиною державною мовою. По-друге, це право забезпечується її всебічним функціонуванням в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

Так, Основний Закон України (ч. 2 ст. 103, ч. 3 ст. 127 і ч. 3 ст. 148) встановлює вимоги щодо обов'язкового володіння державною мовою Президентом України, професійними суддями і суддями Конституційного Суду України. Закон «Про мови в Українській РСР» передбачає, що посадові особи державних, партійних, громадських органів, установ і організацій повинні володіти українською і російською, а у випадку необхідності – й іншою національною мовою в обсязі, необхідному для виконання службових обов'язків. Проте незнання громадянином української мови не є підставою для відмови йому в прийомі на роботу. Крім того, конкретні вимоги щодо знання державної мови та використання інших мов містять закони України «Про громадянство України», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про звернення громадян» тощо.

Згідно з Рішенням Конституційного Суду України у справі про застосування української мови від 14 грудня 1999 року № 10-рп/99 «положення частини першої статті 10 Консти-

туції України, за яким «державною мовою в Україні є українська мова», треба розуміти так, що українська мова як державна є обов'язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначаються законом (частина п'ята статті 10 Конституції України)».

Законодавство України, яке гарантує *право на рідну мову* представникам національних меншин, сьогодні перебуває в стадії розвитку. Існує лише кілька окремих норм, які регулюють ці питання.

Визначальним серед них є положення Декларації прав національностей України від 1 листопада 1991 р., згідно з якими всім народам і національним групам гарантується право вільно користуватися рідними мовами, а також право кожного громадянина використовувати свою національну символіку, відзначати свої національні свята, брати участь у традиційних обрядах своїх народів, охороняти пам'ятки історії та культури національних груп.

Відповідно до Закону «Про мови в Українській РСР», в Україні створюються, зокрема, такі умови для розвитку і використання мов національних меншин: в роботі державних та інших органів, підприємств, установ і організацій, розташованих в місцях проживання більшості громадян інших національностей (міста, райони, сільські та селищні Ради, сільські населені пункти, їх сукупність) можуть використовуватися поряд з українською й інші національні мови; мовою роботи, діловодства і документації поряд з українською мовою може бути національна мова більшості населення тієї чи іншої місцевості.

Згідно із Законом України «Про національні меншини в Україні», держава гарантує всім національним меншинам, зокрема, право користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, створення національних навчальних закладів; держава вживає заходів для підготовки педагогічних та інших національних кадрів через мережу навчальних закладів, а державні органи на основі міждержавних угод сприяють національним меншинам у підготовці спеціалістів в інших країнах. Кожний громадянин України, як зазначено у цьому ж Законі, має право на націо-

нальні прізвище, ім'я та по батькові. Згідно зі ст. 300 ЦК України, кожна людина має право на збереження своєї національної, культурної, мовної тощо індивідуальності.

Законом України «Про освіту» на педагогічних працівників покладено обов'язок, зокрема, виховувати у дітей та молоді повагу до народних традицій та звичаїв, національних, історичних, культурних цінностей України, готувати учнів та студентів до свідомого життя в душі взаєморозуміння, миру, злагоди між усіма народами, етнічними, національними, релігійними групами, а на батьків – виховувати шанобливе ставлення до державної і рідної мови, до народних традицій та звичаїв, повагу до національних, історичних, культурних цінностей українського та інших народів.

Значним кроком у вирішенні мовних проблем в Україні стала ратифікація в 2003 р. Європейської хартії регіональних мов або мов меншин.

Згідно з Хартією, стосовно регіональних мов або мов меншин (положення Хартії в Україні застосовуються до таких мов: білоруської, болгарської, гагаузької, грецької, єврейської, кримськотатарської, молдавської, німецької, польської, російської, румунської, словацької та угорської), в межах територій, на яких такі мови використовуються, та відповідно до стану розвитку кожної мови, Україна зобов'язалась будувати свої політику, законодавство та практику на таких цілях та принципах, зокрема: а) визнання регіональних мов або мов меншин як засобу відображення культурного багатства; б) поважання кордонів кожної географічної місцевості, в якій використовується регіональна мова або мова меншини; в) необхідність здійснення рішучих дій, спрямованих на розвиток регіональних мов або мов меншин з метою їх збереження; г) сприяння здійсненню наукових досліджень у галузі регіональних мов або мов меншин в університетах.

Розділом III Хартії передбачені конкретні заходи, спрямовані на заохочення використання регіональних мов або мов меншин у суспільному житті, а саме у сферах: освіти; правосуддя; діяльності адміністративних органів та надання публічних послуг; діяльності засобів масової інформації; культури; економічного та соціального життя.

Відповідно до Закону «Про мови в Українській РСР», *мовами міжнародного спілкування* визнані українська, російська та інші мови. Під іншими слід розуміти будь-які поширені в світі іноземні мови. Серед них можна виді-

лити офіційні мови ООН (англійську, французьку, іспанську, китайську, арабську і російську) та робочі мови ООН (англійську, французьку, іспанську і російську). Офіційними мовами Ради Європи є англійська та французька мови.

Оскільки Україна є членом не тільки таких міжнародних організацій, як ООН та Рада Європи, а й інших всесвітніх та регіональних організацій, то держава повинна сприяти вивченню громадянами України й інших мов міжнародного спілкування.

На жаль, законодавство України не визначає всього кола прав і свобод громадян, пов'язаних з правом на рідну мову, не встановлює повноважень спеціальних державних органів, які відповідають за дотримання цього права, не передбачає конкретної юридичної відповідальності за його порушення тощо, тобто не визначає всього комплексу питань, які є державною політикою в цій сфері. Закон «Про мови в Українській РСР» передбачає, що публічне приниження або неповага, умисне викривлення української або інших мов в офіційних документах і текстах, створення перепон чи обмежень в користуванні ними, проповідування ворожнечі на мовному ґрунті тягнуть відповідальність, встановлену законом. Проте прямо закони України відповідальність за зазначені діяння не встановлюють. Винятками є хіба що статті 161 і 338 КК України, які передбачають кримінальну відповідальність, зокрема за такі дії, як: пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за мовними ознаками, за публічну наругу над Державним Гімном України.

8.5. Право на захист від втручання в особисте та сімейне життя

Кожна людина має право самостійно визначати свою поведінку та досягати будь-якої особистої мети в рамках, створених суспільними і державними інтересами, правами та інтересами інших людей. Кожна сім'я може в тих же рамках самостійно визначати свої внутрішні відносини з приводу користування і розпорядження спільним майном, виховання, освіти й утримання дітей, піклування про непрацездатних членів сім'ї, праці і дозвілля тощо. Особисте життя включає і право встановлювати, підтримувати та розвивати зв'язки з іншими людьми, тому воно виходить як

за межі інтимного життя, так і за межі роботи, інших ділових інтересів.

Таким чином, *право на захист від втручання в особисте життя* треба розуміти як недоторканність середовища життя людини, захист її від свавільного втручання державних органів та будь-яких інших сторонніх осіб, у тому числі і членів сім'ї, в його спосіб життя взагалі.

Право на захист від втручання в сімейне життя передбачає захист сім'ї від свавільного втручання в середовище життя сім'ї будь-яких сторонніх осіб, збереження в таємниці інформації щодо сімейних стосунків.

Відповідно до ст. 3 СК України, *сім'ю* складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших важливих причин не проживають спільно. Дитина належить до сім'ї своїх батьків і тоді, коли спільно з ними не проживає. Сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства.

При визначенні поняття сім'ї слід керуватися також рішенням Конституційного Суду України від 3 червня 1999 р. № 1–8/99 у справі про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї», згідно з яким до членів сім'ї слід відносити осіб, які перебувають з суб'єктом права у правовідносинах, природа яких визначається: кровними (родинними) зв'язками або шлюбними відносинами; постійним проживанням з ним; веденням з ним спільного господарства. До кола членів сім'ї суб'єкта належать його (її) дружина (чоловік), їх батьки і діти (останні – незалежно від того, чи є це діти будь-якого з подружжя, спільні або усиновлені, народжені у шлюбі або позашлюбні). Членами сім'ї можуть бути визнані й інші особи за умов постійного проживання разом із суб'єктом, тобто не лише його (її) близькі родичі (рідні брати, сестри, онуки, дід, баба), а й інші родичі або особи, які не перебувають з ним у безпосередніх родинних зв'язках (неповнорідні брати, сестри; зять, невістка; вітчим, мачуха; опікуни, піклувальники, пасинки, падчерки та інші). Не обов'язково, щоби вони разом вели господарство, адже за таких умов до членів сім'ї важко віднести брата чи сестру-немовля, інваліда I групи тощо.

Як впливає із ст. 32 Конституції України, право на захист від втручання в особисте і сімейне життя *гарантується* конституційними нормами, згідно з якими:

1) не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди. Винятком є випадки, передбачені законом, але вони обмежуються лише інтересами національної безпеки, економічного добробуту та прав людини. Окремі обмеження цього права можуть встановлюватися в умовах воєнного або надзвичайного стану. Зазначимо, що за порушення зазначених вимог Конституції України передбачено юридичну відповідальність. Так, ст. 182 КК України прямо передбачає кримінальну відповідальність за порушення недоторканності приватного життя, зокрема за збирання, зберігання, використання або поширення інформації про особу без її згоди. Крім того, певними гарантіями зазначеного права є статті 163, 168, 359 та інші КК України);

2) кожний громадянин має право знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях з відомостями про себе. Виняток становлять випадки, коли такі відомості є державною або іншою захищеною законом таємницею. Окремі обмеження зазначеного права можуть також встановлюватися в умовах воєнного або надзвичайного стану;

3) кожному гарантується судовий захист права спростувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та права вимагати вилучення будь-якої інформації (статті 3, 16, 277, 278 ЦК України). Винятків щодо цього положення Конституція України не передбачає навіть в умовах воєнного або надзвичайного стану;

4) кожному гарантується право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням недостовірної інформації про себе і членів своєї сім'ї (статті 1166–1168 ЦК України). Винятків щодо цього положення, як впливає із статей 56 і 64 Конституції України, не існує.

Винятки щодо права на заборону втручання в особисте і сімейне життя встановлюються Конституцією України.

Проте зрозуміло, що таке втручання здійснюється завжди, коли застосовуються передбачені Основним Законом винятки із права людини на свободу та особисту недоторканність, недоторканність житла, таємницю листування, телефонних розмов та кореспонденції тощо. Тому до вказа-

них винятків слід віднести випадки, передбачені статтями 23, 29–32, 34–35, 37, 41, 43–44, 50–52, 54–55 Конституції України, коли втручання в особисте чи сімейне життя пов'язане з: запобіганням чи перепиненням злочинів, безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, з'ясуванням істини під час розслідування кримінальної справи; інтересами незалежності України, її суверенітету, національної безпеки, територіальної цілісності, економічного добробуту, безпечного довкілля, громадського порядку, здоров'я і моральності населення; захистом репутації інших людей, інтересами моральності населення, запобіганням розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, підтриманням авторитету і неупередженості правосуддя; попередженням та протидією пропаганди війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі; заборонаю використання примусової праці; захистом власності, в тому числі інтелектуальної, авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності; запобіганням іншим, крім зазначених вище, порушень прав і свобод інших людей.

Розглянемо більш детально ті конституційні права, які водночас є гарантіями права на захист від втручання в особисте і сімейне життя людини.

Перше з них – це *право на збереження в таємниці певних категорій відомостей, які стосуються її особистого чи сімейного життя*.

Відповідно до ст. 23 Закону України «Про інформацію» і рішення Конституційного Суду України від 30 жовтня 1997 р. у справі громадянина К. Устименка, інформація про особу – це сукупність документованих або публічно оголошених відомостей про особу, основними з яких є: національність, освіта, сімейний стан, релігійність, стан здоров'я, адреса, дата і місце народження. Джерелами документованої інформації про особу є видані на її ім'я документи, підписані нею документи, а також відомості про особу, зібрані державними органами влади та органами місцевого і регіонального самоврядування в межах своїх повноважень. Необхідна кількість даних про громадян, яку можна одержати законним шляхом, має бути максимально обмеженою і може використовуватися лише для законно встановленої мети.

Статтею 32 Конституції України, ст. 302 ЦК України і ст. 23 Закону України «Про інформацію» забороняються не

лише збирання, а й зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її попередньої згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту, прав та свобод людини, а також доступ сторонніх осіб до відомостей про іншу особу, зібраних відповідно до чинного законодавства державними органами, організаціями і посадовими особами.

У період збирання інформації кожен має право знати, які відомості і з якою метою збираються, як, ким і з якою метою вони використовуються, а у період зберігання і поширення персональних даних – право доступу до такого роду інформації, заперечувати її правильність, повноту тощо.

Відповідно до ст. 10 Закону України «Про звернення громадян», не допускаються розголошення одержаних із звернень відомостей про особисте життя громадян без їх згоди, розголошення іншої інформації, якщо це ущемляє права і законні інтереси громадян.

Основами законодавства України про охорону здоров'я (ст. 40) передбачено, що медичні працівники та інші особи, яким у зв'язку з виконанням професійних або службових обов'язків стало відомо про хворобу, медичне обстеження, огляд та їх результати, інтимну і сімейну сторони життя громадянина, не мають права розголошувати ці відомості, які вважаються *лікарською тасмницею* (інформацією про пацієнта), крім передбачених законодавчими актами (йдеться, зокрема, про КПК України, Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» тощо) випадків. Порушення лікарської тасмниці може потягнути кримінальну відповідальність на підставі статей 132 і 145 КК України.

Статтями 226–231 СК України гарантується *тасмниця усиновлення*. Особа має право на тасмницю перебування на обліку тих, хто бажає усиновити дитину, пошуку дитини для усиновлення, подання заяви про усиновлення та її розгляду, рішення суду про усиновлення. Дитина, яка усиновлена, має право на тасмницю, в тому числі і від неї самої, факту її усиновлення, а особа, яка була усиновлена, після досягнення нею чотирнадцяти років – на одержання інформації щодо свого усиновлення. Усиновлювач має право приховувати факт усиновлення від дитини, яка ним усиновлена, і вимагати нерозголошення цієї інформації особами, яким стало відомо про неї як до, так і після досягнення дитиною повноліття. Усиновлювач має також право приховувати від дитини факт її усиновлення, якщо розкриття тасмниці усиновлення

може завдати шкоди її інтересам. Особи, яким у зв'язку з виконанням службових обов'язків доступна інформація щодо усиновлення, зобов'язані не розголошувати її, зокрема і тоді, коли усиновлення для самої дитини не є таємним. Відомості про усиновлення видаються судом лише за згодою усиновлювача, крім випадків, коли такі відомості потрібні правоохоронним органам, суду у зв'язку з цивільною чи кримінальною справою, яка є у їх провадженні. Розголошення таємниці усиновлення проти волі усиновителя тягне кримінальну відповідальність за ст. 168 КК України.

Таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції гарантується безпосередньо Конституцією України, а також ст. 306 ЦК України. За її порушення ст. 163 КК України передбачена кримінальна відповідальність. Відповідно до статей 9 і 41 Закону України «Про телекомунікації» Статут про дисципліну працівників зв'язку України передбачає дисциплінарну відповідальність працівників зв'язку за розголошення таємниці листування, телефонних розмов, інших повідомлень, що передаються засобами зв'язку; оператори, провайдери телекомунікацій вживають організаційно-технічних заходів щодо захисту інформації згідно з чинним законодавством.

Згідно зі ст. 9 Закону України «Про адвокатуру» адвокат зобов'язаний зберігати **адвокатську таємницю**. Предметом її є питання, з яких громадянин звертався до адвоката, суть консультацій, порад, роз'яснень та інших відомостей, одержаних адвокатом при здійсненні своїх професійних обов'язків. Порушення професійної таємниці захисника або представника особи тягне кримінальну відповідальність на підставі ст. 397 КК України.

Дотримання **таємниці вчинюваних нотаріальних дій** є обов'язком нотаріусів та інших посадових осіб, які вчинюють нотаріальні дії. Це передбачено Законом України «Про нотаріат» (статті 5, 6, 8). Довідки про вчинені нотаріальні дії та документи видаються тільки громадянам та юридичним особам, за дорученням яких або щодо яких вчинялися нотаріальні дії, і лише на письмову вимогу – суду, арбітражного суду, прокуратури, органів дізнання і слідства у зв'язку з кримінальними, цивільними або господарськими справами, що знаходяться у їх провадженні. Довідки про заповіти видаються тільки після смерті заповідача. Порушення вказаної таємниці може бути підставою анулювання свідоцтва про право на заняття нотаріальною діяльністю.

Інформація щодо діяльності та фінансового стану клієнта, яка стала відомою банку у процесі обслуговування клієнта та взаємовідносин з ним чи третім особам при наданні послуг банку і розголошення якої може завдати матеріальної чи моральної шкоди клієнту (*банківська тасмниця*) гарантується статтями 60–62 Закону України «Про банки і банківську діяльність». Банківською тасмницею, зокрема, є: відомості про стан рахунків клієнтів; операції, які були проведені на користь чи за дорученням клієнта, здійснені ним угоди; фінансово-економічний стан клієнтів; системи охорони клієнтів; відомості стосовно комерційної діяльності клієнтів тощо. Службовці банку при вступі на посаду підписують зобов'язання щодо збереження банківської тасмниці. Керівники та службовці банків зобов'язані не розголошувати та не використовувати з вигодою для себе чи для третіх осіб конфіденційну інформацію, яка стала відома їм при виконанні своїх службових обов'язків. Інформація, яка містить банківську тасмницю, розкривається банками лише у випадках і порядку, прямо передбачених законом (наприклад, на письмову вимогу суду або за рішенням суду).

Відповідно до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», в Україні захищається і *тасмниця сповіді*. Ніхто не має права вимагати від священнослужителів відомостей, одержаних ними при сповіді віруючих. Проте юридична відповідальність за порушення цих вимог не передбачена.

Згідно зі ст. 8 Закону України «Про державну тасмницю» і Зводом відомостей, що становлять державну тасмницю України, затвердженим наказом Служби безпеки України від 1 березня 2001 р. № 52, певні відомості про особу є *державною тасмницею*. Зокрема, це відомості про окремих осіб: які беруть участь у кримінальному судочинстві і взяті під захист на підставі Закону України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві»; що розшифровують працівників, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, їх близьких родичів, у разі наявності даних про загрозу їх свободі, життю чи здоров'ю, що виникла у зв'язку з виконанням цими працівниками завдань оперативно-розшукової діяльності тощо. Незаконні передача, збирання або розголошення їх тягне відповідальність, встановлену статтями 111, 114, 328, 329, 381 або 422 КК України.

Законами України передбачені конкретні випадки, коли збирання, зберігання, використання та поширення конфіден-

ційної інформації про людину допускається без її згоди. Тією чи іншою мірою вони обумовлені інтересами національної безпеки, економічного добробуту та прав людини.

Так, у кримінальному судочинстві ці питання регулюються КПК України. Зокрема, матеріали кримінальної справи повинні містити всі дані, що всебічно та повно характеризують обвинуваченого як особистість: його ставлення до праці, риси характеру, стан здоров'я, сімейний стан, поведінку в суспільстві і в сім'ї тощо.

Водночас КПК України містить певні гарантії невтручання в особисте та сімейне життя, визначаючи, зокрема, правила, згідно з якими: допускається закритий судовий розгляд з метою запобігання розголошенню відомостей про інтимні сторони життя осіб, які беруть участь у справі; справи про зґвалтування та деякі інші порушуються не інакше як за скаргою потерпілого; під час обшуку або виїмки слідчий повинен вживати заходів для того, щоб не були розголошені виявлені при цьому обставини особистого життя обшукуваного та інших осіб; члени сім'ї та близькі родичі підозрюваного, обвинуваченого та підсудного вправі не давати показання або пояснення у справі; з матеріалами кримінальної справи після закінчення попереднього слідства закон дозволяє знайомити тільки обмежене коло осіб.

Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» (ст. 8) передбачене право підрозділів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, за наявності встановлених у цьому Законі підстав: витребувати, збирати і вивчати документи та дані, що характеризують спосіб життя окремих осіб, підозрюваних у підготовці або вчиненні злочину, джерело та розміри їх доходів тощо. Але негласне проникнення до житла чи до іншого володіння особи, зняття інформації з каналів зв'язку, контроль за листуванням, телефонними розмовами, телеграфною та іншою кореспонденцією, застосування інших технічних засобів одержання інформації проводяться за рішенням суду, прийнятим за поданням керівника відповідного оперативного підрозділу або його заступника. Застосування цих заходів проводиться виключно з метою запобігти злочинів чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншим способом одержати інформацію неможливо.

Ряд підстав, за яких допускається збирання певних відомостей про людину без її згоди, встановлено законами України «Про заходи протидії незаконному обігу наркотич-

них засобів, психотропних речовин і прекурсорів та зловживання ними», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» та іншими.

Певні відомості про людину без її згоди збираються під час притягнення її до адміністративної, цивільно-правової відповідальності, що передбачено відповідними нормами КУпАП, ЦК і ЦПК України, у зв'язку зі здійсненням військового обліку військовозобов'язаних, обліку осіб, які є носіями збудників інфекційних та інших небезпечних для населення захворювань, осіб, звільнених із місць позбавлення волі, паспортного обліку, обліку, який здійснюється в межах дозвільної системи тощо.

Згідно зі ст. 301 ЦК України, обставини особистого життя фізичної особи можуть бути розголошені іншими особами лише за умови, що вони містять ознаки правопорушення, що підтверджено рішенням суду.

Друге право громадян, яке захищає їх від втручання в їхнє особисте і сімейне життя – це **право знайомитися з відомостями про себе** в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях, заперечувати їх правильність, повноту, доречність тощо.

Відповідно до статей 9, 10 Закону України «Про інформацію», громадяни вправі також звертатися до зазначених органів із запитом щодо надання будь-якого офіційного документа, який стосується їх особисто. Органи законодавчої, виконавчої та судової влади України, їх посадові особи зобов'язані надавати запитувачеві відповідну інформацію, якщо вона не є державною або іншою захищеною законом таємницею. Не підлягають обов'язковому наданню особам для ознайомлення за їх інформаційними запитом офіційні документи, які поряд з відомостями про них містять у собі: інформацію, визнану у встановленому порядку державною таємницею; конфіденційну інформацію, тобто відомості, які перебувають у володінні, користуванні або розпорядженні окремих фізичних чи юридичних осіб і поширюються за їх бажанням відповідно до передбачених ними умов (комерційна, банківська таємниця тощо); інформацію, що стосується особистого життя інших громадян; деякі інші види інформації.

Громадянин має **право вимагати у судовому порядку спростування відомостей**, що не відповідають дійсності або викладені неправдиво, які порочать його честь, гідність чи ділову репутацію або завдають шкоди його інтересам,

якщо той, хто поширив такі відомості, не доведе, що вони відповідають дійсності. Це передбачено, зокрема ст. 277 ЦК України і гл. 16 ЦПК України.

Громадянин, відносно якого поширені відомості, що не відповідають дійсності і завдають шкоди їх інтересам, честі, гідності або діловій репутації, поряд із спростуванням таких відомостей, згідно зі статтями 1166–1168 ЦК України, має **право вимагати відшкодування майнової і моральної (немайнової) шкоди, завданої їх поширенням**. За загальним правилом, відомості, що ганьблять людину, повинні спростовуватися у спосіб, найбільш близький до способу їх поширення (шляхом публікації у пресі, повідомлення по радіо, телебаченню, оголошення на сході громадян, заміни документа та ін.). Більш детально порядок спростування певних відомостей регулюється законами України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» і «Про телебачення і радіомовлення».

8.6. Право на недоторканність житла та іншого володіння і право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції

Право на недоторканність житла та іншого володіння гарантується ст. 30 Конституції України і означає право на захист володіння людини від незаконних проникнень до них та будь-яких інших посягань. Вхід у житло може відбутися тільки за згодою тих дієздатних осіб, які у ньому проживають. Це право має особливе значення для кожної людини, оскільки його дотримання є певною гарантією інших прав людини – права на життя, на особисту недоторканність, на захист від втручання в особисте і сімейне життя, на приватну власність тощо.

Відповідно до ст. 379 ЦК України, *житлом* фізичної особи є житловий будинок, квартира, інше приміщення, призначені та придатні для постійного проживання. Інше, крім житла, *володіння особи* – це земельні ділянки, гаражі, погребі, інші будівлі господарського, у тому числі виробничого, призначення, будь-які інші об'єкти, щодо яких людина здійснює право володіння.

Недоторканність житла, на нашу думку, повністю поширюється не тільки на осіб, які мають постійне чи тимчасове житлове приміщення, а й на всіх осіб, де б вони не прожи-

вали. Відтак, мають бути забороненими незаконне проникнення до будь-якого приміщення, в якому тимчасово проживають групи людей (казарми і кубрики військовослужбовців, палати в лікарнях, келії в монастирях, кімнати в дитячих будинках та інтернатах тощо), незаконне проведення у ньому огляду чи обшуку.

Як впливає із ст. 30 Конституції України, проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку допускається, за загальним правилом, лише за вмотивованим рішенням суду. Порухення недоторканності житла чи іншого володіння громадян тягне кримінальну відповідальність за ст. 162 КК України.

Крім того, КК України (ст. 36) прямо вказує на те, що не є перевищенням меж необхідної оборони і не має наслідком кримінальну відповідальність застосування зброї або будь-яких засобів чи предметів для відвернення протиправного насильницького вторгнення у житло чи інше приміщення, незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає.

Як *виняток* із правила про те, що проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку допускається лише за вмотивованим рішенням суду, законом може бути встановлений інший порядок проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду і обшуку. Але Конституція України обмежує його лише *невідкладними випадками*, які можуть бути пов'язані з метою, по-перше, врятування життя людей та майна або, по-друге, безпосереднього переслідування осіб, які підозрюються у вчиненні злочину. Окремі обмеження зазначеного права також можуть встановлюватися в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Чинними законами України «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про міліцію», «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі», «Про Службу безпеки України», «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб», «Про внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України», «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх», «Про державну податкову службу в Україні» визначено перелік відповідних посадових і службових осіб держави, яким надається право проникати до володіння особи із зазначеною вище метою. Це, зокрема, працівники оперативно-розшукових підрозділів, міліції, Служби безпеки

України, військовослужбовці Управління державної охорони України, військовослужбовці внутрішніх військ, посадові особи приймальників-розподільників для неповнолітніх, службові особи державної податкової служби.

Але, крім того, вказані закони надають не передбачене Конституцією України право: входити безперешкодно у будь-який час доби в житлові приміщення осіб, які перебувають під адміністративним наглядом, з метою перевірки – працівникам міліції; входити безперешкодно в жилі, виробничі та інші приміщення, на території і земельні ділянки та оглядати їх виключно при безпосередньому припиненні злочинів, розслідування яких віднесено до компетенції Служби безпеки України, – співробітникам цієї служби; обстежувати житло громадян, якщо воно використовується як юридична адреса суб'єкта підприємницької діяльності або для отримання доходів – службовим особам державної податкової служби; проводити у разі наявності інформації про зберігання неповнолітніми заборонених речей огляд спальних та інших приміщень – посадовим особам приймальників-розподільників для неповнолітніх. Вказані положення мають бути приведені у відповідність до ст. 30 Конституції України.

Не відповідають вказаним конституційним нормам і положення Житлового кодексу (далі – ЖК) України, котрими встановлена можливість виселення громадян в адміністративному порядку з санкції прокурора осіб, які самовільно зайняли жиле приміщення або проживають в будинках, що загрожують обвалом. Таку думку висловив і Пленум Верховного Суду України в пункті 15 постанови від 1 листопада 1996 р. № 9 «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя». Що стосується виселення громадян в судовому порядку, то воно є можливим тільки у випадках, прямо передбачених ЦК і ЖК України, про що вже йшлося вище.

Право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, встановлене у ст. 31 Конституції України, передбачає заборону для будь-кого без згоди людини, яка направляє або одержує листи, спілкується по телефону, телеграфу, факсу або за допомогою інших засобів поштового, електричного та електронного зв'язку, знайомитися з її листуванням чи іншою кореспонденцією, прослуховувати її телефонні розмови тощо, а також розголошувати їх зміст або сам факт листування, теле-

фонної розмови, відправлення чи отримання грошового переказу, телеграми та іншої кореспонденції.

Звичайно, що кожна людина самостійно визначає, чи повинні бути її листування, телефонні розмови тощо таємними – для всіх чи тільки для близьких або, навпаки, для сторонніх осіб.

Згідно зі ст. 36 Закону України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», лист, адресований редакції, може бути використаний у повідомленнях і матеріалах, якщо при цьому не змінюється зміст листа і не порушуються положення цього Закону, тобто особа, яка відправляє листа до редакції друкованого засобу масової інформації, не вправі розраховувати на те, що зміст листа залишиться невідомим всім. Взагалі листи, телеграми тощо є власністю адресата, але якщо кореспонденція стосується особистого життя іншої людини, то на її опублікування потрібна згода останньої, а долучена до кримінальної справи така кореспонденція може бути лише у разі, якщо у ній містяться відомості, що мають значення для правильного вирішення справи.

Не може визнаватися також посяганням на таємницю телефонних розмов використання технічних засобів контролю і прослуховування телефонних та інших переговорів, які застосовуються як заходи забезпечення безпеки певних осіб за їх письмовою заявою або письмовою згодою в порядку, встановленому законами України «Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві» і «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів».

Закон України «Про зв'язок» (ст. 9) встановлює, що зняття інформації з телекомунікаційних мереж заборонене, крім випадків, передбачених законом. Оператори, провайдери телекомунікацій зобов'язані вживати відповідно до законодавства технічних та організаційних заходів із захисту телекомунікаційних мереж, засобів телекомунікацій, інформації з обмеженим доступом про організацію телекомунікаційних мереж та інформації, що передається цими мережами.

Згідно зі ст. 31 Конституції України, будь-які *винятки* із права, що розглядається, повинні відповідати таким умовам:

- а) бути встановлені судом;
- б) суд може встановлювати їх тільки у випадках, передбачених законом;

в) вказані випадки мають бути обумовлені лише метою зндобити злочинів чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи і є законними тільки тоді, коли іншими способами одержати інформацію неможливо. Крім того, це право може бути тимчасово обмежено в умовах воєнного або надзвичайного стану.

За порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передаються засобами зв'язку або через комп'ютер, встановлена кримінальна відповідальність (ст. 163 КК України). Крім того, ст. 359 цього Кодексу передбачає кримінальну відповідальність за незаконне використання спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації.

Водночас, законодавством України передбачена певна (і досить значна) кількість випадків, коли таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції може бути *легально порушена*.

Так, відповідно до ст. 187 КПК України, накладення арешту на кореспонденцію і виїмка її в поштово-телеграфних установах здійснюються у зв'язку з розслідуванням кримінальної справи за поданням слідчого, погодженим з прокурором, та за постановою голови чи заступника голови апеляційного суду.

Згідно із Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» (ст. 8) оперативним підрозділам для виконання завдань оперативно-розшукової діяльності за наявності передбачених цим Законом підстав надається право знімати інформацію з каналів зв'язку, застосовувати інші технічні засоби отримання інформації, контролювати шляхом відбору за окремими ознаками телеграфно-поштові відправлення. Ці заходи проводяться тільки за рішенням суду, прийнятим за поданням керівника відповідного оперативного підрозділу або його заступника.

Глава 9

ПОЛІТИЧНІ ПРАВА ТА СВОБОДИ

9.1. Право на громадянство

Відповідно до ст. 25 Конституції України, *право на громадянство* включає в себе:

- 1) право мати громадянство України;
- 2) право не бути позбавленим громадянства;
- 3) право змінити громадянство;
- 4) право не бути вигнаним за межі України;
- 5) право не бути виданим іншої державі;
- 6) право на піклування та захист своєї держави під час перебування за її межами.

Крім того, згідно зі ст. 33 Конституції України, громадянин України не може бути позбавлений права в будь-який час повернутися в Україну.

Відповідно до ст. 4 Конституції України, в Україні існує єдине громадянство. Підстави набуття і припинення громадянства України визначаються законом.

Основним нормативно-правовим актом, який визначає правовий статус громадян України, є Закон України «Про громадянство України». При його розробці були враховані норми Загальної декларації прав людини, Конвенції, що регулює деякі питання, пов'язані з колізією законів про громадянство, Конвенції про статус апатридів, Конвенції про скорочення безгромадянства, Конвенції про громадянство заміжньої жінки, Європейської конвенції про скорочення випадків багатогромадянства та про військовий обов'язок у випадках багатогромадянства, Конвенції про права дитини та інших з метою приєднання України до тих із них, які відповідають її національним інтересам.

Під *громадянством* розуміється правовий зв'язок між фізичною особою і відповідною державою, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках. Водночас громадянство – це самостійний конституційно-правовий інститут: відносини з приводу громадянства регулюються сукупністю окремих конституційних норм, а також норм спеціальних та інших законів і підзаконних нормативно-правових актів.

Громадянство ґрунтується на певній системі принципів керівних ідей, засад, в яких відображаються сутність і характер громадянства як цілісного правового інституту. Це принципи: єдиного громадянства і запобігання виникненню випадків безгромадянства; неможливості позбавлення громадянина України громадянства України; визнання права громадянина на зміну громадянства; неможливості автоматичного набуття громадянства України іноземцем чи особою без громадянства внаслідок укладення шлюбу з громадянином України; рівності громадян України незалежно від підстав, порядку і моменту набуття ними громадянства України; збереження громадянства України незалежно від місця проживання громадянина України. Перелічені принципи визначені безпосередньо у Законі «Про громадянство України».

Крім того, можна виділити принципи громадянства, які стосуються окремих його підінститутів. Це, скажімо, принципи «права землі» і «права крові», які стосуються положень про набуття і втрату громадянства України, принцип невидачі громадян України іноземній державі.

Відповідно до Закону «Про громадянство України», *громадянами України є:*

1) усі громадяни колишнього СРСР, які на момент проголошення незалежності України (24 серпня 1991 р.) постійно проживали на території України – з 24 серпня 1991 р.;

2) особи, незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних чи інших ознак, які на момент набрання чинності Законом України «Про громадянство України» (13 листопада 1991 р.) проживали в Україні і не були громадянами інших держав – з 13 листопада 1991 р.;

3) особи, які прибули в Україну на постійне проживання після 13 листопада 1991 року і яким у паспорті громадянина колишнього СРСР зразка 1974 р. органами внутрішніх справ України внесено напис «громадянин України», а також діти таких осіб, які прибули разом з батьками в Україну, якщо на момент прибуття в Україну вони не досягли повноліття – з моменту внесення вказаного напису;

4) особи, які набули громадянство України відповідно до законів України та міжнародних договорів України.

Документами, які підтверджують громадянство України, є паспорт громадянина України, свідоцтво про належність

до громадянства України, паспорт громадянина України для виїзду за кордон, тимчасове посвідчення громадянина України, проїзний документ дитини, дипломатичний і службовий паспорти, посвідчення особи моряка, посвідчення члена екіпажу, посвідчення особи на повернення в Україну.

Станом на 5 грудня 2001 року загальна кількість постійного населення України складала 48 млн 241 тис. осіб¹, при цьому кількість громадян України становила 47 млн 950 тис. осіб, громадян інших країн – 168 тис. осіб, у т. ч. Громадян країн СНД – 151 тис. осіб. Осіб без громадянства в Україні налічувалося близько 83 тисяч, а тих, хто не вказав громадянство – 40 тис. осіб.

Згідно із Законом «Про громадянство України», *підставами набуття громадянства України є*: 1) народження; 2) територіальне походження; 3) прийняття до громадянства; 4) поновлення у громадянстві; 5) усиновлення; 6) встановлення над дитиною опіки чи піклування; 7) встановлення над особою, визнаною судом недієздатною, опіки; 8) перебування у громадянстві України одного чи обох батьків дитини; 9) встановлення батьківства; 10) інші підстави, передбачені чинними міжнародними договорами України.

Громадянство України згідно із Законом «Про громадянство України» припиняється: 1) внаслідок виходу з громадянства України; 2) внаслідок втрати громадянства України; 3) за підставами, передбаченими міжнародними договорами України.

Громадянин України, який виїхав на постійне проживання за кордон, може вільно *вийти з громадянства* України за його клопотанням. Датою припинення громадянства України у цих випадках є дата видання відповідного указу Президента України.

Проте, право вийти з громадянства України обмежується певними умовами. По-перше, вихід з громадянства України не допускається, якщо особу в Україні притягнуто як обвинувачену у кримінальній справі, або стосовно неї в Україні є обвинувальний вирок суду, що набрав чинності і підлягає виконанню. По-друге, вихід з громадянства Украї-

¹ За повідомленням Державного комітету статистики України, станом на 1 листопада 2003 р. загальна кількість постійного населення України становила 47 млн 690 тис. осіб, тобто за неповних два роки скоротилась на 551 тис.

ни дозволяється лише тоді, коли особа набула громадянство іншої держави або отримала документ, виданий повноважними органами іншої держави, що набуде її громадянство, якщо вийде з громадянства України.

Специфічні підстави й умови виходу із громадянства України встановлюються законом для дітей.

Громадянство України втрачається, якщо:

1) громадянин України після досягнення ним повноліття добровільно набув громадянство іншої держави;

2) іноземець набув громадянство України і не подав у встановленому порядку документ про припинення іноземного громадянства або декларацію про відмову від нього;

3) іноземець набув громадянство України і скористався правами або виконав обов'язки, які надає чи покладає на нього іноземне громадянство;

4) особа була прийнята до громадянства України внаслідок подання свідомо неправдивих відомостей або фальшивих документів;

5) громадянин України без згоди державних органів України добровільно вступив на військову службу, в службу безпеки, правоохоронні органи, органи юстиції або органи державної влади чи місцевого самоврядування іншої держави.

З метою запобігання випадкам безгромадянства Закон «Про громадянство України» передбачає, що громадянство України не може бути втрачене, якщо внаслідок цього громадянин України стане особою без громадянства. Виняток із цього правила стосується тільки осіб, які були прийняті до громадянства України внаслідок подання свідомо неправдивих відомостей або фальшивих документів.

Положення про те, що *громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі*, відтворюють зобов'язання, прийняті на себе Україною у зв'язку з ратифікацією Протоколу № 4 до Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини і Європейської конвенції про видачу правопорушників та приєднанням до Європейської конвенції про передачу засуджених осіб.

Відповідно до ст. 3 зазначеного Протоколу, жодна людина не може бути вислана з території держави, громадянином якої вона є, шляхом застосування індивідуальних або колективних заходів, а також не може бути позбавлена права в'їзду на територію держави, громадянином якої

вона є. У Законі України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» зазначено, що громадянин України ні за яких підстав не може бути обмежений у праві на в'їзд в Україну.

Конвенція про видачу правопорушників (ст. 6) прямо передбачає, що договірна сторона має право відмовити у видачі своїх громадян. У ст. 2 Закону України «Про ратифікацію Європейської конвенції про видачу правопорушників, 1957 рік, Додаткового протоколу 1975 року та Другого додаткового протоколу 1978 року до Конвенції» прямо зазначено: «Україна не буде видавати іншій державі громадян України. Для цілей цієї Конвенції громадянином України вважається будь-яка особа, котра відповідно до законів України на час прийняття рішення про видачу є громадянином України».

Відповідно до ст. 3 Конвенції про передачу засуджених осіб, особу, засуджену на території однієї сторони, може бути передано на територію іншої сторони для відбування призначеного їй покарання, але тільки за умови, якщо така особа є громадянином держави виконання вироку.

Гарантії забезпечення *права громадян на піклування та захист своєї держави під час перебування за її межами* передбачені нормами багатьох законів України.

Так, згідно із ст. 14 Закону України «Про туризм», держава гарантує захист законних прав та інтересів громадян України, які здійснюють туристичні подорожі за кордон.

Пенсійне забезпечення громадян України, які проживають за її межами, здійснюється відповідно до міжнародних договорів. На сьогодні такі договори укладені з Литовською Республікою, Республікою Грузія, Азербайджанською Республікою, Республікою Білорусь, Республікою Молдова, Естонською Республікою, Королівством Іспанія, Латвійською Республікою та іншими державами.

Окремими нормами деяких законів та інших нормативно-правових актів України визначені конкретні обов'язки дипломатичних та консульських установ для захисту прав громадян України, що перебувають за кордоном.

Так, ст. 287 СК України передбачено, що нагляд за межами України за дотриманням прав дітей, усиновлених іноземними громадянами, здійснюється за дорученням Міністерства закордонних справ України відповідними консульськими установами, в яких діти перебувають на обліку до досягнення ними 18-літнього віку.

Згідно із Законом України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» (ст. 2), дипломатичними представництвами і консульськими установами України за кордоном в разі втрати громадянином України паспорта для виїзду за кордон або іншого документа, що посвідчує особу громадянина України під час перебування за її межами, видається посвідчення особи на повернення в Україну, а також провадиться оформлення паспорта і проїзного документа на дитину громадянам України, які постійно проживають за кордоном.

Законом України «Про нотаріат» (ст. 38) передбачено перелік нотаріальних дій, які надано право вчиняти консульським установам. Це, зокрема: посвідчення угод (договорів, заповітів, доручень та ін.); вжиття заходів до охорони спадкового майна; видання свідоцтва про право на спадщину та на частку в спільному майні подружжя; прийняття на зберігання документів та в депозит грошових сум і цінних паперів тощо.

У ст. 2 Закону України «Про органи реєстрації актів громадянського стану» зазначено, що реєстрація актів громадянського стану громадян України, які проживають за кордоном, провадиться консульськими установами, а у випадках, передбачених чинним законодавством, — дипломатичними представництвами України.

Відповідно до Консульського статуту України, консул зобов'язаний: приймати звернення громадян України; інформувати громадян України, які тимчасово перебувають у його консульському окрузі, про законодавство держави перебування, а також про місцеві звичаї; у певних випадках представляти в установах держави перебування громадян України; вживати заходів для охорони майна, що залишилося після смерті громадянина України; стежити, щоб відносно громадянина України, взятого під варту (заарештованого) чи затриманого за підозрою у вчиненні злочину, чи підданого іншим заходам, які обмежують свободу громадянина України, або такого, що відбуває покарання у виді позбавлення волі, а так само підданого іншим заходам судового або адміністративного впливу, було дотримано законодавства держави перебування і міжнародних договорів; відвідувати громадян України, які перебувають під арештом, затримані чи позбавлені волі в іншій формі або відбувають покарання, стежити, щоб таких громадян тримали в умовах, які від-

повідують вимогам гігієни і санітарії, і щоб вони не зазнавали жорстокого і принижуючого людську гідність поводження тощо.

9.2. Права людей, які належать до іноземців або не мають громадянства

Відповідно до ст. 26 Конституції України, «іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України,— за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України». У цьому положенні відображено той факт, що в Україні провідним щодо іноземців є національний режим, що однак не виключає застосування окремих елементів режиму найбільшого сприяння, спеціального (преференційного, пільгового) режиму та режиму взаємності, про що мова буде далі.

Спеціальним правом, яке, відповідно до Конституції України (ст. 26), надається тільки іноземцям та особам без громадянства — це право на отримання притулку у порядку, встановленому законом.

Відповідно до Закону «Про громадянство України», *іноземцем* визнається особа, яка не перебуває у громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави чи держав, а *особою без громадянства* — особа, яку жодна з держав відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином.

Правовий статус іноземця у будь-якій країні складається із правового статусу громадянина своєї держави і правового статусу власне іноземця. У особи без громадянства цей статус один, і визначається він лише державою перебування. Іноземець, який перебуває в Україні, зберігає правовий зв'язок зі своєю державою, підкоряється її законам і користується її захистом. Водночас іноземець і особа без громадянства підпадають під дію суверенної влади держави перебування і перебувають під її юрисдикцією.¹

Згідно зі ст. 26 Конституції України, правами і свободами, наданими нею, в Україні користуються тільки ті іно-

¹ Ковалишин І. Правовий статус біженців в Україні як вид правового статусу іноземців // Право України.— 2001.— № 2.— С. 38.

земці, які перебувають в Україні на законних підставах. У зв'язку з цим виникає питання: якими правами і свободами користуються іноземці, які перебувають в Україні не на законних підставах? На нашу думку, вони за жодних підстав не можуть бути позбавлені тих прав і свобод, які належать кожній людині (природних прав).

Закон України «Про правовий статус іноземців» передбачає такі *підстави перебування іноземців в Україні*: 1) імміграція в Україну на постійне проживання; 2) імміграція в Україну для працевлаштування на визначений термін; 3) тимчасове перебування на території України, у тому числі транзитний проїзд; 4) надання іноземцям притулку; 5) набуття іноземцями статусу біженця, – а також визначає випадки, за яких в'їзд в Україну іноземцю не дозволяється (в інтересах забезпечення безпеки України, охорони громадського порядку, охорони здоров'я, захисту прав і законних інтересів громадян України та інших осіб, які проживають в Україні, та ін.).

Вказаний Закон також передбачає, що іноземець може отримати дозвіл на імміграцію, іммігрувати на постійне проживання та отримати посвідку на постійне проживання, якщо він: а) має в Україні законне джерело існування; б) перебуває у близьких родинних відносинах (батько, мати, діти, брат, сестра, подружжя, дід, баба, онуки) з громадянами України; в) перебуває на утриманні громадянина України; г) має на своєму утриманні громадянина України; д) в інших передбачених законами України випадках.

Аналіз відповідних положень Конституції України та Закону України «Про правовий статус іноземців» показує, що *іноземці не обмежуються в праві*: займатися інвестиційною та підприємницькою діяльністю (якщо інше не впливає із законів України); на приватну власність; на відпочинок; на соціальний захист (як правило, відповідно до міжнародних договорів України); на користування досягненнями культури; на свободу совісті; на свободу і особисту недоторканність, недоторканність житла, захист від втручання в особисте і сімейне життя, таємницю листування, телефонних розмов і телеграфних повідомлень; на повагу до гідності; на звернення до суду та, якщо інше не передбачено міжнародними договорами, до інших державних органів для захисту їх майнових та немайнових прав.

Законами України встановлені також *особливості здійснення іноземцями та особами без громадянства права на*

свободу пересування, вільний вибір місця проживання, права вільно залишати територію України. Відповідно до Закону «Про правовий статус іноземців», іноземці можуть пересуватися на території України і обирати місце проживання в ній тільки в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України.

Як впливає із Конституції і законів України «Про правовий статус іноземців», «Про об'єднання громадян», «Про державну службу», «Про загальний військовий обов'язок та військову службу», «Про адвокатуру», «Про аудиторську діяльність», «Про нотаріат», «Про приватизацію державного майна», «Про власність», «Про селянське (фермерське) господарство», Земельного кодексу України, *іноземці не мають права*: бути засновниками і членами політичних партій. Проте можуть бути засновниками і членами громадських організацій; обирати і бути обраними до органів державної влади та самоврядування, а також брати участь у референдумах; бути державними службовцями, у тому числі військовослужбовцями; бути адвокатами, аудиторами і нотаріусами; отримати частку державного майна за приватизаційні папери; вести селянське (фермерське) господарство; одержувати у власність земельні ділянки.

На відміну від громадянина України, іноземця (особу без громадянства), відповідно до закону, може бути видворено за межі України, якщо: а) його дії суперечать інтересам забезпечення безпеки України або охорони громадського порядку; б) це є необхідним для охорони здоров'я, захисту прав і законних інтересів громадян України; в) він грубо порушив законодавство про правовий статус іноземців.

Щодо окремих прав іноземців у законодавстві України встановлені деякі *обмеження*, наприклад: а) іноземці-священнослужителі, релігійні проповідники, наставники та інші можуть займатися проповіданням релігійних віровчень чи іншою канонічною діяльністю лише в тих релігійних організаціях, за запрошенням яких прибули, і за офіційним погодженням з державним органом, який здійснив реєстрацію статуту (положення) відповідної релігійної організації (Закон «Про свободу совісті та релігійні організації»); б) іноземці, які іммігрували в Україну для працевлаштування на визначений термін, можуть займатися трудовою діяльністю тільки на підставі дозволу на працевлаштування (Закон «Про правовий статус іноземців»); в) іноземцям та

особам без громадянства, які прибувають в Україну на строк понад три місяці, віза на в'їзд в Україну видається, як правило, за умови пред'явлення ними документа про відсутність у них ВІЛ-інфекції (Закон «Про запобігання захворюванню на синдром набутого імунodefіциту (СНІД) та соціальний захист населення»); г) в'їзд на територію України іноземців з країн, де зареєстровано особливо небезпечні хвороби, дозволяється лише за наявності документів, передбачених міжнародними угодами і санітарним законодавством України (Закон «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення»).

КК України містить два склади злочинів, суб'єктами яких можуть бути тільки іноземці або особи без громадянства. Це шпигунство (ст. 114) і незаконні дослідження, розвідування, розробка природних багатств та інші роботи на континентальному шельфі України (ч. 2 ст. 244).

9.3. Свобода пересування і право на вільний вибір місця проживання

Свобода пересування і право на вибір місця перебування вперше було передбачене статтями 13 і 14 Загальної декларації прав людини, згідно з якими кожна людина має право на свободу пересування і обрання собі місця проживання в межах кордонів кожної держави, право залишати будь-яку країну, включаючи також її власну, і повертатися до своєї країни, право шукати притулок від переслідувань (за винятком таких, які викликані вчиненням неполітичного злочину або діяннями, що суперечать цілям і принципам ООН) в інших країнах і користуватися цим притулком. Відповідно до ст. 3 Протоколу № 4 до Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини, жодна людина не може бути позбавлена права в'їзду на територію держави, громадянином якої вона є.

Згідно зі ст. 33 Конституцією України, *свобода пересування і право на вільний вибір місця перебування* належать кожній людині, яка на законних підставах перебуває на території України, і включають в себе:

- 1) свободу пересування територією України;
- 2) право на вільний вибір постійного чи тимчасового місця проживання на території України;
- 3) право вільно залишати територію України;

4) право громадянина України в будь-який час повернутися в Україну.

Перші три складові права на вибір місця перебування можуть бути обмежені законом (але не підзаконним актом). Четверта будь-яким обмеженням не підлягає.

Але два таких обмеження у законодавстві України існують і відповідність їх Конституції України нами ставиться під сумнів. По-перше, згідно зі ст. 29 Закону України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», в'їзд на територію України громадян України з країн (місцевостей), де зареєстровано особливо небезпечні інфекційні хвороби, дозволяється тільки за наявності документів, передбачених міжнародними угодами і санітарним законодавством України. По-друге, відповідно до ст. 331 КК України і ст. 204-1 КупАП, громадяни України підлягають притягненню до кримінальної або адміністративної відповідальності у випадках незаконного перетинання державного кордону України не тільки при вибутті із України, а й при прибутті до неї (за винятком прибуття в Україну без встановленого документа її громадян, які стали жертвами злочинів, пов'язаних з торгівлею людьми). Отже, громадянин України, який був жертвою інших злочинів, не пов'язаних з торгівлею людьми, та/або через певні причини повертається в Україну шляхом перетинання кордону поза пунктами пропуску, хоча і не позбавляється права повернутися в Україну, але використання ним цього права обумовлюється попереднім притягненням до кримінальної чи адміністративної відповідальності.

Що стосується інших існуючих *обмежень* свободи пересування і права на вільний вибір місця перебування, то, відповідно до Протоколу № 4 до Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини, здійснення права на вільне пересування, свободу місця проживання в межах території будь-якої держави і право залишати будь-яку країну, включаючи свою власну, не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, які запроваджуються згідно із законом і є необхідними в демократичному суспільстві, а саме: в інтересах національної або громадської безпеки; з метою підтримання громадського порядку або запобігання злочинам; для захисту здоров'я чи моралі; з метою захисту прав і свобод інших людей.

Чинне законодавство України передбачає значну кількість обмежень розглядуваного права.

Так, у ст. 313 ЦК України вказано, що законом можуть бути встановлені особливі правила доступу на окремі території, якщо цього потребують інтереси державної безпеки, охорони громадського порядку, життя та здоров'я людей. Відповідно до ст. 23 Закону України «Про державний кордон України», у прикордонній смузі встановлюється прикордонний режим, який регламентує правила в'їзду, тимчасового перебування, проживання, пересування громадян України та інших осіб. Дозвіл на в'їзд, тимчасове перебування, проживання, а також пропуск у прикордонну смугу та в прикордонні райони, що контролюються, дає і здійснює Державна прикордонна служба України разом з органами внутрішніх справ. Забороняється пересування берегом і на льоду прикордонних річок, озер та інших водойм поза встановленими для цього шляхами, стежками або з порушенням правил пересування.

Згідно із законодавством України, визначається також порядок перебування і пересування всіх осіб у межах території прикордонних залізничних і автомобільних станцій, морських і річкових портів, аеропортів і аеродромів, відкритих для міжнародного сполучення.

Відповідно до ст. 9 Закону України «Про адміністративний нагляд за особами, звільненими з місць позбавлення волі», особи, щодо яких встановлено адміністративний нагляд, зобов'язані прибути в обране ними місце проживання і зареєструватися в органі внутрішніх справ, повідомляти працівників міліції, які здійснюють адміністративний нагляд, про зміну місця проживання, а також про виїзд за межі району (міста) у службових справах. За постановою начальника органу внутрішніх справ, до них можуть частково або у повному обсязі застосовуватися такі обмеження, як заборона перебування у визначених місцях району (міста), заборона виїзду чи обмеження часу виїзду в особистих справах за межі району (міста) та деякі інші.

Законом України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» (ст. 4 та ін.), передбачене обов'язкове відселення населення, яке проживає у відповідній зоні.

Статті 106, 148 КПК України передбачають обмеження права підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного на вибір місця перебування, яке полягає у відібранні письмового зобов'язання не відлучатися з місця постійного проживання (місця постійного перебування) без дозволу слідчого (прокурора, суду), або у затриманні підозрюваного

чи взятті під варту (арешті) підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного.

Обмежується це право і у зв'язку з виконанням громадянами України військового обов'язку, у тому числі у зв'язку з необхідністю дотримання ними правил військового обліку, проходженням військової, а також альтернативної (невійськової) служби, що передбачено законами України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» і «Про альтернативну (невійськову) службу». Відповідно до ст. 17 Закону України «Про Збройні Сили України» військовослужбовці і працівники Збройних Сил України, можуть бути обмежені у свободі пересування, вільному виборі місця проживання відповідно до закону.

Певні обмеження свободи пересування і права на вільний вибір місця проживання можуть бути застосовані в умовах воєнного або надзвичайного стану, що передбачено відповідними законами України.

Право громадян України вільно залишати територію України і будь-які винятки із нього детально регламентуються Законом «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України». Але громадяни України мають можливість виїхати за кордон тільки на підставі документа, що посвідчує їх особу (паспорта громадянина України для виїзду за кордон, проїзного документа дитини, дипломатичного чи службового паспорта тощо).

Громадянинові України, як зазначено у ст. 6 Закону України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України», може бути тимчасово відмовлено у видачі паспорта, а громадянинові України, який має паспорт, – у виїзді за кордон у випадках, якщо: він обізнаний з відомостями, які становлять державну таємницю; він ухиляється від виконання зобов'язань, покладених на нього судовим рішенням; проти нього порушено кримінальну справу; він свідомо сповістив про себе неправдиві відомості; він підлягає призову на строкову військову службу та в деяких інших випадках. Усі ці обмеження мають тимчасовий характер, але вони можуть мати різну тривалість.

Порушення Закону щодо підстав для обмежень у праві виїзду громадян України за кордон може бути оскаржено громадянином до суду за місцем проживання. Прийняте судом рішення негайно виконується відповідним підрозділом паспортної служби. Однак відмова у виїзді за кордон у зв'язку з порушенням щодо особи кримінальної справи, її

засудженням за вчинення злочину, ухиленням від виконання зобов'язань, покладених на особу судовим рішенням, перебуванням її під адміністративним наглядом оскаржено не підлягає.

9.4. Права біженців

Відповідно до ст. 14 Загальної декларації прав людини, кожна людина має право шукати притулок від переслідувань в інших країнах і користуватися цим притулком. Це право не може бути застосоване у випадку переслідування, яке насправді викликане вчиненням неполітичного злочину або діянням, що суперечить цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй.

На підставі даної норми резолюцією Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1967 р. була прийнята Декларація про територіальний притулок. Згідно з нею на право користуватися притулком не може посылатися особа, щодо якої існують серйозні підстави вважати, що вона вчинила злочин проти миру, військовий злочин або злочин проти людства. Щодо інших осіб не повинні застосовуватися такі заходи, як відмова від дозволу перетинання кордону, а якщо вони вже перейшли кордон – вислання або примусове повернення до будь-якої країни, де такі особи можуть бути піддані переслідуванню.

Конституція України (ст. 26) містить положення, згідно з яким іноземцям та особам без громадянства може бути надано притулок у порядку, встановленому законом. Але такого закону в Україні ще не прийнято. Згідно з пунктом 26 ст. 106 Конституції України, рішення про надання притулку в Україні приймає Президент України. При цьому щодо кожної окремої особи таке рішення приймається персонально. Словосполучення «може бути надано» не слід розглядати як диспозитивне чи колізійне. Оскільки в Україні визнається і діє принцип верховенства права (ст. 8 Конституції України), праву людини на притулок чітко кореспондує обов'язок держави надати такий притулок, що є гарантією неповернення людини в обстановку, за якою обмежуються її права та свободи, і є основою міжнародних стандартів системи захисту біженців. Вказане словосполучення сформульоване саме таким чином лише для того, щоб підкреслити той факт, що розглядуване право не є аб-

солютним і має свої винятки, зокрема ті, що пов'язані із вчиненням особою неполітичного злочину або діяння, що суперечить цілям і принципам ООН.

Відповідно до ст. 331 КК України і ст. 204-1 КУпАП, які передбачають кримінальну та адміністративну відповідальність за незаконне перетинання державного кордону України, чинність цих статей не поширюється на випадки прибуття в Україну іноземців чи осіб без громадянства для використання права притулку відповідно до Конституції України, а також з метою набуття статусу біженця, навіть у тих випадках, коли згодом з'ясується, що права отримати притулок або набути статусу біженця ці особи не мають.

Фактичний притулок іноземцям та особам без громадянства в Україні надається також відповідно до Закону України «Про біженців».

Під **біженцем** у цьому Законі (ст. 1) розуміється особа, яка не є громадянином України і внаслідок цілком обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань, перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань.

Згідно зі ст. 3 Закону, біженець не може бути висланий або примусово повернутий до країн, де: його життю або свободі загрожує небезпека через його расу, віросповідання (релігію), національність, громадянство (підданство), належність до певної соціальної групи або політичні переконання; він може зазнати катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, або з якої він може бути висланий або примусово повернутий до країн, де його життю або свободі загрожує небезпека через його расу, релігію, національність, громадянство (підданство), належність до певної соціальної групи або політичні переконання. Проте дія цієї статті не поширюється на біженця, засудженого в Україні за вчинення тяжкого злочину.

Особи, які мають намір набути статус біженця, повинні звернутися до відповідного органу міграційної служби України із заявою про надання їм статусу біженця.

Статтею 10 Закону «Про біженців» визначено перелік осіб, яким не надається статус біженця. Зокрема, це особа, яка: вчинила злочин проти миру, воєнний злочин або злочин проти людства і людяності, як їх визначено у міжнародному праві; вчинила тяжкий злочин неполітичного характеру за межами України до прибуття в Україну з метою набуття статусу біженця, якщо таке діяння віднесено КК України до тяжких злочинів; винна у вчиненні дій, що суперечать меті та принципам Організації Об'єднаних Націй.

Відповідно до ст. 18 Закону особа, стосовно якої прийнято рішення про оформлення документів для вирішення питання щодо надання статусу біженця, *має право* на: тимчасове працевлаштування, навчання, медичну допомогу у порядку, встановленому законодавством України; проживання у родичів, у готелі, піднайом житлового приміщення або користування житлом, наданим у пункті тимчасового розміщення біженців; правову допомогу.

Крім прав, які гарантуються в Україні кожній людині, *особа, якій надано статус біженця, має рівні з громадянами України права* на пересування, вільний вибір місця проживання, вільне залишення території України, за винятком обмежень, які встановлюються законом, працю, підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом, охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування; відпочинок; освіту, свободу світогляду і віросповідання, направлення індивідуальних чи колективних письмових звернень або особисте звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб цих органів, володіння, користування і розпорядження своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності; оскарження до суду рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, звернення за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; правову допомогу; відповідні права у шлюбних та сімейних відносинах; право на одержання грошової допомоги, пенсії та інших видів соціального забезпечення в порядку, встановленому законодавством України, та користування житлом, наданим у місці проживання.

9.5. Право на участь в управлінні державними справами

Відповідно до ст. 21 Загальної декларації прав людини, воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля має виявлятися у періодичних і нефальсифікованих виборах, які необхідно проводити за умови загального і рівного виборчого права шляхом таємного голосування або через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування.

У ст. 5 Конституції України зазначено, що Україна є республікою. Відтак, носієм суверенітету й єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної (законодавчої, виконавчої і судової) влади та органи місцевого самоврядування. Ніхто не може узурпувати державну владу.

Влада народу здійснюється передусім шляхом видання законів, які є виразом загальної волі. Тому всі громадяни мають право брати участь у створенні законів особисто або через своїх представників.

Як впливає із ст. 38 Конституції України, *змістом права громадян на участь в управлінні державними справами* є, зокрема:

1) право брати участь у всеукраїнському та місцевих референдумах;

2) право вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

3) право рівного доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування.

Кожне з цих прав є самостійним і має свої особливості.

Своє право на безпосереднє здійснення влади громадяни України можуть реалізувати переважно під час виборів та референдумів.

Згідно із Законом України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми», *референдум* є способом прийняття громадянами України шляхом голосування законів України, інших рішень з важливих питань загальнодержавного і місцевого значення. Ст. 70 Конституції України обмежує у праві брати участь у референдумі лише громадян України, які не досягли вісімнадцятирічного віку або визнані судом недієздатними.

Ст. 71 Конституції України встановлено, що *вибори* до органів державної влади та органів місцевого самовряду-

вання є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Виборцям гарантується вільне волевиявлення. Порядок проведення виборів в Україні регулюється розділом III Конституції України, а також Законами України «Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів», «Про вибори народних депутатів України», «Про вибори Президента України».

Загальність виборів, відповідно до ст. 70 Конституції України, означає, що обмеження щодо виборчого права стосуються лише тих громадян, які не досягли вісімнадцяти років або визнані судом недієздатними. Усі інші громадяни України мають *активне виборче право* (право обирати). Наявність активного виборчого права означає не тільки право голосу (юридичну можливість обирати), а й право висувати кандидатів на виборні посади, бути їх довіреною особою, агітувати за них тощо.

Пасивне виборче право (право бути обраним) означає також право висувати свою кандидатуру на виборну посаду і право бути висуненим, право бути зареєстрованим як кандидат на таку посаду й організувати зустрічі з виборцями та іншим чином проводити виборчу кампанію. Як правило, це право може бути обмежене віковим цензом, цензом осілості і мовним цензом. Наприклад, при виборах Президента України пасивне виборче право мають громадяни України не молодші 35 років, які проживають на території України не менше десяти (в тому числі п'яти останніх) років і володіють державною мовою.

Інколи пасивне виборче право обмежується й іншими умовами. Так, народними депутатами України не можуть бути обрані громадяни України, які мають судимість за вчинення умисного злочину, що не погашена і не знята в установленому законом порядку (ст. 76 Конституції України). Не можуть балотуватися в депутати або на виборні посади в державні органи особи, які вчинили корупційні діяння, передбачені Законом України «Про боротьбу з корупцією».

Таким чином, вибори в Україні є загальними, а також: рівними (громадяни беруть участь у виборах на рівних засадах; кожний виборець має один голос); прямими (Президент України і депутати обираються безпосередньо виборцями); таємними (контроль за волевиявленням виборців не допускається).

Конституційний Суд України у своєму рішенні у справі про сумісництво посад народного депутата України і місь-

кого голови від 6 липня 1999 р. дійшов висновку, що положення частини першої статті 38 Конституції України, за яким громадяни мають право «вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування», в контексті положень частини другої статті 78 Конституції України треба розуміти так, що громадянина України надано право вільно бути обраним до будь-якого органу державної влади, зокрема до Верховної Ради України, до органу місцевого самоврядування – сільської, селищної, міської, районної, обласної ради, а також бути обраним сільським, селищним, міським головою, але реалізувати набутий представницький мандат громадянин може тільки в одному з цих органів чи на посаді сільського, селищного, міського голови.

Відповідно до статей 140–145 Конституції України, однією з форм участі громадян в управлінні державними справами є *місьцеве самоврядування* – форма «локальної» демократії, яка передбачає право територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України. Місьцеве самоврядування є одним з ефективних засобів обмеження центральної влади в інтересах окремого регіону, міста чи місцевості, кожен із представників яких, звичайно, усвідомлює себе не тільки як людину і жителя планети Земля, не тільки як громадянина України, а передусім як жителя певного міста, селища, села. Тому місцеві інтереси для нього можуть бути значно важливішими.

Місьцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому законом, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування – сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи. Органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст, є районні та обласні ради.

Більш детально система та гарантії місцевого самоврядування в Україні, засади організації та діяльності, правового статусу і відповідальності органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб визначені у Законі України «Про місьцеве самоврядування в Україні».

Перешкоджання здійсненню виборчого права або участі у референдумі, деякі інші діяння, які порушують право громадян на участь в управлінні державними справами, ви-

чиються вчиненнями. Відповідальність за їх вчинення передбачена статтями 157–160 КК.

Порядок *доступу громадян України до державної служби, служби в органах місцевого самоврядування* та її проходження регулюється Законами України «Про державну службу», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про службу в органах місцевого самоврядування» та деякими іншими актами законодавства.

Відповідно до законів України «Про державну службу» і «Про службу в органах місцевого самоврядування», право на державну службу і на службу в органах місцевого самоврядування мають громадяни України незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної приналежності, статі, політичних поглядів, релігійних переконань, місця проживання, які одержали відповідну освіту і професійну підготовку та пройшли у встановленому порядку конкурсний відбір (або за іншою процедурою, передбаченою законодавством України).

Слід зазначити, що в Конституції України не міститься спеціальних положень щодо *обмеження* права громадян на рівний доступ до державної служби і до служби в органах місцевого самоврядування. Лише ст. 64 Конституції України допускає можливість тимчасового обмеження цього права в умовах воєнного або надзвичайного стану. Отже, тут діють загальні обмеження. Закони України «Про державну службу» і «Про службу в органах місцевого самоврядування» встановлюють обмеження щодо прийняття на державну службу, що стосуються осіб, які: визнані у встановленому порядку недієздатними; мають судимість, що є несумісною із зайняттям посади; у разі прийняття на службу будуть безпосередньо підпорядковані або підлеглі особам, які є їхніми близькими родичами. Перелік винятків не є вичерпним. Крім того, Законом України «Про боротьбу з корупцією» передбачена заборона займати посади в державних органах та їх апараті протягом трьох років від дня звільнення осіб, які вчинили корупційні діяння.

Відповідно до ст. 124 Конституції України, громадяни України також мають право брати *участь у здійсненні правосуддя*. Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних. Більш детально це право регламентується законодавством України про судоустрій і кримінально-процесуальним законодавством.

9.6. Свобода асоціації

Як зазначено у ст. 11 Конвенції про захист прав і основних свобод людини, «кожен має право на свободу мирних зібрань та на свободу об'єднання з іншими, включаючи право створювати профспілки і вступати до них для захисту своїх інтересів.

Здійснення цих прав не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, які встановлені законом в інтересах національної або громадської безпеки, для охорони порядку або запобігання злочинам, для охорони здоров'я або моралі чи з метою захисту прав і свобод інших осіб і є необхідними в демократичному суспільстві. Ця стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень на здійснення цих прав особами, що входять до складу збройних сил, поліції або органів державного управління».

Згідно зі ст. 36 Конституції України, громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів; ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян чи обмежений у правах за належність чи неналежність до політичних партій або громадських організацій.

Свободу політичної діяльності, крім того, гарантує і ст. 15 Конституції України. Без такої свободи неможливо додержуватися закладеного в цій же статті принципу, згідно з яким «суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності. Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова».

Свобода асоціації, – а саме таку назву має право на об'єднання громадян в міжнародному законодавстві, – означає право на об'єднання громадян для спільних дій і досягнення спільної мети на умовах дотримання певних правил поведінки (корпоративних норм). Таке об'єднання є необхідним для людини, коли вона сама не у змоззі вчинювати вказані дії або досягти бажаної мети.

Основним актом законодавства, який регулює питання створення і діяльності формальних об'єднань громадян, визначає їхні права, встановлює порядок нагляду та контролю за їхньою діяльністю тощо, є Закон України «Про об'єднання громадян».

Згідно з ним об'єднання громадян, незалежно від назви (рух, конгрес, асоціація, фонд, спілка тощо), можуть бути двох основних видів: 1) *політична партія* – об'єднання громадян-прихильників певної загальнонаціональної програми суспільного розвитку, які мають головною метою участь у виробленні державної політики, формуванні органів влади, місцевого та регіонального самоврядування і представництво в їх складі; 2) *громадська організація* – об'єднання громадян для задоволення та захисту своїх законних соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших інтересів.

Крім вказаного Закону, порядок створення та діяльності деяких специфічних об'єднань громадян: політичних партій; релігійних організацій; кооперативних організацій; кредитних спілок; об'єднань, що мають основною метою одержання прибутків; комерційних фондів; органів місцевого і регіонального самоврядування (в тому числі рад і комітетів мікрорайонів, будинкових, вуличних, квартальних, сільських, селищних комітетів); об'єднань співвласників багатоквартирних будинків; органів громадської самодіяльності; творчих спілок, дитячих, молодіжних організацій, а так само профспілок, – визначається іншими актами законодавства.

Для вирішення своїх завдань зареєстровані об'єднання громадян користуються *правом*: виступати учасником цивільно-правових відносин, набувати майнові і немайнові права; представляти і захищати свої законні інтереси та законні інтереси своїх членів у державних та громадських органах; брати участь у політичній діяльності, проводити масові заходи (збори, мітинги тощо); ідейно, організаційно та матеріально підтримувати інші об'єднання громадян; створювати установи та організації; одержувати від органів державної влади і місцевого самоврядування інформацію, необхідну для реалізації своїх цілей і завдань та вносити їм свої пропозиції; поширювати інформацію і пропагувати свої ідеї та цілі; засновувати засоби масової інформації.

Крім того, політичні партії мають право брати участь у виробленні державної політики, у формуванні органів влади, право доступу під час виборчої кампанії до державних засобів масової інформації тощо. Детальніше права політичних партій визначені в Законі України «Про політичні партії в Україні». Громадські організації мають право засновувати підприємства, необхідні для виконання статут-

них цілей. Більш широкі права для окремих видів об'єднань можуть бути встановлені іншими законами України. Так, це характерно, скажімо, для громадських організацій споживачів, для профспілок, права яких передбачені, відповідно, законами України «Про захист прав споживачів», «Про професійні спілки».

Про обмеження права на свободу асоціацій йдеться безпосередньо у ст. 36 Конституції України, відповідно до якої такі обмеження можуть бути встановлені, по-перше, тільки законом, і, по-друге, лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Крім того, у ст. 37 Конституції України уточнюється, що «утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються. Політичні партії та громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань. Не допускається створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах і організаціях».

Проте у цій же статті Основного Закону зазначається, що заборона діяльності об'єднань громадян здійснюється лише в судовому порядку.

Перешкоджання законній діяльності політичних партій, професійних спілок, громадських організацій тягне кримінальну відповідальність згідно зі ст. 170 КК України. Крім того, ст. 161 КК України передбачає кримінальну відповідальність за такі дії, як пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознакою політичних переконань чи за іншими ознаками.

Свобода асоціації передбачає свободу як формального, так і неформального об'єднання. Адже ні статті 36–37 Конституції України, ні ст. 11 Європейської конвенції з прав людини, ні інші нормативні положення, які визначають об-

сяг і зміст цієї свободи, не обмежують її шляхом висунення вимоги про попередню реєстрацію. Вони і не можуть висувати таку вимогу. По-перше, діяльність незареєстрованого об'єднання сама по собі не створює загрози ні інтересам національної або громадської безпеки, ні інтересам запобігання заворушенням і злочинам, ні інтересам захисту здоров'я або моралі чи захисту прав і свобод інших людей. По-друге, вимога щодо обов'язкової реєстрації об'єднання як умови його законної діяльності рівнозначна вимозі обов'язкової реєстрації як умови здійснення будь-якого іншого права людини і громадянина. По-третє, у ст. 11 Європейської конвенції з прав людини свобода асоціації і свобода мирних зборів розглядаються як права, на які повинні поширюватися однакові обмеження. Водночас, ст. 39 Конституції України вимагає реєстрації в органах виконавчої влади або органах місцевого самоврядування, а лише сповіщення їх про намір провести мирні збори.

Згідно ж із Законом України «Про об'єднання громадян», їхня легалізація (офіційне визнання) є обов'язковою і здійснюється шляхом їх реєстрації або повідомлення про заснування. При цьому за реєстрацію стягується збір, розмір якого є вельми значним.

Законом України «Про об'єднання громадян» передбачено, що не підлягають легалізації об'єднання громадян і забороняється у судовому порядку діяльність легалізованих об'єднань якщо: а) їх метою є пропаганда фашизму та неофашизму або створення незаконних воєнізованих формувань; б) їх керівні органи чи структурні осередки розташовані за межами України; в) вони є структурними осередками політичних партій в органах виконавчої та судової влади, у Збройних Силах та Державній прикордонній службі України, на державних підприємствах, в установах і організаціях, державних навчальних закладах.

Згідно зі ст. 36 Конституції України, членами політичних партій можуть бути лише громадяни України. Обмеження щодо членства у політичних партіях встановлюються виключно Конституцією і законами України.

Закон України «Про політичні партії в Україні» встановлює, що членом політичної партії може бути тільки громадянин України, який, відповідно до Конституції України, має право голосу на виборах. Громадянин України може перебувати одночасно лише в одній політичній партії. Членами політичних партій не можуть бути: 1) судді; 2) пра-

цівники прокуратури; 3) працівники органів внутрішніх справ; 4) співробітники Служби безпеки України; 5) військовослужбовці. Відповідно до Закону України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини», членом політичної партії не може бути також Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

Ці положення у цілому відповідають змісту ст. 11 Європейської конвенції з прав людини, у якій зазначено, що «ця стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень на здійснення цих прав особами, що входять до складу збройних сил, поліції або державної адміністрації». Проте загалом позапартійності органів державної виконавчої влади в Україні не існує.

9.7. Свобода зборів, мітингів, походів і демонстрацій

Ст. 39 Конституції України надає громадянам «право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування».

Норми приблизно такого ж змісту існують і в актах міжнародного законодавства.

Збори, мітинги, походи і демонстрації громадян є формами безпосередньої демократії. Вони можуть проводитися з *метою*: прилюдного обговорення та вираження свого ставлення до дій чи бездіяльності органів державної влади і місцевого самоврядування; подій у соціально-політичному, економічному житті держави, суспільстві та світі в цілому; привернення уваги до вирішення нагальних соціально-політичних, економічних та інших проблем держави, суспільства, місцевої територіальної громади; прилюдного протесту проти рішень, заходів, здійснюваних державою, місцевими органами самоврядування, проти окремих подій життя держави чи світу в цілому або навпаки – їх підтримки.

Під *зборами і мітингом* слід розуміти організоване, мирне, масове зібрання громадян в одному місці із зазначеною метою. *Похід* – це організований, довготривалий, з перервами для проведення мітингів, пікетувань, проїзду чи відпочинку, мирний масовий рух громадян за певним маршрутом, а *демонстрація* – організоване, мирне масове прохо-

дження громадян тротуаром чи проїжджою частиною вулиці (дороги), бульвару, проспекту, площі.

Крім названих заходів, можуть також проводитися *пикетування* – прилюдне виявлення громадянами своїх соціально-політичних, економічних та інших інтересів, яке відбувається біля адміністративних будинків законодавчих, виконавчих, судових, правоохоронних органів, органів місцевого самоврядування тощо, або *інші мирні акції* протестного (голодування, наметове містечко тощо) або непротестного характеру (велопробіг, виставка, конференція, фестиваль тощо) з метою привернення уваги органів державної влади, місцевого самоврядування, громадськості до вирішення певних проблем, які становлять приватно-індивідуальний, колективний, суспільний чи державний інтерес.

Відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», вирішення питань про проведення зборів, мітингів, маніфестацій і демонстрацій, інших масових заходів, а також здійснення контролю за забезпеченням при їх проведенні громадського порядку покладається на виконавчі органи сільських, селищних, міських рад.

Сам порядок здійснення права на свободу мітингів та інших масових заходів спеціальним законом України поки що не регулюється.

Конституційний Суд України у своєму рішенні у справі щодо завчасного сповіщення про мирні зібрання від 19 квітня 2001 р., зазначив, що, «згідно з частиною третьою статті 8 Конституції України норми Конституції України, є нормами прямої дії. Вони застосовуються безпосередньо незалежно від того, чи прийнято на їх розвиток відповідні закони або інші нормативно-правові акти.

Право громадян збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, закріплене в статті 39 Конституції України, є їх невідчужуваним і непорушним правом, гарантованим Основним Законом України.

Це право є однією з конституційних гарантій права громадянина на свободу свого світогляду і віросповідання, думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, на використання і поширення інформації усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір, права на вільний розвиток своєї особистості тощо. Проводити збори, мітинги, походи і демонстрації громадяни можуть за умови обов'язкового завчасного сповіщення про це органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування. Таке спові-

щення має здійснюватись громадянами через організаторів масових зібрань. Завчасне сповіщення відповідних органів про проведення тих чи інших масових зібрань – це строк від дня такого сповіщення до дати проведення масового зібрання.

Тривалість строків завчасного сповіщення має бути у розумних межах і не повинна обмежувати передбаченого статтею 39 Конституції України права громадян на проведення зборів, мітингів, походів і демонстрацій. Такі строки мають слугувати гарантією реалізації цього права громадян. Упродовж цього строку зазначені органи мають здійснити і ряд підготовчих заходів, зокрема, для забезпечення безперешкодного проведення громадянами зборів, мітингу, походу чи демонстрації, підтримання громадського порядку, охорони прав і свобод інших людей. У разі необхідності органи виконавчої влади чи місцевого самоврядування можуть погоджувати з організаторами масових зібрань дату, час, місце, маршрут, умови, тривалість їх проведення тощо.

Строк завчасного сповіщення має бути достатнім і для того, щоб органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування могли визначитися, наскільки проведення таких зібрань відповідає закону, та в разі потреби, згідно з частиною другою статті 39 Конституції України, звернутися до суду для вирішення спірних питань.

Щодо визначення конкретних строків завчасного сповіщення з урахуванням особливостей форм мирних зібрань, їх масовості, місця, часу проведення тощо, то Конституційний Суд України зробив висновок, що воно «є предметом законодавчого регулювання».

Згідно з Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації», публічні богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії на вулицях, майданах та в інших громадських місцях проводяться щоразу з дозволу відповідної місцевої державної адміністрації, виконавчого комітету сільської, селищної, міської ради. При цьому клопотання про видачу вказаного дозволу подається не пізніше як за десять днів до призначеного строку проведення богослужіння, обряду, церемонії чи процесії (крім випадків, які не терплять зволікання).

Проте, видається, що зазначений Закон не повністю відповідає нормі ст. 39 Конституції України, де встановлено, по-перше, реєстраційний, а не дозвільний порядок

проведення відповідних акцій, і, по-друге, можливість обмеження розглядуваного політичного права лише за рішенням суду та виключно в трьох випадках, визначених безпосередньо Основним Законом. Тому виконуватися вони мають лише в тій частині, яка не суперечить Конституції України.

Незаконне перешкоджання організації або проведенню зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій, якщо це діяння було вчинене службовою особою або із застосуванням фізичного насильства, тягне кримінальну відповідальність (ст. 340 КК України). Водночас, слід вказати на те, що за незаконне перешкоджання організації або проведенню будь-яких інших масових акцій, крім перелічених, законодавством України юридичну відповідальність не встановлено, що позбавляє певних правових гарантій громадян, які організують та проводять такі, наприклад, масові акції, як: паломництва, пікетування, голодування, наметове містечко, фестиваль тощо. З метою розв'язання цієї проблеми слід було б у ст. 39 Конституції України і ст. 340 КК України слова «і демонстрації» («і демонстрацій») замінити словами «демонстрації та інші масові акції» («демонстрацій та інших масових акцій»).

Відповідно до ст. 39 Конституції України, *обмеження* щодо реалізації права на мирні збори та інші масові заходи може встановлюватися судом відповідно до закону і в інтересах національної безпеки та громадського порядку з метою: а) запобігання заворушенням чи злочинам; б) для охорони здоров'я населення; в) для захисту прав і свобод інших людей. Крім того, сам зміст розглядуваного права містить у собі певні обмеження, адже Конституція дозволяє збиратися лише *мирно, без зброї*.

З метою запобігання заворушенням, для захисту прав і свобод інших людей статтями 279, 293, 294, 341, 444 КК України встановлено кримінальну відповідальність, зокрема, за: блокування транспортних комунікацій та захоплення транспортних підприємств, групове порушення громадського порядку, організацію або активну участь у масових заворушеннях, захоплення державних або громадських будівель чи споруд, напад на службові приміщення осіб, які мають міжнародний захист.

Як впливає із ст. 64 Конституції України, певні тимчасові обмеження цього права можуть встановлюватися також в умовах воєнного або надзвичайного стану.

9.8. Право на звернення

«Усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк», – зазначено у ст. 40 Конституції України.

Право на звернення забезпечує громадянам можливість відстоювання своїх прав і законних інтересів та відновлення їх у разі порушення, участі в управлінні державними і громадськими справами, впливу на поліпшення роботи органів державної влади і місцевого самоврядування, установ, підприємств, організацій.

Змістом права на звернення є право громадян:

1) клопотати про сприяння реалізації закріплених Конституцією та чинним законодавством їх прав та законних інтересів;

2) оскаржувати дії (або бездіяльність) та рішення державних органів, органів місцевого самоврядування, установ, організацій, об'єднань громадян, підприємств, посадових осіб, якими порушено його права і законні інтереси, і вимагати їх поновлення;

3) повідомляти про порушення чинного законодавства чи недоліки в діяльності підприємств, установ, організацій, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, посадових осіб, а також висловити думку щодо поліпшення їх діяльності;

4) висловлювати поради і рекомендації тощо.

Законом України «Про звернення громадян» прямо *забороняється*: а) направляти скарги громадян для розгляду тим органам або посадовим особам, дії чи рішення яких оскаржуються; б) відмовляти в прийнятті та розгляді звернень, поданих у встановленому порядку і належним чином оформлених; в) відмовляти в прийнятті та розгляді звернення з посиленням на політичні погляди, партійну належність, стать, вік, віросповідання, національність громадянина, незнання мови звернення.

Для об'єктивного і вчасного розгляду звернень Закон надає громадянам певні права (ст. 18), покладає на органи державної влади, установи, підприємства, організації, посадових осіб відповідні обов'язки (статті 19, 29), передбачає

заходи юридичної відповідальності, які можуть застосовуватися до суб'єктів, на яких покладено розгляд звернень громадян, у разі порушення ними законодавства про звернення (статті 24, 25). Ці права, обов'язки і заходи юридичної відповідальності є елементами механізму, що створює правові гарантії права на звернення.

Так, *громадянин*, який звернувся із заявою чи скаргною до органів державної влади, місцевого самоврядування, установ, організацій, об'єднань громадян, підприємств, засобів масової інформації, посадових осіб, має право:

- особисто викласти аргументи особі, що перевіряла заяву чи скаргу, та брати участь у перевірці поданої скарги чи заяви;

- знайомитися з матеріалами перевірки;
- подавати додаткові матеріали;
- користуватися послугами захисника;
- одержати письмову відповідь про результати розгляду заяви чи скарги;

- вимагати відшкодування збитків, якщо вони стали результатом порушень встановленого порядку розгляду звернень.

Органи державної влади і місцевого самоврядування, установи, організації незалежно від форм власності, об'єднання громадян, підприємства, засоби масової інформації, їх керівники та інші посадові особи, у свою чергу, мають відповідні обов'язки, визначені Законом України «Про звернення громадян», зокрема: об'єктивно, всебічно і вчасно перевіряти заяви чи скарги; скасовувати або змінювати оскаржувані незаконні рішення, невідкладно вживати заходів до припинення неправомірних дій; забезпечувати поновлення порушених прав; письмово повідомляти громадянина про результати перевірки заяви чи скарги і суть прийнятого рішення; вживати заходів щодо відшкодування матеріальних збитків, якщо їх було завдано громадянину в результаті ущемлення його прав чи законних інтересів.

Для певних категорій громадян закон передбачає відповідні обмеження щодо подання звернень, що нібито обумовлюється специфікою їхньої службової діяльності. Так, згідно із Законом України «Про звернення громадян», військовослужбовці, працівники органів внутрішніх справ і державної безпеки мають право подавати лише такі звернення, які не стосуються їхньої службової діяльності. Інші звернення (тобто ті, які стосуються їхньої службової діяль-

ності) подаються такими особами відповідному командуванню (начальникові) у порядку, встановленому дисциплінарними статутами. Таким чином, вказані особи у певних випадках позбавлені права на звернення до суду, прокуратури, інших державних органів. Напевно, ці норми Закону суперечать ст. 40 Конституції України.

На нашу думку, будь-які подібні (за критерієм суб'єкта) обмеження права на звернення взагалі суперечать Конституції України. Ґрунтується така думка на тому, що: а) кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб незалежно від того, стосується це службових чи особистих інтересів особи (ст. 55 Конституції України); б) громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом (статті 21 і 24 Конституції України); в) право на звернення надається усім і не може бути обмежене в умовах воєнного або надзвичайного стану (статті 40 і 64 Конституції України).

Попри усі позитивні якості Закону України «Про звернення громадян», реалізація конституційного права людини на звернення залишається сьогодні справою не завжди простою й не завжди результативною. Пояснити це можна принаймні двома групами причин.

Перша – і основна з них – перебуває у сфері правозастосувальної та правореалізаційної діяльності адресатів звернень. Тут слід назвати передусім такі причини, що «лежать на поверхні», а саме: незнання (або недостатнє знання) цього, відносно нескладного, Закону всіма посадовими та службовими особами – адресатами звернень; професійні дефекти виконавців Закону – їхня необ'єктивність, упередженість при розгляді звернень, недостатня відповідальність, байдуже ставлення до людей, до їхніх запитів, інтересів, прав; деколи – службова перевантаженість та інші «виробничі» проблеми.

Причини, що належать до другої групи, містяться у сфері індивідуальної та соціальної правової психології. До найбільш впливових серед них слід віднести: необізнаність, неосвіченість значної частини громадян щодо конкретних приписів Закону України «Про звернення громадян» (а то й взагалі про його існування); поширеність стереотипу безрезультатності, марності звертання зі скаргами та іншими зверненнями до відповідних посадових, службових осіб – своєрідний, так би мовити, *скаргопесимізм*.

Крім зазначених факторів, що істотно знижують ефективність інституту звернень громадян, такий же вплив на нього здатні вчиняти й деякі недоліки самого Закону України «Про звернення громадян».

Так, ст. 9 Закону встановлює заборону переслідування громадян за вміщеною у зверненні критику діяльності та рішень органів державної влади, органів місцевого самоврядування, установ, організацій, підприємств, об'єднань громадян, посадових осіб. А у ст. 26 вважаються протиправними і тягнуть юридичну відповідальність такі звернення, які містять, зокрема, дискредитацію зазначених суб'єктів. Розрізнення таких оціночних понять, як «критика» і «дискредитація», як правило, не буде однозначним.

Вміщений у ст. 1 Закону перелік прав громадян, щодо реалізації яких вони можуть звертатися із заявою чи клопотанням (права соціально-економічні, політичні та особисті), не є повним, оскільки не включає екологічних, культурних та деяких інших прав.

Закон встановлює, що витрати, зроблені відповідним органом, організацією у зв'язку з перевіркою звернень, які містять завідомо неправдиві відомості, можуть бути стягнуті з громадянина за рішенням суду (ст. 27). І це цілком слушно. Однак у Законі відсутнє правило про те, що у разі, коли скарга виявиться підставною, такі ж витрати можуть бути стягнені на користь держави з винної службової (посадової) особи, яка усвідомлено порушила права громадянина.

Нарешті, ще про одне. Згідно зі ст. 24 Закону України «Про звернення громадян» особи, винні у порушенні цього Закону несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність, передбачену законодавством України.

Проте, до сьогоднішнього дня адміністративна відповідальність за порушення законодавства України про звернення громадян взагалі не передбачена, що в багатьох випадках дозволяє посадовим і службовим особам безкарно порушувати конституційне право громадян на звернення. Доручення ж, дане ще 2 жовтня 1996 р. Верховною Радою України Кабінету Міністрів України щодо підготовки і внесення пропозицій про приведення законодавчих актів у відповідність до Закону України «Про звернення громадян», до сьогодні не виконане. Що стосується кримінальної та цивільно-правової відповідальності за порушення законодавства про звернення громадян, то перша може наставати лише у разі спричинення діями або бездіяльністю відповід-

них службових осіб істотної шкоди охоронюваним законом правам, свободам та інтересам громадян, а друга, як правило, у разі завдання такими діями або бездіяльністю матеріальної чи моральної шкоди.

Водночас, суттєвим фактором удосконалення механізму реалізації права громадян на звернення могло б стати встановлення адміністративної відповідальності за такі, зокрема, діяння, як: незаконна відмова в прийнятті або розгляді звернення громадянина; незаконна відмова у здійсненні громадянином його прав щодо особистого викладення аргументів особі, що перевіряє звернення, подання додаткових матеріалів до звернення, запиту таких матеріалів органом, який розглядає звернення, або ознайомлення з матеріалами перевірки щодо звернення; направлення скарги громадянина для розгляду органам або посадовим особам, дії чи рішення яких оскаржуються; грубе порушення встановлених законодавством строків повідомлення громадянина про результати розгляду звернення або неповідомлення громадянина про них; прийняття завідомо незаконного рішення за результатами перевірки щодо звернення.

Глава 10

ЕКОНОМІЧНІ ПРАВА ТА СВОБОДИ

10.1. Право на підприємницьку діяльність

Право на підприємницьку діяльність гарантує ст. 42 Конституції України. Підприємництво, особливо в умовах роздержавлення економіки, є одним із головних способів подолання відчуження громадян України від засобів виробництва та реальної власності, а у поєднанні з правом приватної власності право на підприємницьку діяльність становить правову основу ринкової економіки.

Відповідно до Закону України «Про підприємництво», під *підприємництвом* розуміється безпосередня самостійна, систематична, на власний ризик діяльність по виробництву продукції, виконанню робіт, наданню послуг з метою отримання прибутку, яка здійснюється фізичними та юридичними особами, зареєстрованими як суб'єкти підприємницької діяльності у порядку, встановленому законодавством. Не є підприємництвом одне лише створення (засну-

вання) суб'єкта підприємницької діяльності – юридичної особи, а також володіння корпоративними правами, крім випадків, передбачених законодавством.

Суб'єктами підприємницької діяльності (підприємцями) можуть бути не тільки юридичні особи, а і громадяни України, інших держав, особи без громадянства з певною цивільною дієздатністю.

Ст. 128 Господарського кодексу України визначено, що громадянин визнається суб'єктом господарювання у разі здійснення ним підприємницької діяльності за умови державної реєстрації його як підприємця без статусу юридичної особи, і може здійснювати підприємницьку діяльність: безпосередньо як підприємець або через приватне підприємство, що ним створюється; із залученням або без залучення найманої праці; самотійно або спільно з іншими особами.

Законом України «Про підприємництво» передбачено, що підприємці мають право без обмежень приймати рішення і здійснювати самотійно будь-яку діяльність, що не суперечить чинному законодавству. *Гарантії свободи підприємництва* підтверджуються і викладеними у цьому Законі такими принципами підприємницької діяльності, як: вільний вибір видів діяльності; самотійне формування програми діяльності та вибір постачальників і споживачів виробленої продукції; вільне наймання працівників; вільне розпорядження прибутком, що залишається після внесення платежів, установлених законодавством.

Відповідно до ст. 13 Конституції України, «держава забезпечує захист усіх суб'єктів права власності і господарювання», «усі суб'єкти права власності рівні перед законом».

Закон України «Про підприємництво» передбачає, що з метою створення сприятливих умов для розвитку підприємництва держава здійснює підтримку підприємництва у таких формах: надає підприємцям земельні ділянки, передає державне майно (виробничі та нежилі приміщення, недобудовані об'єкти, невикористовуване устаткування), необхідні для здійснення підприємницької діяльності; сприяє організації матеріально-технічного забезпечення та інформаційного обслуговування підприємців, підготовці і перепідготовці кадрів; стимулює інноваційну діяльність, освоєння нових видів продукції та послуг; надає підприємцям цільові кредити; подає підприємцям інші види допомоги.

На нашу думку, цих форм підтримки підприємництва явно недостатньо. Держава повинна приймати будь-яке

підприємництво через призму прав людини на підприємництво, на працю, на достатній життєвий рівень тощо.

Змістом права на підприємницьку діяльність охоплюється і право підприємців створювати асоціації.

Деякі обмеження права на підприємницьку діяльність встановлені безпосередньо Конституцією України. При цьому такі обмеження встановлюються за критеріями суб'єктів такої діяльності та її видів.

Що стосується *обмежень за критерієм суб'єкта підприємництва*, то, відповідно до ст. 42 Конституції України, законом може бути обмежена підприємницька діяльність депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування. Згідно зі статтями 103 і 120 Конституції України, Президент України, члени Кабінету Міністрів України, керівники центральних та місцевих органів виконавчої влади не можуть займатися підприємницькою діяльністю чи входити до складу керівного органу або наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку. Ст. 127 Конституції України забороняє займатися підприємницькою діяльністю суддям.

Законами України «Про підприємництво», «Про державну службу», «Про альтернативну (невійськову) службу», «Про боротьбу з корупцією» та деякими іншими встановлено, що не вправі займатися підприємницькою діяльністю такі категорії осіб, як державні службовці, народні депутати України, депутати Верховної Ради Автономної Республіки Крим, сільські, селищні, міські голови і голови районних, обласних Рад, депутати міських рад, які здійснюють депутатські повноваження на постійній основі, службові особи органів прокуратури, суду, державної безпеки, внутрішніх справ, державного нотаріату, органів державної влади і управління, які покликані здійснювати контроль за діяльністю підприємців, військово-службовці, громадяни, які проходять альтернативну службу, а також особи, які мають непогашену судимість за крадіжки, хабарництво та інші корисливі злочини.

Крім того, не можуть бути зареєстровані як підприємці з правом здійснення відповідного виду діяльності особи, яким суд заборонив займатися певною діяльністю – до закінчення терміну, встановленого вироком суду.

Щодо *обмеження права на підприємницьку діяльність за її видами*, то, відповідно до ст. 42 Конституції України, здійснення певних видів підприємницької діяльності може бути заборонене або обмежене тільки законом.

Так, згідно із Законом України «Про підприємництво» деякі види діяльності (виготовлення і реалізація військової зброї та боєприпасів до неї, видобування бурштину, охорона окремих особливо важливих об'єктів права державної власності тощо) можуть здійснюватися тільки державними підприємствами, проведення ломбардних операцій – державними підприємствами і повними товариствами, виплата та доставка пенсій, грошової допомоги малозабезпеченим громадянам – тільки державними підприємствами зв'язку, виробництво більшості марок бензинів – лише нафтопереробними підприємствами, перелік яких визначається Кабінетом Міністрів України, і т. ін.

Ті види підприємницької діяльності, які безпосередньо впливають на здоров'я людини, навколишнє природне середовище та безпеку держави підлягають обмеженню шляхом їх ліцензування. Це, зокрема, пошук (розвідка) та експлуатація родовищ корисних копалин, виготовлення і реалізація лікарських засобів, медична практика, а також ще кілька десятків видів діяльності, які прямо визначені у законі.

Взагалі втручання держави у підприємницьку діяльність, як це впливає із аналізу статей 13, 41, 42, 66–68 Конституції України, повинно обмежуватися лише:

- вимогами щодо соціальної спрямованості економіки;
- захистом конкуренції та протидією зловживанням монопольним становищем на ринку;
- захистом прав споживачів та необхідністю здійснення контролю за якістю і безпечністю продукції, усіх видів послуг і робіт;
- вимогами щодо шанування державних символів України, охорони природи, культурної спадщини;
- обов'язком сплачувати податки і збори, подавати декларації про майновий стан і доходи;
- захистом від посягань на політичні, трудові та інші права і свободи, честь і гідність інших людей;
- вимогами щодо неухильного додержання кожним Конституції та законів України.

КК України (розділ VII Особливої частини) передбачає кримінальну відповідальність за чималу кількість злочинів у сфері господарської, у тому числі підприємницької діяльності: контрабанду, порушення порядку зайняття господарською та банківською діяльністю, зайняття забороненими видами господарської діяльності, фіктивне підприємництво

во, ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів, незаконні дії у разі банкрутства тощо.

Водночас, ним встановлені і норми, які карають за різноманітні посягання на законну підприємницьку діяльність. Це статті 206 («Протидія законній господарській діяльності»), 229 («Незаконне використання товарного знака»), 231 («Незаконне збирання з метою використання або використання відомостей, що становлять комерційну таємницю») та ін.

10.2. Право на працю

Перш ніж розглядати зміст права на працю за Конституцією України, доцільно визначити, як розуміється це право, виходячи із міжнародних стандартів.

Відповідно до ст. 6 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, право на працю включає право кожної людини на отримання можливості заробляти собі на життя працею, яку вона вільно обирає або на яку вільно погоджується. Проте, декларуючи право працювати, Пакт не встановлює обов'язку відповідних суб'єктів по забезпеченню названого права.

Статтями 7 і 8 цього Пакту передбачені також право кожного на справедливі і сприятливі умови праці (включаючи винагороду, умови праці, що відповідають вимогам безпеки і санітарії, однакову для усіх можливість просунення по роботі на відповідні більш високі ступені виключно на підставі трудового стажу і кваліфікації, відпочинок, дозвілля і розумне обмеження робочого часу, оплачувану періодичну відпустку, винагороду за роботу у святкові дні), право створювати профспілки і брати участь у них, право на страйк відповідно до закону.

У Декларації Міжнародної організації праці про основоположні принципи та права у сфері праці від 18 червня 1998 р. визначені такі *принципи здійснення права на працю*, як: свобода об'єднання та дійове визнання права на ведення колективних переговорів; скасування усіх форм примусової чи обов'язкової праці; дійова заборона дитячої праці; недопущення дискримінації в галузі праці і занять.

Згідно зі ст. 43 Конституції України, *змістом права на працю* є можливість заробляти собі на життя працею, яку кожен вільно обирає або на яку вільно погоджується.

Крім того, ст. 43 Основного Закону:

1) *гарантує* кожному: а) рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності; б) право на належні, безпечні і здорові умови праці; в) право на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом; г) право на своєчасне одержання винагороди за працю; д) захист від незаконного звільнення;

2) *зобов'язує* державу: а) створювати умови для повного здійснення громадянами права на працю; б) реалізовувати програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб;

3) *забороняє* використання: а) примусової праці (при цьому не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан); б) праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах.

Кодекс законів про працю України (КЗпП) передбачає такі *гарантії* права громадян на працю: вільний вибір виду діяльності; безплатне сприяння державними службами зайнятості у підборі підходящої роботи і працевлаштуванні відповідно до покликання, здібностей, професійної підготовки, освіти, з урахуванням суспільних потреб; безплатне навчання безробітних нових професій, перепідготовку в навчальних закладах або у системі державної служби зайнятості з виплатою стипендій; правовий захист від необгрунтованої відмови у прийнятті на роботу і незаконного звільнення та ін.

Порушення вимог законодавства про працю та про охорону праці тягне адміністративну (статті 41–41-3 КУпАП) та кримінальну (статті 172, 173, 271–275 та інші КК України).

Певні економічні, правові та організаційні гарантії *оплати праці* працівників визначені Законом України «Про оплату праці», а ст. 175 КК України передбачена кримінальна відповідальність за безпідставну невиплату заробітної плати.

Згідно з Конвенцією МОП про примусову чи обов'язкову працю № 29 від 28 червня 1930 р., термін *«примусова чи обов'язкова праця»* означає всяку роботу або службу, що вимагається від будь-якої особи під загрозою якогось покарання, для котрої ця особа не запропонувала добровільно своїх послуг. Однак термін «примусова чи обов'язкова праця», виходячи з мети цієї Конвенції, не вміщує в себе:

а) усяку роботу або службу, яка вимагається на підставі законів про обов'язкову військову службу та застосовується для робіт суто військового плану;

б) усяку роботу або службу, яка є частиною звичайних громадянських обов'язків громадян цілком самоврядної країни;

в) усяку роботу або службу, яка вимагається від будь-якої особи внаслідок вироку, винесеного рішенням судового органу, за умови, що ця робота або служба виконуватиметься під наглядом і контролем державної влади і що зазначену особу не буде відступлено чи передано в розпорядження приватних осіб, компаній або товариств;

г) усяку роботу або службу, яка вимагається в умовах надзвичайних обставин, тобто у випадках війни або лиха чи загрози таких, як от: пожежі, повені, голод, землетруси, сильні епідемії чи епізоотії, нашествия шкідливих тварин, комах або паразитів рослин, і взагалі обставин, що ставлять під загрозу або можуть поставити під загрозу життя чи нормальні життєві умови всього або частини населення;

д) дрібні роботи общинного плану, тобто роботи, виконувані для прямої користі колективу членами даного колективу, і які через це можуть вважатися звичайними громадянськими обов'язками членів колективу, за умови, що саме населення чи його безпосередні представники мають право висловити свою думку відносно доцільності цих робіт.

Відповідно до Конвенції МОП про скасування примусової праці від 25 червня 1957 р., кожний член Міжнародної організації праці, який ратифікує цю Конвенцію, зобов'язується скасувати примусову або обов'язкову працю і не вдаватися до будь-якої її форми: а) як засобу політичного впливу чи виховання або як засобу покарання за наявність чи за висловлювання політичних поглядів, чи ідеологічних переконань, протилежних усталеній політичній, соціальній, чи економічній системі; б) як методу мобілізації і використання робочої сили для потреб економічного розвитку; в) як засобу підтримання трудової дисципліни; г) як засобу покарання за участь у страйках; д) як заходу дискримінації за ознаками расової, соціальної і національної приналежності чи віросповідання.

Як зазначено у постанові Пленуму Верховного Суду України «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» від 1 листопада 1996 р. № 9, *заборона примусової праці* передбачає, зокрема, заборону тимчасово-

го переведення працівника без його згоди на іншу роботу в порядку дисциплінарного стягнення, у разі виробничої необхідності або простою, а також примушування його до виконання роботи, не передбаченої трудовим договором.

Право на належні, безпечні і здорові умови праці включає право:

на профілактику і захист від професійних захворювань і виробничого травматизму;

на відмову від роботи у разі загрози для життя і здоров'я;

на достовірну інформацію про небезпечні для життя і здоров'я виробничі фактори, а також на незалежну експертизу і контроль за додержанням законодавства про охорону праці.

Забезпечення безпечних і нешкідливих умов праці покладається на власника підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган, які, зокрема, *зобов'язані*: впроваджувати сучасні засоби техніки безпеки; забезпечувати санітарно-гігієнічні умови організації виробничих та інших процесів; забезпечувати якість машин, обладнання, будівель, споживчих товарів та інших об'єктів, які можуть мати шкідливий вплив на людину; не вимагати від працівника виконання роботи, поєднаної з явною небезпекою для життя; систематично проводити інструктаж (навчання) працівників з питань охорони праці, протипожежної охорони; організовувати обов'язкові медичні огляди працівників певних категорій; видавати спеціальний одяг та інші засоби індивідуального захисту працівникам, зайнятим на роботах із шкідливими і небезпечними умовами праці, а також молоко, лікувально-профілактичне харчування, змиваючі та знешкоджуючі засоби працівникам, зайнятим на роботах із шкідливими умовами праці; переводити працівників на легшу роботу за наявності для цього відповідних підстав; здійснювати передбачені законодавством спеціальні заходи щодо охорони праці жінок та неповнолітніх та ін.

Проте, стан економіки держави унеможливорює практичну реалізацію права на безпечні умови праці та їх гарантій: надзвичайно високий рівень зношеності фондів промисловості України створює загрозу не тільки звичайних нещасних випадків на виробництві, а й глобальних техногенних аварій та катастроф.

Відповідно до Закону України «Про охорону праці», працівник має право відмовитися від дорученої роботи, якщо

створилася виробнича ситуація, небезпечна для його життя чи здоров'я, або для людей, які його оточують. За період простою з цих причин не з вини працівника за ним зберігається середній заробіток. Таким чином, ні держава, ні власник підприємства, установи чи організації, і ніхто інший не вправі примушувати працівника ризикувати своїм життям чи життям інших людей. Певні категорії працівників (наприклад, рятувальники, охоронці, каскадери та спортсмени, журналісти, медичні працівники) можуть ризикувати своїм життям лише за умови дотримання принципу добровільності, який передбачає письмову згоду працівника, отримання ним повної інформації щодо суті та можливих наслідків відповідної роботи, ступеня її ризику, а також укладення договору про страхування життя та здоров'я.

Обмеження права на працю, право на належні, безпечні і здорові умови праці можуть бути встановлені в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст. 64 Конституції України). Як впливає із ст. 43 Основного Закону, вони полягають, зокрема, у тому, що в цих умовах певна робота чи служба можуть виконуватися примусово.

Крім того, відповідно до статей 26, 36, 38, 52, 63 Конституції України, в окремих випадках право на вільний вибір праці може бути обмежене у зв'язку з відсутністю громадянства країни, у зв'язку із засудженням або через вік, стан здоров'я тощо.

10.3. Право на відпочинок

Відповідно до ст. 45 Конституції України, «кожен, хто працює, має право на відпочинок».

У цій статті відображено зміст і водночас містяться конституційні гарантії права на відпочинок. Так, *змістом права на відпочинок* є право на: щотижневий відпочинок, а також відпочинок у вихідні і святкові дні, оплачувану щорічну відпустку, скорочений робочий день щодо окремих професій і виробництв, скорочену тривалість роботи у нічний час.

Гарантуються ці права тим, що максимальна тривалість робочого часу, мінімальна тривалість відпочинку та оплачуваної щорічної відпустки, вихідні та святкові дні, а також інші умови здійснення цього права визначаються законом.

Аналіз положень ст. 45 Конституції України дає підстави для висновку про те, що право на відпочинок в Україні

розуміється дещо однобоко – тільки як право мати певні перерви в роботі, окремі з яких оплачуються працівникові.

Але держава, на наш погляд, має взяти на себе обов'язок розробити і здійснити національну політику у справах відпочинку, яка б передбачала створення і підтримання в належному стані мережі оздоровчих закладів та закладів відпочинку, в тому числі за місцем проживання громадян, гарантії оздоровлення та відпочинку, доступу до занять туризмом, фізичною культурою для всіх громадян за доступну плату, забезпечення спеціального режиму роботи зазначених закладів, покладення обов'язку щодо забезпечення права на відпочинок громадян на певні державні органи, встановлення відповідальності за порушення даного права, підтримку наукових досліджень в галузі забезпечення тривалого активного життя громадян тощо.

Основними законодавчими актами, що регулюють питання, пов'язані з реалізацією працівником права на відпочинок, є КЗпП України і Закон України «Про відпустки». Згідно з ними, право працівників на відпочинок підтверджується, зокрема, такими гарантіями:

а) працівникам надаються вихідні дні;

б) працівникам надається, як правило, через чотири години після початку роботи перерва для відпочинку і харчування;

в) тривалість щотижневого безперервного відпочинку становить не менш як сорок дві години, а нормальна тривалість робочого часу працівників не може перевищувати сорока годин на тиждень, при цьому для окремих працівників вона скорочується. При роботі в нічний час встановлена тривалість роботи (зміни) скорочується на одну годину;

г) робота у вихідні дні можлива лише з дозволу профспілкового комітету і у виняткових випадках, встановлених законодавством. Крім того, вона повинна компенсуватися наданням іншого дня відпочинку або у грошовій формі у подвійному розмірі;

д) законодавством встановлюються такі святкові (неробочі) дні: Новий рік – 1 січня; Різдво Христове – 7 січня; Міжнародний жіночий день – 8 березня; День міжнародної солідарності трудящих – 1 і 2 травня; День Перемоги – 9 травня; День Конституції України – 28 червня; День незалежності України – 24 серпня; Пасха (Великдень) – один день (неділя); Трійця – один день (неділя). За поданням релігійних громад інших (неправославних) конфесій, зареєстрованих в

Україні, керівництво підприємств, установ, організацій надає особам, які сповідують відповідні релігії, до трьох днів відпочинку протягом року для святкування їх великих свят з відпрацюванням за ці дні;

е) всім працівникам надаються щорічні (основні тривалістю не менш як 24 календарних дні, із збереженням місця роботи (посади) і середнього заробітку), а також додаткові відпустки.

Право на відпочинок може бути *обмежене* лише в умовах воєнного або надзвичайного стану (ст. 64 Конституції України).

10.4. Право на участь у професійних спілках

Ст. 8 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права передбачає обов'язок держав, які беруть участь у цьому Пакті, забезпечити право створювати профспілки і вступати до них. При цьому завданням профспілок є забезпечення і захист не тільки права на працю, а будь-яких економічних та соціальних інтересів працюючих.

Значну увагу цьому праву приділено в конвенціях та рекомендаціях Міжнародної організації праці (МОП). Зокрема, слід назвати Конвенцію № 87 про свободу асоціації та захист права на організацію, Конвенцію № 98 про застосування принципів права на організацію та на ведення колективних переговорів. У першій із зазначених конвенцій вказано, що свобода асоціації передбачає право трудящих та підприємців без будь-якої різниці створювати на свій вибір організації без попереднього на те дозволу, а також право вступати до них з єдиною умовою підлеглості їхнім статутам.

У ст. 36 Конституції України вказано: «Громадяни України мають право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів. Професійні спілки є громадськими організаціями, що об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної діяльності. Професійні спілки утворюються без попереднього дозволу на основі вільного вибору їх членів. Усі професійні спілки мають рівні права. Обмеження щодо членства у професійних спілках встановлюються виключно цією Конституцією і законами України».

Відповідно до статей 1 і 2 Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», *професійна спілка (профспілка)* – це добровільна неприбуткова громадська організація, що об'єднує громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної (трудової) діяльності (навчання). Професійні спілки створюються з метою здійснення представництва та захисту трудових, соціально-економічних прав та інтересів членів профспілки.

У ст. 5 цього Закону вказано, що належність або неналежність до профспілок не тягне за собою будь-яких обмежень трудових, соціально-економічних, політичних, особистих прав і свобод громадян, гарантованих Конституцією України, іншими законами України. Забороняється будь-яке обмеження прав чи встановлення переваг при укладанні, зміні або припиненні трудового договору у зв'язку з належністю або неналежністю до профспілок чи певної профспілки, вступом до неї або виходом із неї.

Громадяни України мають право на основі вільного волевиявлення без будь-якого дозволу створювати профспілки, вступати до них та виходити з них на умовах і в порядку, визначених їх статутами (це право мають також і іноземні громадяни та особи без громадянства), брати участь у роботі профспілок (ст. 6 Закону).

Статтею 7 Закону визначені права громадян щодо членства у профспілках.

Так, членами профспілок можуть бути особи, які працюють на підприємстві, в установі або організації незалежно від форм власності і видів господарювання, у фізичної особи, яка використовує найману працю, особи, які забезпечують себе роботою самостійно, особи, які навчаються в навчальному закладі. Громадяни України вільно обирають профспілку, до якої вони бажають вступити. Ніхто не може бути примушений вступати або не вступати до профспілки.

Обмеження щодо права на участь у профспілках стосуються лише можливої заборони подвійного членства у профспілках, а також заборони роботодавцям бути членами виборних органів профспілки будь-якого рівня.

Відповідальність за порушення права на участь у професійних спілках законодавством України не передбачена.

10.5. Право на страйк

Несвоєчасна виплата заробітної плати, інші порушення законодавства про працю та соціальне забезпечення змушують працюючих вдаватися до надзвичайних заходів для захисту своїх прав. Одним із таких заходів є страйк, право на який усім працюючим гарантує ст. 44 Конституції України. Проте ніхто не може бути примушений до участі або до неучасті у страйку.

Відповідно до ст. 8 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права, держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються, зокрема, забезпечити право на страйки за умови його здійснення відповідно до законів кожної країни.

Порядок здійснення права на страйк регулюється Законом України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)».

Згідно із цим Законом (ст. 17), *страйк* – це тимчасове колективне добровільне припинення роботи працівниками (невихід на роботу, невиконання своїх трудових обов'язків) підприємства, установи, організації з метою вирішення колективного трудового спору, яке розпочинається, якщо примирні процедури не привели до вирішення вказаного спору, або власник чи уповноважений ним орган ухиляється від примирних процедур або не виконує угоди, досягнутої в ході вирішення колективного трудового спору.

Статтею 27 Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» встановлені *гарантії* для працівників під час страйку. Зокрема:

а) участь у страйку працівників, за винятком страйків, визнаних судом незаконними, не розглядається як порушення трудової дисципліни і не може бути підставою для притягнення до дисциплінарної відповідальності;

б) за працівниками, які не брали участі у страйку, але у зв'язку з його проведенням не мали можливості виконувати свої трудові обов'язки, зберігається заробітна плата у розмірах не нижче від установлених законодавством та колективним договором, укладеним на цьому підприємстві, як за час простою не з вини працівника.

Проте організація страйку, визнаного судом незаконним, або участь у ньому є порушенням трудової дисципліни, а тому час страйку працівникам, які беруть у ньому участь,

не опиняється, а час участі працівника у страйку, що визнаний судом незаконним, не зараховується до загального і безперервного трудового стажу (ст. 28 Закону).

Право на страйк гарантується також конституційним (ч. 3 ст. 44) положенням про те, що ніхто не може бути примушений до участі або до неучасті у страйку. У цьому зв'язку слід вказати, що такі дії тягнуть кримінальну відповідальність за ст. 174 КК України.

Ст. 44 Конституції України встановлює певні **умови здійснення права на страйк**, відповідно до яких:

1) це право може здійснюватися працюючими лише для захисту своїх економічних і соціальних (а не ідеологічних, суто політичних чи інших) інтересів;

2) воно може здійснюватися тільки у порядку, встановленому законом;

3) при його здійсненні мають враховуватися необхідність забезпечення національної безпеки, охорони здоров'я, прав і свобод інших людей, але лише закон може встановити підстави для заборони проведення страйку.

Відповідно до статей 22, 23 Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», **незаконними** визнаються страйки які: а) оголошені з вимогами про зміну конституційного ладу, державних кордонів та адміністративно-територіального устрою України, а також з вимогами, що порушують права людини; б) оголошені без додержання найманими працівниками, профспілкою, об'єднанням профспілок чи уповноваженими ними органами положень статей цього Закону, які регулюють порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів); в) розпочаті з порушенням найманими працівниками, профспілкою, об'єднанням профспілок чи уповноваженими ними органами вимог цього Закону щодо керівництва страйком і заборони проведення страйків; г) оголошені та/або проводяться під час здійснення примирних процедур, передбачених цим Законом. Заява власника або уповноваженого ним органу (представника) про визнання страйку незаконним розглядається у судовому порядку. Рішення суду про визнання страйку незаконним зобов'язує учасників страйку прийняти рішення про припинення або відміну оголошеного страйку, а працівників розпочати роботу не пізніше наступної доби після дня вручення копії рішення суду органі (особі), що очолює страйк.

Частиною 4 ст. 44 Конституції України встановлено, що **заборона страйку** можлива лише на підставі закону.

Згідно зі ст. 24 Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», *забороняється проведення страйку*: а) за умов, якщо припинення працівниками роботи створює загрозу життю і здоров'ю людей, докільню або перешкоджає запобіганню стихійному лиху, аваріям, катастрофам, епідеміям та епізоотіям чи ліквідації їх наслідків; б) у разі оголошення воєнного або надзвичайного стану; в) працівників (крім технічного та обслуговуючого персоналу) органів прокуратури, суду, Збройних Сил України, органів державної влади, безпеки та правопорядку.

Зауважимо, що в законах України «Про міліцію», «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», «Про державну службу» міститься пряма заборона організувати страйк та брати участь у страйку працівникам міліції, військовослужбовцям усіх військових формувань України, державним службовцям.

Відповідно ст. 22 Закону України «Про електроенергетику», страйки на підприємствах електроенергетики забороняються у випадках, коли вони можуть призвести до порушення сталості об'єднаної енергосистеми України або теплопостачання в осінньо-зимовий період, а із ст. 18 Закону України «Про транспорт» випливає, що страйк на підприємствах транспорту не може проводитись у випадках, коли це порушує порядок перевезення пасажирів, обслуговування безперервно діючих виробництв, а також, коли страйк становить загрозу життю і здоров'ю людей.

Глава 11 КУЛЬТУРНІ (ГУМАНІТАРНІ) ПРАВА ТА СВОБОДИ

11.1. Право на освіту

Право на освіту є одним із головних прав людини в цивілізованому суспільстві. Без належної освіти людина неспроможна сприймати себе як частину суспільства, як вільну постать, неспроможна навіть зрозуміти сутність тих прав і свобод, які гарантує Конституція.

Відповідно до Закону України «Про освіту», *освіта* – це основа інтелектуального, культурного, духовного, соціального, економічного розвитку суспільства і держави. Метою освіти є,

зокрема, всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого суспільного вибору.

Право кожного на освіту передбачене ст. 53 Конституції України. У цій статті також прямо або через визначення обов'язків держави як гарантій права на освіту уточнюється, що **право на освіту полягає** у тому, що:

1) повна загальна середня освіта є обов'язковою;
2) громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі;

3) дошкільна, повна загальна середня, професійно-технічна, вища освіта в державних і комунальних навчальних закладах є доступними і безоплатними у тій мірі, в якій це здатна забезпечити держава;

4) держава забезпечує розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання;

5) держава забезпечує надання державних стипендій та пільг учням і студентам;

6) громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства.

Законом України «Про освіту» (ст. 3) встановлено право громадян України на безкоштовну освіту в усіх державних навчальних закладах, яке *забезпечується*, зокрема: розгалуженою мережею закладів освіти; відкритим характером закладів освіти, створенням умов для вибору профілю навчання і виховання відповідно до здібностей, інтересів громадянина; різними формами навчання – очною, вечірньою, заочною, екстернатом. Крім того, держава здійснює соціальний захист вихованців, учнів, студентів, курсантів, слухачів, стажистів, клінічних ординаторів, аспірантів, докторантів та інших осіб незалежно від форм їх навчання і типів закладів освіти, де вони навчаються, сприяє здобуттю освіти в домашніх умовах.

Для реалізації права на освіту перелічені категорії осіб під час навчання наділені гарантованим державою *правом* на: вибір закладу освіти, форми навчання, освітньо-професійних та індивідуальних програм, позакласних занять; продовження освіти за професією, спеціальністю на основі одержаного

освітньо-кваліфікаційного рівня, здобуття додаткової освіти; користування навчальною, науковою, виробничою, культурною, спортивною, побутовою, оздоровчою базою закладу освіти, доступ до інформації в усіх галузях знань тощо.

Результати Всеукраїнського перепису населення 2001 р. засвідчили тенденцію до підвищення рівня освіти населення України, зростання кількості осіб, які мають вищу і повну загальну освіту.

	Кількість осіб, які мають освіту:			
	вищу		загальну середню	
	всього	з них повну вищу	всього	з них повну загальну середню
Постійне населення у віці 10 років і старші, тис. осіб:				
2001 рік	13 686,3	5656,7	28 475,4	15 245,7
2001 рік у % до 1989 року	113,6	134,9	98,2	121,5

Кількість населення, яке на час проведення зазначеного перепису мало вищу та повну загальну середню освіту, складала 28,9 млн осіб, що перевищило відповідний показник перепису населення 1989 року на 17,6%.

Ст. 4 Закону України «Про вищу освіту» встановлює, що громадяни України мають право безоплатно здобувати вищу освіту в державних і комунальних вищих навчальних закладах на конкурсній основі в межах стандартів вищої освіти, якщо певний освітньо-кваліфікаційний рівень громадянин здобуває вперше. Вони вільні у виборі форми здобуття вищої освіти, вищого навчального закладу, напряму підготовки і спеціальності.

У Законі України «Про професійно-технічну освіту» (ст. 5) зазначено, що громадяни України мають рівні права на здобуття професійно-технічної освіти відповідно до своїх здібностей і нахилів. Обмеження допускаються за медичними та віковими показниками, а також показниками професійної придатності, що визначаються Кабінетом Міністрів України. Але професійно-технічна освіта добувається громадянином України безоплатно, за рахунок держави, лише у державних і комунальних навчальних закладах.

Відповідно до ст. 6 Закону України «Про загальну середню освіту», доступність і безоплатність здобуття повної загальної середньої освіти у державних і комунальних навчальних закладах забезпечується громадянам України, а також іноземцям та особам без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах. Крім того, вказані особи мають право на здобуття повної загальної середньої освіти у приватних навчальних закладах.

Законом України «Про позашкільну освіту» (ст. 6) встановлено, що вихованці, учні і слухачі мають право на здобуття позашкільної освіти відповідно до їх здібностей, обдарувань, уподобань та інтересів. Позашкільна освіта здобувається громадянами у позаурочний та позанавчальний час у центрах позашкільної освіти.

Статтею 61 Закону України «Про освіту» передбачено, що фінансування державних закладів освіти та установ, організацій, підприємств системи освіти здійснюється в основному за рахунок коштів відповідних бюджетів, а також додаткових джерел фінансування. При цьому держава повинна забезпечувати бюджетні асигнування на освіту в розмірі, не меншому десяти відсотків національного доходу, а також валютні асигнування на основну діяльність. Таким чином, існують необхідні фінансово-правові гарантії для того, щоб кожний громадянин здійснив своє право на освіту.

Але постійне зменшення бюджетних видатків на освіту, яке мало місце в Україні у 1991–2001 рр., стало причиною скорочення існуючих державних закладів освіти, зокрема, дошкільних закладів, шкіл і професійно-технічних закладів, збільшення частини дітей, які не відвідують середню школу, фактичної часткової оплати за рахунок батьків дошкільної і загальної середньої освіти, а також того факту, що лише 35 відсотків випускників середніх шкіл, які бажають продовжити навчання у вузах, мають таку можливість (порівняймо: в Японії вже тепер до 97% громадян у віці від 28 до 35 років мають вищу освіту, а через кілька років планується перехід до обов'язкової вищої освіти). Недостатність фінансування змушує керівників державних закладів освіти запроваджувати плату за навчання, розширювати на шкоду навчальному процесу та якості освіти господарську діяльність, в першу чергу в галузі надання додаткових освітніх послуг (деякі з яких важко назвати додатковими), вимагати від заінтересованих юридичних і фізичних осіб «добровільних» внесків, вчинювати інші протиправні дії. Постійно

зростає частка студентів, які навчаються у вузах на контрактній основі. Рівень корупції в системі освіти викликає особливе занепокоєння. Зазначені фактори насправді обмежують право людини на освіту, хоча, за Конституцією України, воно може бути тимчасово обмежене тільки в умовах воєнного та надзвичайного стану.

Однією з правових гарантій права на освіту є встановлення ст. 183 КК України кримінальна відповідальність за незаконну відмову у прийнятті до навчального закладу будь-якої форми власності і за незаконну вимогу оплати за навчання у державних чи комунальних навчальних закладах.

11.2. Права осіб, які належать до національних меншин, у гуманітарній сфері

За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. особливістю національного складу населення України є його багатонаціональність: на території країни проживають представники понад 130 національностей і народностей. Дані щодо найбільш численних національностей, які мешкають в Україні, наведено нижче.

	Кількість, тис. осіб	У % до підсумку	
		2001 р.	1989 р.
українці	37541,7	77,8	72,7
росіяни	8334,1	17,3	22,1
білоруси	275,8	0,6	0,9
молдавани	258,6	0,5	0,6
кримські татари	248,2	0,5	0,0
болгари	204,6	0,4	0,5
угорці	156,6	0,3	0,4
румуні	151,0	0,3	0,3
поляки	144,1	0,3	0,4
євреї	103,6	0,2	0,9
вірмени	99,9	0,2	0,1
греки	91,5	0,2	0,2
татари	73,3	0,2	0,2

	Кількість, тис. осіб	У % до підсумку	
		2001 р.	1989 р.
цигани	47,6	0,1	0,1
азербайджанці	45,2	0,1	0,0
грузини	34,2	0,1	0,0
німці	33,3	0,1	0,1
гагаузи	31,9	0,1	0,1
інші національності	177,1	0,4	0,4

І одна з найменших національних меншин в Україні – караїми (близько 1100 чоловік) – також відстоює своє право на самобутність, на вільне використання своєї мови, традицій і культури.

Згідно із Законом України «Про національні меншини в Україні», до *національних меншин* належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою.

У ст. 11 Конституції України зазначено, зокрема, що держава сприяє розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин. Із цього обов'язку держави випливають і відповідні права національних меншин.

На жаль, Основний Закон України не містить конституційних *гарантій* прав національних меншин на розвиток їх етнічної, культурної та релігійної самобутності. Деякі із цих прав містяться у міжнародних договорах, в яких бере участь Україна.

Права національних меншин та осіб, які до них належать, передбачені Декларацією ООН про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин, Конвенцією СНД про забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин, підписаною, але не ратифікованою Україною, а також Угодою СНД з питань, пов'язаних з поновленням прав депортованих осіб, національних меншин і народів, Угодою між Україною та Республікою Білорусь про співробітництво у забезпеченні прав осіб, які належать до національних меншин тощо.

Закон «Про національні меншини в Україні» як *гарантії*

прав національних меншин передбачає діяльність у Верховній Раді України, а в разі необхідності – і в місцевих радах, постійних комісій з питань міжнаціональних відносин і дорадчих органів з представників національних меншин, а в місцевих органах державної виконавчої влади – відповідних структурних підрозділів, а також визначає, що у державному бюджеті України передбачаються спеціальні асигнування для потреб національних меншин.

Закон гарантує всім національним меншинам *право* на: національно-культурну автономію; користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства; розвиток національних культурних традицій; використання національної символіки; відзначення національних свят; сповідування своєї релігії; задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації; створення національних культурних і навчальних закладів; сприяння з боку держави у підготовці педагогічних, культурно-просвітницьких та інших національних кадрів.

Громадяни України, які належать до національних меншин, мають право, відповідно, обиратися або призначатися на рівних засадах на будь-які посади до органів законодавчої, виконавчої, судової влади, місцевого і регіонального самоврядування, в армії, на підприємствах, в установах і організаціях.

Держава також гарантує національним меншинам право на збереження життєвого середовища у місцях їх історичного й сучасного розселення. Питання про повернення на територію України представників депортованих народів вирішуються відповідними законодавчими актами та договорами України з іншими державами.

Згідно зі ст. 161 КК України, визнаються злочином умисні дії, спрямовані на розпалювання національної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадянам за ознаками раси, кольору шкіри, етнічного походження, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Геноцид, тобто діяння, умисно вчинене з метою повного або часткового знищення будь-якої національної, етнічної, расової чи релігійної групи, а так само публічні заклики до геноциду і виготовлення матеріалів із закликами до геноциду з метою їх розповсюдження або розповсюдження таких матеріалів, тягнуть кримінальну відповідальність за ст. 442 КК України.

11.3. Свобода творчості.

Право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності

Зміст свободи творчості і права на результати інтелектуальної, творчої діяльності та їх гарантії визначаються у ст. 54 Конституції України. Відповідно до цієї статті громадянам *гарантуються*:

1) свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості;

2) захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності;

3) право на результати їхньої інтелектуальної, творчої діяльності. При цьому Конституція забороняє будь-яке використання або поширювання цих результатів без згоди їх власників, за винятками, встановленими законом.

Як впливає із ст. 1 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність», наукова і науково-технічна діяльність є інтелектуальною творчою діяльністю, спрямованою на одержання і використання нових знань.

Цим Законом встановлені певні права вчених, наукових і науково-педагогічних працівників, інших суб'єктів наукової та науково-технічної діяльності. Так, відповідно до ст. 6 Закону, вчений має *право*, зокрема:

- обирати форми, напрями і засоби наукової і науково-технічної діяльності відповідно до своїх інтересів, творчих можливостей та загальнолюдських цінностей;

- здобувати визнання авторства на наукові і науково-технічні результати своєї діяльності;

- публікувати результати своїх досліджень або оприлюднювати їх іншим способом, у порядку, встановленому законодавством України;

- отримувати, передавати та поширювати наукову інформацію;

- здобувати державне і громадське визнання.

Основами законодавства України про культуру (статті 5–10, 13 та ін.) встановлено, що громадяни у сфері культури мають *право*, зокрема, на:

а) свободу творчості. Творчі працівники мають право на розповсюдження та популяризацію творів літератури та мистецтва, самостійно визначають репертуар і програми, зміст і форми гастрольної, виставочної та іншої

діяльності. Забороняється розповсюдження тільки таких творів, які містять заклики до зміни насильницьким шляхом конституційного ладу, пропаганду війни, насилля, жорстокості, расової, національної, релігійної ворожнечі або ненависті, порнографію, підбурювання до вчинення злочинів;

б) вільний вибір будь-якого виду культурної діяльності, засобів і сфер застосування творчих здібностей та самостійне визначення долі своїх творів. Не допускаються втручання у творчий процес, цензура у сфері творчої діяльності (згідно із ст. 15 Конституції України цензура заборонена не тільки у сфері творчої діяльності). Водночас створюються умови для розвитку літературної та художньої критики, інших форм об'єктивної оцінки історико-культурних процесів;

в) здійснення професійної та аматорської діяльності на індивідуальній чи колективній основі, самостійно чи за допомогою будь-яких форм посередництва;

г) створення закладів, підприємств і організацій культури, об'єднання у творчі спілки, національно-культурні товариства, фонди, асоціації, інші громадські об'єднання, які діють у сфері культури;

д) захист інтелектуальної власності. Встановлено, що твори літератури та мистецтва є інтелектуальною власністю їх творців;

з) здобуття спеціальної освіти в галузі культури.

Законом України «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» досить детально визначені правовий статус професійних творчих працівників, встановлені правові, соціальні, економічні та організаційні засади діяльності творчих спілок у галузі культури та мистецтва. Це дало поштовх до створення багатьох творчих спілок, таких, як: Всеукраїнська національна музична спілка; Національна спілка архітекторів України; Національна спілка кінематографістів України; Національна спілка композиторів України; Національна спілка майстрів народного мистецтва України; Національна спілка письменників України; Національна спілка театральних діячів України; Національна спілка художників України; Спілка дизайнерів України; Спілка журналістів України; Спілка фотохудожників України; Всеукраїнська спілка кобзарів; Національна Ліга українських композиторів; Спілка рекламистів України та інші.

Вказаний Закон надав суттєві правові гарантії свободі творчості, встановивши значні додаткові права і пільги для професійних творчих працівників – право на державне соціальне страхування, пенсійне забезпечення, на отримання державних стипендій, на додаткову жилу площу, на одержання допомоги, доплати до пенсій, права на користування закладами охорони здоров'я відповідних творчих спілок, будинками творчості тощо.

Певна підтримка розвитку культури, літератури, мистецтва, науки здійснюється за допомогою Закону України «Про благодійність та благодійні організації».

Законом України «Про власність» передбачено, що *об'єктами права інтелектуальної власності* є твори науки, літератури та мистецтва, відкриття, винаходи, корисні моделі, промислові зразки, раціоналізаторські пропозиції, знаки для товарів і послуг, результати науково-дослідних робіт та будь-які інші результати інтелектуальної праці (топографії інтегральних мікросхем, комп'ютерні програми та бази даних, «ноу-хау»), навіть такі, які не є результатами творчості, але становлять значну виробничу, комерційну цінність.

Право на інтелектуальну власність має двоїсте значення, оскільки передбачає наявність як майнових, так і особистих прав.

Відповідно до ЦК України, законів України «Про авторське право і суміжні права», «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», «Про охорону прав на промислові зразки», «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг», «Про науку і науково-технічну діяльність», «Про охорону прав на сорти рослин», «Про охорону прав на топографії інтегральних мікросхем» та ін., охороняються особисті (немайнові) і майнові права: авторів та їх правонаступників, пов'язані із створенням та використанням творів науки, літератури і мистецтва (авторське право), і права виконавців, виробників фонограм та організацій мовлення (суміжні права); авторів раціоналізаторських пропозицій та їх спадкоємців; винахідників, які створили винахід чи корисну модель, та їх правонаступників; авторів промислових зразків (результатів творчої діяльності людини у галузі художнього конструювання) та їх правонаступників; власників свідоцтв про право на знак для товарів і послуг; авторів сорту і власників патентів на сорти рослин; авторів топографій інтегральних мікросхем тощо.

До творів, що охороняються авторським правом, як впливає зі ст. 8 Закону «Про авторське право і суміжні права», належать як обнародовані, так і необнародовані твори у галузі науки, літератури і мистецтва, а саме: літературні письмові твори белетристичного, наукового, технічного або практичного характеру (книги, брошури, статті тощо); виступи, лекції, промови, проповіді та інші усні твори; музичні твори; драматичні, хореографічні твори, пантоміми тощо; аудіовізуальні твори; скульптури, картини, малюнки, гравюри, інші твори образотворчого мистецтва; твори архітектури; фотографії та ін.

Відповідно до статей 14 і 15 Закону України «Про авторське право і суміжні права», авторів належать такі *особисті (немайнові) права*: а) вимагати визнання свого авторства; б) забороняти під час публічного використання твору згадування свого імені, якщо він як автор твору бажає залишитись анонімом; в) вибирати псевдонім, зазначати і вимагати зазначення псевдоніма замість справжнього імені автора на творі і його примірниках та під час будь-якого його публічного використання; г) вимагати збереження цілісності твору і протидіяти будь-якому перекрученню, спотворенню чи іншій зміні твору або будь-якому іншому посяганню на твір, що може зашкодити честі і репутації автора.

До *майнових прав* автора або іншої особи, яка має авторське право, належать: а) виключне право на використання твору, яке дозволяє йому використовувати твір у будь-якій формі і будь-яким способом; б) виключне право на дозвіл або заборону використання твору іншими особами. Це право передбачає можливість дозволяти або забороняти: відтворення творів; публічне виконання і публічне сповіщення творів; публічну демонстрацію і публічний показ; розповсюдження творів; здавання в майновий найм і (або) комерційний прокат; імпорт примірників творів тощо.

Крім цивільно-правової відповідальності за порушення права інтелектуальної власності, яка встановлена ЦК України і переліченими вище законами, КК України також передбачає кримінальну відповідальність за: порушення авторського права і суміжних прав (ст. 176), порушення прав на об'єкти промислової власності (ст. 177), незаконне використання товарного знака (ст. 229), розголошення комерційної таємниці (ст. 232) тощо.

11.4. Право на участь у культурному житті та право користуватися культурною спадщиною України

Ці права випливають із частин 4 і 5 ст. 54 Конституції України, згідно з якими культурна спадщина охороняється законом, а держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей пароду, які знаходяться за її межами, а також із ст. 41 Конституції України, згідно з якою громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону. Згідно ж із Законом України «Про власність», у державній чи комунальній власності можуть перебувати і об'єкти, що становлять культурну цінність.

Як зазначено у ст. 16 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожної людини на участь у культурному житті.

Основи законодавства України про культуру (статті 2, 5, 7, 8 та ін.) передбачають у *сфері культури право громадян* на:

а) збереження і розвиток національно-культурної самобутності, народних традицій та звичаїв;

б) доступ до культурних цінностей – об'єктів матеріальної і духовної культури, що мають художнє, історичнє, етнографічне та науковє значення, усіх видів культурних послуг та культурної діяльності для кожного громадянина.

Зазначені права, відповідно до ст. 14 Основ, *гарантуються* тим, що держава:

- дбає про збереження і використання культурних цінностей, що знаходяться на території України чи за її межами;

- забезпечує охорону пам'яток історії та культури України, захист історичного середовища, схоронність музейного, бібліотечного і архівного фондів;

- сприяє розвитку мережі державних, громадських і приватних музеїв, бібліотек, формуванню їх фондів;

- створює умови для збереження і розвитку народної культури, сприяє відродженню осередків традиційної народної творчості, художніх промислів і ремесел, створенню музеїв народної творчості та побуту, шкіл народного мистецтва, фольклорно-етнографічних ансамблів, забезпечує їх організаційну і фінансову підтримку;

- гарантує вільний доступ до пам'яток історії та культури, музейних, бібліотечних і архівних фондів. Обмеження такого доступу зумовлюється лише специфікою цінностей та особливими умовами їх схоронності, що визначаються законодавством;

- забезпечує окремим соціальним групам громадян (дітям дошкільного віку, учням, студентам, пенсіонерам та інвалідам) доступ до культурних цінностей на пільгових умовах;

- створює умови для розвитку культур усіх національних меншин, які проживають на території України, сприяє прилученню їх до спільного процесу творення культурних цінностей.

З метою створення умов для вільного користування громадянами культурною спадщиною України держава, відповідно до статей 4, 14 Закону України «Про охорону культурної спадщини», заносить усі її об'єкти (археологічні, історичні, монументального мистецтва, архітектури та містобудування, садово-паркового мистецтва і ландшафтні) до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, визначає порядок здійснення права власності на об'єкти культурної спадщини, режим їх утримання та використання, надання їх у користування, їх консервації, реставрації, реабілітації, музесфікації і ремонту, визначає заходи щодо охорони пам'яток, забороняє діяльність, яка створює їм загрозу, здійснює інші необхідні заходи. Так, Перелік пам'яток історії, монументального мистецтва та археології національного значення, які заносяться до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, який налічує понад 600 об'єктів в усіх областях України, затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1761.

Статтею 4 Закону України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» визначено, що поверненню в Україну підлягають: культурні цінності, незаконно вивезені з території України; культурні цінності, евакуйовані з території України під час війн та збройних конфліктів і не повернуті назад; культурні цінності, тимчасово вивезені з території України і не повернуті в Україну. Культурні цінності, що перебувають за межами України на законних підставах, можуть бути повернуті шляхом укладення договору купівлі-продажу з власником культурних цінностей, обміну їх на взаємовигідних засадах або отримання в дарунок.

Слід також зазначити, що КК України передбачено кримінальну відповідальність за: пошкодження релігійних споруд чи культових будиноків, незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь (статті 178 і 179), нищення, руйнування чи псування пам'яток історії або культури (ст. 298).

Глава 12

ЮРИДИЧНІ ГАРАНТІЇ РЕАЛІЗАЦІЇ ТА ЗАХИСТУ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

12.1. Поняття, система і види гарантій реалізації та захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина

Гарантії реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина – це умови та засоби, принципи та норми, які забезпечують здійснення, охорону і захист зазначених прав, є порукою виконання державою та іншими суб'єктами правовідносин тих обов'язків, які покладаються на них з метою реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина.

Зазначені гарантії взаємообумовлені і взаємопов'язані, а тому складають відповідну систему і разом, у сукупності, забезпечують систему прав і свобод людини і громадянина. Водночас окремі гарантії є спеціальними і призначені для забезпечення реалізації тих чи інших прав та свобод людини і громадянина або їх груп.

Взагалі усі можливі гарантії забезпечення реалізації прав та свобод людини і громадянина прийнято поділяти на загальносоціальні (загальні) та власне правові, юридичні (спеціальні).

До загальносоціальних гарантій слід віднести: ідеологічні, політичні, економічні, власне соціальні, організаційні. Ті чи інші загальні гарантії завжди є пріоритетними у сфері реалізації відповідної групи прав людини і громадянина.

Так, визначальними для реалізації політичних прав громадян є політичні й ідеологічні гарантії, для реалізації економічних – ідеологічні і політичні, соціальних і екологіч-

них – економічних, культурних – економічні і соціальні, особистих та інших – політичні й організаційні.

Загальносоціальні і юридичні гарантії узгоджені і тісно пов'язані між собою. Більшість перших формально закріплено в Конституції і законах України. Власне правові ж гарантії часто фактично виглядають як політико-правові, соціально-правові тощо.

До *ідеологічних гарантій* можна віднести ліберальну концепцію прав людини, на якій ґрунтується правова система держави, що визнає права людини як природні і передбачає їх пріоритет щодо прав колективу, держави, суспільства, а також ідеологічний плюралізм і багатоманітність, заборону визнання державою жодної ідеології як обов'язкової. Ці гарантії втілено у статтях 8, 9, 11, 15 та інших Конституції України.

Політичними гарантіями є суверенітет держави, суворе дотримання її демократичних засад, фактична незмінність її конституційного ладу, закріпленого в Основному Законі України, суворе забезпечення законності і неможливості зловживань з боку політичної влади, відкритість політичної системи і наявність можливостей для вільної діяльності політичних партій та громадських організацій, наявність усіх інших ознак правової держави у їх сукупності.

Формальна наявність політичних гарантій також відображена у Конституції України. Так, відповідно до статей 1, 2, 5, 6, 7, 15, 37 та інших Конституції України: наша держава є суверенною і демократичною; носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні виступає народ; державна влада здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову; гарантується політичний плюралізм і водночас обмежується діяльність ультрарадикальних партій тощо.

Конституцією України визначені її конституційний лад і засоби забезпечення верховенства закону, в Україні діють понад сто політичних партій та сотні громадських організацій. Але цього ще недостатньо для того, щоби визнати справді ефективними та реальними політичні гарантії реалізації прав та свобод людини і громадянина.

Проте, саме ці гарантії є визначальними. Адже неефективний політичний (державний) лад гальмує розвиток економічних та інших відносин і, відтак, не дає можливості створити належні економічні, ідеологічні, соціальні та правові гарантії реалізації прав та свобод людини і громадянина.

Україна пішла на шлях розбудови правової держави, проголосила свій намір стати нею. Але ще не стала. У розписок Конституції ще не прийняті усі необхідні закони і тому чітко не розмежовані повноваження різних гілок влади. Незалежність муніципальної влади ущемляється намаганням встановити «ефективну виконавчу вертикаль» і ще одну «вертикаль» – від Президента. Не вироблено надійного механізму протидії фальсифікації виборів. Право народу на протест на практиці обмежується багатьма умовами. Незалежність судової влади повною мірою не забезпечена. Контролюючі органи здійснюють контроль переважно за поведінкою громадян, а не за діяльністю інших державних органів та посадових і службових осіб. До визначення у законах України компетенції і повноважень усіх державних органів, органів місцевого самоврядування і посадових осіб, як того вимагає ст. 19 Конституції України, справа також не дійшла, адміністративну реформу спіткала доля деяких інших реформ. Фактично продовжує існувати заборонена Конституцією цензура... Такою є наша дійсність.

Доки не буде вирішена проблема цивілізованості політичної влади, не може йти мова про можливість ефективної реалізації прав і свобод людини і громадянина. Але, з іншого боку, боротьба за реалізацію конституційних прав та свобод людини і громадянина має впливати на процес цивілізованості політичної влади. Тобто вирішення цих проблем перебуває у тісному взаємозв'язку.

Економічні гарантії знайшли своє відображення у статтях 13, 41, 95 та інших Конституції України. Ними є ринкова економіка, основу якої становлять відносини приватної власності, поєднані зі свободою підприємницької діяльності та ефективним використанням державної власності і дійовою системою державного регулювання економіки, а також ресурсна, фінансова та технологічна незалежність національної економіки від інших країн.

Якщо політичні гарантії є визначальними для реалізації усієї системи конституційних прав та свобод людини і громадянина, то належні економічні гарантії фактично обумовлюють можливість реалізації соціальних, культурних, деяких інших прав та свобод людини і громадянина (права на соціальний захист, на безпечне для життя і здоров'я довкілля, на освіту, на охорону здоров'я тощо). Реалізація деяких інших прав та свобод людини і громадянина (таких, як свобода думки і слова, право на повагу до гідності, право

на захист від втручання в особисте і сімейне життя, таємниця листування, свобода пересування, право на мирні збори, свобода асоціації, право на підприємницьку діяльність тощо) не потребує чи майже не потребує матеріальних затрат з боку держави.

Стан, в якому сьогодні опинились системи охорони здоров'я, охорони сім'ї і дитинства, освіти, науки, відпочинку, соціального захисту, забезпечення громадян житлом і оплачуваною роботою, створення безпечного для життя і здоров'я людини довкілля тощо, характеризується вкрай обмеженими фінансовими можливостями держави. Вони ж, у свою чергу, обумовлені неефективною економічною політикою держави.

Проте економіка базується на економічних законах, що виникають та існують об'єктивно (закон вартості, закон адекватності виробничих відносин рівню і характеру продуктивних сил, закон зростання потреб, закон попиту і пропозиції тощо), і не чекає, коли ці закони держава почне враховувати в законодавстві. Тому вже давно «тіньова» економіка в Україні фактично стала альтернативною. Сумно, але саме вона дає можливість багатьом громадянам України здійснювати своє право на працю, на охорону здоров'я, на освіту, на житло, на достатній життєвий рівень тощо. Однак вона не стільки економічно, як політично і морально неспроможна забезпечити комплексну реалізацію прав та свобод людини і громадянина.

Соціальними гарантіями слід визнати відсутність будь-якого суспільно-політичного протистояння окремих соціальних верств населення та регіонів України, максимальну зайнятість населення, відсутність тенденцій моральної та духовної деградації в суспільстві, за яких здійснення прав і свобод одними людьми чи групами людей стає можливим лише за рахунок нехтування правами і свободами інших. В Україні ці гарантії також – не на належному рівні.

До *організаційних гарантій* можна віднести – структуру, взаємини, матеріально-технічне забезпечення суду та інших органів захисту прав людини і громадянина, загальну ефективність судової та правоохоронної діяльності, рівень кваліфікації суддів та працівників інших правоохоронних органів тощо.

Правові (юридичні) гарантії реалізації прав та свобод людини і громадянина – це встановлені державою із наданням їм формальної (юридичної) обов'язковості принципи та

норми, які забезпечують здійснення зазначених прав та свобод шляхом належної регламентації порядку їх здійснення, а також їх охорони і захисту.

Серед правових гарантій, *за критерієм їх змісту*, можна виділити: а) матеріальні (положення правових норм, які безпосередньо містять ті чи інші приписи та заборони); б) процесуальні (положення, які визначають процес реалізації матеріальних гарантій); в) організаційні (положення, які, зокрема, визначають систему судових і власне правоохоронних органів, інших органів державної влади і органів місцевого самоврядування, встановлюють їх функції, повноваження їх посадових і службових осіб).

Окремим, специфічним видом правових гарантій є *юридична відповідальність*. Її специфіка полягає у тому, що захист і охорону прав та свобод людини і громадянина юридична відповідальність забезпечує шляхом гарантування виконання органами державної влади, місцевого самоврядування, їх посадовими і службовими особами своїх обов'язків, що кореспондують зазначеним правам та свободам. А крім того, вона також виконує функцію забезпечення виконання обов'язків людини і громадянина, які є складовою: правового статусу людини і громадянина.

Залежно від рівня їх *юридичного статусу* правові гарантії поділяються на: міжнародно-правові та національні, конституційні та галузеві.

Міжнародно-правові гарантії встановлені в чинних міжнародних договорах, обов'язкових для України. У свою чергу, вони також є матеріальними (скажімо, можливість звернення до Європейського Суду з прав людини, встановлена Конвенцією про захист прав і основних свобод людини), процесуальними (наприклад, доступний для кожного порядок такого з'ясування), організаційними (система і організація діяльності Європейського Суду з прав людини).

Конституційні гарантії складаються із принципів конституційно-правового статусу людини і громадянина, а також із конституційних норм, в яких визначені повноваження відповідних органів державної влади та їх посадових осіб щодо забезпечення прав та свобод людини і громадянина, їх відповідальність, передбачені інші засоби здійснення відповідних прав та свобод людини і громадянина, а також спеціальні права, призначені для найбільш ефективної реалізації інших прав людини і громадянина.

Так, *Верховна Рада України*, відповідно до Конституції України, визначає відповідними законами права і свободи людини і громадянина та їх гарантії, громадянство, правосуб'єктність громадян, статус іноземців та осіб без громадянства, права корінних народів і національних меншин, основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення, засади регулювання праці і зайнятості, шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства, виховання, освіти, культури і охорони здоров'я, екологічної безпеки, правовий режим власності, правові засади і гарантії підприємництва (частина 1 ст. 92), визначає правові засади вилучення об'єктів права приватної власності (пункт 36 частини 1 ст. 85), призначає на посаду та звільняє з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, здійснює через нього парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина, заслуховує його щорічні доповіді про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні (пункт 17 частини 1 ст. 85, ст. 101).

Основним Законом на *Президента України* покладено обов'язок бути гарантом додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина, обстоювати права і свободи громадян (статті 102 і 104), на Кабінет Міністрів України – вживати заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина (пункт 2 ст. 116), на місцеві державні адміністрації – забезпечувати додержання прав і свобод громадян на відповідних територіях (пункт 2 ст. 119).

Ст. 8 Конституції України гарантує звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України, норми якої є нормами прямої дії.

На *прокуратуру* покладено здійснення нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян (ст. 121).

У ст. 22 Конституції України встановлене загальне правило, згідно з яким конституційні права і свободи гарантуються. Це означає, що вони не лише проголошуються, декларуються державою, а й мають реалізовуватися за допомогою відповідного механізму.

Окремі права та свободи людини і громадянина мають спеціальні (тобто такі, що стосуються лише їх) гарантії, які

містяться у тих чи інших нормах Конституції України та щідно з якими відповідні права забезпечуються: право територіальних громад на місцеве самоврядування – визнанням і гарантуванням місцевого самоврядування (ст. 7); право власності на землю – гарантією його набуття відповідно до закону (ст. 14); право на асоціації – гарантією свободи політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України (ст. 15); право на працю – гарантіями рівних можливостей у виборі професії та роду трудової діяльності, захисту від незаконного звільнення (ст. 43); право на відпочинок – наданням днів щотижневого відпочинку, оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи у нічний час (ст. 45); право на охорону здоров'я – державним фінансуванням відповідних програм, не скороченням існуючої мережі державних та комунальних закладів охорони здоров'я та ін. (ст. 49); право на соціальний захист – гарантованим загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням і створенням мережі закладів для догляду за непрацездатними (ст. 46); право на користування культурною спадщиною – гарантією її охорони законом (ст. 54) тощо.

Інші правові гарантії реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина містяться в багатьох законах України, а також в інших нормативно-правових актах, і частково є загальними, а частково – галузевими. Деякі з них розглядалися нами при аналізі конкретних конституційних прав та свобод.

Ці правові гарантії мають різні форми. Вони складаються із норм, які регулюють порядок реалізації тих чи інших можливостей людини і громадянина, встановлюють відповідальність за неправомірне обмеження конституційних прав і свобод або містять засоби стимулювання посадових осіб до належної поведінки. Загалом ці норми є дещо розрізненими, часто неузгодженими з відповідними нормами Конституції України та інших законів. Частково це є проявом відсутності належних політичних, економічних та інших загальних гарантій їх здійснення, частково – відсутністю чітких концептуальних засад розвитку вітчизняного законодавства, насамперед відсутністю закону «Про закони та законодавчу діяльність».

Сьогодні Україні потрібна нова система законодавства. Її основою мають стати Конституція України як

базовий закон прямої дії і міжнародні договори, в яких визначаються стандарти прав людини. Стрижнем усіх законів України – стосуються вони чи то політичної, економічної, екологічної чи будь-якої іншої сфери життєдіяльності суспільства – мають бути положення Конституції і вказаних міжнародних договорів. Адже права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

Для того, щоб правові гарантії забезпечення прав і свобод людини і громадянина мали системний вигляд, що має забезпечити їх дієвість, в законах України мають бути чітко, конкретно, детально визначені:

1) зміст усіх прав та свобод людини і громадянина та їх гарантій, у тому числі доступний та ефективний порядок захисту порушених прав та свобод, їх відновлення, відшкодування матеріальної та моральної шкоди (статті 55–63, пункт 1 частини 1 ст. 92);

2) повноваження відповідних органів державної влади, місцевого самоврядування та їх посадових і службових осіб щодо забезпечення конкретних прав людини і громадянина (ст. 19);

3) юридична відповідальність зазначених органів і осіб за невиконання чи неналежне виконання своїх повноважень, а також відповідальність громадян за невиконання своїх конституційних обов'язків (статті 19 і 68, пункт 22 частини 1 ст. 92);

4) підстави, за якими окремі права людини і громадянина можуть бути обмежені, а також відповідні органи державної влади, місцевого самоврядування та їх посадові і службові особи, які мають право застосовувати такі обмеження, процедура їх обмеження, відповідальність вказаних органів і осіб за порушення підстав і порядку обмеження цих прав і свобод (статті 19, 21–23, 26, 30–39, 41–46, 48–50, 53–54, 64 та інші Конституції України).

Створення вказаної системи законодавства необхідно розпочати з розробки концепції розвитку законодавства України, складовими частинами якої мають бути правові основи економічної, адміністративної, судової політики, політики соціального захисту населення, кримінально-правової політики тощо.

За критерієм основного суб'єкта їх забезпечення, можна виділити такі правові гарантії реалізації прав та свобод людини та громадянина:

1) *державні гарантії*, які забезпечуються державою в особі органів державної влади, у тому числі суду, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб (приклади таких гарантії, передбачених, зокрема, Конституцією України, були наведені вище).

Найбільш ефективно гарантії реалізації прав та свобод людини і громадянина можуть забезпечуватися державою, яка має можливості застосовувати як заохочувальні, так і відповідні примусові заходи, у тому числі юридичну відповідальність – конституційну, кримінальну, адміністративну, дисциплінарну, матеріальну тощо;

2) *міжнародні гарантії*, які забезпечуються міжнародними інституціями (міжнародними судовими установами та відповідними органами міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна);

3) *гарантії, які забезпечуються державою за участю відповідних об'єднань громадян* (політичних партій, профспілок, громадських організацій споживачів тощо);

4) *гарантії, які забезпечуються державою за участю самих громадян* шляхом реалізації останніми передбаченого ст. 55 Конституції України права будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань, а також інших спеціальних («захисних») прав.

Спеціальні («захисні») права передбачені статтями 55–63 Конституції України. Вони гарантуються державою кожній людині і щодо них, відповідно до вказаних статей, а також ст. 64 Основного Закону, не можуть встановлюватися жодні обмеження. До зазначених прав кожної людини віднесені: право на судовий захист прав і свобод людини і громадянина, право на звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини і до міжнародних інституцій, право знати свої права і обов'язки та деякі інші права (зміст яких розкривається далі).

12.2. Право знати свої права і обов'язки

Свобода не може бути справжньою, якщо людина не буде знати, на що вона має право, а що є її обов'язком. Тому ст. 57 Конституції України гарантує право знати свої права і обов'язки, яке спрямоване на формування однієї з необхідних передумов здійснення прав, свобод і обов'язків

людини, в тому числі й тих із них, котрі закріплені у законодавстві. Воно може розглядатись як окремих, «спеціалізований» різновид права людини на інформацію, а саме: на інформацію щодо прав і обов'язків людини.

Як відомо, Організація Об'єднаних Націй, інші міжнародні структури всіляко стимулюють і зобов'язують держави вживати заходів для ознайомлення своїх громадян, особливо молоді, з міжнародними механізмами захисту прав і свобод людини. І та обставина, що у ст. 57 Конституції України право знати свої права та обов'язки закріплюється за «кожним», свідчить про те, що тут йдеться про права і обов'язки громадянина України, і про права та обов'язки кожної людини.

Суб'єктом, на якому лежить забезпечення цього права, є держава. Зауважимо, що на виконання згаданих рекомендацій ООН в Україні поступово запроваджується вивчення курсу прав людини у середніх школах. Безперечно, важливу роль у цій справі здатні відігравати і громадські, зокрема правозахисні, організації.

Конституційними гарантіями права знати свої права і обов'язки є положення ст. 57 Конституції України, відповідно до яких закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, і в разі недотримання цієї вимоги є нечинними.

Законом України «Про інформацію» передбачено, що всі громадяни України мають право на правову інформацію. З метою забезпечення доступу до законодавчих та інших нормативних актів всім громадянам держава забезпечує видання цих актів масовими тиражами у найкоротші строки після набрання ними чинності. Зазначене не стосується лише таємної правової інформації.

Спеціального закону, яким був би урегульований порядок доведення до відома населення законів та інших нормативно-правових актів, ще не прийнято. Але існують інші акти законодавства, в яких містяться певні *організаційні та власне правові гарантії* того, що право кожного знати свої права і обов'язки не буде порушуватися.

Так, відповідно до Конституції України (ч. 3 ст. 57, частини 2 і 5 ст. 94), законів України «Про міжнародні договори України», «Про всеукраїнський та місцеві референдуми», «Про Національний банк України», «Про місцеве самоврядування в Україні», Регламенту Верховної Ради України,

указу Президента України «Про порядок офіційного оприлюднення нормативно-правових актів та набрання ними чинності» від 10 червня 1997 р. № 503/97, указу Президента України «Про державну реєстрацію нормативних актів міністерств та інших органів державної виконавчої влади» від 3 жовтня 1992 р. № 493/92, Положення про порядок укладання, виконання та денонсації міжнародних договорів України міжвідомчого характеру, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 17 червня 1994 р. № 422, Положення про державну реєстрацію нормативно-правових актів міністерств, інших органів виконавчої влади, органів господарського управління та контролю, що зачіпають права, свободи й законні інтереси громадян або мають міжвідомчий характер, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 28 грудня 1992 р. № 731, відповідні **нормативно-правові акти набувають чинності:**

- закони України, а також міжнародні договори, які потребують ратифікації, – через 10 днів після їх офіційного оприлюднення, якщо інше не визначено самими законами, але не раніше дня їх опублікування і підлягають офіційному опублікуванню протягом 15 днів після підписання і прийняття до виконання Президентом України. При цьому офіційним (як щодо законів, так і щодо інших актів Верховної Ради України, актів Президента України і Кабінету Міністрів України) є опублікування тільки: у газетах «Голос України» і «Урядовий кур'єр», а також «Відомостях Верховної Ради України» і «Офіційному віснику України», а щодо міжнародних договорів – у «Відомостях Верховної Ради України», газетах «Голос України» і «Урядовий кур'єр» та «Зібранні діючих міжнародних договорів України»;

- постанови та інші акти Верховної Ради України нормативного характеру – через 10 днів після їх офіційного оприлюднення, якщо інше не визначено самими актами, але не раніше дня їх опублікування в офіційному друкованому виданні;

- укази і розпорядження Президента України, а також міжнародні договори, які не потребують ратифікації, приєднання до яких або прийняття яких провадиться від імені України, – через 10 днів після їх офіційного оприлюднення, якщо інше не визначено самими указами та розпорядженнями, але не раніше дня їх опублікування в офіційному друкованому виданні;

- постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, які не визначають прав та обов'язків громадян, а також відповідні міжнародні договори, які не потребують ратифікації, приєднання до яких або прийняття яких провадиться від імені Уряду України, – з моменту їх прийняття, якщо більш пізній термін набуття ними чинності не передбачений цими актами;

- постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України, які визначають права та обов'язки громадян, а також відповідні міжнародні договори, – з дня, передбаченого цими актами, але не раніше дня їх опублікування в офіційних друкованих виданнях;

- нормативно-правові акти міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, господарського управління і контролю, які торкаються прав, свобод і законних інтересів громадян або мають міжвідомчий характер, – через 10 днів після їх державної реєстрації, якщо в них не передбачений більш пізній строк набуття чинності, але не раніше дня їх офіційного оприлюднення;

- міжнародні договори, які укладаються від імені міністерств або інших центральних органів державної виконавчої влади України, – з моменту їх підписання або з моменту їх затвердження міністерствами (відомствами), від імені яких договори були підписані;

- нормативно-правові акти, які торкаються прав, свобод і законних інтересів громадян або мають міжвідомчий характер, видані міністерствами і республіканськими комітетами Автономної Республіки Крим, обласними, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями, їх підрозділами, а також місцевими органами господарського управління і контролю, районними, районними у містах Києві і Севастополі державними адміністраціями, їх підрозділами – через 10 днів після їх державної реєстрації, якщо в них не передбачений більш пізній строк набуття чинності, але не раніше дня їх офіційного оприлюднення;

- рішення сільських, селищних, міських, районних у містах, обласних і районних рад – з дня їх офіційного оприлюднення, якщо радою не встановлено більш пізній строк введення цих рішень у дію.

Щодо положення ст. 57 Конституції України, згідно з яким кожному гарантується право знати не тільки свої права, а й обов'язки, слід зазначити таке.

Невиконання особою своїх обов'язків, визначених законодавством, у переважній частині випадків тягне юридичну відповідальність. У ст. 68 Конституції України встановлене правило, відповідно до якого незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності. Відтак, особа, яка в силу незнання законів не виконала свої обов'язки, має нести передбачену законом відповідальність. Але такий висновок є не завжди правильним. Адже аналогічного правила, відповідно до якого незнання особою інших, крім законів, нормативно-правових актів, також не звільняє особу від юридичної відповідальності, в Конституції України не існує.

У цьому зв'язку правильним буде підхід, за яким незнання людиною підзаконних нормативно-правових актів не звільнятиме її від юридичної відповідальності тільки у випадках, коли знання цих актів даною конкретною людиною передбачається як необхідний юридичний факт.

12.3. Право на правову допомогу і свобода вибору захисника своїх прав

Свої права і свободи людина може ефективно здійснювати переважно за умови надання їй необхідної правової допомоги, право на яку кожному гарантується ст. 59 Конституції України. При цьому кожен є вільним у виборі захисника своїх прав. Крім того, згідно із цією статтею, у випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно.

Відповідно до рішення Конституційного Суду України у справі про право вільного вибору захисника від 16 листопада 2000 р. № 1-17/2000, **право на правову допомогу** – це гарантована Конституцією України можливість фізичної особи одержати юридичні (правові) послуги.

Держава в особі відповідних органів визначає певне коло суб'єктів надання правової допомоги та їх повноваження. Аналіз чинного законодавства України з цього питання дає підстави визначити, зокрема, такі види *суб'єктів надання правової допомоги*:

1) державні органи України, до компетенції яких входить її надання (Міністерство юстиції України, Міністерство праці та соціальної політики України тощо), а також нотаріуси;

2) адвокатура України як спеціально уповноважений недержавний професійний правозахисний інститут, однією з

функцій якого є захист людини від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні будь-яких справ у судах та інших державних органах;

3) суб'єкти юридичної діяльності, які надають правову допомогу клієнтам у порядку, визначеному законодавством України;

4) об'єднання громадян для здійснення і захисту своїх прав і свобод (частина перша ст. 36 Конституції України).

Так, згідно із Законом України «Про звернення громадян», всі органи державної влади і місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, об'єднання громадян, посадові особи зобов'язані безоплатно надавати громадянам правову допомогу шляхом повідомлення по суті отриманих скарг, пропозицій та заяв. Зокрема, Міністерство юстиції України здійснює інформування населення про діяльність установ юстиції, сприяє поширенню знань про право, роз'ясненню чинного законодавства, забезпечує взаємодію державних органів у проведенні спільних заходів, спрямованих на підвищення правової свідомості населення, тощо. Відповідно до Закону України «Про прокуратуру», прокурор розглядає заяви і скарги про порушення прав громадян, крім скарг, розгляд яких віднесено до компетенції суду. Звичайно, під час розгляду скарг прокурором має надаватися правова допомога. Закон України «Про міліцію» зобов'язує працівників міліції подавати всі види допомоги, в тому числі, безперечно, і правової допомоги, особам, потерпілим від злочинів, інших правопорушень.

Відповідно до Закону України «Про нотаріат», нотаріус зобов'язаний, зокрема: сприяти громадянам у здійсненні їхніх прав та захисті законних інтересів; роз'яснювати права й обов'язки; попереджати про наслідки вчинюваних нотаріальних дій для того, щоб юридична необізнаність не могла бути використана їм на шкоду.

Одним із видів підприємницької діяльності, яка здійснюється на підставі ліцензії, є *юридична практика*. Вказана ліцензія, що видається Міністерством юстиції України, дає право, зокрема, на такі види юридичних послуг: надання консультацій та роз'яснень з юридичних питань, усних і письмових довідок із законодавства; складання заяв, скарг та інших документів правового характеру; здійснення представництва інтересів громадян за їх дорученням у суді, господарському суді та інших державних органах у кримінальних, цивільних, господарських справах і справах про ад-

міністративні правопорушення; здійснення представництва громадян та захист їхніх прав і законних інтересів у центральних та місцевих органах виконавчої влади і органах місцевого самоврядування.

Органом, спеціально покликаним сприяти захисту прав, свобод, представляти законні інтереси громадян України та іноземців, подавати їм іншу юридичну допомогу, є *адвокатура*. У ч. 2 ст. 59 Конституції України зазначено, що «для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура».

Відповідно до Закону України «Про адвокатуру», адвокати здійснюють, зокрема, такі види діяльності: дають консультації та роз'яснення з юридичних питань, усні і письмові довідки щодо законодавства; складають заяви, скарги та інші документи правового характеру; здійснюють представництво в суді, інших державних органах, перед громадянами та юридичними особами; здійснюють правове забезпечення підприємницької діяльності громадян; виконують свої обов'язки щодо захисту громадян у процесі дізнання та попереднього слідства тощо.

Більш детально діяльність адвокатів щодо забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах регламентується КПК України, КУпАП та ЦПК України.

Так, згідно з КПК України, захисником є особа, яка в порядку, встановленому законом, уповноважена здійснювати захист прав і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого, виправданого та надання їм необхідної юридичної допомоги при провадженні у кримінальній справі. Як захисники допускаються особи, які мають свідоцтво про право на заняття адвокатською діяльністю в Україні та інші фахівці у галузі права, які за законом мають право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи.

Представниками громадян в суді у цивільних справах, згідно з ЦПК України, можуть бути: а) будь-яка довірена особа; б) адвокат; в) уповноважений професійних спілок — у справах робітників, службовців, інших осіб, захист прав і інтересів яких здійснюється професійними спілками; г) уповноважений організації, якій її статутом чи положенням надано право представляти інтереси членів цієї органі-

зації; д) один із позивачів або один із відповідачів та ін. Повноваження такого представника в суді передбачені ЦПК та спеціально обумовлюються у довіреності. Зокрема, вони мають право на вчинення від імені особи, яку представляють, всіх процесуальних дій, крім деяких (наприклад, крім відмови від позовної заяви, зміни предмета позову тощо).

Що стосується *свободи вибору захисника своїх прав*, то слід зазначити, що взагалі правову допомогу може надавати громадянам будь-яка особа – юрист за фахом, якщо вона у встановленому порядку набула відповідних повноважень і не позбавлена їх. Відповідно до згадуваного вище рішення Конституційного Суду України у справі про право вільного вибору захисника, «конституційний припис «кожен є вільним у виборі захисника своїх прав»... за своїм змістом є загальним і стосується не лише підозрюваного, обвинуваченого чи підсудного, а й інших фізичних осіб, яким гарантується право вільного вибору захисника з метою захисту своїх прав та законних інтересів, що виникають з цивільних, трудових, сімейних, адміністративних та інших правовідносин, а не тільки з кримінальних. Право на захист, зокрема, може бути реалізоване фізичною особою у цивільному, арбітражному, адміністративному і кримінальному судочинстві».

Конституційний Суд України навів для обґрунтування свого рішення такі аргументи. Конвенція про захист прав людини і основних свобод передбачає право кожного обвинуваченого захищати себе особисто або використовувати правову допомогу захисника, вибраного ним на власний розсуд (ст. 6). У Міжнародному пакті про громадянські і політичні права зазначено, що держава повинна гарантувати кожному, чий права і свободи порушено, ефективний засіб правового захисту, і таке право повинно встановлюватись судовим або будь-яким іншим компетентним органом, передбаченим правовою системою держави (ст. 2), та можливість вільного вибору обвинуваченим захисника (ст. 14). Основні принципи ООН, що стосуються ролі юристів, передбачають, що кожна людина має право звернутися до будь-якого юриста за допомогою для захисту і відстоювання своїх прав та захисту їх на всіх стадіях кримінального судочинства (принцип 1); жодний суд чи адміністративний орган, в якому визнається право на адвоката, не відмовляється визнавати права юриста відстоювати в суді інтереси свого клієнта, за винятком тих випадків, коли юристу було відмовлено в праві

виконувати свої професійні обов'язки відповідно до національного права і практики та цих принципів (принцип 19).

Отже, припис «кожен є вільним у виборі захисника своїх прав» треба розуміти як конституційне право підозрюваного, обвинуваченого і підсудного при захисті від обвинувачення, а також особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, з метою отримання правової допомоги вибрати захисником своїх прав особу, яка є фахівцем у галузі права і за законом має право на надання правової допомоги особисто чи за дорученням юридичної особи.

12.4. Право захищати свої права і свободи від порушень та протиправних посягань і засоби його реалізації

Ст. 55 Конституції України передбачає: «Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань».

Із цієї норми випливає, що перелік засобів захисту прав і свобод не може бути обмежений ні судовим захистом, ні зверненням до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини або відповідних державних органів України, ні до міжнародних установ та організацій. Тобто перелік таких засобів обмежується лише прямими заборонами, встановленими законом.

Ст. 19 ЦК України, яка має назву «Самозахист цивільних прав», визначає, що самозахистом є застосування особою засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Способи самозахисту мають відповідати змісту права, що порушене, характеру дій, якими воно порушене, а також наслідкам, що спричинені цим порушенням, і можуть обиратися самою особою чи встановлюватися договором або актами законодавства.

Одним із найбільш доступних і тому поширених засобів захисту своїх прав є *звернення* зі скаргами, зауваженнями та пропозиціями до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків.

Так, за захистом своїх прав і свобод громадяни можуть *звертатись до прокурора*. Відповідно до Закону України «Про прокуратуру», прокурор чи його заступник вправі звертатися в суд із заявою про захист прав та законних інтересів громадян, а також мають інші вельми широкі права, які можуть використовувати для захисту прав і свобод громадян.

Засобом захисту прав і свобод людини і громадянина є *звернення до Конституційного Суду України*, який уповноважений, на їх прохання, здійснювати офіційне тлумачення Конституції та законів України. Згідно із Законом України «Про Конституційний Суд України», громадяни України, іноземці та особи без громадянства мають право звертатися до Конституційного Суду України з конституційним зверненням – письмовим клопотанням про необхідність офіційного тлумачення Конституції України та законів України з метою забезпечення реалізації чи захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина. Але до того, як звернутися до Конституційного Суду України, необхідно використати всі інші можливі засоби правового захисту, в тому числі в судах загальної юрисдикції, оскільки підставою для конституційного звернення є наявність неоднозначного тлумачення і факти різного застосування положень Конституції України і законів України органами державної влади, якщо це призвело або може призвести до порушення конституційних прав і свобод людини і громадянина, прав юридичної особи.

Один із ефективних засобів захисту своїх прав громадянами – це *звернення до органів дізнання і попереднього слідства, до прокурора або в суд із заявами та повідомленнями про злочини*. Таке право надається громадянам КПК України.

Прокурор, слідчий, орган дізнання або суддя зобов'язані прийняти заяву про вчинений або підготовлюваний злочин, в тому числі і в справах, які не підлягають їх віданню, і не пізніше триденного строку прийняти одне з таких рішень: 1) порушити кримінальну справу (за наявності приводів і підстав для її порушення); 2) відмовити в порушенні кримінальної справи; 3) направити заяву або повідомлення за належністю. Водночас вони мають вжити всіх можливих заходів, щоб запобігти злочинові або припинити його.

Якщо в результаті перевірки заяви чи повідомлення, що надійшли, не встановлено підстав для порушення криміна-

льної справи, але матеріали перевірки містять дані про наявність у діянні особи дисциплінарного або адміністративного проступку, прокурор, слідчий, орган дізнання, суддя вправі, відмовивши в порушенні кримінальної справи, надіслати заяву або повідомлення на розгляд адміністрації підприємства, установи, організації для вжиття відповідних заходів впливу або передати матеріали для застосування в установленому порядку заходів адміністративної відповідальності.

Під час розслідування кримінальної справи особа має можливість захистити свої права, зокрема, за умови надання їй статусу потерпілого або цивільного позивача. Так, у кримінальних справах потерпілий та його представник мають право: подавати докази; заявляти клопотання та відводи; знайомитися з усіма матеріалами справи з моменту закінчення попереднього слідства, а у справах, в яких попереднє слідство не провадилося, – після віддання обвинуваченого до суду; брати участь у судовому розгляді; подавати скарги на дії особи, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора і суду, а також подавати скарги на вирок або ухвали суду і постанови народного судді тощо. Приблизно такі самі права має і цивільний позивач. Але він наділений і окремими спеціальними правами, зокрема, правом просити орган дізнання, слідчого і суд про вжиття заходів до забезпечення заявленого ним позову, підтримувати цивільний позов.

Згідно із КУпАП, для захисту певних прав і свобод громадяни мають право *звертатися до відповідних службових осіб державних органів та громадських організацій, які уповноважені складати протоколи про адміністративні правопорушення*. Це, наприклад, можуть бути службові особи міліції, органів у справах захисту прав споживачів тощо. На підставі рішень відповідних органів адміністративної юрисдикції винні особи не тільки притягуються до адміністративної відповідальності, а й у деяких випадках зобов'язуються відшкодувати шкоду, завдану громадянам їх незаконними діями (ст. 40 КУпАП).

Право на життя, на повагу до гідності, на свободу та на особисту недоторканність, на недоторканність житла, на захист від втручання в особисте і сімейне життя, на приватну власність та деякі інші права людина може захистити за допомогою положень ЦК, КК України і КУпАП про *право на необхідну оборону і затримання злочинця*.

Низку своїх прав людина і громадянин захищають шляхом *участі у відповідних об'єднаннях громадян* – профспілках, громадських організаціях споживачів, жіночих організаціях тощо.

Щодо інших, прямо не передбачених чинним законодавством засобів захисту прав і свобод, слід зазначити таке.

У зв'язку з тим, що Президент України, відповідно до ст. 102 Конституції України, є гарантом додержання прав і свобод людини і громадянина, є сенс розглянути питання про створення при Президентові України спеціального інституту – Національної комісії з прав людини, в якій, крім державних органів із захисту прав людини, мають бути представлені неурядові правозахисні організації, відомі фахівці в галузі прав людини, і яка б на підставі аналізу стану забезпечення в Україні прав і свобод людини, зарубіжного досвіду в цій сфері, виробляла рекомендації щодо здійснення правових, організаційних та інших заходів забезпечення прав і свобод людини та надавала реальну допомогу в їх захисті.

У системі державних інститутів захисту прав людини доцільним було б створення спеціалізованих інститутів захисту найбільш вразливих та деяких інших груп населення – дітей, інвалідів, національних меншин, територіальних громад тощо.

Слід надати більш широкі права і гарантії діяльності неурядовим правозахисним організаціям (зокрема, прийняттям Закону України «Про громадські правозахисні організації та правозахисну діяльність»).

12.5. Право на відшкодування шкоди, заподіяної державою

Відповідно до ст. 56 Конституції України, «кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень».

Ця конституційна норма спрямована на забезпечення захисту громадянина від чиновницького свавілля, матеріальної компенсації шкоди, завданої громадянину в результаті

незаконного порушення його прав і свобод, дотримання законності в діяльності державних органів, їх посадових і службових осіб.

Право на відшкодування завданої матеріальної та моральної шкоди виникає за наявності двох умов, а саме, коли: 1) рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, що спричинили шкоду, були незаконними; 2) шкода була заподіяна при здійсненні ними своїх повноважень.

Загальні підстави і порядок відшкодування завданої матеріальної і моральної шкоди визначаються ЦК України (глава 82).

Так, шкода, заподіяна людині або її майну, підлягає відшкодуванню особою, яка заподіяла шкоду, у повному обсязі. Шкода, заподіяна правомірними діями, підлягає відшкодуванню лише у випадках, передбачених законом. Моральна шкода відшкодовується в грошовій або іншій матеріальній формі за рішенням суду незалежно від відшкодування майнової шкоди.

Шкода, заподіяна громадянинуві незаконними рішеннями, дією чи бездіяльністю органу державної влади або органу місцевого самоврядування, а також їх посадових чи службових осіб, відшкодовується незалежно від вини цих органів та осіб. Це саме стосується і шкоди, заподіяної громадянинуві внаслідок незаконного засудження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування як запобіжного заходу взяття під варту або підписки про невиїзд, незаконного затримання, незаконного накладення адміністративного стягнення у виді арешту або виправних робіт.

Шкода, заподіяна в стані крайньої необхідності, повинна бути відшкодована особою, яка її заподіяла. Враховуючи обставини, за яких була заподіяна така шкода, суд може покласти обов'язок її відшкодування на особу, в інтересах якої діяла особа, яка заподіяла шкоду, або зобов'язати кожного із них відшкодувати шкоду в певній частці або звільнити від відшкодування шкоди повністю чи частково як цю третю особу, так і того, хто заподіяв шкоду.

Майнова шкода, завдана майну фізичної особи внаслідок злочину, відшкодовується державою, якщо не встановлено особу, яка вчинила злочин, або якщо вона є неплатоспроможною. Проте закону, яким мають бути визначені умови та порядок такого відшкодування, ще не прийнято.

Обов'язок щодо відшкодування громадянам матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю певних органів, їх посадових і службових осіб, передбачено й іншими законами України. Так, вище вже називався Закон України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду». Згідно із Законом України «Про охорону праці», відшкодування моральної шкоди провадиться власником, в тому числі і державою, якщо вона є власником підприємства, якщо небезпечні або шкідливі умови праці призвели до моральної втрати потерпілого, порушення його нормальних життєвих зв'язків, вимагають від нього додаткових зусиль для організації свого життя.

12.6. Право на звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини

Один із способів боротьби людини за свої права – це звернення за їх захистом до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини на підставі ст. 55 Конституції України.

Згідно зі ст. 101 Конституції України, Уповноважений Верховної Ради України (далі – Уповноважений) здійснює парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина. Закон «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» визначає такі, зокрема, *функції* цієї посадової особи: 1) захист прав і свобод людини і громадянина, проголошених Конституцією України, законами України та міжнародними договорами України; 2) запобігання порушенням прав і свобод людини і громадянина або сприяння їх поновленню; 3) запобігання будь-яким формам дискримінації щодо реалізації людиною своїх прав і свобод; 4) сприяння правовій інформованості населення та захист конфіденційної інформації про особу.

Підставами для провадження Уповноваженим справ та призначення перевірок є відомості про порушення прав і свобод людини і громадянина, які він отримує: за зверненнями громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства чи їх представників; за зверненнями народних депутатів України; за власною ініціативою.

При розгляді звернення Уповноважений може: а) відкрити провадження у справі про порушення прав і свобод людини і громадянина; б) роз'яснити заходи, що їх має вжити особа, яка подала звернення Уповноваженому; в) направити звернення за належністю в орган, до компетенції якого належить розгляд справи, та проконтролювати розгляд цього звернення; відмовити в розгляді звернення.

Уповноважений, відповідно до ст. 150 Конституції України, законів України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» і «Про Конституційний Суд України», має право: а) звернутися до Конституційного Суду України для вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність) законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим або для отримання офіційного тлумачення Конституції та законів України; б) вимагати від посадових і службових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій сприяння проведенню перевірок діяльності підконтрольних і підпорядкованих їм підприємств, установ, організацій, виділення спеціалістів для участі у проведенні перевірок, експертиз і надання відповідних висновків; в) звертатися до суду із заявою про захист прав і свобод людини і громадянина, які за станом здоров'я чи з інших поважних причин не можуть зробити цього самостійно, а також особисто або через свого представника брати участь у судовому процесі; г) направляти у відповідні органи акти реагування Уповноваженого (конституційне подання та подання) для вжиття цими органами заходів.

Як бачимо, Уповноважений має не так вже й багато активних прав, за допомогою яких він мав би можливість впливати на конкретні державні органи та посадових осіб з метою відновлення порушених прав громадян. Закон не надає права самому Уповноваженому розглядати справу по суті і приймати рішення, яке б зобов'язувало певні державні органи, посадових осіб скасовувати свої незаконні рішення, не надає йому права порушувати дисциплінарне, адміністративне провадження і ставити питання про притягнення до кримінальної відповідальності посадових осіб у разі порушення їхніми діями чи рішеннями прав і свобод людини, не встановлює відповідальність посадових осіб за ігнорування актів реагування Уповноваженого. За таких

умов він, власне, виступає лише як посередник між людиною та державою, а звернення людини до Уповноваженого переважно є засобом привернути увагу суспільства і держави до порушення прав конкретної людини.

12.7. Право на судовий захист прав та свобод людини і громадянина

Відповідно до ст. 55 Конституції України, «права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб». Ст. 8 Конституції України гарантує «звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України», адже її норми є нормами прямої дії.

У п. 1 і 2 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 р. № 7 «Про посилення судового захисту прав та свобод людини і громадянина» зазначено, що вся діяльність судів повинна бути підпорядкована захисту зазначених прав та свобод. Оскільки юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі, суди не вправі з часу введення Конституції в дію відмовляти фізичним чи юридичним особам у прийнятті до судового розгляду заяв і звернень. Суди також не мають права відмовити у судовому захисті прав та свобод людини і громадянина, у прийнятті скарг на рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, місцевого самоврядування, посадових і службових осіб з підстав, не передбачених Конституцією чи законом. При цьому повинно враховуватися те, що коло прав і свобод людини і громадянина, закріплених Конституцією, не є вичерпним.

Аналогічна позиція висловлена і Конституційним Судом України в рішенні від 25 грудня 1997 р. № 9 у справі за конституційним зверненням громадян Р. М. Проценко, П. П. Ярошенко та інших щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України. Так, Конституційний Суд України зазначив: «Частину першу статті 55 Конституції України треба розуміти так, що кожному гарантується захист прав і свобод у судовому порядку. Суд не може відмо-

вити в правосудді, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їхні права і свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав та свобод.

Відмова суду у прийнятті позовних та інших заяв, скарг, оформлених відповідно до чинного законодавства, є порушенням права на судовий захист, яке згідно зі статтею 64 Конституції України не може бути обмежене».

Згідно з рішенням Конституційного Суду України у справі громадянки Дзюби Г. П. щодо права на оскарження в суді неправомірних дій посадової особи від 25 листопада 1997 р., «частину другу статті 55 Конституції України необхідно розуміти так, що кожен, тобто громадянин України, іноземець, особа без громадянства має гарантоване державою право оскаржити в суді загальної юрисдикції рішення, дії чи бездіяльність будь-якого органу державної влади, органу місцевого самоврядування, посадових і службових осіб, якщо громадянин України, іноземець, особа без громадянства вважають, що їх рішення, дія чи бездіяльність порушують або ущемлюють права і свободи громадянина України, іноземця, особи без громадянства чи перешкоджають їх здійсненню, а тому потребують правового захисту в суді.

Такі скарги підлягають безпосередньому розгляду в судах незалежно від того, що прийнятим раніше законом міг бути встановлений інший порядок їх розгляду (оскарження до органу, посадової особи вищого рівня по відношенню до того органу і посадової особи, що прийняли рішення, вчинили дії або допустили бездіяльність).

Подання скарги до органу, посадової особи вищого рівня не перешкоджає оскарженню цих рішень, дій чи бездіяльності до суду».

Відповідно до ст. 11 ЦПК України, суд має вирішувати справи на підставі Конституції України та інших актів законодавства України і міжнародних договорів. При цьому у разі відсутності закону, що регулює спірні відносини, суд має право застосовувати закон, який регулює подібні відносини, а за відсутності останнього – виходити із загальних засад та змісту законодавства України. Виходячи із того, що частиною національного законодавства України є чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, зокрема ті, що визначають пра-

ва і свободи людини і громадянина, суд має керуватися і їх загальними принципами та змістом, а при з'ясуванні їх змісту повинен орієнтуватися, між іншим, і на прецедентне право Європейського Суду.

Статтею 16 ЦК України встановлено, що кожна особа має право звернутися до суду за захистом свого особистого немайнового або майнового права та інтересу. При цьому способами захисту таких прав та інтересів можуть бути: 1) визнання права; 2) визнання правочину недійсним; 3) припинення дій, які порушують право; 4) відновлення становища, яке існувало до порушення; 5) примусове виконання обов'язку в натурі; 6) зміна правовідношення; 7) припинення правовідношення; 8) відшкодування майнової шкоди; 9) відшкодування моральної шкоди; 10) визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб.

Що стосується розгляду судами скарг громадян на рішення, дії або бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, то ці питання більш детально регулюються ЦПК України.

Так, згідно з ст. 248-1 ЦПК України, громадянин має право звернутися до суду (військовослужбовець – до військового суду) зі скаргою, якщо вважає, що рішенням, дією або бездіяльністю органу державної влади, органу місцевого самоврядування, посадової і службової особи порушено його права, свободи чи законні інтереси.

Закон дає право громадянину звертатись до суду зі скаргою як після розгляду її відповідним органом чи службовою особою, так і безпосередньо. При цьому спосіб захисту своїх прав вибирає сам громадянин.

Порядок судового захисту прав і свобод людини та громадянина від порушень з боку органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб має бути визначено Адміністративним процесуальним кодексом України, проект якого прийнято Верховною Радою України у першому читанні у липні 2003 р.

Умисне невиконання службовою особою рішення суду, що набрало законної сили, або перешкоджання його виконанню тягне кримінальну відповідальність за ст. 382 КК України.

12.8. Право на звернення до міжнародних установ і організацій

Після використання всіх національних засобів правового захисту кожен, згідно зі ст. 55 Конституції України, має право звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Можливість використовувати порядок захисту своїх суб'єктивних прав і свобод, який певний час застосовується у країнах – членах Ради Європи, з'явилась у громадян України після вступу України до Ради Європи і прийняття Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції», який набрав чинності з 22 вересня 1997 р.

За критеріями, визначеними Конвенцією, *Європейський Суд*:

а) може прийняти справу до розгляду тільки після того, як були використані всі національні засоби захисту (зокрема, реалізовано право на апеляційне оскарження), і не пізніше шести місяців від дати прийняття остаточного рішення відповідною національною установою;

б) не розглядає заяви, які надійшли до того, як Україна стала членом Ради Європи;

в) не розглядає індивідуальні заяви, якщо вони: анонімні; за своєю суттю порушують те саме питання, що вже було розглянуте Європейським Судом або вже було вирішене шляхом іншої процедури міжнародного розслідування чи врегулювання, і не містить ніякої нової інформації; є зловживанням правом на оскарження або явно необґрунтованими; є несумісними з положеннями Конвенції або протоколів до неї. Тобто приймаються до розгляду скарги, пов'язані з порушенням лише тих прав, що гарантовані Конвенцією і протоколами до неї.

Скарга, яка відповідає вищезазначеним вимогам, направляється у м. Страсбург (Франція) за адресою: *The Registrar, European Court of Human Rights, Council of Europe, F-67075, Strasbourg Cedex France*, і має містити такі відомості:

1) «Сторони» (дані про заявника, його представника, державу, проти якої подано заяву);

2) «Викладення фактів» (коротка суть самої скарги);

3) «Порушення Конвенції» (визначаються конкретні права, гарантовані Конвенцією та Протоколами до неї, які, на думку заявника, порушені, з посиланням на відповідні статті, та наводяться аргументи);

4) «Виконання положень пункту 1 ст. 35 Конвенції» (дається перелік офіційних рішень у справі, із зазначенням дати кожного документа, та інстанції, яка його видала, а також коротка інформація про зміст кожного документа. Вказується також, чи існують інші інстанції, до яких може звернутися заявник, і чому він не використав таку можливість);

5) «Предмет заяви» (вказується, на які результати очікує заявник);

6) «Процедури в інших міжнародних інстанціях» (зазначається, чи надсилались скарги, які є предметом цієї заяви, в інші міжнародні інстанції);

7) «Список документів» (вказується, які документи (включно в копіях) додаються до заяви);

8) «Декларація та підпис» (зміст декларації: «Я свідомо заявляю, що усі представлені у цій заяві відомості є точними».)¹

Більш детально процедура звернення до Європейського Суду з прав людини врегульована його Регламентом.

Як влучно зазначив Р. Рісдал, Європейський Суд «може служити останнім притулком для громадян. Ніхто не повинен розраховувати отримати від нього більше, ніж сприяння виконанню національними судами їх завдання щодо захисту прав людини».²

Але рішення Європейського суду мають не тільки індивідуальне значення для людини, яка звернулася до нього, а й у певному сенсі універсальне значення: вони є орієнтиром для національних судів, у тому числі для Конституційного Суду України, вони надають можливість більш глибоко і правильно зрозуміти обсяг і зміст гарантованих Європейською конвенцією з прав людини, іншими міжнародними актами, а також і Конституцією України прав і свобод людини і громадянина, а отже, більш ефективно захищати їх.

¹ Див.: Пояснювальна нотатка для осіб, які бажають звернутися до Європейського суду з прав людини // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі.— 2000.— № 1.— С. 227–243.

² Рісдал Р. Проблемы защиты прав человека в объединенной Европе // Государство и право.— 1993.— № 4.— С. 36.

Європейський Суд не скасовує та не змінює рішення національних судів, а виносить нове рішення, яке є обов'язковим для виконання державою-відповідачем. При цьому, як свідчить практика Європейського Суду, правовий захист порушених прав нерозривно пов'язаний зі справедливим відшкодуванням шкоди.

Умисне невиконання службовою особою рішення Європейського Суду з прав людини тягне кримінальну відповідальність за ч. 3 ст. 382 КК України.

Право на звернення громадянина до відповідних міжнародних установ чи органів міжнародних організацій не обмежується лише європейськими наглядовими інститутами. Існують й *інші інституції глобального міжнародного рівня* (наприклад, Комітет ООН з прав людини, Міжнародний комітет проти катувань, Управління Верховного комісару ООН у правах людини або Управління Верховного комісару ООН у справах біженців тощо), до яких можуть звертатись громадяни України за умови ратифікації Україною відповідних актів міжнародного законодавства. Проте ці інституції не є власне судовими органами, а прийняті ними рішення зазвичай не мають формальної (юридичної) обов'язковості.

12.9. Юридична відповідальність правопорушників як гарантія реалізації прав та свобод людини і громадянина

Однією з найбільш ефективних правових гарантій реалізації прав та свобод людини і громадянина, які забезпечуються державою, є *юридична відповідальність* – передбачена законами України негативна реакція держави на вчинення правопорушень, яка полягає у примушуванні правопорушника зазнати позбавлення певних соціальних цінностей, що йому належали – свободи, майна чи майнових прав, деяких особистих (немайнових) прав, свобод та інтересів.

Основні *дві групи видів юридичної відповідальності* виділяються за змістом санкцій, які можуть бути застосовані до правопорушника. Так, для конституційної і цивільно-правової відповідальності характерні передусім правовідновлювальні санкції (відновлення порушених прав, приму-

сове виконання обов'язків, скасування протиправних станів), для кримінальної, адміністративної і дисциплінарної – передусім каральні (штрафні).¹

Конституційна відповідальність – це передбачена Конституцією України негативна реакція держави на порушення принципів і норм Конституції України особами, на яких покладене виконання тих чи інших функцій держави. Ця відповідальність полягає, наприклад, у припиненні повноважень народного депутата України, який відмовився скласти присягу, порушив вимоги щодо несумісності або припинив громадянство України (статті 79 і 81), усуненні з посади Президента України (ст. 111), відставці Кабінету Міністрів України (ст. 115) тощо.

Цивільно-правова відповідальність – це встановлена ЦК України та іншими законами негативна реакція держави на цивільне правопорушення, яка полягає в позбавленні певних цивільних прав (батьківських прав, права розпоряджатися майном тощо) або покладенні певних обов'язків майнового характеру: відшкодувати заподіяну матеріальну і моральну шкоду (у тому числі шкоду, заподіяну честі і гідності людини), виплатити неустойку (штраф, пеню).

Цивільно-правова відповідальність прямо передбачена лише за порушення окремих прав людини і громадянина. Наведемо декілька прикладів.

Так, відповідно до ст. 52 Закону «Про авторське право і суміжні права», при порушеннях будь-якою особою авторського права і (або) суміжних прав, недотриманні передбачених договором умов використання творів і (або) об'єктів суміжних прав, інших порушеннях особистих немайнових прав і майнових прав суб'єктів авторського права і (або) суміжних прав автор має право: а) вимагати визнання та поновлення своїх прав; б) звертатися до суду з позовом про поновлення порушених прав та (або) припинення дій, що порушують авторське право та (або) суміжні права чи створюють загрозу їх порушення; в) подавати позови про відшкодування моральної (немайнової) шкоди; г) подавати позови про відшкодування збитків (матеріальної шкоди), включаючи упущену вигоду, або стягнення доходу, отриманого порушником внаслідок порушення ним авторського

¹ Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах. Под ред. проф. М. Н. Марченко. Том 2. Теория права.– М.: «Зерцало», 1998.– С. 602.

права і (або) суміжних прав, або виплату компенсацій тощо. У зв'язку з цим суд може постановити рішення чи ухвалу, зокрема, про: відшкодування моральної (немайнової) шкоди, завданої порушенням авторського права і (або) суміжних прав, з визначенням розміру відшкодування; відшкодування збитків, завданих порушенням авторського права і (або) суміжних прав; стягнення із порушника авторського права і (або) суміжних прав доходу, отриманого внаслідок порушення; виплату компенсації, що визначається судом, у розмірі від 10 до 50 000 мінімальних заробітних плат, замість відшкодування збитків або стягнення доходу.

Подібним же чином, відповідно до законів України «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», «Про охорону прав на промислові зразки», «Про охорону прав на сорти рослин», «Про охорону прав на топографії інтегральних мікросхем», «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» та інших, здійснюється захист інших прав інтелектуальної власності.

ЦК України та деякі інші закони України прямо передбачають цивільно-правову відповідальність за порушення права людини на повагу до її гідності. Зокрема, згідно із ст. 277 ЦК України, громадянин вправі вимагати через суд спростування відомостей, що не відповідають дійсності або викладені неправдиво. Якщо зазначені відомості були поширені через засоби масової інформації, вони повинні бути спростовані у тому ж друкованому виданні, аналогічній телепередачі або іншим адекватним способом. ЦК України і законами України «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про телебачення і радіомовлення», «Про інформаційні агентства» передбачено, що моральна шкода, заподіяна громадянину в результаті поширення даних, які принижують його честь і гідність, компенсується в грошовій або іншій матеріальній формі винними посадовими особами і громадянами за рішенням суду. При цьому обов'язок доводити свою невинуватість лежить на відповідачеві.

Ст. 825 ЦК України передбачає цивільно-правову відповідальність наймача житла у формі розірвання договору найму житла з наступним виселенням без надання іншого житла у разі невнесення наймачем плати за житло у передбачені законом строки або у разі руйнування чи псування житла.

Дисциплінарна відповідальність настає за порушення трудової та службової дисципліни і полягає в застосуванні до особи дисциплінарного стягнення (догани, звільнення з посади тощо). У законодавстві України вона передбачена, зокрема, Кодексом законів про працю України, законами України «Про державну службу», «Про боротьбу з корупцією», Дисциплінарним статутом Збройних Сил України, а також підзаконними актами – Дисциплінарним статутом органів внутрішніх справ України, Дисциплінарним статутом прокуратури України тощо (у цьому зв'язку слід зазначити, що такий стан речей не відповідає вимогам п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України, згідно з якими діяння, які є дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них визначаються виключно законами України.¹

Наприклад, відповідно до Закону України «Про державну службу» дисциплінарні стягнення застосовуються до державного службовця за невиконання чи неналежне виконання службових обов'язків, перевищення своїх повноважень, порушення обмежень, пов'язаних з проходженням державної служби, а також за вчинок, який порочить його як державного службовця або дискредитує державний орган, в якому він працює.

Згідно із Законом України «Про боротьбу з корупцією» державні службовці та інші особи, уповноважені на виконання функцій держави, поряд з адміністративною, несуть дисциплінарну відповідальність за посягання на права та свободи людини і громадянина, які знайшли вираз, зокрема, у відмовленні останнім в інформації, надання якої передбачено правовими актами, умисному затримуванні її, наданні недостовірної чи неповної інформації, а також у наданні незаконних переваг фізичним особам під час підготовки і прийняття нормативно-правових актів чи рішень.²

Адміністративна відповідальність настає за порушення адміністративно-правових приписів та заборон. Основним джерелом правоохоронних норм, які передбачають адміністративну відповідальність, є Кодекс України про ад-

¹ Більш детально про це див.: *Хавронюк М. І.* Дисциплінарні правопорушення і дисциплінарна відповідальність: Навчальний посібник.– К.: Атіка, 2003.– 240 с.

² Більш детально про це див.: *Мельник М. І., Редька А. І., Хавронюк М. І.* Науково-практичний коментар Закону України «Про боротьбу з корупцією» / За ред. М. І. Мельника.– К.: Атіка, 2003.– 320 с.

міністритивні правопорушення (КУпАП). Але паралельно з цим діють норми, які встановлюють адміністративну відповідальність, але містяться у законодавчих міжгалузевих актах (Митному кодексі України, деяких законах). Адміністративна відповідальність настає за наявності фактичної підстави її застосування до правопорушника, якою є адміністративний проступок. Мірою адміністративної відповідальності є адміністративне стягнення.

Але посадові особи і громадяни можуть бути притягнуті до адміністративної відповідальності у разі вчинення ними посягання лише на окремі конституційні права людини і громадянина.

Так, скажімо, відповідні права захищаються за допомогою норм КУпАП, якими передбачена відповідальність за порушення законодавства про працю та про охорону праці.

Правам споживачів кореспондує адміністративна відповідальність за збут радіоактивно забруднених продуктів харчування чи іншої продукції, порушення порядку проведення розрахунків із споживачами і законодавства про захист прав споживачів, випуск у продаж нестандартної продукції, виконання робіт і надання громадянам-споживачам послуг, що не відповідають вимогам стандартів, норм і правил, порушення правил користування засобами вимірювань.

Екологічні права людини і громадянина захищаються за допомогою норм КУпАП про відповідальність за порушення правил охорони водних ресурсів, порушення вимог щодо охорони вод від забруднення і засмічення, порушення правил використання територій і об'єктів природно-заповідного фонду, об'єктів тваринного світу, знищення корисної для лісу фауни, засмічення лісів, псування і забруднення земель, пошкодження та знищення лісових культур і молодняку, введення в експлуатацію виробничих об'єктів без обладнання, що запобігає шкідливому впливу на ліси, пошкодження лісу стічними водами, хімічними речовинами, шкідливими викидами, засмічення лісів відходами і покидьками, порушення порядку здійснення діяльності, спрямованої на штучну зміну стану атмосфери та атмосферних явищ, недодержання вимог щодо охорони атмосферного повітря при введенні в експлуатацію й експлуатації підприємств і споруд, недодержання екологічних вимог під час проектування, розміщення, будівництва, реконструкції та прийняття в експлуатацію об'єктів або споруд, порушення правил застосування, зберігання, транспор-

тування, знешкоджування, ліквідації та поховання пестицидів і отрутохімікатів, токсичних хімічних речовин та інших препаратів та ін.

Законом України «Про боротьбу з корупцією» передбачено відповідальність за деякі корупційні правопорушення, які можуть обмежувати право людини на підприємницьку діяльність, наприклад: надання незаконних переваг фізичним або юридичним особам під час підготовки і прийняття нормативно-правових актів чи рішень, в тому числі з питань підприємницької діяльності.

Порушення законодавства про якість і безпечність продукції, усіх видів робіт і послуг та захист прав споживачів майже у всіх випадках тягне також відповідальність у виді фінансових (економічних) санкцій, передбачених законами України «Про захист прав споживачів», «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення», «Про захист від недобросовісної конкуренції», «Про захист економічної конкуренції», «Про застосування електронних контрольно-касових апаратів і товарно-касових книг при розрахунках із споживачами у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг», Декретом Кабінету Міністрів України «Про державний нагляд за дотриманням стандартів, норм і правил та відповідальність за їх порушення» та деякими іншими нормативно-правовими актами.

Кримінальна відповідальність є найсуворішою з усіх видів юридичної відповідальності. Вона пов'язана зі спеціальним видом правопорушення – злочином і передбачає застосування кримінального покарання – найбільш суттєвих для людини втрат і обмежень (позбавлення волі, обмеження волі, арешт до шести місяців, позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю тощо).

Кримінальна відповідальність на сьогодні залишається основним видом юридичної відповідальності в плані ефективності захисту прав людини від порушень. Це можна пояснити тим, що: 1) досі не прийнято законів, якими були б чітко врегульовані підстави і порядок притягнення відповідних посадових осіб до конституційної і дисциплінарної відповідальності; 2) не створено систему адміністративних судів і не визначений ефективний порядок захисту цивільних прав громадян, а також їх прав на одержання управлінських послуг; 3) чинний КУпАП має своїм завданням захист передусім певних адміністративно-правових режимів, а не прав людини; 4) цивільно-правова відповідальність за своєю сут-

то є більш правовідновлювальною, ніж каральною, і не може так ефективно виконувати функцію загального й індивідуального попередження посягань на права людини, як це характерно для каральних видів юридичної відповідальності, передусім кримінальної; 5) громадяни України, виховані у своїй більшості в умовах тоталітарного режиму в дусі патерналізму, не звикли відстоювати свої права за допомогою цивільно-процесуальних процедур, і схильні сподіватися на те, що найбільш суттєві порушення їх прав будуть захищені за допомогою правоохоронних органів; 6) злочини, від яких захищає кримінальний закон, заподіюють найбільшу шкоду правам людини і громадянина.

За КК України, гарантією відповідних прав людини і громадянина є відповідальність за різні види злочинів проти життя, здоров'я, волі, честі та гідності, статевої свободи і статевої недоторканності, проти виборчих, трудових та деяких інших особистих прав і свобод людини і громадянина, проти власності, проти громадської безпеки, безпеки виробництва і безпеки руху та експлуатації транспорту, проти громадського порядку і моральності тощо.

Найбільший, хоча й неповний, кримінально-правовий захист отримали особисті, а також екологічні права; крім того, КК захищаються лише окремі політичні, соціальні, економічні та культурні права, права сім'ї та дітей, але деякі групи прав, зокрема, «захисні» права, особисті права у сфері здійснення правосуддя, права людини як представника певної соціальної групи населення майже не мають захисту з його боку.

КК України не передбачає конкретної відповідальності за порушення таких прав та свобод людини і громадянина, як свобода пересування і вільного вибору місця проживання, право мати громадянство України, змінити його і не бути позбавленим громадянства, право не бути вигнаним за межі України і не бути виданим іншій державі, право на піклування та захист своєї держави під час перебування за її межами, право громадянина на доступ до державної служби, право на відпочинок, на житло, на достатній життєвий рівень, на звернення, на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування шкоди, заподіяної незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб та багатьох інших.

Більш того, КК України ілюструє існування фактів встановлення необґрунтованого пріоритету держави, порушень

балансу інтересів та взаємної поваги і взаємної відповідальності людини і держави. Так, у ньому міститься значна кількість статей, що передбачають відповідальність людини за дії, пов'язані з її свавільним виходом за визначені законом межі того чи іншого права. Але водночас відповідні норми про відповідальність представників держави за незаконне обмеження обсягу чи змісту цих самих прав – відсутні. Наприклад, КК прямо не встановлено кримінальної відповідальності за порушення права громадян на користування об'єктами державної чи комунальної власності. Водночас порушення правил користування об'єктами державної власності на надра, води, ліси, тваринний світ, інші об'єкти тягне сувору кримінальну відповідальність.

Особливо слід відзначити як суттєвий недолік КК України те, що він не приділяє належної уваги захисту прав людини і громадянина від незаконних дій посадових і службових осіб органів державної влади і місцевого самоврядування.

Проте, *кримінальна відповідальність посадових і службових осіб* є гарантією належного виконання ними своїх обов'язків, і, відтак, – суттєвою гарантією реалізації прав і свобод людини і громадянина. Насамперед це стосується сфери реалізації прав громадян. Оскільки ці права не є природними, а надаються державою, при їх здійсненні громадяни не мають пріоритету перед державою як іншим суб'єктом відповідних правовідносин. Посадові ж особи, які діють від імені держави чи органів місцевого самоврядування, користуються специфічними владними правами і мають реальну можливість зловживати ними фактичним невизнанням чи ігноруванням того чи іншого права людини і громадянина, або незаконним обмеженням цього права, або порушенням процедури його обмеження тощо.

У КК України існує лише кілька не об'єднаних у будь-яку систему статей, які передбачають відповідальність службових осіб безпосередньо за порушення прав людини.

Передусім це ст. 364, яка передбачає відповідальність за зловживання владою або службовим становищем, якщо воно завдало істотної шкоди, у тому числі істотної шкоди охоронюваним законом правам та інтересам окремих фізичних осіб. Проблема притягнення службових осіб до відповідальності за цей злочин ускладнюється кількома моментами:

а) така відповідальність може настати не просто внаслідок умисних дій чи бездіяльності, а лише за наявності в цих діях певних оціночних ознак – корисливих мотивів, іншої

особистої заінтересованості або прагнення незаконно відстояти інтереси третіх осіб;

б) обов'язковою ознакою службового зловживання є використання службовою особою влади чи службового становища всупереч інтересам служби. Але зрозуміло, що інтереси служби, які також є оціночною ознакою, на практиці часто суперечать правам та законним інтересам людини, хоча, за великим рахунком, завжди повинні збігатися з ними;

в) не враховується той факт, що будь-який злочин завдає суспільним інтересам саме істотної, а не шкоди взагалі, інакше він не є злочином (відтак, до визначення істотної шкоди (знову ж оціночна ознака) в діях службових та неслужбових осіб законодавець пропонує підходити по-різному);

г) практичне застосування статті, диспозиція якої є неконкретною і складається переважно із оціночних ознак, фактично примушує суд до застосування аналогії, забороненої у кримінальному праві. Це, з одного боку, ускладнює обґрунтоване застосування цієї статті, з іншого – надає широкі можливості для суб'єктивного підходу в її застосуванні, у т. ч. для безпідставної відмови у притягненні до кримінальної відповідальності службових осіб, які зловжили владою чи своїм службовим становищем.

Майже усе зазначене стосується і статей 365 і 367 КК, які передбачають відповідальність за перевищення влади чи службових повноважень та за службову недбалість. Більш-менш конкретною є лише норма ч. 2 ст. 365 КК, якою встановлено відповідальність за перевищення влади або службових повноважень, яке супроводжувалось насильством, застосуванням зброї або болісними і такими, що ображають особисту гідність потерпілого, діями. Ця норма спрямована на захист конкретних прав людини – права на особисту недоторканність і права на повагу до гідності людини (статті 28 і 29 Конституції України) і у цілому відповідає міжнародно-правовому визначенню такого злочину, як катування. Подібні норми містяться і в статтях КК, які передбачають відповідальність службових осіб правоохоронних органів за незаконні привід, затримання та арешт і за примушення давати показання шляхом незаконних дій.

У КК є низка й інших статей, які передбачають відповідальність службових осіб за посягання на ті чи інші конституційні права людини і громадянина та їх гарантії. Ці статті або встановлюють спеціальні склади службових злочинів, або містять кваліфіковані види злочинів, що можуть

вчинюватися службовцями з використанням свого становища. Але переважна більшість конституційних прав людини і громадянина взагалі не захищається від зловживань публічних посадових та службових осіб. Передусім це стосується: права громадянина України в будь-який час повернутися в Україну; права на захист приватної власності від незаконних конфіскації та інших видів примусового відчуження; права на житло тощо.

Зрозуміло, що не за будь-яке порушення службовими особами конституційних прав людини і громадянина має встановлюватися кримінальна відповідальність. В окремих випадках достатніми гарантіями їх реалізації могли б бути дисциплінарна, адміністративна та інші види відповідальності, а також інші загальні та юридичні гарантії.

Однак не можна заперечувати, що порушення вказаними особами будь-якого конституційного права людини набуває ознак підвищеної суспільної небезпеки хоча б в силу одного того факту, що уся їхня діяльність має бути, за Конституцією України, спрямована на охорону і захист цих прав, а грубе порушення останніх є певним викликом суспільству, державі, а також міжнародній спільноті, яка визнала стандарти прав людини і створила основи механізму їх реалізації.

Не можна забувати і того, що усі права людини і громадянина становлять цілісну систему і тому неможливість реалізувати одне право посягає на усю систему принципів прав людини і громадянина, тягне за собою загальне зниження її конституційно-правового статусу, негативно впливає на індивідуальну і суспільну свідомість, створює в інших службових осіб ілюзію можливості нехтування принципом пріоритету прав людини, упевненість у можливості безвідповідального ставлення до обмеження обсягу чи змісту прав людини і громадянина. Особливого значення це набуває в умовах значного поширення корупції, яке характерне для нашої держави.

Таким чином, переважна більшість посягань з боку посадових і службових осіб на конституційні права людини і громадянина за своїм характером є суспільно небезпечними. Суспільна небезпечність деяких інших прав людини і громадянина може бути обумовлена тяжкістю наслідків, які стали результатом відповідного посягання. Наприклад, незаконне обмеження права людини вільно залишати територію України може потягти неможливість отримання нею більш кваліфікованої медичної допомоги або втрату нею можливості

реалізувати за кордоном своє право на працю, або втрату цю певних об'єктів власності тощо. Наслідком незаконного обмеження права працюючих на страйк може стати неможливість своєчасного й ефективного захисту ними права на безпечні умови праці і наступне заподіяння шкоди їхньому здоров'ю. Немоżliвість протягом тривалого терміну реалізації людиною свого права на підприємницьку діяльність може завдати їй значних матеріальних збитків і катастрофічного зменшення життєвого рівня її сім'ї тощо.

На перший погляд, подібні посягання на права людини і громадянина можуть потягти відповідальність на підставі нібито універсальної статті 364 КК, що передбачає відповідальність за службове зловживання. Про її недоліки вище вже йшлося. Але зазначимо ще один: на практиці ця стаття самостійно застосовується лише у випадках, коли службова особа тимчасово запозичує чуже майно; в решті випадків ст. 364 застосовується, як правило, як додаткова до інших статей Особливої частини КК.

З метою створення ефективної системи кримінально-правових гарантій реалізації прав людини і громадянина до КК мають бути включені норми про відповідальність за незаконне грубе порушення будь-яких конституційних прав людини і громадянина. Винятки із цього правила мають бути науково обґрунтованими.

При цьому КК повинен визначити поняття і ознаки публічних посадових та службових осіб, відрізняючи їх від комерційних посадових осіб. У випадках, коли те чи інше конституційне право фактично може бути порушене тільки публічною посадовою чи службовою особою, відповідні норми повинні містити посилання на таку особу як єдино можливого (спеціального) суб'єкта злочину, в усіх інших випадках – мати кваліфікуючу ознаку «вчинення злочину публічною посадовою (службовою) особою з використанням посадового (службового) становища».

Усі норми КК про відповідальність за посягання на права та свободи людини і громадянина слід певним чином систематизувати. Основою такої системи могла б стати Особлива частина КК, поділена на чотири розділи: I – «Злочини, що посягають на права та свободи людини і громадянина», II – «Злочини проти інтересів суспільства», III – «Злочини проти держави», IV – «Злочини проти міжнародного правопорядку». У свою чергу, розділ I міг би містити, наприклад, такі глави: 1) злочини проти життя і здоров'я

людини; 2) злочини проти свободи і гідності людини; 3) злочини проти статевої свободи та статевої недоторканності; 4) злочини проти інших фізичних та особистісних прав людини і громадянина; 5) злочини проти політичних прав громадян України; 6) злочини проти економічних та культурних прав людини і громадянина; 7) злочини проти інших прав людини і громадянина.

Безумовно, наведена структурна схема Особливої частини КК не є повністю завершеною, а лише контурною.

Розглянуті питання не вичерпують усіх проблем, які пов'язані з правовим захистом конституційних прав людини і громадянина від зловживань. Однак вони з достатньою очевидністю свідчать про те, що від їх розв'язання значною мірою залежить рівень правового захисту і забезпечення реалізації зазначених прав, стан дотримання законності в державі, а зрештою – умови життєдіяльності кожної людини.

Контрольні й творчі запитання (до розділу III)

1. Що становить зміст права на життя? Чи може бути застосовано в Україні смертну кару?
2. Чим відрізняються право на свободу і право на особисту недоторканність?
3. Які існують сучасні проблеми збереження генофонду Українського народу?
4. Які гарантії права на приватну власність передбачені Конституцією України?
5. Що включає в себе право на соціальний захист?
6. Які права мають громадяни як споживачі?
7. У чому полягає право на житло і як воно співвідноситься з правом на недоторканність житла?
8. Чи може бути обмежене за тих чи інших умов право на повагу до людської гідності?
9. Що означають катування, а також жорстоке, нелюдське або таке, що принижує гідність, поводження з людиною?
10. Що є змістом свободи думки і слова, світогляду і віросповідання?
11. Якими конституційними нормами гарантується право на захист від втручання в особисте і сімейне життя?
12. Які Вам відомі види таємниць, що охороняються законом?

13. Що означає право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції?
14. Які більш конкретні права включає в себе право на громадянство? Охарактеризуйте їх.
15. Які права в Україні мають іноземці та особи без громадянства. У чому особливості правового статусу біженців в Україні?
16. Що включають в себе свобода пересування і право на вільний вибір місця перебування?
17. Що є змістом права громадян на участь в управлінні державними справами?
18. Що розуміється під свободою асоціацій і свободою масових акцій? Яким чином ці свободи допомагають людині і громадянину реалізувати свої інші права та свободи?
19. Що є змістом права на звернення? Які види звернень громадян Вам відомі?
20. Які обмеження права на підприємницьку діяльність передбачені Конституцією та законами України і за якими критеріями?
21. Яким чином Конституцією України гарантується право на працю і як воно співвідноситься з правом на належні, безпечні і здорові умови праці? Що означає термін «примусова чи обов'язкова праця»?
22. Які умови здійснення права на страйк встановлені Конституцією України? Які категорії громадян не мають права страйкувати?
23. У чому полягає конституційне право на освіту?
24. Які Вам відомі гарантії реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина? За якими критеріями їх можна класифікувати?
25. Яким чином в Україні гарантується право на правову допомогу і свобода вибору захисника своїх прав?
26. Які Вам відомі не заборонені законом засоби самозахисту прав і свобод від порушень і протиправних посягань?
27. Чи мають право суди відмовляти людині у прийнятті до судового розгляду заяви чи звернення?
28. Який встановлено порядок звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини і до Європейського Суду?
29. Які види юридичної відповідальності Вам відомі та яким чином юридична відповідальність гарантує реалізацію прав та свобод людини і громадянина?
30. Як співвідносяться між собою корупція і порушення прав людини і громадянина? Чи є юридична відповідальність посадових і службових осіб певною гарантією належного виконання ними своїх обов'язків?

ЛЮДИНА І ГРОМАДЯНИН ЯК СУБ'ЄКТ КОНСТИТУЦІЙНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ

Глава 13 КОНСТИТУЦІЙНІ ОБОВ'ЯЗКИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА УКРАЇНИ ТА ГАРАНТІЇ ЇХ ВИКОНАННЯ

13.1. Поняття та види конституційних обов'язків людини і громадянина України

Давно визнано, що жити у суспільстві та бути цілком вільним від нього – не можна. Прагнення кожної окремої людини до найбільшої свободи повинно підтримуватися державою і суспільством, але водночас і стримуватися в правомірних інтересах інших людей, груп людей, держави, суспільства, світової спільноти.

Отже, певні обов'язки покладаються на людину не з примхи держави чи суспільства, а тому, що без об'єктивної та усвідомленої наявності їх людина юридично і фактично не може користуватися своїми правами і свободами. Саме тому у ст. 23 Конституції України зазначено: «Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості».

Тобто, і права та свободи, і обов'язки людини є обов'язковими елементами її конституційно-правового статусу. Невиконання своїх обов'язків певною частиною членів суспільства неправомірно змінює їх конституційно-правовий статус на шкоду статусу інших його членів, права і свободи яких відповідно фактично обмежуються. Це, у свою чергу, порушує баланс інтересів і створює умови для виникнення

конфліктів між людьми. Якщо такі випадки набувають масового характеру, вони стають причиною глобальних кризових явищ у суспільстві, а у разі, коли конституційні обов'язки масово не виконуються тими членами суспільства, які є посадовими та службовими особами органів державної влади, – стають причиною глобальних кризових явищ у державі.

Конституційні обов'язки людини і громадянина – це закріплена Конституцією України і гарантована відповідним механізмом їх здійснення необхідність вчинення дій, покладена на людину чи громадянина України і безумовна для виконання ними.

Аналіз положень Конституції України дозволяє класифікувати обов'язки людини і громадянина України за різними критеріями. Так, відповідно до пункту 1 частини 1 ст. 92 Конституції України, за критерієм їх значущості можна виділити основні та інші обов'язки, за критерієм втілення їх у нормах Конституції України – конституційні та інші.

Серед конституційних обов'язків людини і громадянина, за критерієм суб'єкта, на якого вони покладаються, можна виділити такі три основні *групи обов'язків*:

- 1) обов'язки будь-якої людини, яка перебуває на території України;
- 2) обов'язки громадян України;
- 3) обов'язки іноземців та осіб без громадянства.

13.2. Обов'язки людини за Конституцією України

У Конституції України визначаються такі обов'язки людини.

Обов'язок неухильно дотримуватися Конституції України та законів України (ст. 68 Конституції України).

Заборонами, як впливає зі статей 13, 17, 19, 23, 24, 41, 55, 126 Конституції України, є положення про те, що ніхто не може: використовувати власність на шкоду людині і суспільству, у тому числі таким чином, щоби це погіршувало екологічну ситуацію і природні якості землі; створювати на території України будь-яке збройне формування, не передбачене законом, і бути його членом; примушувати будь-кого робити те, що не передбачено законодавством; встановлювати будь-які привілеї чи обмеження за будь-якими ознаками; захищати свої права і свободи забороненими за-

коном засобами; здійснювати у будь-який спосіб вплив на суддів тощо.

Приписами ж є положення про те, що: ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань; державною мовою в Україні є українська мова; усі суб'єкти права власності рівні перед законом тощо.

Обов'язок неухильно додержуватися законів України означає, що кожен повинен добросовісно, точно, своєчасно і без будь-яких застережень виконувати усі передбачені законами України приписи і дотримуватися заборон, що у них містяться. Проте слід зазначити, що цей обов'язок, відповідно до статей 3, 8 і 9 Конституції України, *обмежується* принципами пріоритету прав людини над інтересами держави, верховенства права, а також верховенства Конституції України і чинних міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, над законами.

Обов'язок виконувати судові рішення (статті 124, 129 і 150 Конституції України).

Цей обов'язок прямо впливає із вказаних статей Основного Закону, де зазначено, що судові рішення є обов'язковими до виконання на всій території України. Однак це стосується лише тих судових рішень, які набрали законної сили.

Що стосується рішень, ухвалених Конституційним Судом України, то вони є обов'язковими до виконання на території України, остаточними і не можуть бути оскаржені.

Обов'язок виконувати рішення Конституційного Суду України кореспондується з обов'язком додержуватися законів України. Адже закон у цілому або його окремі положення (розділи, статті, частини статей тощо), а так само міжнародний договір України можуть бути визнані неконституційними рішенням Конституційного Суду України і втрачають чинність від дня ухвалення такого рішення (ст. 152 Конституції України).

Невиконання судового рішення службовою особою тягне кримінальну відповідальність за ст. 382 КК України, а те саме діяння, вчинене іншою, крім службової, особою – кримінальну відповідальність за статтями 164, 165, 389, 390, 393, 395 КК України або адміністративну відповідальність за статтями 51-1, 185-6, 186-5 КУпАП.

Обов'язок знати закони впливає із ст. 68 Конституції України: адже неможливо неухильно додержуватися Кон-

ституції України і законів України, не знаючи їхнього змісту. Крім того, відповідно до ч. 2 ст. 68 Конституції, незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності.

Законами є Конституція (Основний Закон) та інші закони України. До законів слід, у певному сенсі, прирівняти також ті нормативно-правові акти, які, в силу прямої вказівки у Конституції України та в інших законах, мають юридичну силу законів. Це:

- міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;
- укази Президента України, видані у 1997–1999 рр. відповідно до пункту 4 розділу XV «Перехідні положення» Конституції України;
- декрети Кабінету Міністрів України, видані у 1992–1993 рр. згідно із Законом України «Про тимчасове делегування Кабінету Міністрів України повноважень видавати декрети у сфері законодавчого регулювання» від 18 листопада 1992 р.

Незнання людиною підзаконних нормативно-правових актів не звільнятиме її від юридичної відповідальності тільки у випадках, коли знання цих актів даною конкретною людиною передбачається як необхідний юридичний факт. Це означає, що інші, крім законів, нормативно-правові акти зобов'язані знати лише особи, на яких такий обов'язок покладається у зв'язку з їхньою професією, посадою, виконанням певного іншого обов'язку тощо.

Обов'язку людини знати закони прямо кореспондує право на правову допомогу, передбачене ст. 59 Конституції України. Крім того, вказаний обов'язок обмежується дією принципу, закріпленого у ст. 57 Конституції України, відповідно до якого закони, у тому числі ті, що визначають обов'язки громадян, мають доводитися до відома населення.

З обов'язком знати закони тісно пов'язаний встановлений у ст. 53 Конституції України *обов'язок набути загальну середню освіту*, і оскільки цей обов'язок покладається на осіб, певна частина яких є обмежено дієздатними в силу малоліття, він передбачає також *і обов'язок батьків забезпечити здобуття їх дітьми загальної середньої освіти*.

Згідно із Законом України «Про освіту», загальна середня освіта забезпечує всебічний розвиток дитини як особистості, її нахилів, здібностей, талантів, трудову підготовку, професійне самовизначення, формування загальнолюдської моралі, засвоєння визначеного суспільними, національно-

культурними потребами обсягу знань про природу, людину, суспільство і виробництво, екологічне виховання, фізичне вдосконалення. Саме тому держава гарантує молоді право на отримання повної загальної середньої освіти, оплачує її здобуття і визнає її обов'язковою.

Законом України «Про загальну середню освіту» встановлено, що батьки або особи, які їх замінюють, зобов'язані забезпечувати умови для здобуття дитиною повної загальної середньої освіти за будь-якою формою навчання, а злісне ухилення батьків від виконання обов'язків щодо здобуття їх неповнолітніми дітьми повної загальної середньої освіти може бути підставою для позбавлення їх батьківських прав.

Ухилення батьків або осіб, що їх замінюють, від виконання передбачених законом обов'язків щодо забезпечення необхідних умов життя, навчання та виховання неповнолітніх дітей тягне адміністративну відповідальність за ст. 184 КУпАП, а експлуатація дітей, у тому числі якщо це спричинило істотну шкоду для освітнього рівня дитини, — кримінальну відповідальність за ст. 150 КК України.

Обов'язок не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст. 68 Конституції України).

Більш детально цей обов'язок розкривається в деяких інших статтях Конституції України. Так, відповідно до статей 24, 27, 28, 32, 41, 43, 44, 47, 54, 64 усі зобов'язані не обмежувати права і свободи інших людей, не посягати на життя інших людей, не піддавати їх катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує їх гідність, поводженню, не піддавати їх медичним, науковим чи іншим дослідженням, не допускати збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про інших людей без їхньої згоди, якщо це не є способом захисту прав даної людини, не примушувати інших людей до вступу в будь-яке об'єднання громадян чи обмежувати їх у правах за належність чи неналежність до політичних партій або громадських організацій, не використовувати примусову працю і працю жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах, не посягати на власність, а також на житло інших людей, не використовувати і не поширювати результати інтелектуальної, творчої діяльності інших людей без їхньої згоди, не використовувати власність таким чином, щоби цим завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, не примушувати інших до участі або до неучасті у страйку.

Інквизиційний обов'язок не є абсолютним і має винятки. Так, відповідно до ст. 55 Конституції України, посягання на права і свободи, честь і гідність інших людей можливі, якщо вони є передбаченими законом засобами для захисту власних прав і свобод (зокрема, необхідною обороною, крайньою необхідністю).

Хоча у ст. 68 Основного Закону згадуються тільки такі нормативно-правові акти, як Конституція України та закони України, це, однак, не означає, що можна не додержуватися норм інших правових актів. Тому зазначений обов'язок слід тлумачити розширено та мати на увазі, що всі інші, тобто підзаконні, нормативно-правові акти можуть (та й повинні) при їх застосуванні й реалізації піддаватись перевірці, оцінці, нагляду, контролю з огляду на їх відповідність закону. У разі виникнення сумнівів щодо такої відповідності підзаконні нормативно-правові акти можуть оскаржуватись (опротестовуватись) у встановленому законом порядку. Лише Конституція України є актом, зміст якого не підлягає жодним сумнівам та запереченням, крім тих, що пов'язані з можливою необхідністю тлумачення її положень або внесення змін до неї.

У загальній теорії права зазвичай розрізняють три основні форми здійснення, реалізації дозволяючих, забороняючих та зобов'язуючих юридичних норм: їх використання, виконання й додержання. У ч. 1 ст. 68 Конституції йдеться тільки про останню з цих форм правореалізації. Однак, як відомо, будь-яка забороняюча норма може бути сформульована як норма зобов'язуюча (заборона певної дії – це ніщо інше, як обов'язок утримуватись від вчинення такої дії), і навпаки: будь-який юридичний обов'язок може бути переформульовано на заборону (обов'язок вчинити певну дію є, інакше кажучи, заборонаю утримуватись від її невчинення). Тому коментований припис поширюється не тільки на забороняючі, а й на зобов'язуючі юридичні норми, що їх вміщено у Конституції України.

Посягання на права і свободи, честь і гідність особи у багатьох випадках тягне кримінальну (переважно розділи II, III, IV, V, VI, VII, XIII, XVI, XVII Особливої частини КК України) або адміністративну (переважно глави 5, 6, 7, 11, 12 Особливої частини КУпАП) відповідальність.

Обов'язок не заподіювати шкоду природі і культурній спадщині, відшкодовувати збитки, завдані природі і культурній спадщині (ст. 66 Конституції України).

Цей обов'язок передбачений також і статтями 13, 16, 41, 50 і 54 Конституції України, відповідно до яких: власність зобов'язує і не повинна використовуватися на шкоду людини і суспільства; використання власності не може погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі; кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля і на користування культурною спадщиною, а держава забезпечує екологічну безпеку й охорону культурної спадщини.

Статтею 11 Основ законодавства України про культуру встановлено також, що громадяни зобов'язані: додержувати вимог чинного законодавства щодо діяльності у сфері культури; дбати про збереження культурної спадщини, традицій народної культури, сприяти охороні пам'яток історії та культури; поважати культуру, мову, традиції, звичаї та обряди національних меншин, які проживають на території України; піклуватися про естетичне виховання і культурний розвиток дітей, прилучення їх до цінностей вітчизняної та світової культури.

Невиконання обов'язку не заподіювати шкоду природі і культурній спадщині може бути обґрунтованим в умовах крайньої необхідності, коли заподіяння шкоди названим об'єктам правової охорони обумовлене усуненням небезпеки, яка безпосередньо загрожує правам і свободам людини.

КК України (зокрема розділ VIII) передбачає кримінальну відповідальність за різноманітні злочини проти довкілля.

Обов'язок сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом (ст. 67 Конституції України).

Конкретні види податків і зборів – загальнодержавних та місцевих, їх ставки, строки і порядок їх сплати, пільги щодо оподаткування визначаються законами України «Про систему оподаткування», «Про податок з доходів фізичних осіб», «Про податок з власників транспортних засобів та інших самохідних машин і механізмів», «Про оподаткування прибутку підприємств», «Про податок на додану вартість», «Про фіксований сільськогосподарський податок», декретом Кабінету Міністрів України «Про податок на промисел» та іншими законодавчими актами.

Що стосується інших, крім податків і зборів, обов'язкових платежів, то обов'язок їх сплачувати не розглядається як конституційний.

З метою усунення подвійного оподаткування Україною укладаються відповідні договори з іншими державами. При

ньому, відповідно, наприклад, до Декрету Кабінету Міністрів України «Про прибутковий податок з громадян» доходи, одержані за межами України громадянами з постійним місцем проживання в Україні, включаються до складу сукупного доходу, що підлягає оподаткуванню в Україні, а зарахування сплачених за межами України сум податку провадиться у разі письмового підтвердження податкового органу відповідної іноземної держави факту сплати (утримання) податку.

Статті 201, 207, 212 КК України передбачають відповідальність за контрабанду, ухилення від повернення виручки в іноземній валюті, за умисне ухилення від сплати податків, зборів, інших обов'язкових платежів.

КУпАП і ст. 11 Закону України «Про державну податкову службу в Україні» встановлюють адміністративну відповідальність, зокрема: а) громадян, винних у неподанні або несвоечасному поданні декларацій про доходи чи у включенні до декларацій перекручених даних, у відсутності обліку або неналежному веденні обліку доходів і витрат, для яких встановлено обов'язкову форму обліку; б) громадян, які займаються підприємницькою діяльністю без державної реєстрації чи без спеціального дозволу (ліцензії), якщо його отримання передбачено законодавством; в) громадян, які здійснюють продаж товарів без придбання одноразових патентів або з порушенням терміну їх дії, чи здійснюють продаж товарів, не зазначених у деклараціях.

Законами України встановлюються категорії осіб, які можуть бути повністю або частково звільнені від сплати тих чи інших податків.

Нести обов'язки у сім'ї, піклуватися про дітей та про непрацездатних батьків передбачено ст. 51 Конституції України. Відповідно до цієї статті, батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття, а повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків. Більш детально ці обов'язки визначені у Сімейному кодексі України.

Як вже зазначалось, ухилення батьків або осіб, що їх замінюють, від виконання передбачених законом обов'язків щодо забезпечення необхідних умов життя, навчання та виховання неповнолітніх дітей тягне адміністративну відповідальність за ст. 184 КУпАП. Крім того, злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною, що спричинило тяжкі наслідки, тягне кримінальну відповідальність на під-

ставі ст. 166 КК України, а ухилення від сплати аліментів на утримання дітей і від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків – за статтями 164 і 165 КК України.

Обов'язок не виконувати явно злочинні розпорядження та накази (ст. 60 Конституції України).

Цей обов'язок є абсолютним. Виконання його кожним є гарантією забезпечення правового порядку, за яким ніхто не буде примушений робити те, що не передбачено законодавством, а органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи діятимуть лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ст. 19 Конституції України). Його ж невиконання створює умови для нехтування посадовими особами обов'язку дотримуватися у своїй діяльності принципу законності і для правового свавілля у суспільстві.

Виконання явно злочинного розпорядження чи наказу тягне кримінальну відповідальність (ст. 41 КК України). Особа ж, яка відмовилась виконувати явно злочинний наказ або розпорядження, не відлягає кримінальній відповідальності за жодних обставин.

13.3. Конституційні обов'язки громадян України

Обов'язками, які покладаються тільки на громадян України, відповідно до Конституції України, є такі.

Обов'язок захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність України (ст. 65 Конституції України). Цей обов'язок включає також обов'язок громадян відбувати військову службу відповідно до закону.

Більш детально зміст обов'язку захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність України і відбувати військову службу визначено у законах України «Про оборону», «Про загальний військовий обов'язок і військову службу», «Про альтернативну (невійськову) службу» та деяких інших.

Зі ст. 35 Конституції України випливає, що від обов'язку захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність України ніхто не може бути увільнений або відмовитися і за мотивами релігійних переконань. У разі, якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, його виконання може бути замінене альтернативною (невійськовою) службою. Відповідно до ст. 2 Закону

України «Про альтернативну (невійськову) службу», право на альтернативну службу мають громадяни України за додержання сукупності трьох умов: 1) належність до діючих згідно із законодавством релігійних організацій; 2) наявність релігійних переконань, яким суперечить виконання військового обов'язку; 3) віровчення зазначених релігійних організацій не допускає користування зброєю (Перелік релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю, затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 10 листопада 1999 р. № 2066).

КК України встановлює кримінальну відповідальність за ухилення від призову на строкову військову службу, ухилення від призову за мобілізацією, ухилення військовозобов'язаного від військового обліку і від навчальних (чи перевірних) або спеціальних зборів (статті 335–337), за дезертирство та інші види ухилення від військової служби у мирний та воєнний час (статті 407–409, 427–431), а також за державну зраду (ст. 111).

Крім того, КУпАП передбачено адміністративну відповідальність за низку діянь, пов'язаних з ухиленням від виконання законодавства про загальний військовий обов'язок і військову службу (статті 210–211-6).

Водночас, законами України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» і «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» передбачені конкретні категорії громадян України, які, за наявності певних підстав, звільняються від обов'язку відбувати строкову військову службу, проходити військові збори, бути мобілізованими в умовах воєнного чи надзвичайного стану тощо.

Обов'язок шанувати державні символи України (ст. 65 Конституції України) для громадян України є абсолютним.

Відповідно до ст. 20 Конституції України, державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України.

Державний Прапор України – стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів. Великий Державний Герб України встановлюється законом з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького; головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України). Державний Гімн України – національний гімн на музику М. Вербицького із словами, затвердженими законом.

Наруга над державними символами України тягне кримінальну відповідальність на підставі ст. 338 КК України.

Обов'язок щорічно подавати до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік у порядку, встановленому законом (ст. 67 Конституції України).

Відповідно до Закону України «Про систему оподаткування», платники податків і зборів (обов'язкових платежів) зобов'язані, зокрема, подавати до державних податкових органів та інших державних органів відповідно до законів декларації та інші документи і відомості, пов'язані з обчисленням і сплатою податків і зборів (обов'язкових платежів). З метою здійснення контролю за виконанням цього обов'язку на підставі Закону України «Про Державний реєстр фізичних осіб – платників податків та інших обов'язкових платежів» в Україні утворено відповідний реєстр.

Стаття 11 Закону України «Про державну податкову службу в Україні» встановлює адміністративну відповідальність за неподання або несвочасне подання декларацій про доходи чи включення до декларацій перекручених даних.

Згідно із законодавством України, деякі категорії громадян України (наприклад, громадяни, які взагалі не мали протягом року інших доходів, крім отриманих за місцем постійної роботи, або в яких такі доходи були мізерними) звільняються від виконання цього обов'язку, але окремий дозвіл на це надається щорічно, а не раз і назавжди.

13.4. Спеціальні обов'язки іноземців та осіб без громадянства за Конституцією України

Що стосується конституційних обов'язків іноземців та осіб без громадянства, то слід зазначити, що, відповідно до ст. 26 Конституції України, іноземці несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, але за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України. Це означає, що за Конституцією України на іноземців, з одного боку, можуть не покладатися певні обов'язки, які покладаються на громадян України, а з другого – можуть покладатися додаткові обов'язки.

Додатковими обов'язками іноземців та осіб без громадянства, які покладаються на них Законом України «Про правовий статус іноземців», є, зокрема, такі.

Обов'язок при здійсненні своїх прав і свобод не завдавати шкоди національним інтересам України.

При цьому під національними інтересами України слід передусім розуміти інтереси забезпечення її національної безпеки у політичній, економічній, соціальній, екологічній, науково-технічній, екологічній, інформаційній та воєнній сферах.

Обов'язок шанувати традиції та звичаї народу України.

Звичаї і традиції – це загальноприйнятий порядок, правила поведінки людей в громадських місцях чи в побуті, які успадковані від колишніх поколінь. Вони можуть стосуватися ідей, поглядів, уподобань, стилів, характеру дій, способу життя тощо та захищатися нормами права або нормами моралі чи релігійними нормами. Наприклад, нормами права і моралі захищається традиція народу України шанувати державні символи України, святкувати певні свята, звичай не допускати укладення шлюбу між особами, з яких хоча б одна перебуває вже в іншому шлюбі. Релігійними нормами захищаються такі звичаї і традиції, як сватання, весільні обряди, хрестини, колядування, щедрування тощо.

Зрозуміло, що йдеться лише про позитивні і такі, що не суперечать моральним засадам суспільства, традиції та звичаї. Тому не можна вимагати від іноземців шанувати, наприклад, існуючу в окремих місцевостях традицію виготовляти надзвичайно міцний самогон і вживати його під час свят багатьма чарками і «до дна».

Крім перелічених, на окремі категорії іноземців законами України покладаються й інші обов'язки. Наприклад, відповідно до Закону України «Про біженців», іноземці та особи без громадянства, які подали заяви про надання їм статусу біженця, зобов'язані, зокрема, пройти медичний огляд на вимогу органів охорони здоров'я.

13.5. Гарантії виконання конституційних обов'язків людини і громадянина

Гарантії виконання конституційних обов'язків людини і громадянина – це умови та засоби, принципи та норми, які забезпечують виконання зазначених обов'язків.

Як і гарантії реалізації прав людини і громадянина,

гарантії виконання ними своїх конституційних обов'язків можуть бути загальносоціальними (ідеологічні, політичні, економічні, соціальні, організаційні) та власне правовими, юридичними.

Реальність цих гарантій є взаємообумовленою: з розвитком економічних відносин і підвищенням життєвого рівня населення створюються більш сприятливі умови для виконання обов'язку сплачувати податки, економічна могутність держави стає приводом для пишання громадянами своєю Вітчизною і зростання патріотичних настроїв, а відсутність у суспільстві і державі серйозних соціально-економічних і політичних негараздів є умовою для більш серйозного ставлення кожної людини і громадянина до виконання інших своїх обов'язків перед суспільством, державою та іншими людьми.

Нехтування конституційними обов'язками не спричиняє позбавлення людини і громадянина конституційних прав і свобод, але зазвичай тягне за собою *юридичну відповідальність*.

Так, КК України і Кодекс України про адміністративні правопорушення (КУпАП) прямо передбачають відповідальність, зокрема, за невиконання судових рішень, за різні види посягань на життя, здоров'я, свободу, фізичну, статеву і психологічну недоторканність інших людей, на їх честь, гідність і власність, за різні способи заподіяння шкоди природі, за знищення чи пошкодження об'єктів історичної і культурної спадщини, за ухилення від сплати податків, зборів та інших обов'язкових платежів, а також від сплати аліментів на утримання дітей і непрацевдатних батьків, за виконання злочинних розпоряджень чи наказів, за ухилення від військового обліку, військових зборів, призову на строкову військову службу та призову за мобілізацією, а також за дезертирство та інші види ухилення від військової служби, за глум над державною символікою, за ухилення від обов'язку подавати декларації про майновий стан і доходи тощо.

Інше невиконання законів може створити підстави для притягнення особи до дисциплінарної, цивільно-правової, матеріальної або до іншої юридичної відповідальності.

Відповідно до ст. 23 Конституції України, кожна людина має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості. Це положення означає не тільки те, що людина має певні обов'язки перед суспільством, а й те, що суб'єктивне ставлення до виконання нею таких обов'язків певним чином залежить і від ставлення

суспільства до неї, від того, наскільки повно суспільство забезпечує вільний і всебічний розвиток її особистості. Якщо суспільство нездатне виконати свої обов'язки перед людиною, то і з боку людини допустиме певне нехтування своїми обов'язками.

Тому для того, щоб людина почувала себе в Україні вільною, у нашій країні не тільки мають належним чином забезпечуватися її права та свободи. Законодавством України має бути передбачений дієвий *механізм*, так би мовити *своєчасного нагадування* кожному про його обов'язки, головними елементами якого, щоправда, не повинні бути відповідальність та покарання (стягнення).

Людина є найвищою цінністю, і все в суспільстві повинно бути підпорядковане тому, щоби вона переважно дбала про благо, а не про обов'язки та про відповідальність, і мала можливість виконувати свої обов'язки без зайвих складнощів. Так, податкові органи, керуючись ст. 67 Конституції України, мають розробити зрозумілі і зручні для заповнення форми декларацій, у відповідні терміни направляти їх кожному з нагадуванням про строки і можливі способи повернення після заповнення, тримати відповідних консультантів, які б виконували свої обов'язки безкоштовно, тощо. Митні органи, відповідно, мають укласти угоди з транспортними організаціями щодо видачі пасажиром разом з проданими квитками на проїзд на закордонних лініях бланків митних декларацій та нагадувань про те, які речі не можна перевозити через кордон, які можна, але в спеціальному порядку та в якому саме, тощо. Військові комісаріати мають вчасно, заздалегідь нагадувати громадянинові про запланований призов його на строкову службу або на учбові збори. Певні органи повинні нагадувати громадянам, які зобов'язані проходити обов'язкові медичні огляди, про місце і терміни їх проходження тощо.

Глава 14

ПРАВА ЛЮДИНИ,

ЩО ВИНИКАЮТЬ У РАЗІ ПРИТЯГНЕННЯ ЇЇ ДО ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА НЕВИКОНАННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ

14.1. Право не підлягати відповідальності за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення

Це право передбачене ст. 58 Конституції України, у якій, крім цього, зазначено: «Закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи».

Як зазначено у рішенні Конституційного Суду України у справі щодо несумісності депутатського мандата від 13 травня 1997 р., принцип, закріплений у ст. 58 Конституції України, означає, що закони і нормативно-правові акти «поширюють свою дію тільки на ті відносини, які виникли після набуття законами чи іншими нормативно-правовими актами чинності».

Закріплення названого принципу на конституційному рівні є гарантією стабільності суспільних відносин, у тому числі відносин між державою і громадянами, породжуючи у громадян впевненість у тому, що їхнє існуюче становище не буде погіршене прийняттям більш пізнього закону чи іншого нормативно-правового акта.

Принцип незворотності дії в часі поширюється також на Конституцію, яка є Основним Законом держави (Преамбула Конституції України)».

Зворотна дія в часі закону чи іншого нормативно-правового акта полягає у тому, що його юридична обов'язковість поширюється на факти, які виникли до набрання ним чинності, причому саме від моменту їх виникнення. При такій дії відбувається перегляд, корекція попередніх рішень щодо таких фактів вже відповідно до нового закону чи іншого нового нормативно-правового акта.

Виходячи із наведеного розуміння зворотної дії закону в часі, з коментованого припису можна зробити такі прикладні висновки.

По-перше, зворотної дії не можуть мати не тільки закони, інші нормативно-правові акти, які встановлюють юридичну відповідальність (тобто санкції юридичних норм), а й усі інші закони, нормативно-правові акти (точніше кажучи, диспозиції та гіпотези норм, що в них містяться).

По-друге, з положення про те, що ті санкції юридичних норм, котрі пом'якшують чи скасовують відповідальність особи, мають зворотну дію, впливає необхідність офіційно закріпити у кожній галузі, у кожному інституті права ієрархію заходів юридичної відповідальності за ступенем, мірою їх тяжкості чи м'якості. Адже ця ієрархія не завжди є самоочевидною (наприклад, деякі санкції в господарському, фінансовому, сімейному праві, у процесуальних галузях права можуть оцінюватись неоднозначно з огляду на їх порівняльну тяжкість або м'якість).

По-третє, встановлене у коментованому приписі правило стосується дії в часі законів та інших нормативно-правових актів, адресатами яких є не тільки фізичні особи (громадяни, іноземці), а й будь-які інші суб'єкти права (зокрема колективні юридичні особи). Про підставність даного висновку свідчить вживання у цій статті таких понять, як «особа» і «ніхто». (А втім, зауважимо, що Конституційний Суд України, розглядаючи питання про тлумачення цього припису стосовно певних відносин, вдавався до інакшої його інтерпретації).

Право не підлягати відповідальності за діяння, які на час їх вчинення не визначалися законом як правопорушення, безпосередньо пов'язане з принципами і підставами юридичної відповідальності, яка передбачає, що поведінка особи отримує правову оцінку (з боку суду чи іншого органу) з точки зору того, чи є така поведінка правопорушенням, а сама особа – правопорушником. У більшості випадків вона пов'язана з можливістю застосування заходів державного примусу, що визначені, зокрема, у санкціях правових норм, які покладають на правопорушника певні обов'язки і позбавляють його певних прав чи свобод або обмежують їх. В окремих випадках юридична відповідальність зводиться лише до факту негативної правової оцінки тієї чи іншої поведінки як правопорушення, а особи – як правопорушника.

Пропорушення будь-якого виду – це протиправна дія чи бездіяльність, за яку відповідним законом передбачено юридичну відповідальність того чи іншого виду. Іншими словами, – це порушення норми права, яке є підставою юридич-

ної відповідальності. Порушити ж можна лише ту правову норму, яка була визнана такою на час вчинення діяння.

Вчинення правопорушення і момент притягнення до відповідальності розбігаються в часі. Проте, законодавство, що встановлювало відповідальність, може зазнати змін. Зрозуміло, що вчинення діяння, яке не відповідало правовій нормі, що існувала раніше, чи суперечило б правовій нормі, яка з'явилась потім, ні за яких обставин не може визнаватися правопорушенням, оскільки на час свого вчинення таке діяння не було неправомірним і не тягло за собою юридичної відповідальності. Воно і не могло потягнути її, адже у такому разі були відсутні правові підстави для цього.

Тому принцип, закладений у ст. 58 Конституції України, є абсолютно правовим. Крім того, зазначимо, що згідно з пунктом 22 частини 1 ст. 92 Конституції України, засади цивільно-правової відповідальності, діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них визначаються виключно законами України (на жаль, матеріальна та інші види відповідальності тут не згадуються, але, виходячи з норми, яка міститься в частині 2 ст. 58 Конституції України, слід вважати, що діяння може бути визнане правопорушенням будь-якого виду лише на підставі закону. Відповідальності ж без правопорушення бути не може).

Зазначений принцип, крім Основного Закону України, закріплено і в актах міжнародного законодавства (ст. 11 Загальної декларації прав людини, ст. 15 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, ст. 7 Європейської конвенції з прав людини).

Важливим для повного розкриття зазначеного принципу є питання про час дії правової норми (коли вона починає діяти і коли закінчує), тобто про чинність закону, яким передбачено ту чи іншу правову норму.

Чинним визнається закон, що набув законної сили, до його скасування чи заміни новим законом, а якщо закон було прийнято на певний строк, — до закінчення такого строку. Крім того, закон в цілому або його окремі норми можуть бути, згідно зі ст. 152 Конституції України, визнані неконституційними рішенням Конституційного Суду України. Закони або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність від дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність. Питання набуття законної сили законом врегульовані ст. 94

Конституції України, у якій зазначено: «Закон набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування».

Крім права не підлягати відповідальності за діяння, які на час їх вчинення не визначалися законом як правопорушення, ст. 58 Конституції України надає громадянам *право на пом'якшення або скасування відповідальності у разі набрання чинності відповідними законами та іншими нормативно-правовими актами*.

Як вже зазначалось, за загальним правилом закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, тобто не поширюються на діяння, що мали місце в той період, коли закон чи інший нормативно-правовий акт ще не набрав чинності. Але розглянуте правило не поширюється на закони, що пом'якшують або скасовують відповідальність особи. Ці акти мають зворотну силу, тобто поширюються і на правопорушення, вчинені до видання цих актів.

Як зазначено у рішенні Конституційного Суду України у справі про зворотну дію в часі законів та інших нормативно-правових актів від 9 лютого 1999 р., дію нормативно-правового акта в часі треба розуміти так, що вона починається з моменту набрання цим актом чинності і припиняється з втратою ним чинності, тобто до події, факту застосовується той закон або інший нормативно-правовий акт, під час дії якого вони настали або мали місце. Чинним визнається закон, що набув законної сили, до його скасування чи заміни новим законом, а якщо закон було прийнято на певний строк, — до закінчення такого строку. Крім того, закон у цілому або його окремі положення (розділи, статті, частини статей тощо) можуть бути визнані неконституційними рішенням Конституційного Суду України і втрачають чинність з дня ухвалення такого рішення (ст. 152 Конституції України).

14.2. Право не бути двічі притягнутим до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення

Відповідно до ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, ніхто не повинен бути вдруге засуджений чи покараний за злочин, за який він уже був остаточно засуджений або виправданий відповідно до закону та кримінально-процесуального права кожної країни.

Згідно зі статтями 35–37 Європейської конвенції про передачу провадження у кримінальних справах в міжнародному праві застосовується принцип *non bis in idem* – *одна дія двічі не карається*. У зв'язку з цим особа, у кримінальній справі якої було постановлене остаточне судове рішення, не може за те саме діяння бути притягнутою до відповідальності або засудженою, або примушеною зазнавати будь-якої міри покарання в іншій Договірній Державі: а) якщо вона була виправдана; б) якщо призначена міра покарання: відбута повністю або відбувається; скасована повністю, або у тому, що стосується невиконаної її частини, скасована через помилування чи амністію; не може виконуватись надалі через те, що вийшов строк давності; в) якщо суд визнав особу винною, але без призначення міри покарання. Якщо нове кримінальне переслідування порушене проти особи, засудженої за той самий злочин в іншій Договірній Державі, будь-який період позбавлення волі, відбутий у зв'язку з виконанням вироку, вираховується з міри покарання, яка може бути призначена.

У зазначених вище міжнародних актах мова йде про те, що особа не може бути двічі притягнена лише до кримінальної відповідальності. Конституція ж України у ст. 61 гарантує кожному, що він не буде двічі притягнений за одне й те саме правопорушення не тільки до кримінальної, а й до адміністративної, дисциплінарної, цивільно-правової, матеріальної та інших видів відповідальності.

Проте насправді це право не може бути забезпечене в Україні до тих пір, доки не буде прийнято закон про юридичну відповідальність, яким чітко буде визначено: що саме складає зміст юридичної відповідальності – тільки стягнення і покарання чи й інші види примусових заходів та яких саме; які види відповідальності існують в Україні та ін.

Конституційну норму, відповідно до якої ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення, слід розглянути й з іншого боку і зробити ще два висновки.

По-перше, ніщо у статті 61 Конституції України не є перпоною для того, щоб особа була притягнута за одне й те саме правопорушення до двох чи більше видів юридичної відповідальності. Наприклад, за вчинення розбійного нападу особа може бути притягнена до кримінальної і цивільно-правової відповідальності, за вчинення дрібної крадіжки на виробництві – до адміністративної, дисциплінарної і матері-

альної відповідальності тощо. Лише кримінальна та адміністративна відповідальність фактично виключають одна одну.

По-друге, ніщо не заважає двічі чи більше разів притягнути особу до кримінальної або іншої відповідальності за вчинення нею двох чи більше правопорушень одного виду. У зв'язку з цим виникає необхідність регламентації безпосередньо в законодавстві правил кваліфікації за сукупністю злочинів, інших правопорушень.

Положення про те, що *юридична відповідальність особи має індивідуальний характер* (ст. 61 Конституції України), слід розуміти так, що:

- забороняються будь-які види колективних покарань чи стягнень;

- покарання чи стягнення стосуються лише конкретної винної особи і не можуть поширюватися на членів її сім'ї, близьких родичів та інших осіб;

- при призначенні покарання, стягнення, застосуванні інших заходів, пов'язаних з притягненням особи до юридичної відповідальності того чи іншого виду, мають враховуватися дані про особу винного, зокрема, такі, що пом'якшують та обтяжують покарання, дані про ступінь її вини, мету і мотиви вчинення правопорушення тощо, і з урахуванням цих даних має остаточно вирішуватися питання про вид і міру покарання (стягнення), про можливість звільнення особи від відповідальності чи від покарання (стягнення) тощо.

Відповідно до пункту 7 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 р. № 7 «Про посилення судового захисту прав та свобод людини і громадянина», при призначенні покарання неприпустимо зважати на обставини, які не передбачені законом (статистичні дані про кількість засуджених, що відбувають покарання в місцях позбавлення волі, про динаміку або структуру покарань за попередні періоди та ін.).

Саме з метою індивідуалізації юридичної відповідальності КК України, наприклад, передбачає не один вид покарання, а систему їх, а також можливість призначення більш м'якого покарання, ніж передбачено законом, можливість звільнення від покарання та його відбування тощо.

Вимоги щодо індивідуалізації відповідальності містяться і в КУпАП, і в законодавчих актах, якими регулюються підстави і порядок притягнення до дисциплінарної, матеріальної та інших видів відповідальності. Наприклад, згідно

із ЦК України, суд може зменшити розмір відшкодування шкоди, заподіяної громадянином, залежно від його майнового стану. Подібне правило міститься і в Положенні про матеріальну відповідальність військовослужбовців за шкоду, заподіяну державі.

14.3. Право на презумпцію невинуватості і право на відшкодування шкоди, завданої безпідставним засудженням

Право на презумпцію невинуватості передбачене ст. 62 Конституції України, у якій, крім того, зазначено, що ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину, що обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях, усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь, а у разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням.

Наведені норми у більшості своїй є відтворенням положень статей 10 і 11 Загальної декларації прав людини, ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, ст. 6 Європейської конвенції з прав людини та ст. 3 Протоколу № 7 до неї.

Положення про те, що особа не може бути визнана винною у вчиненні злочину, а також піддана кримінальному покаранню інакше, як за вироком суду та відповідно до закону, існувало в Кримінально-процесуальному кодексі України ще з моменту його прийняття у 1960 р. При цьому юридичний зміст *принципу презумпції невинуватості* складала такі основні правила:

а) обов'язок доказувати винуватість особи лежить на слідчому, прокурорі, а в справах приватного обвинувачення — на потерпілому або його представникові. Суд, прокурор, слідчий і особа, яка провадить дізнання, не вправі перекладати обов'язок доказування на обвинуваченого. При цьому особа не повинна доводити як свою невинуватість взагалі, так і наявність обставин, що виключають її кримінальну відповідальність або пом'якшують її;

б) висновок про винуватість особи у вчиненні злочину не може ґрунтуватися на припущеннях;

в) усі сумніви щодо доведеності вини особи у вчиненні злочину тлумачаться на її користь, а недоведеність участі

обвинуваченого у вчиненні злочину є підставою до закриття справи. У пункті 23 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про виконання судами України законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України з питань судового розгляду кримінальних справ і постановлення вироку» від 29 червня 1990 р. № 5 зазначено, що коли зібрані по справі докази не підтверджують обвинувачення і всі можливості збирання додаткових доказів вичерпані, суд зобов'язаний постановити виправдувальний вирок, а не повертати справу на додаткове розслідування.

У КПК України (ст. 22) міститься і заборона домагатися показань обвинуваченого та інших осіб, які беруть участь у справі, шляхом насильства, погроз та інших незаконних дій, а в КК України (ст. 373) встановлена відповідальність за такі дії.

Але до прийняття 28 червня 1996 р. Конституції України у кримінально-процесуальному законодавстві чітко сформульованої норми, згідно з якою обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, не було.

Проте, ця норма має надзвичайно велике значення для правильного застосування принципу презумпції невинуватості.

Так, доказами в кримінальній справі, згідно зі ст. 65 КПК України, є всякі фактичні дані, на підставі яких у визначеному законом порядку орган дізнання, слідчий і суд встановлюють наявність або відсутність суспільно небезпечного діяння, винність особи, яка вчинила це діяння, та інші обставини, що мають значення для правильного вирішення справи. Ці дані встановлюються: показаннями свідка, потерпілого, підозрюваного, обвинуваченого, висновком експерта, речовими доказами, протоколами слідчих і судових дій, протоколами з відповідними додатками, складеними уповноваженими органами за результатами оперативно-розшукових заходів, та іншими документами.

Зазначені фактичні дані (відомості) можуть бути встановлені (зібрані) не тільки під час проведення слідчих дій на підставі КПК України, а й у ході оперативно-розшукової діяльності (Закон України «Про оперативно-розшукову діяльність» і Закон України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю») чи при здійсненні своїх обов'язків адвокатом (Закон України «Про адвокатуру»).

Кримінально-процесуальне законодавство встановлює чіткий порядок одержання (збирання) доказів. В КПК України

визначається, коли, де, за яких умов можуть проводитися ті чи інші слідчі та судові дії, які особи мають бути присутніми під час їх проведення та які права вони при цьому мають, чи повинно бути санкціонованим прокурором або судом проведення певних дій тощо. Будь-який відступ від цього порядку зобов'язує суд дати негативну оцінку відповідним доказам з точки зору їх допустимості, тобто не брати їх до уваги при обґрунтуванні обвинувачення у вироку. На це прямо зорієнтовані суди України пунктом 4 постанови Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 р. № 7 «Про посилення судового захисту прав та свобод людини і громадянина».

Таким чином, навіть у випадку, коли обвинувачення особи ґрунтується хоча й на об'єктивних відомостях, але одержаних, наприклад, тільки під час допиту свідків із застосуванням до них погроз і при проведенні огляду місця події без участі понятих, норма ст. 62 Конституції України зобов'язує суд не приймати ці відомості як докази і виправдати підсудного.

Зазначена норма вимагає від органу дізнання, слідчого, прокурора і суду чітко дотримуватись норм кримінально-процесуального законодавства під час дізнання, попереднього та судового слідства, підвищувати ефективність оперативно-розшукової діяльності, професійність працівників правоохоронних органів. Тобто презумпція невинуватості порушується, якщо винуватість особи у вчиненні злочину не була доведена на підставі закону, зокрема, якщо особа не мала можливості здійснити своє право на захист або якщо була примушена до давання таких, що не відповідають дійсності, показань проти себе тощо, навіть коли за вироком суду вона певний час вважалася винуватою.

Оскільки відповідно до ст. 62 Конституції України презумпція невинуватості стосується тільки кримінального судочинства, цей принцип не поширюється на випадки притягнення особи до будь-яких інших видів юридичної відповідальності, крім кримінальної.

Але у цьому зв'язку слід вказати на таке. Відповідно до ч. 2 ст. 9 КупАП, «адміністративна відповідальність за правопорушення, передбачені цим Кодексом, настає, якщо ці порушення за своїм характером не тягнуть за собою відповідно до закону кримінальної відповідальності». Іншими словами, у випадку конкуренції норм КК України і КУпАП пріоритет мають норми КК України. При цьому слід мати

на увазі, що диспозиції деяких норм КК України і КУпАП цілком або в основному збігаються. Наприклад, нормативними «близнюками» статей 213, 242, 254, 331 КК є, відповідно, статті 164-10, 59, 53, 204-1 КУпАП. Таким чином, законодавцеві нібито однаково, до якої саме відповідальності буде притягнута особа за вчинення того чи іншого діяння – кримінальної чи адміністративної. Але при цьому закон вимагає, щоб у разі вчинення діяння, яке визнане адміністративним правопорушенням, особа була притягнута до кримінальної відповідальності. На наш погляд, такий стан речей суперечить положенням статей 3, 24 і 62 Конституції України, а тому із КК України слід виключити усі статті, які дублюють відповідні статті КУпАП, ч. 2 ст. 9 КУпАП виключити, а ст. 11 КК України доповнити положенням про те, що «кримінальна відповідальність за злочини, передбачені цим Кодексом, настає, якщо ці порушення за своїм характером не тягнуть за собою відповідно до закону адміністративної відповідальності».

Чинне законодавство встановлює особливий порядок *відшкодування шкоди, завданої громадянинуві незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду*. Головною особливістю цього порядку є те, що суб'єктом відповідальності у даному випадку виступає безпосередньо держава, а не конкретні заподіювачі шкоди.

Це обумовлюється тим, що, по-перше, в результаті незаконної діяльності цих органів порушуються такі невід'ємні конституційні права людини і громадянина, як право на життя, на свободу і особисту недоторканність, недоторканність житла тощо, допускається безпідставне притягнення до юридичної, у тому числі кримінальної відповідальності, що тягне за собою серйозні негативні правові і матеріальні наслідки, і, по-друге, такі дії вчинюють державні правоохоронні органи, які зобов'язані стояти на сторожі закону і забезпечувати в державі правопорядок.

Відповідно до ст. 1176 Цивільного кодексу України і Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинуві незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду», підлягає відшкодуванню шкода, заподіяна громадянинуві внаслідок незаконного:

- засудження, притягнення до кримінальної відповідальності, застосування як запобіжного заходу тримання під вартою або підписки про невиїзд, затримання, проведення в

ході розслідування чи судового розгляду кримінальної справи обшуку, виїмки, накладення арешту на майно, відсторонення від роботи (посади) та інших процесуальних дій, що обмежують права громадян;

- застосування адміністративного арешту чи виправних робіт, конфіскації майна, накладення штрафу;

- проведення оперативно-розшукових заходів, передбачених Законами України «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» та іншими актами законодавства.

Законом передбачено, що завдана громадянині шкода відшкодовується в повному обсязі незалежно від вини посадових осіб органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду.

Для того, щоб громадянин набув право на відшкодування шкоди, має відбутися юридична констатація незаконності дій органів дізнання, попереднього слідства, прокурора або суду. Відповідно до зазначеного Закону, право на відшкодування шкоди в розмірах і в порядку, передбачених цим законом, виникає у випадках:

а) постановляння виправдувального вироку суду;

б) закриття кримінальної справи за відсутністю події злочину, відсутністю у діянні складу злочину або недоведеністю участі обвинуваченого у вчиненні злочину;

в) відмови в порушенні кримінальної справи або закриття кримінальної справи з тих же підстав;

г) закриття справи про адміністративне правопорушення.

Право на відшкодування шкоди, завданої оперативно-розшуковими заходами до порушення кримінальної справи, виникає за умови, що протягом шести місяців після проведення таких заходів не було прийнято рішення про порушення за результатами цих заходів кримінальної справи або таке рішення було скасовано.

На жаль, розглядуване право не повною мірою використовується громадянами. За свідченням фахівців, його реалізують не більше 15% реабілітованих осіб, на що є як об'єктивні, так і суб'єктивні причини. Головна серед них – та, що вказані особи побоюються відновлення провадження у справі. І небезпідставно. Адже ст. 216 КПК України допускає можливість відновлення досудового слідства у закритій справі постановою прокурора, начальника слідчого відділу, судді у межах встановлених ст. 49 КК України строків давності притягнення до кримінальної відповідальності.

Тому однією з гарантій права на відшкодування шкоди, завданої незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду, має бути принаймні встановлення в законодавстві строку, протягом якого можуть бути скасовані постанова про відмову в порушенні кримінальної справи або постанова про закриття справи з реабілітуючих підстав, а також положення про те, що така постанова у разі її незаконності може бути скасована лише у порядку відновлення справ за нововиявленими обставинами.

Належною гарантією дотримання даного права було б також передбачення щорічними законами України про Державний бюджет України видатків на виплату громадянам Державним казначейством України сум відшкодування.

14.4. Право не виконувати незаконний наказ

Згідно зі ст. 19 Конституції України, «правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством». При цьому «органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України». Ст. 60 Конституції України прямо передбачає, що «ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази. За віддання і виконання явно злочинного розпорядження чи наказу настає юридична відповідальність».

Із наведених положень Основного Закону України випливає, зокрема, що особа:

1) має нести юридичну відповідальність за виконання явно злочинного розпорядження чи наказу, тобто такого, який завідомо для особи примушує її до вчинення злочину;

2) у жодному разі не несе юридичної відповідальності за невиконання явно злочинного розпорядження чи наказу;

3) не несе юридичної відповідальності за невиконання розпорядження чи наказу, змістом якого є примушення її до дій, які хоча й не є явно злочинними, але не передбачені законодавством, тобто є незаконними. Накази (розпорядження) можуть бути визнані незаконними, коли вони видаються з порушенням компетенції за предметом чи за об-

сягом правового регулювання, з порушенням процедури та в деяких інших випадках. Їх законність може бути заперечена в суді або у вищестоящому органі.

Більш конкретно обов'язки щодо поведінки у разі одержання незаконних та злочинних наказів (розпоряджень) деякими категоріями осіб визначені в окремих законах України.

Так, Закон України «Про державну службу» зобов'язує державних службовців у разі одержання доручення яке суперечить чинному законодавству, невідкладно в письмовій формі доповісти про це посадовій особі, яка дала доручення, а у разі наполягання на його виконанні – повідомити вищу за посадою особу. Мова про необхідність виконання такого доручення у законі взагалі не йде.

Відповідно до Закону України «Про Службу безпеки України» співробітники Служби безпеки України повинні відмовитись від виконання будь-яких наказів, розпоряджень або вказівок, які суперечать чинному законодавству.

Згідно із Дисциплінарним статутом Збройних Сил України, право командира – віддавати накази і розпорядження, а обов'язок підлеглого – їх виконувати, крім випадку віддання явно злочинного наказу чи розпорядження. Відповідальність за наказ несе командир, який його віддав.

У Дисциплінарному статуті органів внутрішніх справ України зазначено, що в разі одержання неправомірного наказу підлеглий зобов'язаний негайно доповісти про це особі, що віддала цей наказ. В разі ж підтвердження наказу – не виконувати його, а доповісти старшому прямому начальникові.

14.5. Право на захист від обвинувачення. Право не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів

Право підозрюваного, обвинуваченого і підсудного на захист гарантують статті 29 і 63 Конституції України.

Відповідно до ст. 43 КПК, *обвинуваченим* є особа, щодо якої в установленому цим Кодексом порядку винесена постановка про притягнення як обвинуваченого. Після віддання до суду обвинувачений називається *підсудним*. *Підозрюваним* же визнається особа, затримана за підозрою у вчиненні злочину, а також особа, до якої застосовано запо-

біжний захід до винесення постанови про притягнення її як обвинуваченого (ст. 43-1 КПК України).

Відповідно до ст. 6 Європейської конвенції з прав людини, кожна людина, звинувачена у вчиненні злочину, має щонайменше такі права:

- бути негайно і детально поінформованою зрозумілою для неї мовою про характер і причину обвинувачення проти неї;
- мати достатньо часу і можливостей для підготовки свого захисту;
- захищати себе особисто чи використовувати правову допомогу захисника на власний вибір або, якщо вона не має коштів для оплати правової допомоги захисника, одержувати таку допомогу безплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя;
- допитувати свідків, що свідчать проти неї, або вимагати їхнього допиту, а також вимагати виклику і допиту свідків з її сторони на тих самих умовах, що і свідків, які свідчать проти неї (згідно із Законом про ратифікацію цієї Конвенції Україна повністю визнає на своїй території дію зазначеного пункту щодо права підсудного на виклик і допит свідків, а щодо права підозрюваного і обвинуваченого – лише в частині права заявляти клопотання про виклик і допит свідків та проведення з ними очної ставки відповідно до КПК);
- отримувати безоплатну допомогу перекладача, якщо вона не розуміє і не розмовляє мовою, яка використовується в суді.

Згідно з чинним КПК України (статті 44–47), підозрюваному, обвинуваченому і підсудному забезпечується право на захист. При цьому особа, яка провадить дізнання, слідчий, прокурор, суддя і суд зобов'язані до першого допиту підозрюваного, обвинуваченого і підсудного роз'яснити їм право мати захисника і скласти про це протокол, а також надати підозрюваному, обвинуваченому і підсудному можливість захищатися встановленими законом засобами від пред'явленого обвинувачення та забезпечити охорону їх особистих і майнових прав.

Захисник допускається до участі в справі в будь-якій стадії процесу. Близькі родичі обвинуваченого, його опікуни або піклувальники як захисники допускаються до участі в справі з моменту пред'явлення обвинуваченому для ознайомлення матеріалів досудового слідства. У випадках, коли участь захисника є обов'язковою, близькі родичі обвинува-

ченого, його опікуни або піклувальники як захисники можуть брати участь у справі лише одночасно з захисником.

Участь захисника при провадженні дізнання, досудового слідства і в розгляді кримінальної справи в суді першої інстанції є обов'язковою: 1) у справах осіб, які підозрюються або обвинувачуються у вчиненні злочину у віці до 18 років, – з моменту визнання особи підозрюваною чи пред'явлення їй обвинувачення; 2) у справах про злочини осіб, які через свої фізичні або психічні вади (німі, глухі, сліпі тощо) не можуть самі реалізувати своє право на захист, – з моменту затримання особи чи пред'явлення їй обвинувачення або з моменту встановлення цих вад; 3) у справах осіб, які не володіють мовою, якою ведеться судочинство, – з моменту затримання особи чи пред'явлення їй обвинувачення; 4) коли санкція статті, за якою кваліфікується злочин, передбачає довічне ув'язнення – з моменту затримання особи чи пред'явлення їй обвинувачення; 5) при провадженні справи про застосування примусових заходів медичного характеру – з моменту встановлення факту наявності у особи душевної хвороби; 6) при провадженні справи про застосування примусових заходів виховного характеру – з моменту першого допиту неповнолітнього або з моменту поміщення його до приймачника-розподільника. У суді апеляційної інстанції участь захисника у таких випадках є обов'язковою, якщо в апеляції ставиться питання про погіршення становища засудженого чи виправданого.

До загальних обов'язків захисника в кримінальному процесі віднесено використання всіх зазначених у законі засобів захисту з метою з'ясування обставин, що виправдовують підозрюваного, обвинуваченого і підсудного або пом'якшують чи виключають їх відповідальність, і подання їм необхідної юридичної допомоги. Відмова захисника при провадженні дізнання, попереднього слідства та в судовому засіданні від захисту підозрюваного, обвинуваченого і підсудного не допускається.

Право не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів передбачене ст. 63 Конституції України, яка встановлює, що «особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом», а відтак, надає право не давати показання (у кримінальній чи цивільній справі) або пояснення (в адміністративному, дисциплінарному чи іншому провадженні) щодо вказаних осіб.

Значення цієї норми полягає не тільки в тому, що нарешті держава підкреслила у Конституції: брат не повинен доносити на брата, а син – на батька. Зміст її полягає також і в тому, що особа, яка викликана як свідок, має право відмовитися давати показання, якщо під час допиту або іншої слідчої дії усвідомить, що від неї вимагається дати показання щодо себе і при цьому вона не визнана підозрюваним чи обвинуваченим, тобто позбавлена права мати захисника і побачення з ним до першого допиту, подавати докази тощо.

Особа має право також не давати показання або пояснення і щодо членів сім'ї чи близьких родичів. Відповідно до ст. 32 КПК України, до **близьких родичів** належать батьки, дружина, діти, рідні брати і сестри, дід, баба, внуки. Поняття «члени сім'ї» кримінально-процесуальне законодавство не визначає. Виходячи із ст. 3 Сімейного кодексу України, а також рішення Конституційного Суду України у справі 3 червня 1999 р. № 1-8/99 про офіційне тлумачення терміна «член сім'ї», до **членів сім'ї** слід відносити осіб, які перебувають з суб'єктом права у правовідносинах, природа яких визначається: кровними (родинними) зв'язками або шлюбними відносинами; постійним проживанням з ним; веденням з ним спільного господарства.

Відповідно до ст. 385 КК України («Відмова свідка від давання показань або відмова експерта чи перекладача від виконання покладених на них обов'язків»), не підлягає кримінальній відповідальності особа за відмову давати показання під час провадження дізнання, досудового слідства або в суді щодо себе, а також членів її сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом.

14.6. Права людини, яку затримано чи заарештовано.

Права людини, яку засуджено

Із ст. 29 Конституції України випливають такі **права затриманого**: 1) право на те, щоби обґрунтованість затримання була перевірена судом; 2) право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання; 3) право на негайне звільнення, якщо суд протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання не прийняв і не вручив особі вмотивоване рішення про тримання під вартою; 4) право захи-

щати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника відразу після затримання.

Крім того, *як затриманий, так і заарештований мають право*: 1) відразу після арешту чи затримання отримати відомості про їхні мотиви; 2) на те, що їм будуть невідкладно роз'яснені їхні права; 3) на те, що про їх арешт (затримання) негайно будуть повідомлені їхні родичі.

Відповідно до ст. 296 ЦК України, ім'я фізичної особи, яка затримана, підозрюється чи обвинувачується у вчиненні злочину, може бути використане (обнародоване) лише у разі набрання законної сили обвинувальним вироком суду щодо неї.

Засуджений, як впливає із статей 344–346 КПК України, – це особа, щодо якої винесено обвинувальний вирок. «Засуджений, – зазначено у ст. 63 Конституції, – користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду». Такий підхід цілком зрозумілий з огляду на те, що людина, яка порушила закон, у правовій державі не стає людиною поза законом.

Згідно зі ст. 10 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, усі особи, позбавлені волі, мають право на гуманне ставлення і повагу гідності, притаманної людській особі; пенітенціарною системою передбачається режим для ув'язнених, суттєвою метою якого є їхнє виправлення та соціальне перевиховання.

Відповідно до процитованої вище ст. 63 Основного Закону, будь-які обмеження прав засуджених мають бути: 1) визначені законом і 2) встановлені вироком суду. Відтак, мова може йти лише про окремі, обґрунтовані, дійсно необхідні та законні обмеження.

Звичайно, кількість обмежень прав людини і громадянина залежить передусім від міри покарання, до якої засуджено особу.

Так, якщо її засуджено, скажімо, до штрафу або до громадських робіт, вона має заплатити штраф чи виконати певні роботи. Обмеження її прав мінімальні, а вже через рік після засудження вона визнається такою, що не має судимості.

Якщо ж особу засуджено до позбавлення волі, то вона, звичайно, тією чи іншою мірою тимчасово обмежується в праві на свободу, у вільному пересуванні територією України, а також у праві на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, на невтручання в її особисте життя, на участь в управлінні

державними справами та ін. Відповідно до кримінально-виконавчого законодавства України, особи, засуджені до позбавлення волі, обмежуються в праві володіти і користуватися своєю власністю. Майже не відображені у законах України особливості здійснення засудженими права на недоторканність житла, на свободу об'єднання, на мирні збори, на підприємницьку діяльність, на страйк, на свободу творчості та ін.

З метою забезпечити здійснення обмежень прав засуджених закон встановлює відповідальність за правопорушення, суб'єктами яких можуть бути тільки засуджені. Так, статтями 389–393, 395 КК України передбачена кримінальна відповідальність за ухилення від певних видів покарань, злісну непокору вимогам адміністрації виправної установи, дії, що дезорганізують роботу виправних установ, втечу з місця позбавлення волі, порушення правил адміністративного нагляду.

Як зазначено вище, обмеження прав людини і громадянина мають бути встановлені вироком суду.

На нашу думку, це не слід розуміти надто буквально. Тобто, суд не зобов'язаний перелічувати у вирокі всі встановлені законодавством України права і свободи людини і громадянина, користування якими засудженим обмежується.

Але із вироку суду мусять випливати відповідні обмеження прав людини і громадянина, встановлені законом. Наприклад, відповідно до Закону України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України», громадянин України може бути тимчасово, до відбуття покарання, відмовлено у виїзді за кордон, якщо він засуджений за вчинення злочину. Обмеження в праві на таємницю листування стосуються не всіх засуджених, а лише тих, які за вироком суду перебувають у місцях позбавлення волі. Осіб, засуджених до таких видів покарань, як штраф і конфіскація майна, торкаються обмеження щодо права власності. Якщо особи позбавляються військових, спеціальних звань, рангів, чинів або кваліфікаційних класів, вони тимчасово обмежуються у праві доступу до державної служби тощо.

Згідно з Основними принципами поводження з в'язнями та Зводом принципів захисту всіх осіб, підданих затриманню чи ув'язненню в будь-якій формі, затвердженими резолюціями Генеральної Асамблеї ООН, ув'язнені користуються повагою, бо у них є гідність і значимість як людей.

Оскільки ув'язнення завдає страждань правопорушникові вже тому, що воно відбирає у нього право на самовизначення, в'язнична система не повинна поглиблювати страждання, що випливають з такого становища (ст. 57 Мінімальних стандартних правил поводження з в'язнями).

Виходячи із цього, ув'язнені не тільки користуються всіма правами людини і громадянина, за винятком розумних обмежень, а мають і деякі *додаткові права*, що випливають із перелічених міжнародних актів. Зокрема, ув'язнений має право:

- на те, що йому будуть роз'яснені всі його права, а також право зв'язуватися і консультуватися з адвокатом в умовах повної конфіденційності, але під наглядом адміністрації;

- звернутися до компетентного органу з проханням (і це прохання має задовольнятися негайно) повідомити членів його сім'ї або інших осіб за його вибором про ув'язнення та про місце, де він знаходиться. Іноземець, крім того, має право зв'язатися з консульством чи дипломатичним представництвом держави, громадянином якої він є, або з представником компетентної міжнародної організації, якщо він є біженцем, тощо;

- з розумними обмеженнями, на побачення з членами сім'ї і на листування з ними, а також просити про його переведення в місце ув'язнення, що знаходиться якомога ближче до його звичайного місця проживання;

- на безплатне медичне обслуговування і лікування;
- на отримання в розумній кількості навчальних, художніх та інформаційних матеріалів;
- бути вислуханим до накладення на нього дисциплінарного стягнення і оскаржити таке стягнення вищестоящим властям тощо.

Ці, а також й інші права засуджених передбачені і новим Кримінально-виконавчим кодексом України, що набрав чинності з 1 січня 2004 року.

Законом України «Про соціальну адаптацію осіб, які відбували покарання у виді обмеження волі або позбавлення волі на певний строк» врегульовані питання щодо створення житлово-побутових умов для таких звільнених осіб, медичної і соціальної допомоги їм, організації освіти осіб, які відбувають покарання, тощо.

Контрольні й творчі запитання **(до розділу IV)**

1. Що таке конституційні обов'язки людини і громадянина? Які їх види Вам відомі?
2. Які обов'язки людини передбачені Конституцією України?
3. У чому полягає обов'язок не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей?
4. Чи може бути звільнена та чи інша особа від обов'язку сплачувати податки і збори?
5. Не виконувати явно злочинні розпорядження та накази – це право чи обов'язок людини?
6. Які Вам відомі конституційні обов'язки громадян України?
7. Чи є обов'язок захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність України загальним для усіх громадян України і у чому проявляється ця загальність?
8. Що таке гарантії виконання конституційних обов'язків людини і громадянина?
9. Які Вам відомі права людини, що виникають у разі притягнення її до юридичної відповідальності за невиконання конституційних обов'язків?
10. Non bis in idem – одна дія двічі не карається. Що означає даний принцип?
11. Що означає конституційне положення про те, що юридична відповідальність особи має індивідуальний характер?
12. Що є змістом права на презумпцію невинності?
13. У чому полягає право на захист від обвинувачення?
14. Які права має людина, яку затримано чи заарештовано?
15. Яка специфіка прав засудженої людини та їх обмежень?

ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

*Прийнята і проголошена резолюцією 217А (III)
Генеральної Асамблеї ООН
від 10 грудня 1948 року*

Преамбула

Беручи до уваги, що визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав є основою свободи, справедливості та загального миру; і

беручи до уваги, що зневажання і нехтування правами людини призвели до варварських актів, які обурюють совість людства, і що створення такого світу, в якому люди будуть мати свободу слова і переконань і будуть вільні від страху і нужди, проголошено як високе прагнення людей; і

беручи до уваги, що необхідно, щоб права людини охоронялися силою закону з метою забезпечення того, щоб людина не була змушена вдаватися як до останнього засобу до повстання проти тиранії і гноблення; і

беручи до уваги, що необхідно сприяти розвитку дружніх відносин між народами; і

беручи до уваги, що народи Об'єднаних Націй підтвердили в Статуті 3 свою віру в основні права людини, в гідність і цінність людської особи і в рівноправність чоловіків і жінок та вирішили сприяти соціальному прогресові і поліпшенню умов життя при більшій свободі; і

беручи до уваги, що держави-члени зобов'язались сприяти у співробітництві з Організацією Об'єднаних Націй загальній повазі і додержанню прав людини і основних свобод; і

беручи до уваги, що загальне розуміння характеру цих прав і свобод має величезне значення для повного виконання цього зобов'язання;

Генеральна Асамблея

проголошує цю Загальну декларацію прав людини як завдання, до виконання якого повинні прагнути всі народи і всі держави з тим, щоб кожна людина і кожний орган суспільства, завжди маючи на увазі цю Декларацію, прагнули шляхом освіти сприяти поважанню цих прав і свобод і забезпеченню, шляхом національних і міжнародних прогресивних заходів, загального і ефективного визнання і здійснення їх як серед народів держав-членів Організації, так і серед народів територій, що перебувають під їх юрисдикцією.

Стаття 1

Усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти у відношенні один до одного в душі братерства.

Стаття 2

Кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Декларацією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового або іншого становища.

Крім того, не повинно проводитися ніякого розрізнення на основі політичного, правового або міжнародного статусу країни або території, до якої людина належить, незалежно від того, чи є ця територія незалежною, підопічною, несамоврядною або як-небудь інакше обмеженою у своєму суверенітеті.

Стаття 3

Кожна людина має право на життя, на свободу і на особисту недоторканність.

Стаття 4

Ніхто не повинен бути в рабстві або у підневільному стані; рабство і работоргівля забороняються в усіх їх видах.

Стаття 5

Ніхто не повинен зазнавати тортур, або жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує його гідність, поводження і покарання.

Стаття 6

Кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності.

Стаття 7

Всі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якої різниці, на рівний їх захист законом. Усі люди мають право на рівний захист від якої б то не було дискримінації, що порушує цю Декларацію, і від якого б то не було підбурювання до такої дискримінації.

Стаття 8

Кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом.

Стаття 9

Ніхто не може зазнавати безпідставного арешту, затримання або вигнання.

Стаття 10

Кожна людина, для визначення її прав і обов'язків і для встановлення обґрунтованості пред'явленого їй кримінального обвинувачення, має право, на основі повної рівності, на те, щоб її

справа була розглянута прилюдно і з додержанням усіх вимог справедливості незалежним і безстороннім судом.

Стаття 11

1. Кожна людина, обвинувачена у вчиненні злочину, має право вважатися невинною доти, поки її винність не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, при якому їй забезпечують усі можливості для захисту.

2. Ніхто не може бути засуджений за злочин на підставі вчинення будь-якого діяння або за бездіяльність, які під час їх вчинення не становили злочину за національними законами або за міжнародним правом. Не може також накладатись покарання тяжче від того, яке могло бути застосоване на час вчинення злочину.

Стаття 12

Ніхто не може зазнавати безпідставного втручання у його особисте і сімейне життя, безпідставного посягання на недоторканність його житла, тайну його кореспонденції або на його честь і репутацію. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання або таких посягань.

Стаття 13

1. Кожна людина має право вільно пересуватися і обирати собі місце проживання у межах кожної держави.

2. Кожна людина має право покинути будь-яку країну, включаючи й свою власну, і повертатися у свою країну.

Стаття 14

Кожна людина має право шукати притулку від переслідувань в інших країнах і користуватися цим притулком.

Це право не може бути використане в разі переслідування, яке в дійсності ґрунтується на вчиненні неполітичного злочину, або діяння, що суперечить цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 15

1. Кожна людина має право на громадянство.

2. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений громадянства або права змінити своє громадянство.

Стаття 16

1. Чоловіки і жінки, які досягли повноліття, мають право без будь-яких обмежень за ознакою раси, національності або релігії одружуватися і засновувати сім'ю. Вони користуються однаковими правами щодо одруження під час шлюбу та під час його розірвання.

2. Шлюб може укладатися тільки при вільній і повній згоді сторін, що одружуються.

3. Сім'я є природним і основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства та держави.

Стаття 17

1. Кожна людина має право володіти майном як одноособово, так і разом з іншими.
2. Ніхто не може бути безпідставно позбавлений свого майна.

Стаття 18

Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і разом з іншими, прилюдним або приватним порядком в ученні, богослужінні і виконанні релігійних та ритуальних обрядів.

Стаття 19

Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів.

Стаття 20

1. Кожна людина має право на свободу мирних зборів і асоціацій.
2. Ніхто не може бути примушений вступати до будь-якої асоціації.

Стаття 21

1. Кожна людина має право брати участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників.
2. Кожна людина має право рівного доступу до державної служби в своїй країні.
3. Воля народу повинна бути основою влади уряду; ця воля повинна виявлятися у періодичних і нефальсифікованих виборах, які повинні провадитись при загальному і рівному виборчому праві шляхом таємного голосування або ж через інші рівнозначні форми, що забезпечують свободу голосування.

Стаття 22

Кожна людина, як член суспільства, має право на соціальне забезпечення і на здійснення необхідних для підтримання її гідності і для вільного розвитку її особи прав у економічній, соціальній і культурній галузях за допомогою національних зусиль і міжнародного співробітництва та відповідно до структури і ресурсів кожної держави.

Стаття 23

1. Кожна людина має право на працю, на вільний вибір роботи, на справедливі і сприятливі умови праці та на захист від безробіття.
2. Кожна людина, без будь-якої дискримінації, має право на рівну оплату за рівну працю.
3. Кожний працюючий має право на справедливу і задовільну винагороду, яка забезпечує гідне людині існування, її самої та її

сім'ї, і яка в разі необхідності доповнюється іншими засобами соціального забезпечення.

4. Кожна людина має право створювати професійні спілки і входити до професійних спілок для захисту своїх інтересів.

Стаття 24

Кожна людина має право на відпочинок і дозвілля, включаючи право на розумне обмеження робочого дня та на оплачувану періодичну відпустку.

Стаття 25

1. Кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдівства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини.

2. Материнство і дитинство дають право на особливе піклування і допомогу. Всі діти, народжені у шлюбі або поза шлюбом, повинні користуватися однаковим соціальним захистом.

Стаття 26

1. Кожна людина має право на освіту. Освіта повинна бути безплатною, хоча б початкова і загальна. Початкова освіта повинна бути обов'язковою. Технічна і професійна освіта повинна бути загальнодоступною, а вища освіта повинна бути однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного.

2. Освіта повинна бути спрямована на повний розвиток людської особи і збільшення поваги до прав людини і основних свобод. Освіта повинна сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма народами, расовими або релігійними групами і повинна сприяти діяльності Організації Об'єднаних Націй по підтриманню миру.

3. Батьки мають право пріоритету у виборі виду освіти для своїх малолітніх дітей.

Стаття 27

1. Кожна людина має право вільно брати участь у культурному житті суспільства, втішатися мистецтвом, брати участь у науковому прогресі і користуватися його благами.

2. Кожна людина має право на захист її моральних і матеріальних інтересів, що є результатом наукових, літературних або художніх праць, автором яких вона є.

Стаття 28

Кожна людина має право на соціальний і міжнародний порядок, при якому права і свободи, викладені в цій Декларації, можуть бути повністю здійснені.

Стаття 29

1. Кожна людина має обов'язки перед суспільством, у якому тільки й можливий вільний і повний розвиток її особи.

2. При здійсненні своїх прав і свобод кожна людина повинна зазнавати тільки таких обмежень, які встановлені законом виключно з метою забезпечення належного визнання і поваги прав і свобод інших та забезпечення справедливих вимог моралі, громадського порядку і загального добробуту в демократичному суспільстві.

3. Здійснення цих прав і свобод ні в якому разі не повинно суперечити цілям і принципам Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 30

Ніщо у цій Декларації не може бути витлумачено як надання будь-якій державі, групі осіб або окремим особам права займатися будь-якою діяльністю або вчиняти дії, спрямовані на знищення прав і свобод, викладених у цій Декларації.

МІЖНАРОДНИЙ ПАКТ ПРО ГРОМАДЯНСЬКІ І ПОЛІТИЧНІ ПРАВА

*Прийнятий і відкритий для підписання,
ратифікації та приєднання резолюцією 2200А (XXI)
Генеральної Асамблеї ООН
від 16 грудня 1966 р.¹*

Преамбула

Держави, які беруть участь у цьому Пакті,
беручи до уваги, що відповідно до принципів, проголошених Статутом Організації Об'єднаних Націй, визнання гідності, властивої всім членам людської сім'ї, та рівних і невід'ємних прав їх є основою свободи, справедливості і загального миру,

визнаючи, що ці права впливають з властивої людській особі гідності,

визнаючи, що згідно з Загальною декларацією прав людини ідеал вільної людської особи, яка користується громадянською і

¹ Міжнародний пакт ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19 жовтня 1973 р. з такою заявою, що була зроблена при підписанні: Українська Радянська Соціалістична Республіка заявляє, що положення пункту 1 статті 26 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права і пункту 1 статті 48 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, згідно з якими ряд держав не може стати учасниками цих пактів, мають дискримінаційний характер, і вважає, що пакти відповідно до принципу суверенної рівності держав повинні бути відкриті для участі всіх заінтересованих держав без будь-якої дискримінації або обмеження. Набув чинності, у тому числі для України, 23 березня 1976 р.

політичною свободою і свободою від страху та нужди, можна здійснити, тільки якщо будуть створені такі умови, за яких кожен може користуватися своїми економічними, соціальними і культурними правами, так само, як і своїми громадянськими та політичними правами,

беручи до уваги, що за Статутом Організації Об'єднаних Націй держави зобов'язані заохочувати загальне поважання і додержання прав і свобод людини,

беручи до уваги, що кожна окрема людина, маючи обов'язки щодо інших людей і того колективу, до якого вона належить, повинна добиватися заохочення і додержання прав, визнаних у цьому Пакті,

погоджуються про такі статті:

Частина I

Стаття 1

1. Всі народи мають право на самовизначення. На підставі цього права вони вільно встановлюють свій політичний статус і вільно забезпечують свій економічний, соціальний і культурний розвиток.

2. Всі народи для досягнення своїх цілей можуть вільно розпоряджатися своїми природними багатствами і ресурсами без шкоди для будь-яких зобов'язань, що випливають з міжнародного економічного співробітництва, ґрунтованого на принципі взаємної вигоди, та з міжнародного права. Жоден народ ні в якому разі не може бути позбавлений належних йому засобів існування.

3. Всі держави, які беруть участь у цьому Пакті, в тому числі ті, що несуть відповідальність за управління несамоурядними і підопічними територіями, повинні, відповідно до положень Статуту Організації Об'єднаних Націй, заохочувати здійснення права на самовизначення і поважати це право.

Частина II

Стаття 2

1. Кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов'язується поважати і забезпечувати всім перебуваючим у межах її території та під її юрисдикцією особам права, визнані в цьому Пакті, без будь-якої різниці щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини.

2. Якщо це вже не передбачено існуючими законодавчими чи іншими заходами, кожна держава-учасниця цього Пакту зобов'язується вжити необхідних заходів відповідно до своїх конститу-

ційних процедур і положень цього Пакту для вжиття таких законодавчих або інших заходів, які можуть виявитися необхідними для здійснення прав, визнаних у цьому Пакті.

3. Кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов'язується:

а) забезпечити всякій особі, права і свободи якої, визнані в цьому Пакті, порушено, ефективний засіб правового захисту, навіть коли це порушення було вчинене особами, що діяли як особи офіційні;

б) забезпечити, щоб право на правовий захист для будь-якої особи, яка потребує такого захисту, встановлювалось компетентними судовими, адміністративними чи законодавчими властями або будь-яким іншим компетентним органом, передбаченим правовою системою держави, і розвивати можливості судового захисту;

с) забезпечити застосування компетентними властями засобів правового захисту, коли вони надаються.

Стаття 3

Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються забезпечити рівне для чоловіків і жінок право користування всіма громадянськими і політичними правами, передбаченими в цьому Пакті.

Стаття 4

1. Під час надзвичайного становища в державі, при якому життя нації перебуває під загрозою і про наявність якого офіційно оголошується, держави-учасниці цього Пакту можуть вживати заходів на відступ від своїх зобов'язань за цим Пактом тільки в такій мірі, в якій це диктується гостротою становища, при умові, що такі заходи не є несумісними з їх іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження.

2. Це положення не може бути підставою для якихось відступів від статей 6, 7, 8 (пункти 1 і 2), 11, 15, 16 і 18.

3. Будь-яка держава, що бере участь у цьому Пакті і використовує право відступу, повинна негайно інформувати інші держави, що беруть участь у цьому Пакті, за посередництвом Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй про положення, від яких вона відступила, і про причини, що спонукали до такого рішення. Має бути також зроблено повідомлення через того ж посередника про дату, коли вона припиняє такий відступ.

Стаття 5

1. Ніщо в цьому Пакті не може тлумачитись як таке, що означає, що якась держава, якась група чи якась особа має право займатися будь-якою діяльністю або чинити будь-які дії, спрямовані

на знищення яких-небудь прав чи свобод, визнаних у цьому Пакті, або на обмеження їх у більшій мірі, ніж передбачається в цьому Пакті.

2. Ніяке обмеження чи пониження будь-яких основних прав людини, визнаних або існуючих в якій-небудь державі – учасниці цього Пакту на підставі закону, конвенцій, правил чи звичаїв, не допускається під тим приводом, що в цьому Пакті не визнаються такі права або що в ньому вони визнаються в меншому обсязі.

Частина III

Стаття 6

1. Право на життя є невід'ємне право кожної людини. Це право охороняється законом. Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя.

2. В країнах, які не скасували смертної кари, смертні вироки можуть виноситися тільки за найтяжчі злочини відповідно до закону, який діяв під час вчинення злочину і який не суперечить постановам цього Пакту і Конвенції про запобігання злочиніві геноциду і покарання за нього. Це покарання може бути здійснене тільки на виконання остаточного вироку, винесеного компетентним судом.

3. Коли позбавлення життя становить злочин геноциду, слід мати на увазі, що ніщо в цій статті не дає державам-учасницям цього Пакту права яким би то не було шляхом відступати від будь-яких зобов'язань, прийнятих згідно з постановами Конвенції про запобігання злочиніві геноциду і покарання за нього.

4. Кожен, кого засуджено до смертної кари, має право просити про помилування чи про пом'якшення вироку. Амністія, помилування або заміна смертного вироку можуть бути даровані в усіх випадках.

5. Смертний вирок не виноситься за злочини, вчинені особами, молодшими за вісімнадцять років, і не виконується щодо вагітних жінок.

6. Ніщо в цій статті не може бути підставою для відстрочення або недопущення скасування смертної кари будь-якою державою-учасницею цього Пакту.

Стаття 7

Нікого не може бути піддано катуванню чи жорстокому, нелюдському або принижуючому гідність поведженню чи покаранню. Зокрема, жодну особу не може бути без її вільної згоди піддано медичним чи науковим досліддам.

Стаття 8

1. Нікого не можуть держати в рабстві: рабство і работоргівля забороняються в усіх їх видах.

2. Нікого не можуть держати в підневільному стані.

3. а) Нікого не можуть приневолювати до примусової чи обов'язкової праці;

б) в тих країнах, де у вигляді покарання за злочин може призначатися позбавлення волі, зв'язане з каторжними роботами, пункт 3 (а) не вважається перешкодою для виконання каторжних робіт за вироком компетентного суду, що призначив таке покарання;

с) терміном «примусова чи обов'язкова праця» в цьому пункті не охоплюється:

I) будь-яка не згадана в підпункті (б) робота чи служба, котру, як правило, повинна виконувати особа, що перебуває в ув'язненні на підставі законного розпорядження суду, або особа, умовно звільнена від такого ув'язнення;

II) будь-яка служба військового характеру, а в тих країнах, де визнається відмовлення від військової служби з політичних чи релігійно-етичних мотивів, будь-яка служба, передбачена законом для осіб, що відмовляються від військової служби з таких мотивів;

III) будь-яка служба, обов'язкова у випадках надзвичайного становища або лиха, що загрожують життю чи благополуччю населення;

IV) будь-яка робота чи служба, що входять до звичайних громадських обов'язків.

Стаття 9

1. Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність. Нікого не може бути піддано свавільному арешту чи триманню під вартою. Нікого не може бути позбавлено волі інакше, як на підставах і відповідно до такої процедури, які встановлено законом.

2. Кожному заарештованому повідомляються при арешті причини його арешту і в терміновому порядку повідомляється будь-яке пред'явлене йому обвинувачення.

3. Кожна заарештована або затримана за кримінальним обвинуваченням особа в терміновому порядку доставляється до судді чи до іншої службової особи, якій належить за законом право здійснювати судову владу, і має право на судовий розгляд протягом розумного строку або на звільнення. Тримання під вартою осіб, які чекають судового розгляду, не має бути загальним правилом, але звільнення може ставитись у залежність від подання гарантій явки на суд, явки на судовий розгляд у будь-якій іншій його стадії і, в разі необхідності, явки для виконання вироку.

4. Кожному, хто позбавлений волі внаслідок арешту чи тримання під вартою, належить право на розгляд його справи у суді, щоб цей суд міг невідкладно винести постанову щодо законності його затримання і розпорядитися про його звільнення, якщо затримання є незаконним.

5. Кожен, хто був жертвою незаконного арешту чи тримання під вартою, має право на компенсацію, якій надано позовної сили.

Стаття 10

1. Всі особи, позбавлені волі, мають право на гуманне поводження і поважання гідності, властивої людській особі.

2. а) Обвинувачені у випадках, коли немає виняткових обставин, поміщаються окремо від засуджених, і їм надається окремий режим, що відповідає їх статусу незасуджених осіб;

б) обвинувачені неповнолітні відокремлюються від повнолітніх і в найкоротший строк доставляються до суду для винесення рішення.

3. Пенітенціарною системою передбачається режим для ув'язнених, істотною метою якого є їх виправлення і соціальне перевиховання. Неповнолітні правопорушники відокремлюються від повнолітніх, і їм надається режим, що відповідає їх віку і правовому статусу.

Стаття 11

Ніхто не може бути позбавлений волі на тій лише підставі, що він не в змозі виконати якесь договірне зобов'язання.

Стаття 12

1. Кожному, хто законно перебуває на території будь-якої держави, належить, у межах цієї території, право на вільне пересування і свобода вибору місця проживання.

2. Кожна людина має право покидати будь-яку країну, включаючи свою власну.

3. Згадані вище права не можуть бути об'єктом ніяких обмежень, крім тих, які передбачено законом, які є необхідними для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення або прав та свобод інших і є сумісними з іншими правами, визначеними в цьому Пакті.

4. Ніхто не може бути свавільно позбавлений права на в'їзд у свою власну країну.

Стаття 13

Іноземець, що законно перебуває на території будь-якої держави-учасниці цього Пакту, може бути висланий тільки на виконання рішення, винесеного відповідно до закону, і, якщо імперативні міркування державної безпеки не вимагають іншого, має право на подання доводів проти свого вислання, на перегляд своєї справи компетентною владою чи особою або особами, спеціально призначеними компетентною владою, і на те, щоб бути представленим для цієї мети перед цією владою, особою чи особами.

Стаття 14

1. Всі особи є рівними перед судами і трибуналами. Кожен має право при розгляді будь-якого кримінального обвинувачення, пред'явленого йому, або при визначенні його права та обов'язків

у будь-якому цивільному процесі на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону. Преса і публіка можуть не допускатися на весь судовий розгляд або частину його з міркувань моралі, громадського порядку чи державної безпеки в демократичному суспільстві, або коли того вимагають інтереси приватного життя сторін, або – в тій мірі, в якій це, на думку суду, є строго необхідним, – при особливих обставинах, коли публічність порушувала б інтереси правосуддя; однак будь-яка судова постанова в кримінальній або цивільній справі повинна бути публічною, за винятком тих випадків, коли інтереси неповнолітніх вимагають іншого чи коли справа стосується матримоніальних спорів або опіки над дітьми.

2. Кожен обвинувачений в кримінальному злочині має право вважатися невинним, поки винність його не буде доведена згідно з законом.

3. Кожен має право при розгляді будь-якого пред'явленого йому кримінального обвинувачення як мінімум на такі гарантії на основі цілковитої рівності:

а) бути терміново і докладно повідомленим мовою, яку він розуміє, про характер і підставу пред'явленого йому обвинувачення;

б) мати достатній час і можливості для підготовки свого захисту і спілкуватися з обраним самим ним захисником;

с) бути судженим без невинуваченої затримки;

д) бути судженим в його присутності і захищати себе особисто або за посередництвом обраного ним захисника; якщо він не має захисника, бути повідомленим про це право і мати призначеного йому захисника в будь-якому разі, коли інтереси правосуддя того вимагають, безплатно для нього в усякому такому випадку, коли у нього немає достатньо коштів для оплати цього захисника;

е) допитувати свідків, які дають проти нього показання, або мати право на те, щоб цих свідків було допитано, і мати право на виклик і допит його свідків на тих самих умовах, які існують для свідків, що дають показання проти нього;

ф) користуватися безплатною допомогою перекладача, якщо він не розуміє мови, використовуваної в суді, або не говорить цією мовою;

г) не бути приневоленим до давання свідчень проти самого себе чи до визнання себе винним.

4. Щодо неповнолітніх процес повинен бути таким, щоб враховувались їх вік і бажаність сприяння їх перевихованню.

5. Кожен, кого засуджено за будь-який злочин, має право на те, щоб його засудження і вирок були переглянуті вищестоящою судовою інстанцією згідно з законом.

6. Коли будь-яку особу остаточно рішенням було засуджено за кримінальний злочин і коли винесений їй вирок був потім скасований або їй було даровано помилування на тій підставі, що якась нова чи нововиявлена обставина незаперечно доводить

наявність судової помилки, то ця особа, котра зазнала покарання в результаті такого засудження, одержує компенсацію згідно з законом, коли не буде доведено, що зазначена невідома обставина не була свого часу виявлена виключно або частково з її вини.

7. Ніхто не повинен бути вдруге засуджений чи покараний за злочин, за який він уже був остаточно засуджений або виправданий відповідно до закону і кримінально-процесуального права кожної країни.

Стаття 15

1. Ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні будь-якого кримінального злочину внаслідок якоїсь дії чи упушення, що, згідно з діючим на момент його вчинення внутрідержавним законодавством або міжнародним правом, не були кримінальним злочином. Так само не може призначатися більш тяжке покарання, ніж те, яке підлягало застосуванню на момент вчинення кримінального злочину. Якщо після вчинення злочину законом встановлюється більш легке покарання, дія цього закону поширюється на даного злочинця.

2. Ніщо в цій статті не перешкоджає відданню під суд і покаранню будь-якої особи за будь-яке діяння чи упушення, що на момент вчинення були кримінальним злочином згідно з загальними принципами права, визнаними міжнародним товариством.

Стаття 16

Кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності.

Стаття 17

1. Ніхто не повинен зазнавати свавільного чи незаконного втручання в його особисте і сімейне життя, свавільних чи незаконних посягань на недоторканність його життя або таємницю його кореспонденції чи незаконних посягань на його честь і репутацію.

2. Кожна людина має право на захист закону від такого втручання чи таких посягань.

Стаття 18

1. Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії. Це право включає свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір і свободу сповідувати свою релігію та переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічно чи приватно, у відправленні культу, виконанні релігійних і ритуальних обрядів та вчень.

2. Ніхто не повинен зазнавати примусу, що принижує його свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір.

3. Свобода сповідувати релігію або переконання підлягає лише обмеженням, які встановлено законом і які є необхідними для охорони суспільної безпеки, порядку, здоров'я і моралі, так само як і основних прав та свобод інших осіб.

4. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються поважати свободу батьків і у відповідних випадках законних опікунів забезпечувати релігійне і моральне виховання своїх дітей відповідно до своїх власних переконань.

Стаття 19

1. Кожна людина має право безперешкодно дотримуватися своїх поглядів.

2. Кожна людина має право на вільне вираження свого погляду; це право включає свободу шукати, одержувати і поширювати будь-яку інформацію та ідеї, незалежно від державних кордонів, усно, письмово чи за допомогою друку або художніх форм вираження чи іншими способами на свій вибір.

3. Користування передбаченими в пункті 2 цієї статті правами накладає особливі обов'язки і особливу відповідальність. Воно може бути, отже, пов'язане з певними обмеженнями, які, однак, мають встановлюватися законом і бути необхідними:

- a) для поважання прав і репутації інших осіб;
- b) для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення.

Стаття 20

1. Будь-яка пропаганда війни повинна бути заборонена законом.

2. Будь-який виступ на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що являє собою підбурювання до дискримінації, ворожнечі або насильства, повинен бути заборонений законом.

Стаття 21

Визнається право на мирні збори. Користування цим правом не підлягає ніяким обмеженням, крім тих, які накладаються відповідно до закону і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної чи суспільної безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення або захисту прав та свобод інших осіб.

Стаття 22

1. Кожна людина має право на свободу асоціації з іншими, включаючи право створювати профспілки і вступати до них для захисту своїх інтересів.

2. Користування цим правом не підлягає ніяким обмеженням, крім тих, які передбачаються законом і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної чи громадської безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я і моральності населення або захисту прав та свобод інших осіб. Ця стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень користування цим правом для осіб, що входять до складу збройних сил і поліції.

3. Ніщо в цій статті не дає права державам, які беруть участь у Конвенції Міжнародної організації праці 1948 року щодо сво-

боди асоціацій і захисту прав на організацію, приймати законодавчі акти на шкоду гарантіям, передбаченим у зазначеній Конвенції, або застосувати закон так, щоб завдавалося шкоди цим гарантіям.

Стаття 23

1. Сім'я є природним і основним осередком суспільства і має право на захист з боку суспільства і держави.

2. За чоловіками і жінками, які досягли шлюбного віку, визнається право на одруження і право заснувати сім'ю.

3. Жоден шлюб не може бути укладений без вільної і цілковитої згоди тих, що одружуються.

4. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, повинні вжити належних заходів для забезпечення рівності прав і обов'язків обох з подружжя щодо одруження, під час перебування в шлюбі і при його розірванні. В разі розірвання шлюбу має передбачатися необхідний захист усіх дітей.

Стаття 24

1. Кожна дитина без будь-якої дискримінації за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, національного чи соціального походження, майнового стану або народження має право на такі заходи захисту, які є необхідними в її становищі, як малолітньої, з боку її сім'ї, суспільства і держави.

2. Кожна дитина повинна бути зареєстрована негайно після її народження і повинна мати ім'я.

3. Кожна дитина має право на набуття громадянства.

Стаття 25

Кожний громадянин повинен мати без будь-якої дискримінації, згаданої в статті 2, і без необґрунтованих обмежень право і можливість:

а) брати участь у веденні державних справ як безпосередньо, так і за посередництвом вільно обраних представників;

б) голосувати і бути обраним на справжніх періодичних виборах, які проводяться на основі загального і рівного виборчого права при таємному голосуванні і забезпечують свободу волевиявлення виборців;

с) допускатися в своїй країні на загальних умовах рівності до державної служби.

Стаття 26

Всі люди є рівними перед законом і мають право без будь-якої дискримінації на рівний захист закону.

В цьому відношенні всякого роду дискримінація повинна бути заборонена законом, і закон повинен гарантувати всім особам рівний і ефективний захист проти дискримінації за будь-якою ознакою, як-от: раса, колір шкіри, стать, мова, релігія, політичні чи інші переконання, національне чи соціальне походження, майновий стан, народження чи інші обставини.

Стаття 27

У тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншості, особам, які належать до таких меншостей, не може бути відмовлено в праві разом з іншими членами тієї ж групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою.

Частина IV

Стаття 28

1. Створюється Комітет по правах людини (іменований нижче в цьому Пакті «Комітет»). Він складається з вісімнадцяти членів і виконує функції, передбачені нижче.

2. До складу Комітету входять особи, які є громадянами держав-учасниць цього Пакту і мають високі моральні якості та визнану компетентність у галузі прав людини, причому береться до уваги корисність участі кількох осіб, що мають юридичний досвід.

3. Члени Комітету обираються і працюють як такі.

Стаття 29

1. Члени Комітету обираються таємним голосуванням із списку осіб, що відповідають вимогам, передбаченим у статті 28, і були висунуті для цієї мети державами-учасницями цього Пакту.

2. Кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, може висунути не більше двох осіб. Ці особи повинні бути громадянами держави, що їх висуває.

3. Будь-яка особа має право на повторне висунення.

Стаття 30

1. Перші вибори проводяться не пізніше як через шість місяців з дня набрання чинності цим Пактом.

2. Принаймні за чотири місяці до дня кожних виборів до Комітету, крім виборів для заповнення тих вакансій, про відкриття яких оголошується відповідно до статті 34, Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй звертається з письмовим запрошенням до держав-учасниць цього Пакту подати протягом трьох місяців кандидатури в члени Комітету.

3. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй складає в алфавітному порядку список усіх висунутих таким чином осіб із зазначенням держав-учасниць цього Пакту, які висунули даних осіб, і подає цей список державам, що беруть участь у цьому Пакті, не пізніш як за місяць до дати проведення кожних виборів.

4. Обрання членів Комітету проводиться на засіданні держав-учасниць цього Пакту, яке скликає Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй в центральних установах Організації Об'єднаних Націй. На цьому засіданні, для якого кворумом є присут-

ність двох третин держав-учасниць цього Пакту, обраними до Комітету є ті особи, кандидатури яких дістають найбільше число голосів присутніх і голосуючих представників держав-учасниць.

Стаття 31

1. До Комітету не може входити більш як по одному громадянину однієї і тієї ж держави.

2. При виборах до Комітету береться до уваги справедливий географічний розподіл членів і представництво різних форм цивілізації та основних правових систем.

Стаття 32

1. Члени Комітету обираються на чотирирічний строк. Вони мають право бути переобраними при повторному висуненні їх кандидатур. Однак строк повноважень дев'яти з тих членів, яких обрано на перших виборах, минає в кінці дворічного періоду; негайно після перших виборів імена цих дев'яти членів визначає за жеребом голова засідання, про яке згадується в пункті 4 статті 30.

2. По закінченні повноважень вибори проводяться відповідно до попередніх статей даної частини цього Пакту.

Стаття 33

1. Якщо, на одностайну думку інших членів, якийсь член Комітету припинив виконання своїх функцій з будь-якої причини, крім тимчасової відсутності, Голова Комітету повідомляє Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй, який оголошує потім місце цього члена вакантним.

2. У разі смерті або виходу у відставку якогось члена Комітету Голова негайно повідомляє Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй, який оголошує це місце вакантним з дня смерті або з того дня, коли вихід у відставку стає дійсним.

Стаття 34

1. Коли оголошується відкриття вакансії відповідно до статті 33 і коли строк повноважень члена, що його має бути замінено, не скінчується протягом шести місяців після оголошення цієї вакансії, Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй повідомляє про це кожному державу-учасницю цього Пакту, яка може протягом двох місяців подати відповідно до статті 29 кандидатуру для заповнення цієї вакансії.

2. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй складає в алфавітному порядку список висунутих таким чином осіб і подає цей список державам, які беруть участь у цьому Пакті. Вибори для заповнення вакансії проводяться потім згідно з відповідними положеннями даної частини цього Пакту.

3. Член Комітету, обраний для зайняття вакансії, оголошеної відповідно до статті 33, займає посаду протягом решти частини строку повноважень члена, який звільнив місце в Комітеті, згідно з положеннями зазначеної статті.

Стаття 35

Члени Комітету одержують затверджену Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй винагороду з коштів Організації Об'єднаних Націй в порядку і на умовах, встановлюваних Генеральною Асамблеєю з урахуванням важливості обов'язків Комітету.

Стаття 36

Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй надає необхідний персонал і матеріальні засоби для ефективного здійснення функцій Комітету відповідно до цього Пакту.

Стаття 37

1. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй скликає перше засідання Комітету в центральних установах Організації Об'єднаних Націй.

2. Після свого першого засідання Комітет збирається в такий час, який передбачено в його правилах процедури.

3. Комітет звичайно збирається в центральних установах Організації Об'єднаних Націй або у Відділенні Організації Об'єднаних Націй у Женеві.

Стаття 38

Кожний член Комітету до того, як почати виконання своїх обов'язків, робить урочисту заяву на відкритому засіданні Комітету про те, що здійснюватиме свої функції безсторонньо і сумлінно.

Стаття 39

1. Комітет обирає своїх службових осіб на дворічний строк.

Вони можуть бути переобрані.

2. Комітет встановлює свої власні правила процедури, але ці правила повинні, зокрема, передбачити, що:

а) дванадцять членів Комітету утворюють кворум;

б) постанови Комітету приймаються більшістю голосів присутніх членів.

Стаття 40

1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються подавати доповіді про здійснені ними заходи для втілення у життя прав, визнаних у цьому Пакті, і про прогрес, досягнутий у використанні цих прав:

а) протягом одного року після набрання чинності цим Пактом щодо відповідних держав-учасниць;

б) після цього в усіх випадках, коли того зажадає Комітет.

2. Всі доповіді подаються Генеральному секретареві Організації Об'єднаних Націй, який надсилає їх у Комітет для розгляду. В доповідях зазначаються фактори та утруднення, коли такі є, що впливають на втілення у життя цього Пакту.

3. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй після консультацій з Комітетом може послати заінтересованим спеціа-

лізованим установам примірники тих частин доповідей, які можуть стосуватися сфери їх компетенції.

4. Комітет вивчає доповіді, подані державами, які беруть участь у цьому Пакті. Він надсилає державам-учасникам свої доповіді і такі зауваження загального порядку, які вважатиме доцільними. Комітет може також послати Економічній і соціальній раді ці зауваження разом з примірниками доповідей, одержаними ним від держав, які беруть участь у цьому Пакті.

5. Держави-учасниці цього Пакту можуть подавати до Комітету свої міркування щодо будь-яких зауважень, що їх може бути зроблено відповідно до пункту 4 цієї статті.

Стаття 41

1. Відповідно до цієї статті держава, яка бере участь у цьому Пакті, може в будь-який час заявити, що вона визнає компетенцію Комітету одержувати і розглядати повідомлення про те, що якась держава-учасниця твердить, що інша держава-учасниця не виконує своїх зобов'язань за цим Пактом. Повідомлення, передбачені цією статтею, можуть прийматися і розглядатися тільки в тому разі, коли їх подала держава-учасниця, яка зробила заяву про визнання для себе компетенції цього Комітету. Комітет не приймає ніяких повідомлень, коли вони стосуються держави-учасниці, яка не зробила такої заяви. Повідомлення, одержані згідно з цією статтею, розглядаються відповідно до такої процедури:

а) коли якась держава-учасниця цього Пакту вважає, що інша держава-учасниця не втілює в життя постанов цього Пакту, то вона може письмовим повідомленням довести це питання до відома зазначеної держави-учасниці. Протягом трьох місяців після одержання цього повідомлення держава, яка одержала його, подає в письмовій формі тій державі, яка надіслала таке повідомлення, пояснення чи будь-яку іншу заяву з роз'ясненням у цьому питанні, де має бути, наскільки це є можливим і доцільним, зазначено внутрішні процедури і заходи, яких було вжито, буде вжито або може бути вжито в цьому питанні;

б) коли питання не вирішено на задоволення обох заінтересованих держав-учасниць протягом шести місяців після отримання одержуючою державою першого повідомлення, будь-яка з цих держав має право передати це питання в Комітет, повідомивши про це Комітет і другу державу;

с) Комітет розглядає передане йому питання тільки після того, як переконається, що відповідно до загальноновизнаних принципів міжнародного права всі доступні внутрішні засоби було випробувано і вичерпано в даному разі. Це правило не діє в тих випадках, коли застосування цих засобів не виправдано затягується;

д) при розгляді повідомлень, передбачених цією статтею, Комітет проводить закриті засідання;

е) з додержанням постанов підпункту (с) Комітет надає свої добрі послуги заінтересованим державам-учасникам з метою

дружнього вирішення питання на основі поважання прав людини та основних свобод, визнаних в цьому Пакті;

f) в будь-якому переданому на його розгляд питанні Комітет може звернутися до заінтересованих держав-учасниць, згаданих у підпункті (b), з проханням подати будь-яку інформацію, що стосується справи;

g) заінтересовані держави-учасниці, згадані в підпункті (b), мають право бути представленими при розгляді в Комітеті питання і робити заяви усно і (або) письмово;

h) Комітет подає протягом дванадцяти місяців з дня одержання повідомлення відповідно до підпункту (b) доповідь:

i) коли досягається вирішення в рамках постанов підпункту (e), то Комітет обмежується в своїй доповіді коротким викладом фактів і досягнутого рішення;

ii) коли вирішення в рамках постанов підпункту (e) не досягнуто, то Комітет обмежується в своїй доповіді коротким викладом фактів; письмові заяви і запис усних заяв, що їх виклали заінтересовані держави-учасниці, додаються до доповіді.

У кожному питанні доповідь надсилається заінтересованим державам-учасницям.

2. Постанови цієї статті набирають чинності, коли десять держав, які беруть участь у цьому Пакті, зроблять заяву відповідно до пункту 1 цієї статті. Такі заяви депонуються державами-учасницями у Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй, який надсилає їх копії решті держав-учасниць.

Заява може бути в будь-який час взята назад повідомленням Генерального секретаря. Така дія не перешкоджає розглядові будь-якого питання, що є предметом повідомлення, вже переданого відповідно до цієї статті, ніякі подальші повідомлення будь-якої держави-учасниці не приймаються після одержання Генеральним секретарем повідомлення про взяття заяви назад, якщо заінтересована держава-учасниця не зробила нової заяви.

Стаття 42

1. а) Коли будь-яке запитання, передане Комітету відповідно до статті 41, не вирішено на задоволення заінтересованих держав-учасниць, Комітет може за попередньою згодою заінтересованих держав-учасниць призначити спеціальну Погоджувальну комісію (далі – іменується «Комісія»). Добрі послуги Комісії надаються заінтересованим державам-учасницям з метою полюбовного вирішення даного питання на основі додержання положень цього Пакту;

б) Комісія складається з п'яти осіб, прийнятних для заінтересованих держав-учасниць. Якщо заінтересовані держави-учасниці не досягнуть протягом трьох місяців згоди щодо всього складу або частини складу Комісії, то ті члени Комісії, про призначення яких не було досягнуто згоди, обираються шляхом таємного голосування більшістю в дві третини голосів Комітету із складу його членів.

2. Члени Комісії як такі виконують свої обов'язки. Вони не повинні бути громадянами заінтересованих держав-учасниць або держави, що не бере участі в цьому Пакті, чи держави-учасниці, яка не зробила заяви відповідно до статті 41.

3. Комісія обирає свого Голову і встановлює свої власні правила процедури.

4. Засідання Комісії звичайно проводяться в центральних установах Організації Об'єднаних Націй або у Відділенні Організації Об'єднаних Націй у Женеві. Однак вони можуть проводитися в інших місцях, які може визначити Комісія в консультації з Генеральним секретарем Організації Об'єднаних Націй і відповідними державами-учасницями.

5. Секретаріат, наданий відповідно до статті 36, також обслуговує комісії, що призначаються на підставі цієї статті.

6. Одержана і вивчена Комітетом інформація надається в розпорядження Комісії, і Комісія може звернутися до заінтересованих держав-учасниць з проханням подати будь-яку інформацію, що стосується справи.

7. Коли Комісія повністю розгляне питання, але в усякому разі не пізніше ніж через дванадцять місяців після того, як їй було передано це питання, вона подає Голові Комітету доповідь для надіслання її заінтересованим державам-учасницям:

а) якщо Комісія не може завершити розгляд даного питання в межах дванадцяти місяців, вона обмежує свою доповідь коротким викладом про стан розгляду нею даного питання;

б) якщо досягається полюбовне вирішення даного питання на основі додержання прав людини, визнаних у цьому Пакті, Комісія обмежує свою доповідь коротким викладом фактів і досягнутого вирішення;

с) якщо вирішення, зазначене в підпункті (б), не досягається, доповідь Комісії містить її висновки в усіх питаннях фактичного характеру, що стосується спору між заінтересованими державами-учасницями, та її міркування про можливості полюбовного врегулювання цього питання. Ця доповідь також містить письмові заяви і запис усних заяв, зроблених заінтересованими державами-учасницями;

д) якщо доповідь Комісії подається згідно з підпунктом (с), заінтересовані держави-учасниці протягом трьох місяців після одержання цієї доповіді повідомляють Голову Комітету про те, чи згодні вони із змістом доповіді Комісії.

8. Постанови цієї статті не припиняють обов'язків Комітету, передбачених у статті 41.

9. Заінтересовані держави-учасниці рівною мірою несуть усі витрати членів Комісії відповідно до кошторису, що подається Генеральним секретарем Організації Об'єднаних Націй.

10. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй має право оплачувати витрати членів Комісії, коли необхідно, до їх відшкодування заінтересованими державами-учасницями відповідно до пункту 9 цієї статті.

Стаття 43

Члени Комітету і спеціальних погоджувальних комісій, яких може бути призначено згідно з статтею 42, мають право на пільги, привілеї та імунітети експертів, що посилаються Організацією Об'єднаних Націй у відрядження, як це передбачено у відповідних розділах Конвенції про привілеї та імунітети Організації Об'єднаних Націй.

Стаття 44

Положення про здійснення цього Пакту застосовуються без шкоди для процедур у галузі прав людини, визначених установчими актами і конвенціями Організації Об'єднаних Націй та спеціалізованих установ або відповідно до них, і не перешкоджають державам, які беруть участь у цьому Пакті, вдаватися до інших процедур вирішення спору на підставі діючих між ними загальних і спеціальних міжнародних угод.

Стаття 45

Комітет подає Генеральній Асамблеї Організації Об'єднаних Націй через Економічну і соціальну раду щорічну доповідь про свою роботу.

Частина V

Стаття 46

Ніщо в цьому Пакті не може тлумачитись як приниження значення постанов Статуту Організації Об'єднаних Націй і статутів спеціалізованих установ, що визначають відповідні обов'язки різних органів Організації Об'єднаних Націй і спеціалізованих установ щодо тих предметів, яких стосується цей Пакт.

Стаття 47

Ніщо в цьому Пакті не може тлумачитись як ущемлення невід'ємного права всіх народів володіти і користуватися повною мірою і вільно своїми природними багатствами та ресурсами.

Частина VI

Стаття 48

1. Цей Пакт відкрито для підписання будь-якою державою-членом Організації Об'єднаних Націй або членом будь-якої з її спеціалізованих установ, будь-якою державою-учасницею Статуту Міжнародного Суду та будь-якою іншою державою, запрошеною Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй до участі в цьому Пакті.

2. Цей Пакт підлягає ратифікації. Ратифікаційні грамоти депонуються у Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй.

3. Цей Пакт відкрито для приєднання будь-якої держави, зазначеної в пункті 1 цієї статті.

4. Приєднання здійснюється депонуванням документа про приєднання у Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй.

5. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй повідомляє всі держави, які підписали цей Пакт або приєдналися до нього, про депонування кожної ратифікаційної грамоти або документа про приєднання.

Стаття 49

1. Цей Пакт набирає чинності через три місяці з дня депонування у Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй тридцять п'ятої ратифікаційної грамоти або документа про приєднання.

2. Для кожної держави, яка ратифікує цей Пакт або приєднається до нього після депонування тридцять п'ятої ратифікаційної грамоти або документа про приєднання, цей Пакт набирає чинності через три місяці з дня депонування її власної ратифікаційної грамоти або документа про приєднання.

Стаття 50

Постанови цього Пакту поширюються на всі частини федеративних держав без будь-яких обмежень чи винятків.

Стаття 51

1. Будь-яка держава, що бере участь у цьому Пакті, може пропонувати поправки і подавати їх Генеральному секретареві Організації Об'єднаних Націй. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй пересилає потім будь-які запропоновані поправки державам-учасникам цього Пакту з проханням повідомити його, чи висловлюються вони за скликання конференції держав-учасниць з метою розгляду цих пропозицій і проведення щодо них голосування.

Якщо принаймні третина держав-учасниць висловиться за таку конференцію, Генеральний секретар скликає цю конференцію під егідою Організації Об'єднаних Націй. Будь-яка поправка, прийнята більшістю держав-учасниць, що були присутні і брали участь у голосуванні на цій конференції, подається Генеральній Асамблеї Організації Об'єднаних Націй на затвердження.

2. Поправки набирають чинності після затвердження їх Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй і прийняття їх більшістю в дві третини держав-учасниць цього Пакту відповідно до їх конституційних процедур.

3. Коли поправки набирають чинності, вони стають обов'язковими для тих держав-учасниць, які їх прийняли, а для інших держав-учасниць залишаються обов'язковими постанови цього Пакту та будь-які попередні поправки, ними прийняті.

Стаття 52

Незалежно від повідомлень, зроблених згідно з пунктом 5 статті 48, Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй повідомляє всі держави, про які йдеться в пункті 1 тієї ж статті, про таке:

а) підписання, ратифікації і приєднання згідно з статтею 48;

б) дату набрання чинності цим Пактом згідно з статтею 49 і дату набрання чинності будь-якими поправками згідно з статтею 51.

Стаття 53

1. Цей Пакт, англійський, іспанський, китайський, російський і французький тексти якого є цілком автентичними, підлягає здачі на зберігання в архів Організації Об'єднаних Націй.

2. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй пересилає засвідчені копії цього Пакту всім державам, зазначеним у статті 48.

ФАКУЛЬТАТИВНИЙ ПРОТОКОЛ ДО МІЖНАРОДНОГО ПАКТУ ПРО ГРОМАДЯНСЬКІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРАВА

*Прийнятий і відкритий для підписання, ратифікації
та приєднання резолюцією 2200 (XXI)*

Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 1966 р.

Набув чинності 23 березня 1976 р.,

для України – 25 жовтня 1991 р.¹

Держави, що беруть участь у цьому Протоколі, беручи до уваги, що для подальшого досягнення цілей Пакту про громадянські й політичні права (далі – іменується «Пакт») і здійснення його постанов було б доцільно надати Комітету з прав людини, створеному на підставі частини IV Пакту (далі – іменується «Комітет»), можливість приймати і розглядати, як передбачено в цьому Протоколі, повідомлення від окремих осіб, які твердять, що вони є жертвами порушень якогось із прав, викладених у Пакті, домовилися про таке:

Стаття 1

Держава – сторона Пакту, яка стає учасницею цього Протоколу, визнає компетенцію Комітету приймати та розглядати повідомлення від осіб, що підпадають під його юрисдикцію та твердять, що вони є жертвами порушень даною державою-стороною якогось із прав, викладених у Пакті. Жодне повідомлення не приймається Комітетом, якщо воно стосується держави – сторони Пакту, яка не є учасницею цього Протоколу.

Стаття 2

За умови додержання положень статті 1 особи, які твердять, що якась із прав, перелічених у Пакті, було порушене, і які вичерпали всі наявні внутрішні засоби правового захисту, можуть подавати на розгляд Комітету письмові повідомлення.

¹ Верховна Рада Української РСР приєдналась до Факультативного протоколу згідно з постановою Верховної Ради УРСР від 25 грудня 1990 р. № 582-ХІІ.

Стаття 3

Комітет може визнати неприйнятним кожне подане згідно з цим Протоколом повідомлення, яке є анонімним або яке, на його розсуд, є зловживанням правом на подання таких повідомлень чи не сумісне з положеннями Пакту.

Стаття 4

1. За умови додержання положень статті 3 Комітет доводить кожне подане йому згідно з цим Протоколом повідомлення до відома держави – сторони Протоколу, що, як стверджується, порушує якесь із положень Пакту.

2. Держава, що одержала оповіщення, протягом шести місяців подає Комітетові письмові пояснення чи заяви про висвітлення цього питання і будь-яких заходів, які могли бути вжиті цією державою.

Стаття 5

1. Комітет розглядає одержані згідно з цим Протоколом повідомлення з урахуванням усіх письмових даних, поданих йому окремою особою й заінтересованою державою-стороною.

2. Комітет не розглядає жодних повідомлень від осіб, поки не переконається в тому, що:

а) це саме питання не розглядається згідно з іншою процедурою міжнародного розгляду чи врегулювання;

б) дана особа вичерпала всі доступні внутрішні засоби правового захисту. Це правило не діє в тих випадках, коли застосування таких засобів не виправдано затягується.

3. При розгляді повідомлень, передбачених цим Протоколом, Комітет проводить закриті засідання.

4. Комітет надсилає своє міркування відповідній державі-стороні й особі.

Стаття 6

Комітет включає до своєї щорічної доповіді, передбаченої статтею 45 Пакту, короткий звіт про свою діяльність згідно з цим Протоколом.

Стаття 7

Надалі до досягнення цілей резолюції 1514 (XV), прийнятої Генеральною Асамблеєю ООН 14 грудня 1960 року щодо Декларації про надання незалежності колоніальним країнам і народам, положення цього Протоколу жодним чином не обмежують права подавати петиції, наданого цим народам Статутом Організації Об'єднаних Націй та іншими міжнародними конвенціями і документами Організації Об'єднаних Націй та її спеціалізованих установ.

Стаття 8

1. Цей Протокол відкрито для підписання будь-якою державою, що підписала Пакт.

2. Цей Протокол підлягає ратифікації будь-якою державою, що ратифікувала Пакт або приєдналася до нього. Ратифікаційні грамоти передаються на зберігання Генеральному секретареві Організації Об'єднаних Націй.

3. Цей Протокол відкрито для приєднання будь-якої держави, що ратифікувала Пакт або приєдналася до нього.

4. Приєднання здійснюється депонуванням документа про приєднання у Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй.

5. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй повідомляє всі держави, що підписали цей Протокол або приєдналися до нього, про депонування кожної ратифікаційної грамоти або документа про приєднання.

Стаття 9

1. За умови набуття Пактом чинності цей Протокол набуває чинності через три місяці з дня депонування у Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй десятої ратифікаційної грамоти або документа про приєднання.

2. Для кожної держави, яка ратифікує цей Протокол або приєднається до нього після депонування десятої ратифікаційної грамоти або документа про приєднання, цей Протокол набуває чинності через три місяці з дня депонування її власної ратифікаційної грамоти або документа про приєднання.

Стаття 10

Постанови цього Протоколу поширюються на всі частини федеративних держав без будь-яких обмежень чи винятків.

Стаття 11

1. Будь-яка держава, що бере участь у цьому Протоколі, може пропонувати поправки й подавати їх Генеральному секретареві Організації Об'єднаних Націй. Генеральний секретар пересилає потім будь-які запропоновані поправки державам – сторонам цього Протоколу з проханням повідомити його, чи висловлюються вони за скликання конференції держав-сторін з метою розглянути цю пропозицію і провести щодо неї голосування. Якщо за скликання такої конференції висловиться не менш як одна третина держав-сторін, Генеральний секретар скликає цю конференцію під егідою Організації Об'єднаних Націй. Будь-яка поправка, прийнята більшістю держав-сторін, присутніх і голосуючих на цій конференції, подається Генеральній Асамблеї Організації Об'єднаних Націй на затвердження.

2. Поправки набувають чинності після затвердження їх Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй і прийняття більшістю в дві третини держав – сторін Протоколу відповідно до їх конституційних процедур.

3. Коли поправки набувають чинності, вони стають обов'язковими для тих держав-сторін, які їх прийняли, а для інших держав-

сторін залишаються обов'язковими постанови цього Протоколу та будь-які попередні поправки, ними прийняті.

Стаття 12

1. Кожна держава-сторона може в будь-який час денонсувати цей Протокол шляхом письмового повідомлення на ім'я Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй. Денонсація набуває чинності через три місяці з дня одержання цього повідомлення Генеральним секретарем.

2. Денонсація не перешкоджає подовженню застосування цього Протоколу до будь-якого повідомлення, поданого згідно із статтею 2 до дати набуття денонсацією чинності.

Стаття 13

Незалежно від повідомлень, зроблених згідно з пунктом 5 статті 8 цього Протоколу, Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй сповіщає всі держави, про які йдеться в пункті 1 статті 48 Пакту, про:

- а) підписання, ратифікації і приєднання згідно із статтею 8;
- б) дату набуття чинності цим Протоколом згідно із статтею 9 і дату набуття чинності будь-якими поправками згідно зі статтею 11;
- с) денонсації згідно зі статтею 12.

Стаття 14

1. Цей Протокол, англійський, іспанський, китайський, російський і французький тексти якого є цілком автентичними, підлягає здачі на зберігання в архів Організації Об'єднаних Націй.

2. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй пересилає засвідчені копії цього Протоколу всім державам, зазначеним у статті 48 Пакту.

ВТОРОЙ ФАКУЛЬТАТИВНИЙ ПРОТОКОЛ К МЕЖДУНАРОДНОМУ ПАКТУ О ГРАЖДАНСКИХ И ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРАВАХ, НАПРАВЛЕННЫЙ НА ОТМЕНУ СМЕРТНОЙ КАЗНИ

*Принят резолюцией 44/128 Генеральной Ассамблеи ООН
от 15 декабря 1989 г. Вступил в силу 11 июля 1991 года.*

Участвующие в настоящем Протоколе государства,
считая, что отмена смертной казни способствует укреплению человеческого достоинства и прогрессивному развитию прав человека, ссылаясь на статью 3 Всеобщей декларации прав человека, принятой 10 декабря 1948 года, и статью 6 Международного пакта о гражданских и политических правах, принятого 16 декабря 1966 года,

отмечая, что формулировки статьи 6 Международного пакта о гражданских и политических правах, касающиеся отмены смертной казни, являются веским указанием на желательность отмены,

будучи убеждены в том, что все меры по отмене смертной казни следует рассматривать как прогресс в обеспечении права на жизнь,

желая взять настоящим международное обязательство об отмене смертной казни,

согласились о нижеследующем:

Статья 1

1. Ни одно лицо, находящееся под юрисдикцией государства-участника настоящего Факультативного протокола, не подвергается смертной казни.

2. Каждое государство-участник принимает все необходимые меры для отмены смертной казни в рамках своей юрисдикции.

Статья 2

1. Не допускается никаких оговорок к настоящему Протоколу, за исключением оговорки, сделанной в момент ратификации или присоединения, которая предусматривает применение смертной казни в военное время после признания вины в совершении наиболее тяжких преступлений военного характера, совершенных в военное время.

2. Государство-участник, которое делает такую оговорку, в момент ратификации или присоединения сообщает Генеральному секретарю Организации Объединенных Наций о соответствующих положениях своего национального законодательства, применяемого в военное время.

3. Государство-участник, сделавшее такую оговорку, уведомляет Генерального секретаря Организации Объединенных наций о любом начале или прекращении состояния войны применительно к своей территории.

Статья 3

Государства-участники настоящего Протокола включают в доклады, которые они представляют Комитету по правам человека в соответствии со статьей 40 Пакта, информацию о мерах, принятых ими для осуществления настоящего Протокола.

Статья 4

Что касается государств-участников Пакта, которые сделали заявление согласно статье 41, то компетенция Комитета по правам человека получать и рассматривать сообщения о том, что какое-либо государство-участник утверждает, что другое государство-участник не выполняет своих обязательств, распространяется на положения настоящего Протокола, если только заинтересованное государство-участник не заявило об обратном в момент ратификации или присоединения.

Статья 5

Что касается государств-участников (первого) Факультативного протокола к Международному пакту о гражданских и политических правах, принятому 16 декабря 1966 года, то компетенция Комитета по правам человека получать и рассматривать сообщения отдельных лиц, находящихся под их юрисдикцией, распространяется на положения настоящего Протокола, если только заинтересованное государство-участник не сделало заявления об обратном в момент ратификации или присоединения.

Статья 6

1. Положения настоящего Протокола применяются в качестве дополнительных положений к Пакту.

2. Без ущерба для возможности внесения оговорки согласно статье 2 настоящего Протокола право, гарантированное в пункте 1 статьи 1 настоящего Протокола, не подлежит какому-либо отступлению от него согласно статье 4 Пакта.

Статья 7

1. Настоящий Протокол открыт для подписания любым государством, подписавшим Пакт.

2. Настоящий Протокол подлежит ратификации любым государством, ратифицировавшим Пакт или присоединившимся к нему.

Ратификационные грамоты передаются на хранение Генеральному секретарю Организации Объединенных Наций.

3. Настоящий Протокол открыт для присоединения любого государства, ратифицировавшего Пакт или присоединившегося к нему.

4. Присоединение осуществляется депонированием документа о присоединении у Генерального секретаря Организации Объединенных Наций.

5. Генеральный секретарь Организации Объединенных Наций сообщает всем подписавшим настоящий Протокол или присоединившимся к нему государствам о депонировании каждой ратификационной грамоты или документа о присоединении.

Статья 8

1. Настоящий Протокол вступает в силу через три месяца со дня депонирования у Генерального секретаря Организации Объединенных Наций десятой ратификационной грамоты или документа о присоединении.

2. Для каждого государства, которое ратифицирует настоящий Протокол или присоединится к нему после депонирования десятой ратификационной грамоты или документа о присоединении, настоящий Протокол вступает в силу через три месяца со дня депонирования его собственной ратификационной грамоты или документа о присоединении.

Стаття 9

Положення настоящего Протокола распространяются на все части федеративных государств без каких бы то ни было ограничений или исключений.

Статья 10

Генеральный секретарь Организации Объединенных Наций сообщает всем государствам, о которых говорится в пункте 1 статьи 48 Пакта, о нижеследующем:

- a) оговорах, сообщениях и уведомлениях согласно статье 2 настоящего Протокола;
- b) заявлениях, сделанных согласно его статьям 4 или 5;
- c) подписаниях, ратификациях и присоединениях согласно его статье 7;
- d) дате вступления в силу настоящего Протокола согласно его статье 8.

Статья 11

1. Настоящий Протокол, английский, арабский, испанский, китайский, русский и французский тексты которого равноаутентичны, подлежит сдаче на хранение в архив Организации Объединенных Наций.

2. Генеральный секретарь Организации Объединенных Наций препровождает заверенные копии настоящего Протокола всем государствам, указанным в статье 48 Пакта.

МІЖНАРОДНИЙ ПАКТ ПРО ЕКОНОМІЧНІ, СОЦІАЛЬНІ ТА КУЛЬТУРНІ ПРАВА

*Прийнятий і відкритий для підписання, ратифікації
та прислання резолюцією 2200А (XXІ)
Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 1966 р.¹*

Держави, які беруть участь у цьому Пакті,

беручи до уваги, що відповідно до принципів, проголошених Статутом Організації Об'єднаних Націй, визнання гідності, властивої всім членам людської сім'ї, та рівних і невід'ємних прав їх є основою свободи, справедливості і загального миру,

¹ Міжнародний пакт ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII від 19 жовтня 1973 р. з такою заявою, що була зроблена при підписанні: Українська Радянська Соціалістична Республіка заявляє, що положення пункту 1 статті 26 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права і пункту 1 статті 48 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, згідно з якими ряд держав не може стати учасниками цих пактів, мають дискримінаційний характер, і вважає, що пакти відповідно до принципу суверенної рівності держав повинні бути відкриті для участі всіх заінтересованих держав без будь-якої дискримінації або обмеження. Набув чинності, у тому числі для України, 23 березня 1976 р.

визнаючи, що ці права впливають з властивої людській особі гідності,

визнаючи, що згідно з Загальною декларацією прав людини ідеал вільної людської особи, вільної від страху та нужди, можна здійснити, тільки якщо будуть створені такі умови, за яких кожен може користуватися своїми економічними, соціальними і культурними та політичними правами,

беручи до уваги, що за Статутом Організації Об'єднаних Націй держави зобов'язані заохочувати загальне поважання і додержання прав і свобод людини,

беручи до уваги, що кожна окрема людина, маючи обов'язки щодо інших людей і того колективу, до якого вона належить, повинна добиватися заохочення і додержання прав, визнаних у цьому Пакті,

погоджуються про такі статті:

Частина I

Стаття 1

1. Всі народи мають право на самовизначення. На підставі цього права вони вільно встановлюють свій політичний статус і вільно забезпечують свій економічний, соціальний і культурний розвиток.

2. Всі народи для досягнення своїх цілей можуть вільно розпоряджатися своїми природними багатствами і ресурсами без шкоди для будь-яких зобов'язань, що впливають з міжнародного економічного співробітництва, ґрунтованого на принципі взаємної вигоди, та з міжнародного права. Жоден народ ні в якому разі не може бути позбавлений належних йому засобів існування.

3. Всі держави, які беруть участь у цьому Пакті, в тому числі ті, що несуть відповідальність за управління несамоверхніми і підопічними територіями, повинні, відповідно до положень Статуту Організації Об'єднаних Націй, заохочувати здійснення права на самовизначення і поважати це право.

Частина II

Стаття 2

1. Кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті, зобов'язується в індивідуальному порядку і в порядку міжнародної допомоги та співробітництва, зокрема в економічній і технічній галузях, вжити в максимальних межах наявних ресурсів заходів для того, щоб забезпечити поступово повне здійснення визнаних у цьому Пакті прав усіма належними способами, включаючи, зокрема, вжиття законодавчих заходів.

2. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються гарантувати, що права, проголошені в цьому Пакті, здійснюватимуться без будь-якої дискримінації щодо раси, кольору шкіри,

статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини.

3. Країни, що розвиваються, можуть з належним урахуванням прав людини і свого народного господарства визначати, в якій мірі вони гарантуватимуть визнані в цьому Пакті економічні права особам, котрі не є їх громадянами.

Стаття 3

Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються забезпечити рівне для чоловіків і жінок право користування всіма економічними, соціальними і культурними правами, передбаченими в цьому Пакті.

Стаття 4

Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають, що відносно користування тими правами, що їх та чи інша держава забезпечує відповідно до цього Пакту, дана держава може встановлювати тільки такі обмеження цих прав, які визначаються законом, і лише остільки, оскільки це є сумісним з природою зазначених прав, і виключно з метою сприяти загальному добробуту в демократичному суспільстві.

Стаття 5

1. Ніщо в цьому Пакті не може тлумачитись як таке, що означає, що якась держава, якась група чи якась особа має право займатися будь-якою діяльністю або чинити будь-які дії, спрямовані на знищення будь-яких прав чи свобод, визнаних у цьому Пакті, або на обмеження їх у більшій мірі, ніж передбачається у цьому Пакті.

2. Ніяке обмеження чи приниження будь-яких основних прав людини, визнаних або існуючих в якій-небудь країні на підставі закону, конвенцій, правил чи звичаїв, не допускається під тим приводом, що в цьому Пакті не визнаються такі права або що в ньому вони визнаються у меншому обсязі.

Частина III

Стаття 6

1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право на працю, що включає право кожної людини дістати можливість заробляти собі на життя працею, яку вона вільно обирає або на яку вона вільно погоджується, і зроблять належні кроки до забезпечення цього права.

2. Заходи, яких повинні вжити держави-учасниці цього Пакту з метою повного здійснення цього права, включають програми професійно-технічного навчання і підготовки, шляхи і методи досягнення продуктивної зайнятості в умовах, що гарантують основні політичні і економічні свободи людини.

Стаття 7

Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожного на справедливі і сприятливі умови праці, включаючи, зокрема:

а) винагороду, що забезпечувала б як мінімум усім трудящим:

І) справедливу зарплату і рівну винагороду за працю рівної цінності без будь-якої різниці, причому, зокрема, жінкам повинні гарантуватись умови праці, не гірші від тих, якими користуються чоловіки, з рівною платою за рівну працю;

ІІ) задовільне існування для них самих та їхніх сімей відповідно до постанов цього Пакту;

б) умови роботи, що відповідають вимогам безпеки та гігієни;

с) однакову для всіх можливість просування по роботі на відповідні більш високі ступені виключно на підставі трудового стажу і кваліфікації;

д) відпочинок, дозвілля і розумне обмеження робочого часу та оплачувану періодичну відпустку так само, як і винагороду за святкові дні.

Стаття 8

1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються забезпечити:

а) право кожної людини створювати для здійснення і захисту своїх економічних та соціальних інтересів професійні спілки і вступати до них на свій вибір при єдиній умові додержання правил відповідної організації. Користування зазначеним правом не підлягає жодним обмеженням, крім тих, які передбачаються законом і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної безпеки чи громадського порядку або для захисту прав і свобод інших;

б) право професійних спілок утворювати національні федерації чи конфедерації і право цих останніх засновувати міжнародні професійні організації або приєднуватися до них;

с) право професійних спілок функціонувати безперешкодно без будь-яких обмежень, крім тих, які передбачаються законом і які є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах державної безпеки чи громадського порядку або для захисту прав і свобод інших;

д) право на страйки при умові його здійснення відповідно до законів кожної країни.

2. Ця стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень користування цими правами для осіб, що входять до складу збройних сил, поліції або адміністрації держави.

3. Ніщо в цій статті не дає права державам, які беруть участь у Конвенції Міжнародної організації праці 1948 року щодо свободи асоціацій і захисту права на організацію, приймати законодавчі акти на шкоду гарантіям, передбаченим у зазначеній Конвенції, або застосовувати закон так, щоб завдавалося шкоди цим гарантіям.

Стаття 9

Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожної людини на соціальне забезпечення, включаючи соціальне страхування.

Стаття 10

Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають, що:

1. Сім'я, яка є природним і основним осередком суспільства, повинні надаватися по можливості якнайширша охорона і допомога, особливо при її утворенні і поки на її відповідальності лежить турбота про несамостійних дітей та їх виховання. Шлюб повинен укладатися за вільною згодою тих, хто одружується.

2. Особлива охорона повинна надаватися матерям протягом розумного періоду до і після пологів. Протягом цього періоду працюючим матерям повинна надаватися оплачувана відпустка або відпустка з достатньою допомогою по соціальному забезпеченню.

3. Особливих заходів охорони і допомоги має вживатися щодо всіх дітей і підлітків без будь-якої дискримінації за ознакою сімейного походження чи за іншою ознакою. Дітей і підлітків має бути захищено від економічної і соціальної експлуатації.

Застосування їх праці в галузі, шкідливій для їх моральності і здоров'я чи небезпечній для життя або такій, що може завдати шкоди їх нормальному розвитку, повинно бути каране за законом. Крім того, держави повинні встановити межі віку, нижче яких користування платною дитячою працею забороняється і карається законом.

Стаття 11

1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожного на достатній життєвий рівень для нього і його сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг і житло, і на неухильне поліпшення умов життя. Держави-учасниці вживуть належних заходів щодо забезпечення здійснення цього права, визнаючи важливе значення в цьому відношенні міжнародного співробітництва, ґрунтованого на вільній згоді.

2. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнаючи основне право кожної людини на свободу від голоду, повинні вживати необхідних заходів індивідуально і в порядку міжнародного співробітництва, які б включали проведення конкретних програм для того, щоб:

а) поліпшити методи виробництва, зберігання і розподілу продуктів харчування шляхом широкого використання технічних і наукових знань, поширення знань про принципи харчування і вдосконалення або реформи аграрних систем так, щоб досягти найбільш ефективного освоєння і використання природних есурсів, і

б) забезпечити справедливий розподіл світових запасів продовольства відповідно до потреб і з урахуванням проблем країн як імпортуючих, так і експортуючих продукти.

Стаття 12

1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожної людини на найвищий досяжний рівень фізичного і психічного здоров'я.

2. Заходи, яких повинні вжити держави-учасниці цього Пакту для повного здійснення цього права, включають ті, які є необхідними для:

а) забезпечення скорочення мертвонароджуваності та дитячої смертності і здорового розвитку дитини;

б) поліпшення всіх аспектів гігієни зовнішнього середовища і гігієни праці в промисловості;

в) запобігання і лікування епідемічних, ендемічних, професійних та інших хвороб і боротьби з ними;

г) створення умов, які б забезпечували всім медичну допомогу і медичний догляд у разі хвороби.

Стаття 13

1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожної людини на освіту. Вони погоджуються, що освіта повинна спрямовуватись на повний розвиток людської особи та усвідомлення її гідності і повинна зміцнювати повагу до прав людини і основних свобод. Вони, далі, погоджуються в тому, що освіта повинна дати можливість усім бути корисними учасниками вільного суспільства, сприяти взаєморозумінню, терпимості і дружбі між усіма націями і всіма расовими, етнічними та релігійними групами і сприяти роботі Організації Об'єднаних Націй по підтриманню миру.

2. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають, що для повного здійснення цього права:

а) початкова освіта повинна бути обов'язковою і безплатною для всіх;

б) середня освіта в її різних формах, включаючи професійно-технічну середню освіту, повинна бути відкрита і зроблена доступною для всіх шляхом вжиття всіх необхідних заходів і, зокрема, поступового запровадження безплатної освіти;

в) вища освіта повинна бути зроблена однаково доступною для всіх на основі здібностей кожного шляхом вжиття всіх необхідних заходів і, зокрема, поступового запровадження безплатної освіти;

г) елементарна освіта повинна заохочуватися або інтенсифікуватися по можливості для тих, хто не проходив чи не закінчив повного курсу початкової освіти;

д) має активно проводитися розвиток мережі шкіл усіх ступенів, повинна бути встановлена задовільна система стипендій і повинні постійно поліпшуватися матеріальні умови викладацького персоналу.

3. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються поважати свободу батьків і у відповідних випадках законних опікунів обирати для своїх дітей не тільки запроваджені державними властями школи, а й інші школи, що відповідають тому мінімуму

нимог щодо освіти, який може бути встановлено чи затверджено державою, і забезпечувати релігійне та моральне виховання своїх дітей відповідно до власних переконань.

4. Ніяка частина цієї статті не повинна тлумачитись у розумінні приниження свободи окремих осіб та установ створювати навчальні заклади і керувати ними при незмінній умові додержання принципів, викладених у пункті 1 цієї статті, і вимоги, щоб освіта, яку дають у таких закладах, відповідала тому мінімуму вимог, що його може бути встановлено державою.

Стаття 14

Кожна держава, яка бере участь у цьому Пакті і яка на час свого вступу до числа учасників не змогла встановити на території своєї метрополії або на інших територіях, що перебувають під її юрисдикцією, обов'язкової безплатної початкової освіти, зобов'язується протягом двох років виробити і прийняти докладний план заходів для поступового втілення у життя – протягом розумної кількості років, яка повинна бути зазначена в цьому плані, – принципу обов'язкової безплатної загальної освіти.

Стаття 15

1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають право кожної людини на:

- а) участь у культурному житті;
- б) користування результатами наукового прогресу та їх практичне застосування;
- в) користування захистом моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з будь-якими науковими, літературними чи художніми працями, автором яких вона є.

2. Заходи, яких повинні вживати держави-учасниці цього Пакту для повного здійснення цього права, включають ті, які є необхідними для охорони, розвитку і поширення досягнень науки та культури.

3. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються поважати свободу, безумовно необхідну для наукових досліджень і творчої діяльності.

4. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, визнають користь, що їй дають заохочення і розвиток міжнародних контактів та співробітництва в науковій і культурній галузях.

Частина IV

Стаття 16

1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються подавати відповідно до цієї частини даного Пакту доповіді про вживані ними заходи і про прогрес на шляху до додержання прав, визнаних у цьому Пакті.

2. а) Всі доповіді подаються Генеральному секретареві Організації Об'єднаних Націй, який надсилає їх примірники на розгляд в Економічну і соціальну раду відповідно до положень цього Пакту.

б) Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй також пересилає спеціалізованим установам примірники доповідей або будь-які відповідні частини доповідей держав-учасниць цього Пакту, які також є членами цих спеціалізованих установ, оскільки такі доповіді або частини цих доповідей стосуються якихось питань, що входять до рамок обов'язків вищезазначених установ відповідно до їх конституційних актів.

Стаття 17

1. Держави, які беруть участь у цьому Пакті, подають свої доповіді по етапах відповідно до програми, що повинна бути встановлена Економічною і соціальною радою протягом року після набрання чинності цим Пактом по консультації з державами-учасницями і заінтересованими спеціалізованими установами.

2. У доповідях можуть зазначатися фактори та труднощі, що впливають на ступінь виконання обов'язків за цим Пактом.

3. Коли відповідні відомості були раніше передані Організації Об'єднаних Націй або якійсь спеціалізованій установі якою-небудь державою-учасницею цього Пакту, то немає потреби відтворювати ці відомості, і буде достатнім точне посилання на відомості, передані таким чином.

Стаття 18

На виконання своїх обов'язків за Статутом ООН у галузі прав людини та основних свобод Економічна і соціальна рада може вступати в угоди з спеціалізованими установами про надання ними їх доповідей про прогрес на шляху до досягнення додержання постанов цього Пакту, що належать до сфери їх діяльності. Ці доповіді можуть включати подробиці прийнятих їх компетентними органами рішень і рекомендацій про таке здійснення.

Стаття 19

Економічна і соціальна рада може передавати в Комісію по правах людини для розгляду і дачі загальних рекомендацій або у відповідних випадках до відома доповіді, що стосуються прав людини і подаються державами відповідно до статей 16 та 17, і доповіді, що стосуються прав людини і подаються спеціалізованими установами відповідно до статті 18.

Стаття 20

Заінтересовані держави-учасниці цього Пакту і спеціалізовані установи можуть подавати Економічній і соціальній раді зауваження щодо будь-якої загальної рекомендації згідно з статтею 19 чи щодо посилання на таку загальну рекомендацію в будь-якій доповіді Комісії по правах людини або в будь-якому документі, що на нього там дається посилання.

Стаття 21

Економічна і соціальна рада може подавати час від часу Генеральній Асамблеї доповіді з рекомендаціями загального характе-

ру і з коротким викладом відомостей, одержуваних від державо-учасниць цього Пакту і від спеціалізованих установ, про вжиті заходи і досягнуті результати в галузі забезпечення загального додержання прав, визнаних у цьому Пакті.

Стаття 22

Економічна соціальна рада може звертати увагу інших органів Організації Об'єднаних Націй, її допоміжних органів і спеціалізованих установ, які займаються поданням технічної допомоги, на будь-які питання, що виникають у зв'язку з доповідями, згаданими в цій частині даного Пакту, які можуть бути корисні цим органам при винесенні кожним з них у межах своєї компетенції рішень щодо доцільності міжнародних заходів, що могли б сприяти ефективному поступовому втіленню у життя цього Пакту.

Стаття 23

Держави, які беруть участь у цьому Пакті, погоджуються, що до числа міжнародних заходів, які сприяють здійсненню прав, визнаних у цьому Пакті, належить застосування таких засобів, як укладання конвенцій, прийняття рекомендацій, подання технічної допомоги та проведення регіональних нарад і технічних нарад з метою консультацій, а також дослідження, організовані спільно із заінтересованими урядами.

Стаття 24

Ніщо в цьому Пакті не може тлумачитись як пониження значення постанов Статуту Організації Об'єднаних Націй і статутів спеціалізованих установ, що визначають відповідні обов'язки різних органів Організації Об'єднаних Націй і спеціалізованих установ щодо питань, яких стосується цей Пакт.

Стаття 25

Ніщо в цьому Пакті не може тлумачитись як пониження невід'ємного права всіх народів повністю і вільно володіти і користуватися своїми природними багатствами та ресурсами.

Частина V

Стаття 26

1. Цей Пакт відкрито для підписання будь-якою державою-членом Організації Об'єднаних Націй або членом будь-якої з її спеціалізованих установ, будь-якою державою-учасницею Статуту Міжнародного Суду та будь-якою іншою державою, запрошеною Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй до участі в цьому Пакті.

2. Цей Пакт підлягає ратифікації. Ратифікаційні грамоти депонуються у Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй.

3. Цей Пакт відкрито для приєднання будь-якої держави, зазначеної в пункті 1 цієї статті.

4. Приєднання здійснюється депонуванням документа про приєднання у Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй.

5. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй повідомляє всі держави, які підписали цей Пакт або приєдналися до нього, про депонування кожної ратифікаційної грамоти або документа про приєднання.

Стаття 27

1. Цей Пакт набирає чинності через три місяці з дня депонування у Генерального секретаря Організації Об'єднаних Націй тридцять п'ятої ратифікаційної грамоти або документа про приєднання.

2. Для кожної держави, яка ратифікує цей Пакт або приєднається до нього після депонування тридцять п'ятої ратифікаційної грамоти або документа про приєднання, цей Пакт набирає чинності через три місяці з дня депонування її власної ратифікаційної грамоти або документа про приєднання.

Стаття 28

Постанови цього Пакту поширюються на всі частини федеративних держав без будь-яких обмежень чи винятків.

Стаття 29

1. Будь-яка держава, що бере участь у цьому Пакті, може пропонувати поправки і подавати їх Генеральному секретареві Організації Об'єднаних Націй. Генеральний секретар пересилає потім будь-які запропоновані поправки державам-учасникам цього Пакту з проханням повідомити його, чи висловлюються вони за скликання конференції держав-учасниць з метою розгляду цих пропозицій і проведення по них голосування. Якщо принаймні третина держав-учасниць висловиться за таку конференцію, Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй скликає цю конференцію під егідою Організації Об'єднаних Націй. Будь-яка поправка, прийнята більшістю держав-учасниць, що були присутні і брали участь у голосуванні на цій конференції, подається Генеральній Асамблеї Організації Об'єднаних Націй на затвердження.

2. Поправки набирають чинності після затвердження їх Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй і прийняття їх більшістю в дві третини держав-учасниць цього Пакту, відповідно до їх конституційних процедур.

3. Коли поправки набирають чинності, вони стають обов'язковими для тих держав-учасниць, які їх прийняли, а для інших держав-учасниць залишаються обов'язковими постанови цього Пакту і всі попередні поправки, ними прийняті.

Стаття 30

Незалежно від повідомлень, зроблених згідно з пунктом 5 статті 26, Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй

повідомляє всі держави, про які йдеться в пункті 1 тієї ж статті, про таке:

- а) підписання, ратифікації і приєднання згідно із статтею 26;
- б) дату набрання чинності цим Пактом згідно із статтею 27 і дату набрання чинності будь-якими поправками згідно із статтею 29.

Стаття 31

1. Цей Пакт, англійський, іспанський, китайський, російський і французький тексти якого є цілком автентичними, підлягає здачі на зберігання в архів Організації Об'єднаних Націй.

2. Генеральний секретар Організації Об'єднаних Націй пересилає засвідчені копії цього Пакту всім державам, зазначеним у статті 26.

КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ І ОСНОВНИХ СВОБОД ЛЮДИНИ¹

від 4 листопада 1950 р. (Рим)²

Уряди держав-членів Ради Європи, які підписали цю Конвенцію,

беручи до уваги Загальну декларацію прав людини, проголошену Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй 10 грудня 1948 року,

враховуючи, що ця Декларація має на меті забезпечити загальне та ефективне визнання і дотримання прав, які в ній проголошені,

враховуючи, що метою Ради Європи є досягнення більшого єднання між її членами і що одним із засобів досягнення цієї мети є забезпечення і подальше здійснення прав людини та основних свобод,

знову підтверджуючи свою глибоку віру в ті основні свободи, які складають підвалини справедливості і миру в усьому світі і які найкращим чином забезпечуються, з одного боку, завдяки дієвій політичній демократії, а з іншого боку, завдяки загальному розумінню і дотриманню прав людини, від яких вони залежать,

¹ Текст Конвенції включає поправки, внесені згідно з положеннями Протоколу № 3, який набрав чинності 21.09.1970, Протоколу № 5, який набрав чинності 20.12.1971, і Протоколу № 8, який набрав чинності 01.01.1990, і який також містив текст Протоколу № 2, який відповідно до пункту 3 статті 5 цього Протоколу був складовою частиною Конвенції з дати набрання ним чинності – 21 вересня 1970 року. Всі положення, до яких були внесені поправки або які були включені згідно з цими протоколами, замінюються Протоколом № 11 з дати набрання ним чинності – 1 листопада 1998 року. Від цієї дати Протокол № 9, який набрав чинності 1 жовтня 1994 року, скасовується.

² Конвенцію ратифіковано Законом України № 475/97-ВР від 17.07.97.

сповнені рішучості, як уряди європейських країн, що є однодумцями і мають спільну спадщину політичних традицій, ідеалів, свободи та верховенства права, зробити перші кроки до колективного забезпечення певних прав, проголошених у Загальній декларації, домовилися про таке:

Стаття 1¹. Зобов'язання поважати права людини

Високі Договірні Сторони гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в розділі I цієї Конвенції.

Розділ I. ПРАВА І СВОБОДИ

Стаття 2. Право на життя

1. Право кожного на життя охороняється законом. Нікого не може бути умисно позбавлено життя інакше ніж на виконання вироку суду, винесеного після визнання його винним у вчиненні злочину, за який законом передбачено таке покарання.

2. Позбавлення життя не розглядається як таке, що його вчинено на порушення цієї статті, якщо воно є наслідком виключно необхідного застосування сили:

- a) при захисті будь-якої особи від незаконного насильства;
- b) при здійсненні законного арешту або для запобігання втечі особи, яка законно тримається під вартою;
- c) при вчиненні правомірних дій для придушення заворушення або повстання.

Стаття 3. Заборона катування

Нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню або покаранню.

Стаття 4. Заборона рабства та примусової праці

1. Ніхто не може триматися в рабстві або в підневільному стані.

2. Ніхто не може бути присилуваний виконувати примусову чи обов'язкову працю.

3. Для цілей цієї статті значення терміна «примусова чи обов'язкова праця» не поширюється на:

a) будь-яку роботу, виконання якої звичайно вимагається під час тримання під вартою, призначеного згідно з положеннями статті 5 цієї Конвенції, або під час умовного звільнення з-під варти;

b) будь-яку службу військового характеру або, — у випадку, коли особа відмовляється від неї з релігійних чи політичних мотивів у країнах, де така відмова визнається, — службу, яка має виконуватися замість обов'язкової військової служби;

c) будь-яку службу, яка має виконуватися у випадку надзвичайної ситуації або стихійного лиха, що загрожує життю чи благополуччю суспільства;

¹ Назви статей включено відповідно до положень Протоколу № 11.

д) будь-яку роботу чи службу, яка входить у звичайні громадянські обов'язки.

Стаття 5. Право на свободу та особисту недоторканність

1. Кожен має право на свободу та особисту недоторканність.

Нікого не може бути позбавлено свободи інакше ніж відповідно до процедури, встановленої законом, і в таких випадках, як:

а) законне ув'язнення особи після її засудження компетентним судом;

б) законний арешт або затримання особи за невиконання законної вимоги суду або для забезпечення виконання будь-якого обов'язку, передбаченого законом;

с) законний арешт або затримання особи, здійснені з метою припровадження її до встановленого законом компетентного органу на підставі обґрунтованої підозри у вчиненні нею правопорушення або якщо є розумні підстави вважати за необхідне запобігти вчиненню нею правопорушення чи її втечі після його вчинення;

д) затримання неповнолітнього на підставі законного рішення з метою застосування наглядових заходів виховного характеру або законне затримання неповнолітнього з метою припровадження його до встановленого законом компетентного органу;

е) законне затримання осіб для запобігання поширенню інфекційних захворювань, законне затримання психічно хворих, алкоголіків або наркоманів чи бродяг;

ф) законний арешт або затримання особи, здійснені з метою запобігання її незаконному в'їзду в країну, чи особи, щодо якої вживаються заходи з метою депортації або екстрадиції.

2. Кожного заарештованого має бути негайно поінформовано зрозумілою для нього мовою про підстави його арешту і про будь-яке обвинувачення проти нього.

3. Кожен, кого заарештовано або затримано згідно з положеннями підпункту с пункту 1 цієї статті, має негайно постати перед суддею чи іншою службовою особою, якій закон надає право здійснювати судову владу, і має право на судовий розгляд упродовж розумного строку або на звільнення до початку судового розгляду.

Таке звільнення може бути обумовлене гарантіями явки в судове засідання.

4. Кожен, кого позбавлено свободи внаслідок арешту або затримання, має право на судовий розгляд, при якому суд без зволікання встановлює законність затримання і приймає рішення про звільнення, якщо затримання є незаконним.

5. Кожен, хто є потерпілим від арешту або затримання на порушення положень цієї статті, має захищене позовом право на відшкодування.

Стаття 6. Право на справедливий судовий розгляд

1. Кожен при вирішенні питання щодо його цивільних прав та обов'язків або при встановленні обґрунтованості будь-якого кримінального обвинувачення, висунутого проти нього, має право на справедливий і відкритий розгляд упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом. Судове рішення проголошується публічно, але преса і публіка можуть не допускатися в зал засідань протягом усього судового розгляду або якоїсь його частини в інтересах збереження моралі, громадського порядку або національної безпеки в демократичному суспільстві, якщо того вимагають інтереси неповнолітніх або захист приватного життя сторін чи в разі крайньої необхідності, якщо, на думку суду, в особливих випадках публічність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя.

2. Кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено згідно із законом.

3. Кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, має щонайменше такі права:

а) бути негайно і детально поінформованим зрозумілою для нього мовою про характер і причину обвинувачення проти нього;

б) мати достатньо часу й можливостей для підготовки свого захисту;

в) захищати себе особисто чи використовувати правову допомогу захисника, обраного на власний розсуд, або – якщо він не має достатніх коштів для оплати правової допомоги захисника – одержувати таку допомогу безоплатно, якщо цього вимагають інтереси правосуддя;

г) допитувати свідків обвинувачення або вимагати їхнього допиту, а також вимагати виклику і допиту свідків захисту на тих самих умовах, що й свідків обвинувачення;

е) якщо він не розуміє мову, яка використовується у суді, або не розмовляє нею, – отримувати безоплатну допомогу перекладача.

Стаття 7. Ніякого покарання без закону

1. Нікого не може бути визнано винним у вчиненні кримінального правопорушення на підставі будь-якої дії або бездіяльності, яка на час її вчинення не становила кримінального правопорушення за національними законами або за міжнародним правом. Не може також призначатися покарання, тяжче від того, яке застосовувалося на час вчинення кримінального правопорушення.

2. Ця стаття не стоїть на перешкоді судовому розглядові і покаранню будь-якої особи за будь-які дії чи бездіяльність, які на час їх вчинення становили кримінальне правопорушення згідно із загальними принципами права, визнаними цивілізованими націями.

Стаття 8. Право на повагу до приватного і сімейного життя

1. Кожен має право на повагу до його приватного і сімейного життя, до житла і до таємниці кореспонденції.

2. Органи державної влади не можуть втручатися у здійснення цього права інакше ніж згідно із законом і коли це необхідно в демократичному суспільстві в інтересах національної і громадської безпеки або економічного добробуту країни, з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або з метою захисту прав і свобод інших осіб.

Стаття 9. Свобода думки, совісті і віросповідання

1. Кожен має право на свободу думки, совісті і віросповідання; це право включає свободу змінювати свою релігію або свої переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і спільно з іншими, прилюдно чи приватно, в богослужінні, ученні, виконанні та дотриманні релігійних і ритуальних обрядів.

2. Свобода сповідувати релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, які встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони громадського порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

Стаття 10. Свобода вираження поглядів

1. Кожен має право на свободу вираження поглядів. Це право включає свободу дотримуватися своїх поглядів, одержувати і передавати інформацію та ідеї без втручання органів державної влади і незалежно від кордонів. Ця стаття не перешкоджає державам вимагати ліцензування діяльності радіомовних, телевізійних або кінематографічних підприємств.

2. Здійснення цих свобод, оскільки воно пов'язане з обов'язками і відповідальністю, може підлягати таким формальностям, умовам, обмеженням або санкціям, що встановлені законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для охорони порядку або запобігання злочинам, для охорони здоров'я або моралі, для захисту репутації або прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду і є необхідними в демократичному суспільстві.

Стаття 11. Свобода зібрань та об'єднання

1. Кожен має право на свободу мирних зібрань та на свободу об'єднання з іншими, включаючи право створювати профспілки і вступати до них для захисту своїх інтересів.

2. Здійснення цих прав не підлягає жодним обмеженням, за винятком тих, які встановлені законом в інтересах національної або громадської безпеки, для охорони порядку або запобігання злочинам, для охорони здоров'я або моралі чи з метою захисту

прав і свобод інших осіб і є необхідними в демократичному суспільстві. Ця стаття не перешкоджає запровадженню законних обмежень на здійснення цих прав особами, що входять до складу збройних сил, поліції або органів державного управління.

Стаття 12. Право на шлюб

Чоловіки та жінки, які досягли шлюбного віку, мають право на шлюб і створення сім'ї згідно з національними законами, які регулюють здійснення цього права.

Стаття 13. Право на ефективний засіб правового захисту

Кожен, чий права і свободи, викладені в цій Конвенції, порушуються, має право на ефективний засіб правового захисту у відповідному національному органі, навіть якщо таке порушення було вчинене особами, що діяли як офіційні особи.

Стаття 14. Заборона дискримінації

Здійснення прав і свобод, викладених у цій Конвенції, гарантується без будь-якої дискримінації за ознакою статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного або соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження або інших обставин.

Стаття 15. Відступ від зобов'язань під час надзвичайної ситуації

1. Під час війни або іншої надзвичайної ситуації в державі, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вжити заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, за умови, якщо такі заходи не суперечать іншим її міжнародно-правовим зобов'язанням.

2. Наведене вище положення не може бути підставою для відступу від статті 2, крім випадків смерті внаслідок правомірних воєнних дій, або від статей 3, 4 (пункт 1) і 7.

3. Будь-яка Висока Договірна Сторона, яка використовує це право відступу від своїх зобов'язань, повною мірою інформує Генерального секретаря Ради Європи про всі вжиті нею заходи і про причини їх вжиття. Вона також інформує Генерального секретаря Ради Європи про те, коли такі заходи було припинено і з якого часу положення Конвенції знову повністю виконуються.

Стаття 16. Обмеження щодо політичної діяльності іноземців

Ніщо в статтях 10, 11 і 14 не може розглядатися як таке, що перешкоджає запровадженню Високими Договірними Сторонами обмежень щодо політичної діяльності іноземців.

Стаття 17. Заборона зловживання правами

Ніщо в цій Конвенції не може тлумачитися як таке, що надає будь-якій державі, групі або особі будь-яке право займатися будь-

якою діяльністю або вчиняти будь-яку дію, спрямовану на скасування будь-яких прав і свобод, що викладені в цій Конвенції, або на їх обмеження в більшому обсязі, ніж передбачено в Конвенції.

Стаття 18. Обмеження у застосуванні обмежень на права

Обмеження, які дозволяються цією Конвенцією щодо зазначених прав і свобод, можуть застосовуватися тільки з тією метою, для якої вони передбачені.

Розділ II. ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СУД З ПРАВ ЛЮДИНИ¹

Стаття 19. Створення суду

Для забезпечення додержання Високими Договірними Сторонами їхніх зобов'язань за Конвенцією та протоколами до неї створюється Європейський суд з прав людини (далі – «Суд»), який функціонує на постійній основі.

Стаття 20. Кількісний склад суддів

Суд складається з такої кількості суддів, яка відповідає кількості Високих Договірних Сторін.

Стаття 21. Критерії добору суддів

1. Судді повинні мати високу моральну якість, а також мати кваліфікацію, необхідну для призначення на високу судову посаду, чи бути юристами з визнаним авторитетом.

2. Судді засідають в Суді у своїй особистій якості.

3. Упродовж строку своїх повноважень судді не можуть займатися ніякою діяльністю, що є несумісною з їхньою незалежністю, безсторонністю або вимогами виконання посадових обов'язків на постійній основі; усі питання, які виникають у зв'язку із застосуванням цього пункту, вирішуються Судом.

Стаття 22. Вибори суддів

1. Судді обираються Парламентською Асамблеєю від кожної Високої Договірної Сторони більшістю поданих голосів із трьох кандидатів, представлених Високою Договірною Стороною.

2. Така сама процедура застосовується під час довиборів до Суду у випадку приєднання нових Високих Договірних Сторін, а також при заповненні вакансій, що виникають.

Стаття 23. Строк повноважень

1. Судді обираються строком на шість років. Вони можуть бути переобрані. Однак строк повноважень половини складу суддів, обраних на перших виборах, спливає через три роки.

2. Судді, строк повноважень яких спливає через перші три роки, визначаються Генеральним секретарем Ради Європи за жеребом одразу ж після їх обрання.

¹ Текст розділу у новій редакції відповідно до положень Протоколу № 11.

3. З метою забезпечення, наскільки це можливо, поновлення повноважень половини складу суддів кожні три роки, Парламентська Асамблея може до початку будь-яких наступних виборів вирішити, що тривалість строку або строків повноважень одного або кількох суддів, які мають бути обраними, буде іншою ніж шість років, але не більшою дев'яти і не меншою трьох років.

4. У випадках, коли йдеться про більше ніж один строк повноважень і коли Парламентська Асамблея застосовує попередній пункт, розподіл строків повноважень здійснюється Генеральним секретарем Ради Європи за жеребом одразу ж після виборів.

5. Суддя, обраний для заміни судді, строк повноважень якого не сплив, обіймає посаду протягом решти строку повноважень свого попередника.

6. Строк повноважень суддів спливає, коли вони досягають 70-річного віку.

7. Судді обіймають свою посаду до їх заміщення. Проте після заміни вони продовжують розгляд тих справ, які вже є в їхньому провадженні.

Стаття 24. Звільнення з посади

Жоден суддя не може бути звільнений з посади, якщо тільки рішення про його невідповідність встановленим вимогам не буде ухвалене іншими суддями більшістю у дві третини голосів.

Стаття 25. Канцелярія та судові секретарі

Суд має канцелярію, функції та організація якої визначаються в Регламенті Суду. Суду в його діяльності надають допомогу судові секретарі.

Стаття 26. Пленарні засідання Суду

На пленарних засіданнях Суду:

- a) обираються його Голова та один або два заступники Голови строком на три роки; вони можуть бути переобрані;
- b) створюються палати на встановлений строк;
- c) обираються голови палат Суду; вони можуть бути переобрані;
- d) приймається Регламент Суду; та
- e) обираються секретар Суду та один або кілька заступників секретаря.

Стаття 27. Комісії, палати та Велика палата

1. Для розгляду переданих йому справ Суд засідає в комісіях у складі трьох суддів, у палатах у складі семи суддів та у Великій палаті у складі сімнадцяти суддів. Палати Суду створюють комісії на встановлений строк.

2. Як член палати та Великої палати за посадою засідає суддя, обраний від заінтересованої держави-учасниці, або, за відсутності такого чи в разі неспроможності такого взяти участь у засіданні, особа, яка визначається на вибір такої держави і засідає як суддя.

3. До складу Великої палати входять також Голова Суду, заступники Голови, голови палат та інші судді, які визначаються відповідно до Регламенту Суду. Якщо справа передається до Великої палати згідно зі статтею 43, у Великій палаті не може засідати жоден суддя з палати, яка постановила судове рішення, за винятком голови палати та судді, який засідав від заінтересованої держави-учасниці.

Стаття 28. Заяви комісії про неприйнятність

Комісія може – одноставним голосуванням – визнати неприйнятною або вилучити з реєстру справ індивідуальну заяву, подану згідно зі статтею 34, якщо така ухвала може бути винесена без додаткового вивчення. Ухвала комісії є остаточною.

Стаття 29. Ухвали палат щодо прийнятності та суті заяв

1. Якщо згідно зі статтею 28 жодної ухвали не винесено, палата приймає рішення щодо прийнятності та суті індивідуальних заяв, поданих згідно зі статтею 34.

2. Палата приймає рішення щодо прийнятності та суті міждержавних заяв, поданих згідно зі статтею 33.

3. Ухвала щодо прийнятності виноситься окремо, якщо Суд, у виняткових випадках, не вирішить інакше.

Стаття 30. Відмова від юрисдикції на користь Великої палати

Якщо справа, яку розглядає палата, порушує серйозне питання щодо тлумачення Конвенції чи протоколів до неї або якщо вирішення питання, яке вона розглядає, може призвести до результату, несумісного з рішенням, постановленим Судом раніше, палата може в будь-який час до постановлення свого рішення відмовитись від своєї юрисдикції на користь Великої палати, якщо жодна зі сторін у справі не заперечує проти цього.

Стаття 31. Повноваження Великої палати

Велика палата:

а) приймає рішення щодо заяв, поданих згідно зі статтею 33 або статтею 34, якщо палата відмовляється від своєї юрисдикції згідно зі статтею 30 або якщо справу було передано їй на розгляд згідно зі статтею 43; та

б) розглядає запити про надання консультативних висновків, подані згідно зі статтею 47.

Стаття 32. Юрисдикція Суду

1. Юрисдикція Суду поширюється на всі питання, які стосуються тлумачення та застосування Конвенції і протоколів до неї і які передаються йому на розгляд відповідно до статей 33, 34 і 47.

2. У випадку виникнення спору щодо юрисдикції Суду спір вирішується Судом.

Стаття 33. Міждержавні справи

Будь-яка Висока Договірна Сторона може передати на розгляд Суду питання про будь-яке порушення положень Конвенції та протоколів до неї, яке, як вона вважає, було допущене іншою Високою Договірною Стороною.

Стаття 34. Індивідуальні заяви

Суд може приймати заяви від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб, що вважають себе потерпілими від порушення однією з Високих Договірних Сторін прав, викладених у Конвенції або протоколах до неї. Високі Договірні Сторони зобов'язуються не перешкоджати ніяким чином ефективному здійсненню цього права.

Стаття 35. Критерії прийнятності

1. Суд може прийняти питання до розгляду тільки після того, як було вичерпано всі національні засоби правового захисту – відповідно до загально визнаних норм міжнародного права, і впродовж шести місяців від дати прийняття остаточного рішення.

2. Суд не розглядає жодної заяви, поданої згідно зі статтею 34, якщо вона:

а) є анонімною; або

б) за своєю суттю порушує питання, що вже було розглянуте Судом або вже подане на розгляд за іншою процедурою міжнародного розслідування чи врегулювання, і якщо вона не містить відповідної нової інформації.

3. Суд визнає непринятною будь-яку індивідуальну заяву, подану згідно зі статтею 34, якщо він вважає, що ця заява є несумісною з положеннями Конвенції або протоколів до неї, явно необґрунтованою або є зловживанням правом на подання заяви.

4. Суд відхиляє будь-яку заяву, якщо він вважає її непринятною згідно з цією статтею. Він може зробити це на будь-якій стадії провадження у справі.

Стаття 36. Участь третьої сторони

1. У всіх справах, які розглядаються палатою або Великою палатою, Висока Договірна Сторона, громадянин якої є заявником, має право подати свої міркування у письмовій формі і брати участь у слуханнях.

2. Голова Суду може, в інтересах належного відправлення правосуддя, запропонувати будь-якій Високій Договірній Стороні, яка не є стороною в судовому розгляді, або будь-якій заінтересованій особі, яка не є заявником, подати свої міркування у письмовій формі або брати участь у слуханнях.

Стаття 37. Вилучення заяв із реєстру справ

1. Суд може на будь-якій стадії провадження у справі вилучити заяву з реєстру справ, якщо обставини дозволяють дійти висновку, що:

- а) заявник не має наміру й далі підтримувати свою заяву; або
- б) спір уже вирішено; або
- с) на будь-якій іншій підставі, встановленій Судом, подальший розгляд заяви не є виправданим.

Однак Суд продовжує розгляд заяви, якщо цього вимагає повага до прав людини, визначених у Конвенції та протоколах до неї.

2. Суд може знову поновити заяву в реєстрі справ, якщо, на його думку, обставини це виправдовують.

Стаття 38. Розгляд справи та процедура дружнього врегулювання

1. Якщо Суд визнає заяву прийнятною, він:

а) розглядає справу разом із представниками сторін і, в разі необхідності, проводить розслідування, для ефективного здійснення якого заінтересовані держави створюють усі необхідні умови;

б) надає себе у розпорядження заінтересованих сторін з метою забезпечення дружнього врегулювання спору на основі поваги до прав людини, визначених у Конвенції та протоколах до неї.

2. Переговори, які здійснюються згідно з підпунктом б пункту 1, є конфіденційними.

Стаття 39. Досягнення дружнього врегулювання

У разі досягнення дружнього врегулювання Суд вилучає справу з реєстру, прийнявши відповідне рішення, яке містить лише стислий виклад фактів і досягнутого вирішення.

Стаття 40. Слухання у відкритому засіданні та доступ до документів

1. Слухання проводяться у відкритому засіданні, якщо Суд у виняткових випадках не вирішить інакше.

2. Доступ до документів, які здаються на зберігання секретареві, має бути відкритим, якщо Голова Суду не вирішить інакше.

Стаття 41. Справедлива сатисфакція

Якщо Суд визнає факт порушення Конвенції або протоколів до неї і якщо внутрішнє право відповідної Високої Договірної Сторони передбачає лише часткову компенсацію, Суд, у разі необхідності, надає потерпілій стороні справедливу сатисфакцію.

Стаття 42. Рішення палат

Рішення палат стають остаточними відповідно до пункту 2 статті 44.

Стаття 43. Передання справ на розгляд Великої палати

1. Упродовж трьох місяців від дати постановлення рішення палатою будь-яка сторона у справі може, у виняткових випадках, звернутися з клопотанням про передання справи на розгляд Великої палати.

2. Колегія у складі п'яти суддів Великої палати приймає таке клопотання, якщо справа порушує серйозне питання щодо тлума-

чення або застосування Конвенції чи протоколів до неї або важливе питання загального значення.

3. Якщо колегія приймає клопотання, Велика палата вирішує справу шляхом постановлення судового рішення.

Стаття 44. Остаточні судові рішення

1. Рішення Великої палати є остаточним.

2. Рішення палати стає остаточним:

а) якщо сторони заявляють про те, що вони не звертатимуться із клопотанням про передавання справи на розгляд Великої палати; або

б) через три місяці від дати постановлення рішення, якщо клопотання про передання справи на розгляд Великої палати не було заявлене; або

с) якщо колегія Великої палати відхиляє клопотання про передання справи на розгляд Великої палати згідно зі статтею 43.

3. Остаточне судове рішення опубліковується.

Стаття 45. Умотивування судових рішень та ухвал

1. Судові рішення та ухвали про прийнятність або неприйнятність заяв мають бути вмотивовані.

2. Якщо судове рішення цілком або частково не виражає одностайної думки суддів, кожний суддя має право викласти окрему думку.

Стаття 46. Обов'язкова сила судових рішень та їх виконання

1. Високі Договірні Сторони зобов'язуються виконувати остаточне рішення Суду в будь-якій справі, в якій вони є Сторонами.

2. Остаточне рішення Суду надсилається Комітетові міністрів, який здійснює нагляд за його виконанням.

Стаття 47. Консультативні висновки

1. Суд може, на запит Комітету міністрів, надавати консультативні висновки з правових питань, які стосуються тлумачення Конвенції та протоколів до неї.

2. Такі висновки не поширюються на питання, які стосуються змісту чи обсягу прав і свобод, визначених у розділі I Конвенції та протоколах до неї, або на будь-яке інше питання, яке Суд чи Комітет міністрів можуть розглядати внаслідок будь-якого провадження, що може бути порушене відповідно до Конвенції.

3. Рішення Комітету міністрів про подання запиту щодо консультативного висновку Суду ухвалюються більшістю голосів представників, які мають право засідати в Комітеті.

Стаття 48. Консультативна компетенція Суду

Суд вирішує, чи належить до його компетенції, визначеної у статті 47, запит Комітету міністрів про надання консультативного висновку.

Стаття 49. Умотивування консультативних висновків

1. Консультативні висновки Суду мають бути вмотивовані.
2. Якщо консультативний висновок цілком або частково не виражає одностайної думки суддів, кожний суддя має право влади окрему думку.
3. Консультативні висновки Суду передаються Комітетові міністрів.

Стаття 50. Витрати Суду

Витрати Суду покладаються на Раду Європи.

Стаття 51. Привілеї та імунітети суддів

Судді під час виконання своїх обов'язків користуються привілеями та імунітетами, передбаченими у статті 40 Статуту Ради Європи і в угодах, укладених згідно з цією статтею Статуту.

Розділ III.¹ ІНШІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 52. Запити Генерального секретаря

На запит Генерального секретаря Ради Європи будь-яка Висока Договірна Сторона надає роз'яснення щодо того, яким чином її внутрішнє законодавство забезпечує ефективне виконання будь-якого з положень цієї Конвенції.

Стаття 53. Гарантії існуючих прав людини

Ніщо в цій Конвенції не може тлумачитись як таке, що обмежує або порушує будь-які права людини та основні свободи, які можуть гарантуватися законами будь-якої Високої Договірної Сторони або будь-якою іншою угодою, стороною якої вона є.

Стаття 54. Повноваження Комітету міністрів

Ніщо в цій Конвенції не стоїть на перешкоді повноваженням Комітету міністрів, наданих йому Статутом Ради Європи.

Стаття 55. Відмова від інших засобів врегулювання спорів

Високі Договірні Сторони погоджуються, що без спеціальної домовленості вони не користуватимуться існуючими між ними чинними договорами, конвенціями або деклараціями для вирішення, шляхом оскарження, спору, який виникає внаслідок тлумачення або застосування цієї Конвенції, засобами врегулювання спорів, не передбаченими цією Конвенцією.

Стаття 56. Територіальне застосування

1. Будь-яка держава може при ратифікації або будь-коли після цього заявити в повідомленні на ім'я Генерального секретаря Ради Європи про те, що дія цієї Конвенції поширюється – з урахуванням пункту 4 цієї статті – на всі або деякі з територій, за міжнародні відносини яких вона є відповідальною.

¹ Текст розділу у новій редакції відповідно до положень Протоколу № 11.

2. Дія Конвенції поширюється на територію або території, визначені в повідомленні, з тридцятого дня після отримання цього повідомлення Генеральним секретарем Ради Європи.

3. Однак положення цієї Конвенції застосовуються до таких територій з належним урахуванням місцевих вимог.

4. Будь-яка держава, яка зробила заяву відповідно до пункту 1 цієї статті, може будь-коли після цього заявити від імені однієї або кількох територій, яких стосується заява, що вона визнає компетенцію Суду приймати заяви від окремих осіб, неурядових організацій або груп осіб згідно зі статтею 34 цієї Конвенції.

Стаття 57. Застереження

1. Будь-яка держава при підписанні цієї Конвенції або здачі на зберігання своєї ратифікаційної грамоти може зробити застереження стосовно будь-якого окремого положення Конвенції з огляду на те, що той чи інший закон, чинний на той час на її території, не відповідає цьому положенню. Застереження загального характеру згідно з цією статтею не дозволяються.

2. Будь-яке застереження, зроблене згідно з цією статтею, має містити стислий виклад відповідного закону.

Стаття 58. Денонсація

1. Висока Договірна Сторона може денонсувати цю Конвенцію тільки зі спливом п'яти років з дати, коли вона стала її стороною, і через шість місяців після подання відповідного повідомлення на ім'я Генерального секретаря Ради Європи, який інформує про це інші Високі Договірні Сторони.

2. Така денонсація не звільняє заінтересовану Високу Договірну Сторону від її зобов'язань за цією Конвенцією стосовно будь-якого діяння, яке могло бути порушенням таких зобов'язань і могло бути здійсненим нею до дати, від якої денонсація набрала чинності.

3. Будь-яка Висока Договірна Сторона, яка перестає бути членом Ради Європи, перестає бути й стороною цієї Конвенції на тих самих умовах.

4. Відповідно до положень попередніх пунктів, Конвенція може бути денонсована стосовно будь-якої території, на яку було поширено її дію згідно із заявою, зробленою на підставі статті 56.

Стаття 59. Підписання та ратифікація

1. Ця Конвенція відкрита для підписання членами Ради Європи. Вона підлягає ратифікації. Ратифікаційні грамоти здаються на зберігання Генеральному секретареві Ради Європи.

2. Ця Конвенція набирає чинності після здачі на зберігання десяти ратифікаційних грамот.

3. Для тих держав, які підписали цю Конвенцію і які ратифікуватимуть її після набрання нею чинності, Конвенція набирає чинності з дня здачі на зберігання їхніх ратифікаційних грамот.

4. Генеральний секретар Ради Європи повідомляє всіх членів Ради Європи про набрання Конвенцією чинності, про Високі Договірні Сторони, які ратифікували її, і про здачу на зберігання усіх подальших ратифікаційних грамот.

Вчинено в Римі четвертого дня листопада місяця 1950 року англійською і французькою мовами, причому обидва тексти є однаково автентичними, в одному примірнику, який зберігатиметься в архіві Ради Європи. Генеральний секретар надсилає засвідчені копії цієї Конвенції кожній державі, яка її підписала.

ПРОТОКОЛ ДО КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ОСНОВНИХ СВОБОД

від 20 березня 1952 р.¹

Уряди держав – членів Ради Європи, які підписали цей Протокол,

сповнені рішучості вжити заходів для колективного забезпечення здійснення деяких прав і свобод, які не включені до розділу I Конвенції про захист прав людини та основних свобод, підписаної в Римі 4 листопада 1950 року (далі – «Конвенція»),

домовилися про таке:

Стаття 1. Захист права власності

Кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений свого майна інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом або загальними принципами міжнародного права.

Проте попередні положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які, на її думку, є необхідними для здійснення контролю за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів.

Стаття 2. Право на освіту

Нікому не може бути відмовлено в праві на освіту. Держава при виконанні будь-яких функцій, узятих нею на себе в галузі освіти і навчання, поважає право батьків забезпечувати таку освіту і навчання відповідно до своїх релігійних і світоглядних переконань.

¹ Назви статей включено та текст доповнено відповідно до положень Протоколу № 11 з моменту набрання ним чинності.

Стаття 3. Право на вільні вибори

Високі Договірні Сторони зобов'язуються проводити вільні вибори з розумною періодичністю шляхом таємного голосування в умовах, які забезпечуватимуть вільне вираження думки народу у виборі законодавчого органу.

Стаття 4. Територіальне застосування

Будь-яка Висока Договірна Сторона може при підписанні або ратифікації чи будь-коли після цього надіслати Генеральному секретареві Ради Європи заяву, в якій зазначаються межі застосування нею положень цього Протоколу до територій, що зазначені в цій заяві і за міжнародні відносини яких вона несе відповідальність.

Будь-яка Висока Договірна Сторона, яка надіслала заяву на підставі попередньої частини, може час від часу робити інші заяви про зміну умов будь-якої попередньої заяви чи припинення застосування положень цього Протоколу щодо будь-якої території.

Заява, зроблена згідно з цією статтею, вважається такою, що зроблена відповідно до пункту 1 статті 56 Конвенції.

Стаття 5. Зв'язок із Конвенцією

Високі Договірні Сторони розглядають положення статей 1, 2, 3 і 4 цього Протоколу як додаткові статті Конвенції, і всі положення Конвенції застосовуються відповідно.

Стаття 6. Підписання та ратифікація

Цей Протокол відкритий для підписання членами Ради Європи, які підписали Конвенцію; він підлягає ратифікації одночасно з ратифікацією Конвенції або після її ратифікації. Протокол набуває чинності після здачі на зберігання десяти ратифікаційних грамот.

Для тих держав, які підписали цей Протокол і які ратифікуватимуть його після набрання ним чинності, Протокол набуває чинності з дня здачі на зберігання їхніх ратифікаційних грамот.

Ратифікаційні грамоти здаються на зберігання Генеральному секретареві Ради Європи, який повідомляє всіх членів Ради про тих, хто здійснив ратифікацію.

Вчинено в Парижі двадцятого дня березня місяця 1952 року англійською і французькою мовами, причому обидва тексти є однаково автентичними, в одному примірнику, який зберігатиметься в архіві Ради Європи. Генеральний секретар надсилає зазвичайні копії цього Протоколу кожному уряду, який його підписав.

ПРОТОКОЛ № 4 ДО КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ОСНОВНИХ СВОБОД, ЯКИЙ ГАРАНТУЄ ДЕЯКІ ПРАВА І СВОБОДИ, ЩО НЕ ВКЛЮЧЕНІ ДО КОНВЕНЦІЇ ТА ПЕРШОГО ПРОТОКОЛУ ДО НЕЇ¹

від 16 вересня 1963 р. (Страсбург)

Уряди держав – членів Ради Європи, які підписали цей Протокол, сповнені рішучості вжити заходів для колективного забезпечення здійснення деяких прав і свобод, які не включені до розділу I Конвенції про захист прав людини та основних свобод, підписаної в Римі 4 листопада 1950 року (далі – «Конвенція»), і в статтях 1–3 Першого протоколу до Конвенції, підписаного в Парижі 20 березня 1952 року,

домовилися про таке:

Стаття 1. Заборона ув'язнення за борг

Нікого не може бути позбавлено волі лише на підставі неспроможності виконати своє договірне зобов'язання.

Стаття 2. Свобода пересування

1. Кожен, хто законно перебуває на території будь-якої держави, в межах цієї території має право на свободу пересування і свободу вибору місця проживання.

2. Кожен є вільним залишити будь-яку країну, включаючи свою власну.

3. На здійснення цих прав не встановлюються жодні обмеження, крім тих, що передбачені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах національної або громадської безпеки, для забезпечення громадського порядку, запобігання злочинам, для охорони здоров'я або моралі чи з метою захисту прав і свобод інших осіб.

4. Права, викладені в пункті 1, також можуть у певних місцевостях підлягати обмеженням, що встановлені згідно із законом і виправдовуються суспільними інтересами в демократичному суспільстві.

Стаття 3. Заборона вислання громадян

1. Нікого не може бути вислано, шляхом застосування індивідуальних або колективних заходів, з території держави, громадянином якої він є.

¹ Назви статей включено та текст доповнено відповідно до положень Протоколу № 11 з моменту набрання ним чинності.

2. Нікого не може бути позбавлено права в'їзду на територію держави, громадянином якої він є.

Стаття 4. Заборона колективного вислання іноземців
Колективне вислання іноземців заборонено.

Стаття 5. Територіальне застосування

1. Будь-яка Висока Договірна Сторона може при підписанні чи ратифікації цього Протоколу або будь-коли після цього надіслати Генеральному секретареві Ради Європи заяву, в якій зазначаються межі застосування нею положень цього Протоколу до територій, що зазначені в цій заяві і за міжнародні відносини яких вона несе відповідальність.

2. Будь-яка Висока Договірна Сторона, яка надіслала заяву на підставі попереднього пункту, може час від часу робити інші заяви про зміну умов будь-якої попередньої заяви чи про припинення застосування положень цього Протоколу щодо будь-якої території.

3. Заява, зроблена згідно з цією статтею, вважається такою, що зроблена відповідно до пункту 1 статті 56 Конвенції.

4. Територія будь-якої держави, до якої цей Протокол застосовується на підставі його ратифікації або прийняття цією державою, і кожна територія, до якої цей Протокол застосовується на підставі заяви, зробленої такою державою згідно з цією статтею, розглядаються як окремі території для цілей посилань у статтях 2 і 3 на територію держави.

5. Будь-яка держава, яка зробила заяву відповідно до пункту 1 чи 2 цієї статті, може будь-коли після цього заявити від імені однієї або кількох територій, яких стосується заява, що вона визнає компетенцію Суду приймати заяви від окремих осіб, неурядових організацій або груп осіб згідно зі статтею 34 Конвенції стосовно всіх або деяких зі статей 1–4 цього Протоколу.

Стаття 6. Зв'язок із Конвенцією

Високі Договірні Сторони розглядають положення статей 1–5 цього Протоколу як додаткові статті Конвенції, і всі положення Конвенції застосовуються відповідно.

Стаття 7. Підписання та ратифікація

1. Цей Протокол відкритий для підписання членами Ради Європи, які підписали Конвенцію; він ратифікується одночасно з ратифікацією Конвенції або після її ратифікації. Протокол набирає чинності після здачі на зберігання п'яти ратифікаційних грамот. Для тих держав, які підписали цей Протокол і які ратифікуватимуть його після набрання ним чинності, Протокол набирає чинності з дня здачі на зберігання їхніх ратифікаційних грамот.

2. Ратифікаційні грамоти здаються на зберігання Генеральному секретареві Ради Європи, який повідомляє всіх членів Ради про тих, хто здійснив ратифікацію.

На посвідчення чого ті, що підписалися нижче, належним чином на те уповноважені представники, підписали цей Протокол.

Вчинено у Страсбурзі шістнадцятого дня вересня місяця 1963 року англійською і французькою мовами, причому обидва тексти є однаково автентичними, в одному примірнику, який зберігатиметься в архіві Ради Європи. Генеральний секретар надсилає за свідчені копії цього Протоколу кожній державі, яка його підписала.

ПРОТОКОЛ № 6 ДО КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ОСНОВНИХ СВОБОД ЩОДО СКАСУВАННЯ СМЕРТНОЇ КАРИ¹

від 28 квітня 1983 р. (Страсбург)

Держави – члени Ради Європи, які підписали цей Протокол до Конвенції про захист прав людини та основних свобод, підписаної в Римі 4 листопада 1950 року (далі – «Конвенція»),

вважаючи, що розвиток подій у кількох державах – членах Ради Європи, відображає загальну тенденцію до скасування смертної кари, домовилися про таке:

Стаття 1. Скасування смертної кари

Смертна кара скасовується. Нікого не може бути засуджено до такого покарання або страчено.

Стаття 2. Смертна кара під час війни

Держава може передбачити у своєму законодавстві смертну кару за діяння, вчинені під час війни або неминучої загрози війни; таке покарання застосовується тільки у випадках, передбачених законом і згідно з його положеннями. Держава повідомляє Генерального секретаря Ради Європи про відповідні положення цього закону.

Стаття 3. Заборона відступу від зобов'язань

Жодні відступи від положень цього Протоколу на підставі статті 15 Конвенції не допускаються.

Стаття 4. Заборона застережень

Жодні застереження щодо положень цього Протоколу на підставі статті 57 Конвенції не допускаються.

Стаття 5. Територіальне застосування

1. Будь-яка держава при підписанні чи здачі на зберігання своєї ратифікаційної грамоти або свого документа про прийняття

¹ Назви статей включено та текст доповнено відповідно до положень Протоколу № 11 з моменту набрання ним чинності.

чи схвалення може зазначити територію чи території, до яких застосовуватиметься цей Протокол.

2. Будь-яка держава може будь-коли після цього надіслати на ім'я Генерального секретаря Ради Європи заяву про поширення дії цього Протоколу на будь-яку іншу територію, зазначену в цій заяві.

Щодо такої території Протокол набирає чинності в перший день місяця, що настає після дати отримання такої заяви Генеральним секретарем.

3. Будь-яка заява, зроблена на підставі двох попередніх пунктів, може бути відкликана щодо будь-якої території, зазначеної в цій заяві, у повідомленні на ім'я Генерального секретаря.

Відкликання набирає чинності в перший день місяця, що настає після дати отримання такого повідомлення Генеральним секретарем.

Стаття 6. Зв'язок із Конвенцією

Держави-учасниці розглядають положення статей 1–5 цього Протоколу як додаткові статті Конвенції, і всі положення Конвенції застосовуються відповідно.

Стаття 7. Підписання та ратифікація

Цей Протокол відкрито для підписання державами – членами Ради Європи, які підписали Конвенцію. Він ратифікується, приймається чи схвалюється. Держава – член Ради Європи не може ратифікувати, прийняти чи схвалити цей Протокол, якщо вона одночасно або раніше не ратифікувала Конвенцію. Ратифікаційні грамоти або документи про прийняття чи схвалення здаються на зберігання Генеральному секретареві Ради Європи.

Стаття 8. Набрання чинності

1. Цей Протокол набирає чинності в перший день місяця, що настає після дати, коли п'ять держав – членів Ради Європи висловили свою згоду на обов'язковість для них цього Протоколу згідно з положеннями статті 7.

2. Для будь-якої держави-члена, яка висловить свою згоду на обов'язковість для неї цього Протоколу після набрання ним чинності, Протокол набирає чинності в перший день місяця, що настає після дати здачі на зберігання ратифікаційної грамоти або документа про прийняття чи схвалення.

Стаття 9. Функції депозитарію

Генеральний секретар Ради Європи повідомляє держави-члени Ради про:

- а) будь-яке підписання;
- б) здачу на зберігання будь-якої ратифікаційної грамоти або будь-якого документа про прийняття чи затвердження;
- с) будь-яку дату набрання чинності цим Протоколом згідно зі статтями 5 і 8;

д) будь-яку іншу дію, будь-яке повідомлення або сповіщення, які стосуються цього Протоколу.

На посвідчення чого ті, що підписалися нижче, належним чином на те уповноважені представники, підписали цей Протокол.

Вчинено у Страсбурзі двадцять восьмого дня квітня місяця 1983 року англійською і французькою мовами, причому обидва тексти є однаково автентичними, в одному примірнику, який зберігатиметься в архіві Ради Європи. Генеральний секретар Ради Європи надсилає засвідчені копії цього Протоколу кожній державі – членові Ради Європи.

ПРОТОКОЛ № 7 ДО КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ОСНОВНИХ СВОБОД¹

від 22 листопада 1984 р. (Страсбург)

Держави – члени Ради Європи, які підписали цей Протокол, сповнені рішучості вжити нових заходів для колективного забезпечення здійснення деяких прав і свобод за допомогою Конвенції про захист прав людини та основних свобод, підписаної в Римі 4 листопада 1950 року (далі – «Конвенція»), домовилися про таке:

Стаття 1. Процедурні гарантії, що стосуються вислання іноземців

1. Іноземець, який законно проживає на території держави, не може бути висланий за її межі інакше ніж на виконання рішення, прийнятого відповідно до закону, і повинен мати можливість:

- а) наводити аргументи проти свого вислання;
- б) вимагати перегляду своєї справи; і
- с) бути представленим з цією метою перед компетентним органом або перед особою чи особами, призначеними цим органом.

2. Іноземець може бути висланий до здійснення своїх прав, передбачених у підпунктах а, б та с пункту 1 цієї статті, якщо таке вислання є необхідним в інтересах публічного порядку або зумовлюється міркуваннями національної безпеки.

Стаття 2. Право на оскарження у кримінальних справах

1. Кожен, кого суд визнав винним у вчиненні кримінального правопорушення, має право на перегляд судом вищої інстанції факту визнання його винним або винесеного йому вироку. Здійснення цього права, включаючи підстави, на яких воно може бути здійснене, регулюється законом.

¹ Назви статей включено та текст доповнено відповідно до положень Протоколу № 11 з моменту набрання ним чинності.

2. Із цього права можуть робитися винятки для незначних правопорушень, як це передбачено законом, або в разі коли відповідну особу судив у першій інстанції найвищий суд, або коли її було визнано винною і засуджено після оскарження виправдувального вирок.

Стаття 3. Відшкодування в разі незаконного засудження

Якщо остаточним рішенням особою було засуджено за вчинення кримінального правопорушення і якщо винесений їй вирок було потім скасовано або її було помилувано на підставі нового чи нововиявленого факту, який беззаперечно доводить наявність судової помилки, то ця особа, яка зазнала покарання в результаті такого засудження, одержує відшкодування згідно із законом або практикою відповідної держави, якщо тільки не буде доведено, що зазначений невідомий факт не було свого часу виявлено повністю або частково з вини цієї особи.

Стаття 4. Право не бути притягненим до суду або покараним двічі

1. Нікого не може бути вдруге притягнуто до суду або покарано в порядку кримінального провадження під юрисдикцією однієї і тієї самої держави за правопорушення, за яке його вже було остаточно виправдано або засуджено відповідно до закону та кримінальної процедури цієї держави.

2. Положення попереднього пункту не перешкоджають повторному розгляду справи згідно із законом та кримінальною процедурою відповідної держави за наявності нових або нововиявлених фактів чи суттєвих недоліків у попередньому судовому розгляді, які могли вплинути на результати розгляду справи.

3. Жодні відступи від положень цієї статті на підставі статті 15 Конвенції не допускаються.

Стаття 5. Рівноправність кожного з подружжя

Кожен із подружжя має рівні цивільні права та обов'язки у відносинах між собою і зі своїми дітьми, а також щодо одруження, перебування в шлюбі та щодо його розірвання. Ця стаття не перешкоджає державам вживати таких заходів, що є необхідними в інтересах дітей.

Стаття 6. Територіальне застосування

1. Будь-яка держава при підписанні чи здачі на зберігання своєї ратифікаційної грамоти або свого документа про прийняття чи схвалення може зазначити територію або території, на які поширюватиметься дія цього Протоколу, і встановити межі застосування нею його положень до такої території або таких територій.

2. Будь-яка держава може будь-коли після цього надіслати на ім'я Генерального секретаря Ради Європи заяву про поширення дії цього Протоколу на будь-яку іншу територію, зазначену в цій заяві.

Щодо такої території Протокол набирає чинності в перший день місяця, що настає зі спливом двомісячного строку з дати отримання такої заяви Генеральним секретарем.

3. Будь-яка заява, зроблена на підставі двох попередніх пунктів, може бути відкликана щодо будь-якої території, зазначеної в цій заяві, або змінена у повідомленні на ім'я Генерального секретаря. Відкликання або зміна заяви набирає чинності в перший день місяця, що наступає зі спливом двомісячного строку з дати отримання такого повідомлення Генеральним секретарем.

4. Заява, зроблена згідно з цією статтею, розглядається як така, що зроблена відповідно до пункту 1 статті 56 Конвенції.

5. Територія будь-якої держави, до якої цей Протокол застосовується на підставі його ратифікації, прийняття або схвалення цією державою, і кожна територія, до якої цей Протокол застосовується на підставі заяви, зробленої такою державою згідно з цією статтею, можуть розглядатися як окремі території для цілей посилання в статті 1 на територію держави.

6. Будь-яка держава, яка зробила заяву відповідно до пункту 1 чи 2 цієї статті, може будь-коли після цього заявити від імені однієї або кількох територій, яких стосується заява, що вона визнає компетенцію Суду приймати заяви від окремих осіб, неурядових організацій або груп осіб згідно зі статтею 34 Конвенції стосовно статей 1–5 цього Протоколу.

Стаття 7. Зв'язок із Конвенцією

Держави-учасниці розглядають положення статей 1–6 цього Протоколу як додаткові статті Конвенції, і всі положення Конвенції застосовуються відповідно.

Стаття 8. Підписання та ратифікація

Цей Протокол відкрито для підписання державами-членами Ради Європи, які підписали Конвенцію. Він підлягає ратифікації, прийняттю чи схваленню. Держава – член Ради Європи не може ратифікувати, прийняти або схвалити цей Протокол, якщо вона одночасно або раніше не ратифікувала Конвенцію. Ратифікаційні грамоти або документи про прийняття чи схвалення здаються на зберігання Генеральному секретареві Ради Європи.

Стаття 9. Набрання чинності

1. Цей Протокол набирає чинності в перший день місяця, що настає зі спливом двомісячного строку з дати, коли сім держав – членів Ради Європи висловили свою згоду на обов'язковість для них цього Протоколу згідно з положеннями статті 8.

2. Для будь-якої держави-члена, яка висловить свою згоду на обов'язковість для неї цього Протоколу, Протокол набирає чинності в перший день місяця, що настає зі спливом двомісячного строку з дати здачі на зберігання ратифікаційної грамоти або документа про прийняття чи схвалення.

Стаття 10. Функції депозитарію

Генеральний секретар Ради Європи повідомляє всі держави – членів Ради Європи про:

- a) будь-яке підписання;
- b) здачу на зберігання будь-якої ратифікаційної грамоти або будь-якого документа про прийняття чи схвалення;
- c) будь-яку дату набрання чинності цим Протоколом згідно зі статтями 6 і 9;
- d) будь-яку іншу дію, будь-яке повідомлення або будь-яку заяву, що стосуються цього Протоколу.

На посвідчення чого ті, що підписалися нижче, належним чином на те уповноважені представники, підписали цей Протокол.

Вчинено у Страсбурзі двадцять другого дня листопада місяця 1984 року англійською і французькою мовами, причому обидва тексти є однаково автентичними, в одному примірнику, який зберігатиметься в архіві Ради Європи. Генеральний секретар Ради Європи надсилає засвідчені копії цього Протоколу кожній державі – членові Ради Європи.

ПРОТОКОЛ № 13 ДО КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ТА ОСНОВНИХ СВОБОД ЛЮДИНИ, ЯКИЙ СТОСУЄТЬСЯ СКАСУВАННЯ СМЕРТНОЇ КАРИ ЗА БУДЬ-ЯКИХ ОБСТАВИН

від 3 травня 2002 р. (Вільнюс)

Держави – учасниці Ради Європи, які підписали цей Протокол, переконані, що право кожної людини на життя є основоположною цінністю в демократичному суспільстві і що скасування смертної кари є суттєвим для захисту цього права та для повного визнання людської гідності;

бажаючи посилити захист права на життя, гарантованого Конвенцією про захист прав та основних свобод людини, підписаною в Римі 4 листопада 1950 року (далі – «Конвенція»);

відзначаючи, що Протокол № 6 до Конвенції, який стосується скасування смертної кари, підписаний у Страсбурзі 28 квітня 1983 року, не виключає смертну кару відносно дій, скоєних під час війни або неминучої загрози війни;

сповнені рішучості зробити останній крок для скасування смертної кари за будь-яких обставин,
домовилися про таке:

Стаття 1. Скасування смертної кари

Смертна кара скасовується. Жодна людина не може бути засуджена до такого покарання або страчена.

Стаття 2. Заборона відхилень

Жодні відхилення від положень цього Протоколу на підставі статті 15 Конвенції не допускаються.

Стаття 3. Заборона застережень

Жодні застереження до положень цього Протоколу на підставі статті 57 Конвенції не допускаються.

Стаття 4. Територіальне застосування

1. Будь-яка держава під час підписання або здачі на зберігання своєї ратифікаційної грамоти або документа про прийняття або затвердження може визначити територію або території, до яких застосовуватиметься цей Протокол.

2. Будь-яка держава може у подальшому в будь-який час шляхом заяви на ім'я Генерального секретаря Ради Європи поширити дію цього Протоколу на будь-яку іншу територію, визначену в цій заяві.

Для такої території Протокол набуває чинності в перший день місяця, що настає після закінчення тримісячного періоду від дати отримання такої заяви Генеральним секретарем.

3. Будь-яка заява, зроблена відповідно до двох попередніх пунктів, може стосовно будь-якої території, визначеної в цій заяві, бути відкликана або змінена шляхом подання відповідного повідомлення на ім'я Генерального секретаря. Відкликання або зміна набувають чинності в перший день місяця, що настає після закінчення тримісячного періоду від дати отримання такого повідомлення Генеральним секретарем.

Стаття 5. Зв'язок з Конвенцією

Держави-учасниці розглядають положення статей 1–4 цього Протоколу як додаткові статті до Конвенції, і всі положення Конвенції застосовуються відповідним чином.

Стаття 6. Підписання і ратифікація

Цей Протокол відкритий для підписання державами-учасницями Ради Європи, які підписали Конвенцію. Він підлягає ратифікації, прийняттю або схваленню. Держава – учасниця Ради Європи не може ратифікувати, прийняти або схвалити цей Протокол без попередньої або одночасної ратифікації Конвенції. Ратифікаційні грамоти або документи про прийняття або схвалення здаються на зберігання Генеральному секретарю Ради Європи.

Стаття 7. Набуття чинності

1. Цей Протокол набуває чинності в перший день місяця, що настає після закінчення тримісячного періоду з дня, коли десять держав – учасниць Ради Європи висловлять свою згоду на обов'язковість для них цього Протоколу відповідно до положень статті 6.

2. Для будь-якої держави-учасниці, яка згодом висловить свою згоду на обов'язковість для неї цього Протоколу, Протокол набуває чинності в перший день місяця, що настає після закінчення тримісячного періоду з дня здачі на зберігання ратифікаційної грамоти або документа про прийняття або схвалення.

Стаття 8. Функції депозитарію

Генеральний секретар Ради Європи повідомляє всі держави – учасниці Ради Європи про:

- a) будь-яке підписання;
- b) здачу на зберігання будь-якої ратифікаційної грамоти або документа про прийняття або схвалення;
- c) будь-яку дату набуття чинності цим Протоколом відповідно до статей 4 і 7;
- d) будь-яку іншу дію, повідомлення або заяву, які стосуються цього Протоколу.

На посвідчення чого нижчепідписані, належним чином на те уповноважені представники підписали цей Протокол.

Вчинено у Вільнюсі 3 травня 2002 року англійською і французькою мовами, причому обидва тексти є рівно автентичними, в одному примірнику, який зберігатиметься в архівах Ради Європи.

Генеральний секретар Ради Європи надсилає завірені копії кожній державі – учасниці Ради Європи.

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ

прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України

28 червня 1996 року

(Відомості Верховної Ради (ВВР), 1996, № 30, ст. 141)

Верховна Рада України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей,

виражаючи суверенну волю народу,

спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім українським народом права на самовизначення,

дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя,

підключає до зміцнення громадянської злагоди на землі України,

прагнучи розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу,

усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішнім та прийдешніми поколіннями,

керуючись Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 року, схваленим 1 грудня 1991 року всенародним голосуванням,

приймає цю Конституцію – Основний Закон України.

Розділ I. ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ

Стаття 1. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

Стаття 2. Суверенітет України поширюється на всю її територію.

Україна є унітарною державою.

Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою.

Стаття 3. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Стаття 4. В Україні існує єдине громадянство. Підстави набуття і припинення громадянства України визначаються законом.

Стаття 5. Україна є республікою.

Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами.

Ніхто не може узурпувати державну владу.

Стаття 6. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України.

Стаття 7. В Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування.

Стаття 8. В Україні визнається і діє принцип верховенства права.

Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй.

Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

Стаття 9. Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України.

Стаття 10. Державною мовою в Україні є українська мова.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом.

Стаття 11. Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Стаття 12. Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави.

Стаття 13. Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу.

Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією.

Кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону.

Власність зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству.

Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки.

Усі суб'єкти права власності рівні перед законом.

Стаття 14. Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави.

Право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону.

Стаття 15. Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності.

Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова.

¹ Офіційне тлумачення положень статті 10 див. в Рішенні Конституційного Суду України № 10-рп/99 від 14.12.99.

Цензура заборонена.

Держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороне- ної Конституцією і законами України.

Стаття 16. Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави.

Стаття 17. Захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу.

Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України.

Забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом.

Збройні Сили України та інші військові формування ніким не можуть бути використані для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їх діяльності.

Держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей.

На території України забороняється створення і функціонування будь-яких збройних формувань, не передбачених законом.

На території України не допускається розташування іноземних військових баз.

Стаття 18. Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права.

Стаття 19. Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством.

Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Стаття 20. Державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України.

Державний Прапор України – стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів.

Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України).

Державний Гімн України – національний гімн на музику М. Вербицького із словами, затвердженими законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Опис державних символів України та порядок їх використання встановлюються законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Столицею України є місто Київ.

Розділ II. ПРАВА, СВОБОДИ ТА ОБОВ'ЯЗКИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Стаття 21. Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними.

Стаття 22. Права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними.

Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані.

При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.¹

Стаття 23. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

Стаття 24. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охоро-

¹ Офіційне тлумачення положень статті 22 див. в Рішенні Конституційного Суду України № 13-рп/2001 від 10.10.2001.

ни праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям.

Стаття 25. Громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство.

Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі.

Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами.

Стаття 26. Іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, — за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України.

Іноземцям та особам без громадянства може бути надано притулок у порядку, встановленому законом.

Стаття 27. Кожна людина має невід'ємне право на життя.

Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави — захищати життя людини.

Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань.

Стаття 28. Кожен має право на повагу до його гідності.

Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню.

Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідям.

Стаття 29. Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність.

Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом.

У разі нагальної необхідності запобігти злочинові чи його перепинити уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом сімдесяти двох годин має бути перевірена судом. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою.

Кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правовою допомогою захисника.

Кожний затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання.

Про арешт або затримання людини має бути негайно повідомлено родичів заарештованого чи затриманого.

Стаття 30. Кожному гарантується недоторканність житла.

Не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду.

У невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, можливий інший, встановлений законом, порядок проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду і обшуку.

Стаття 31. Кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочині чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо.

Стаття 32. Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України.

Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини.

Кожний громадянин має право знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею.

Кожному гарантується судовий захист права спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та права вимагати вилучення будь-якої інформації, а також право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації.

Стаття 33. Кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом.

Громадянин України не може бути позбавлений права в будь-який час повернутися в Україну.

Стаття 34. Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і

поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір.

Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

Стаття 35. Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

Ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою.

Стаття 36. Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах. Членами політичних партій можуть бути лише громадяни України. Обмеження щодо членства у політичних партіях встановлюються виключно цією Конституцією і законами України.

Громадяни мають право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів.

Професійні спілки є громадськими організаціями, що об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної діяльності. Професійні спілки утворюються без попереднього дозволу на основі вільного вибору їх членів. Усі професійні спілки мають рівні права. Обмеження щодо членства у професійних спілках встановлюються виключно цією Конституцією і законами України.

Ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян чи обмежений у правах за належність чи неналежність до політичних партій або громадських організацій.

Усі об'єднання громадян рівні перед законом.

Стаття 37. Утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються.

Політичні партії та громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань.

Не допускається створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах і організаціях.

Заборона діяльності об'єднань громадян здійснюється лише в судовому порядку.

Стаття 38. Громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Громадяни користуються рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування.¹

Стаття 39. Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування.²

Обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Стаття 40. Усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути

¹ Офіційне тлумачення положень статті 38 див. в Рішенні Конституційного Суду України № 7-рп/99 від 06.07.99.

² Офіційне тлумачення положень частини першої статті 39 див. в Рішенні Конституційного Суду України № 4-рп/2001 від 19.04.2001.

шрення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк.

Стаття 41. Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

Право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом.

Громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону.

Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності.

Право приватної власності є непорушним.

Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості.

Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану.

Конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом.

Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі.

Стаття 42. Кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом.

Підприємницька діяльність депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування обмежується законом.

Держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності. Не допускаються зловживання монополюючим становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція. Види і межі монополії визначаються законом.

Держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів.

Стаття 43. Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується.

Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб.

Використання примусової праці забороняється. Не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова)

служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан.

Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом.

Використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється.

Громадянам гарантується захист від незаконного звільнення.

Право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається законом.

Стаття 44. Ті, хто працює, мають право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів.

Порядок здійснення права на страйк встановлюється законом з урахуванням необхідності забезпечення національної безпеки, охорони здоров'я, прав і свобод інших людей.

Ніхто не може бути примушений до участі або до неучасті у страйку.

Заборона страйку можлива лише на підставі закону.

Стаття 45. Кожен, хто працює, має право на відпочинок.

Це право забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи у нічний час.

Максимальна тривалість робочого часу, мінімальна тривалість відпочинку та оплачуваної щорічної відпустки, вихідні та святкові дні, а також інші умови здійснення цього права визначаються законом.

Стаття 46. Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними.

Пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Стаття 47. Кожен має право на житло. Держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду.

Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону.

Ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду.

Стаття 48. Кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло.

Стаття 49. Кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування.

Охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм.

Держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно; існуюча мережа таких закладів не може бути скорочена. Держава сприяє розвитку лікувальних закладів усіх форм власності.¹

Держава дбає про розвиток фізичної культури і спорту, забезпечує санітарно-епідемічне благополуччя.

Стаття 50. Кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди.

Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена.

Стаття 51. Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї.

Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття.

Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків.

Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою.

Стаття 52. Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним.

Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом.

Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей.

¹ Офіційне тлумачення положень частини третьої статті 49 див. у Рішенні Конституційного Суду України № 10-рп/200 від 29.05.2002.

Стаття 53. Кожен має право на освіту.

Повна загальна середня освіта є обов'язковою.

Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам.

Громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі.

Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства.

Стаття 54. Громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності.

Кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом.

Держава сприяє розвитку науки, встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством.

Культурна спадщина охороняється законом.

Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами.

Стаття 55. Права і свободи людини і громадянина захищаються судом.

Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Кожен має право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.

¹ Офіційне тлумачення частини другої статті 55 див. в Рішенні Конституційного Суду України № 6-зп від 25.11.97, статті 55 – в Рішенні Конституційного Суду України № 9-зп від 25.12.97.

Стаття 56. Кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.

Стаття 57. Кожному гарантується право знати свої права і обов'язки.

Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом.

Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними.

Стаття 58. Закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи.

Ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення.¹

Стаття 59. Кожен має право на правову допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав.

Для забезпечення права на захист від обвинувачення та надання правової допомоги при вирішенні справ у судах та інших державних органах в Україні діє адвокатура.²

Стаття 60. Ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази.

За віддання і виконання явно злочинного розпорядження чи наказу настає юридична відповідальність.

Стаття 61. Ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення.

Юридична відповідальність особи має індивідуальний характер.

Стаття 62. Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду.

¹ Офіційне тлумачення статті 58 див. в Рішеннях Конституційного Суду України № 1-зп від 13.05.97, № 1-рп/99 від 09.02.99, № 6-рп/2000 від 19.04.2000.

² Офіційне тлумачення статті 59 див. в Рішенні Конституційного Суду України № 13-рп/2000 від 16.11.2000.

Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину.

Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь.

У разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням.

Стаття 63. Особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом.

Підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист.

Засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду.

Стаття 64. Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України.

В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції.¹

Стаття 65. Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України.

Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону.

Стаття 66. Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки.

Стаття 67. Кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом.

Усі громадяни щорічно подають до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік у порядку, встановленому законом.

Стаття 68. Кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності.

¹ Офіційне тлумачення статті 64 див. в Рішенні Конституційного Суду України № 9-зп від 25.12.97.

Розділ III. ВИБОРИ. РЕФЕРЕНДУМ

Стаття 69. Народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії.

Стаття 70. Право голосу на виборах і референдумах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення вісімнадцяти років.

Не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними.

Стаття 71. Вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Виборцям гарантується вільне волевиявлення.

Стаття 72. Всеукраїнський референдум призначається Верховною Радою України або Президентом України відповідно до їхніх повноважень, встановлених цією Конституцією.

Всеукраїнський референдум проголошується за народною ініціативою на вимогу не менш як трьох мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення референдуму зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по сто тисяч підписів у кожній області.

Стаття 73. Виключно всеукраїнським референдумом вирішуються питання про зміну території України.

Стаття 74. Референдум не допускається щодо законопроектів з питань податків, бюджету та амністії.

Розділ IV. ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Стаття 75. Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України.¹

Стаття 76. Конституційний склад Верховної Ради України – чотириста п'ятдесят народних депутатів України, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на чотири роки.

Народним депутатом України може бути громадянин України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п'яти років.

Не може бути обраним до Верховної Ради України громадя-

¹ Офіційне тлумачення положень статті 75 див. в Рішенні Конституційного Суду України № 17-рп/2002 від 17.10.2002.

нин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку.

Повноваження народних депутатів України визначаються Конституцією та законами України.

Стаття 77. Чергові вибори до Верховної Ради України відбуваються в останню неділю березня четвертого року повноважень Верховної Ради України.

Позачергові вибори до Верховної Ради України призначаються Президентом України і проводяться в період шістдесяті днів з дня опублікування рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України.

Порядок проведення виборів народних депутатів України встановлюється законом.

Стаття 78. Народні депутати України здійснюють свої повноваження на постійній основі.

Народні депутати України не можуть мати іншого представницького мандата чи бути на державній службі.

Вимоги щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності встановлюються законом.¹

Стаття 79. Перед вступом на посаду народні депутати України складають перед Верховною Радою України таку присягу:

«Присягаю на вірність Україні. Зобов'язуюсь усіма своїми діями боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут Українського народу.

Присягаю додержуватися Конституції України та законів України, виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників».

Присягу зачитує найстарший за віком народний депутат України перед відкриттям першої сесії новообраної Верховної Ради України, після чого депутати скріплюють присягу своїми підписами під її текстом.

Відмова скласти присягу має наслідком втрату депутатського мандата.

Повноваження народних депутатів України починаються з моменту складення присяги.²

Стаття 80. Народним депутатам України гарантується депутатська недоторканність.³

¹ Офіційне тлумачення статті 78 див. в Рішеннях Конституційного Суду України № 1-зп від 13.05.97, № 7-рп/99 від 06.07.99.

² Офіційне тлумачення статті 79 див. в Рішенні Конституційного Суду України № 1-зп від 13.05.97.

³ Офіційне тлумачення положень частин першої, третьої статті 80 див. в Рішенні Конституційного Суду України № 12-рп/2003 від 26.06.2003.

Народні депутати України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образи чи наклеп.

Народні депутати України не можуть бути без згоди Верховної Ради України притягнені до кримінальної відповідальності, затримані чи заарештовані.¹

Стаття 81. Повноваження народних депутатів України припиняються одночасно з припиненням повноважень Верховної Ради України.

Повноваження народного депутата України припиняються достроково у разі:

- 1) складення повноважень за його особистою заявою;
- 2) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;
- 3) визнання його судом недієздатним або безвісно відсутнім;
- 4) припинення його громадянства або виїзду на постійне проживання за межі України;
- 5) смерті.

Рішення про дострокове припинення повноважень народного депутата України приймається більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

У разі невиконання вимоги щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності повноваження народного депутата України припиняються достроково на підставі закону за рішенням суду.²

Стаття 82. Верховна Рада України працює сесійно.

Верховна Рада України є повноважною за умови обрання не менш як двох третин від її конституційного складу.

Верховна Рада України збирається на першу сесію не пізніше ніж на тридцятий день після офіційного оголошення результатів виборів.

Перше засідання Верховної Ради України відкриває найстарший за віком народний депутат України.

Порядок роботи Верховної Ради України встановлюється Конституцією України та законом про регламент Верховної Ради України.³

Стаття 83. Чергові сесії Верховної Ради України починаються першого вівторка лютого і першого вівторка вересня кожного року.

¹ Офіційне тлумачення положень частини третьої статті 80 див. в Рішенні Конституційного Суду України № 9-рп/99 від 27.10.99.

² Офіційне тлумачення статті 81 див. в Рішенні Конституційного Суду України № 1-зп від 13.05.97.

³ Офіційне тлумачення положень статті 82 див. в Рішенні Конституційного Суду України № 17-рп/2002 від 17.10.2002.

Позачергові сесії Верховної Ради України, із зазначенням порядку денного, скликаються Головою Верховної Ради України на вимогу не менш як третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України або на вимогу Президента України.

У разі введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні Верховна Рада України збирається у дводенний строк без скликання.

У разі закінчення строку повноважень Верховної Ради України під час дії воєнного чи надзвичайного стану її повноваження продовжуються до дня першого засідання першої сесії Верховної Ради України, обраної після скасування воєнного чи надзвичайного стану.

Стаття 84. Засідання Верховної Ради України проводяться відкрито. Закрите засідання проводиться за рішенням більшості від конституційного складу Верховної Ради України.

Рішення Верховної Ради України приймаються виключно на її пленарних засіданнях шляхом голосування.

Голосування на засіданнях Верховної Ради України здійснюється народним депутатом України особисто.¹

Стаття 85. До повноважень Верховної Ради України належить:

1) внесення змін до Конституції України в межах і порядку, передбачених розділом XIII цієї Конституції;

2) призначення всеукраїнського референдуму з питань, визначених статтею 73 цієї Конституції;

3) прийняття законів;

4) затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього; контроль за виконанням Державного бюджету України, прийняття рішення щодо звіту про його виконання;

5) визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики;

6) затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля;

7) призначення виборів Президента України у строки, передбачені цією Конституцією;

8) заслуховування щорічних та позачергових послань Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України;

9) оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення миру, схвалення рішення Президента України про використання Збройних Сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України;

¹ Офіційне тлумачення частин другої і третьої статті 84 див. в Рішеннях Конституційного Суду України № 11-рп/98 від 07.07.98, № 16-рп/2003 від 14.10.2003 р.; офіційне тлумачення положень статті 84 див. в Рішенні Конституційного Суду України № 17-рп/2002 від 17.10.2002.

10) усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпідменту), встановленому статтею 111 цієї Конституції;

11) розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України;

12) надання згоди на призначення Президентом України Прем'єр-міністра України;

13) здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України відповідно до цієї Конституції;

14) затвердження рішень про надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам та міжнародним організаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України, здійснення контролю за їх використанням;

15) призначення чи обрання на посади, звільнення з посад, надання згоди на призначення і звільнення з посад осіб у випадках, передбачених цією Конституцією;

16) призначення на посади та звільнення з посад Голови та інших членів Рахункової палати;

17) призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; заслуховування його щорічних доповідей про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні;

18) призначення на посаду та звільнення з посади Голови Національного банку України за поданням Президента України;

19) призначення та звільнення половини складу Ради Національного банку України;

20) призначення половини складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;

21) призначення на посаду та припинення повноважень членів Центральної виборчої комісії за поданням Президента України;

22) затвердження загальної структури, чисельності, визначення функцій Збройних Сил України, Служби безпеки України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ України;

23) схвалення рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних Сил України до іншої держави чи про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України;

24) надання згоди на призначення на посади та звільнення з посад Президентом України Голови Антимонопольного комітету України, Голови Фонду державного майна України, Голови Державного комітету телебачення і радіомовлення України;

25) надання згоди на призначення Президентом України на посаду Генерального прокурора України; висловлення недовіри Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади;

26) призначення третини складу Конституційного Суду України;

27) обрання суддів безстроково;

28) дострокове припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим за наявності висновку Конституційного Суду України про порушення нею Конституції України або законів України; призначення позачергових виборів до Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

29) утворення і ліквідація районів, встановлення і зміна меж районів і міст, віднесення населених пунктів до категорії міст, найменування і перейменування населених пунктів і районів¹;

30) призначення чергових та позачергових виборів до органів місцевого самоврядування;

31) затвердження протягом двох днів з моменту звернення Президента України указів про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації;

32) надання у встановлений законом строк згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсація міжнародних договорів України;

33) здійснення парламентського контролю у межах, визначених цією Конституцією;

34) прийняття рішення про направлення запиту до Президента України на вимогу народного депутата України, групи народних депутатів чи комітету Верховної Ради України, попередньо підтриману не менш як однією третиною від конституційного складу Верховної Ради України²;

35) призначення на посаду та звільнення з посади керівника апарату Верховної Ради України; затвердження кошторису Верховної Ради України та структури її апарату;

36) затвердження переліку об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації; визначення правових засад вилучення об'єктів права приватної власності.

Верховна Рада України здійснює інші повноваження, які відповідно до Конституції України віднесені до її відання.

Стаття 86. Народний депутат України має право на сесії Верховної Ради України звернутися із запитом до органів Верховної Ради України, до Кабінету Міністрів України, до керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ і організацій,

¹ Офіційне тлумачення пункту 29 частини першої статті 85 див. в Рішенні Конституційного Суду України № 11-рп/2001 від 13.07.2001.

² Офіційне тлумачення пункту 34 частини першої статті 85 див. в Рішенні Конституційного Суду України № 16-рп/2003 від 14.10.2003 р.

розташованих на території України, незалежно від їх підпорядкування і форм власності.¹

Керівники органів державної влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій зобов'язані повідомити народного депутата України про результати розгляду його запиту.²

Стаття 87. Верховна Рада України за пропозицією не менш як однієї третини народних депутатів України від її конституційного складу може розглянути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри Кабінетові Міністрів України більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

Питання про відповідальність Кабінету Міністрів України не може розглядатися Верховною Радою України більше одного разу протягом однієї чергової сесії, а також протягом року після схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України.

Стаття 88. Верховна Рада України обирає зі свого складу Голову Верховної Ради України, Першого заступника і заступника Голови Верховної Ради України та відкликає їх.

Голова Верховної Ради України:

- 1) веде засідання Верховної Ради України;
- 2) організовує підготовку питань до розгляду на засіданнях Верховної Ради України;
- 3) підписує акти, прийняті Верховною Радою України;
- 4) представляє Верховну Раду України у зносинах з іншими органами державної влади України та органами влади інших держав;
- 5) організовує роботу апарату Верховної Ради України.

Голова Верховної Ради України здійснює повноваження, передбачені цією Конституцією, у порядку, встановленому законом про регламент Верховної Ради України.

Стаття 89. Верховна Рада України затверджує перелік комітетів Верховної Ради України, обирає голів цих комітетів.

Комітети Верховної Ради України здійснюють законопроектну роботу, готують і попередньо розглядають питання, віднесені до повноважень Верховної Ради України.³

Верховна Рада України у межах своїх повноважень може створювати тимчасові спеціальні комісії для підготовки і попереднього розгляду питань.

Верховна Рада України для проведення розслідування з питань, що становлять суспільний інтерес, створює тимчасові слідчі

¹ Офіційне тлумачення частини першої статті 86 див. в Рішенні Конституційного Суду України № 16-рп/2003 від 14.10.2003 р.

² Офіційне тлумачення статті 86 див. в Рішеннях Конституційного Суду України № 4-рп/99 від 19.05.99, № 4-рп/2000 від 11.04.2000, № 4-рп/2002 від 20.03.2002, № 5-рп/2003 від 05.03.2003.

³ Офіційне тлумачення положень частини другої статті 89 див. в Рішенні Конституційного Суду України № 5-рп/2003 від 05.03.2003.

комісії, якщо за це проголосувала не менш як одна третина від конституційного складу Верховної Ради України.

Висновки і пропозиції тимчасових слідчих комісій не є вирішальними для слідства і суду.

Організація і порядок діяльності комітетів Верховної Ради України, її тимчасових спеціальних і тимчасових слідчих комісій встановлюються законом.

Стаття 90. Повноваження Верховної Ради України припиняються у день відкриття першого засідання Верховної Ради України нового скликання.

Президент України може достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися.

Повноваження Верховної Ради України, що обрана на позачергових виборах, проведених після дострокового припинення Президентом України повноважень Верховної Ради України попереднього скликання, не можуть бути припинені протягом одного року з дня її обрання.

Повноваження Верховної Ради України не можуть бути достроково припинені в останні шість місяців строку повноважень Президента України.

Стаття 91. Верховна Рада України приймає закони, постанови та інші акти більшістю від її конституційного складу, крім випадків, передбачених цією Конституцією.¹

Стаття 92. Виключно законами України визначаються:

- 1) права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина;
- 2) громадянство, правосуб'єктність громадян, статус іноземців та осіб без громадянства;
- 3) права корінних народів і національних меншин;
- 4) порядок застосування мов;
- 5) засади використання природних ресурсів, виключної (морської) економічної зони, континентального шельфу, освоєння космічного простору, організації та експлуатації енергосистем, транспорту і зв'язку;
- 6) основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення; засади регулювання праці і зайнятості, шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства; виховання, освіти, культури і охорони здоров'я; екологічної безпеки;
- 7) правовий режим власності;
- 8) правові засади і гарантії підприємництва; правила конкуренції та норми антимонопольного регулювання;

¹ Офіційне тлумачення положень статті 91 див. в Рішеннях Конституційного Суду України № 17-рп/2002 від 17.10.2002., № 16-рп/2003 від 14.10.2003 р.

9) засади зовнішніх зносин, зовнішньоекономічної діяльності, митної справи;

10) засади регулювання демографічних та міграційних процесів;

11) засади утворення і діяльності політичних партій, інших об'єднань громадян, засобів масової інформації;

12) організація і діяльність органів виконавчої влади, основи державної служби, організації державної статистики та інформатики;

13) територіальний устрій України¹;

14) судоустрій, судочинство, статус суддів, засади судової експертизи, організація і діяльність прокуратури, органів дізнання і слідства, нотаріату, органів і установ виконання покарань; основи організації та діяльності адвокатури;

15) засади місцевого самоврядування;

16) статус столиці України; спеціальний статус інших міст;

17) основи національної безпеки, організації Збройних Сил України і забезпечення громадського порядку;

18) правовий режим державного кордону;

19) правовий режим воєнного і надзвичайного стану, зон надзвичайної екологічної ситуації;

20) організація і порядок проведення виборів і референдумів;

21) організація і порядок діяльності Верховної Ради України, статус народних депутатів України;

22) засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них.

Виключно законами України встановлюються:

1) Державний бюджет України і бюджетна система України; система оподаткування, податки і збори; засади створення і функціонування фінансового, грошового, кредитного та інвестиційного ринків; статус національної валюти, а також статус іноземних валют на території України; порядок утворення і погашення державного внутрішнього і зовнішнього боргу; порядок випуску та обігу державних цінних паперів, їх види і типи;

2) порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав; порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України;

3) одиниці ваги, міри і часу; порядок встановлення державних стандартів;

4) порядок використання і захисту державних символів;

5) державні нагороди;

6) військові звання, дипломатичні ранги та інші спеціальні звання;

7) державні свята;

8) порядок утворення і функціонування вільних та інших спе-

¹ Офіційне тлумачення пункту 13 частини першої статті 92 див. в Рішенні Конституційного Суду України № 11-рп/2001 від 13.07.2001.

ціальних зон, що мають економічний чи міграційний режим, відмінний від загального.

Законом України оголошується амністія.

Стаття 93. Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України належить Президентові України, народним депутатам України, Кабінету Міністрів України і Національному банку України.¹

Законопроекти, визначені Президентом України як невідкладні, розглядаються Верховною Радою України позачергово.²

Стаття 94. Закон підписує Голова Верховної Ради України і невідкладно направляє його Президентові України.

Президент України протягом п'ятнадцяти днів після отримання закону підписує його, беручи до виконання, та офіційно оприлюднює його або повертає закон зі своїми вмотивованими і сформульованими пропозиціями до Верховної Ради України для повторного розгляду.

У разі якщо Президент України протягом встановленого строку не повернув закон для повторного розгляду, закон вважається схваленим Президентом України і має бути підписаний та офіційно оприлюднений.

Якщо під час повторного розгляду закон буде знову прийнятий Верховною Радою України не менш як двома третинами від її конституційного складу, Президент України зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити протягом десяти днів.

Закон набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування.³

Стаття 95. Бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами.

Виключно законом про Державний бюджет України визначаються будь-які видатки держави на загальносуспільні потреби, розмір і цільове спрямування цих видатків.

Держава прагне до збалансованості бюджету України.

Регулярні звіти про доходи і видатки Державного бюджету України мають бути оприлюднені.

¹ Офіційне тлумачення частини першої статті 93 див. в Рішенні Конституційного Суду України № 5-рп/2001 від 17.05.2001.

² Офіційне тлумачення положення частини другої статті 93 див. в Рішенні Конституційного Суду України № 2-рп/2001 від 28.03.2001.

³ Офіційне тлумачення частини п'ятої статті 94 див. в Рішенні Конституційного Суду України № 4-зп від 03.10.97; частин другої і четвертої статті 94 див. в Рішенні Конституційного Суду України № 11-рп/98 від 07.07.98.

Стаття 96. Державний бюджет України затверджується щорічно Верховною Радою України на період з 1 січня по 31 грудня, а за особливих обставин – на інший період.

Кабінет Міністрів України не пізніше 15 вересня кожного року подає до Верховної Ради України проект закону про Державний бюджет України на наступний рік. Разом із проектом закону подається доповідь про хід виконання Державного бюджету України поточного року.

Стаття 97. Кабінет Міністрів України відповідно до закону подає до Верховної Ради України звіт про виконання Державного бюджету України.

Поданий звіт має бути оприлюднений.

Стаття 98. Контроль за використанням коштів Державного бюджету України від імені Верховної Ради України здійснює Рахункова палата.

Стаття 99. Грошовою одиницею України є гривня.

Забезпечення стабільності грошової одиниці є основною функцією центрального банку держави – Національного банку України.

Стаття 100. Рада Національного банку України розробляє основні засади грошово-кредитної політики та здійснює контроль за її проведенням.

Правовий статус Ради Національного банку України визначається законом.

Стаття 101. Парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

Розділ V. ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ

Стаття 102. Президент України є главою держави і виступає від її імені.

Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

Стаття 103. Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років.

Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою.

Одна й та сама особа не може бути Президентом України більше ніж два строки підряд.

Президент України не може мати іншого представницького мандата, обіймати посаду в органах державної влади або в об'єднаннях громадян, а також займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю чи входити до складу керівного органу або наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку.

Чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень Президента України. У разі дострокового припинення повноважень Президента України вибори Президента України проводяться в період дев'яноста днів з дня припинення повноважень.

Порядок проведення виборів Президента України встановлюється законом.

Стаття 104. Новообраний Президент України вступає на пост не пізніше ніж через тридцять днів після офіційного оголошення результатів виборів, з моменту складення присяги народові на урочистому засіданні Верховної Ради України.

Приведення Президента України до присяги здійснює Голова Конституційного Суду України.

Президент України складає таку присягу:

«Я, (ім'я та прізвище), волею народу обраний Президентом України, заступаючи на цей високий пост, урочисто присягаю на вірність Україні. Зобов'язуюсь усіма своїми справами боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут Українського народу, обстоювати права і свободи громадян, додержуватися Конституції України і законів України, виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників, підносити авторитет України у світі».

Президент України, обраний на позачергових виборах, складає присягу у п'ятиденний строк після офіційного оголошення результатів виборів.¹

Стаття 105. Президент України користується правом недоторканності на час виконання повноважень.²

За посягання на честь і гідність Президента України винні особи притягаються до відповідальності на підставі закону.

Звання Президента України охороняється законом і зберігається за ним довічно, якщо тільки Президент України не був усунений з поста в порядку імпичменту.

Стаття 106. Президент України:

1) забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави;

¹ Офіційне тлумачення положень статті 104 див. в Рішенні Конституційного Суду України № 17-рп/2002 від 17.10.2002.

² Офіційне тлумачення положень частини першої статті 105 див. в Рішенні Конституційного Суду України № 19-рп/2003 від 10.12.2003 р.

2) звертається з посланнями до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України;

3) представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України;

4) приймає рішення про визнання іноземних держав;

5) призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав;

6) призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України відповідно до статті 156 цієї Конституції, проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою;

7) призначає позачергові вибори до Верховної Ради України у строки, встановлені цією Конституцією;

8) припиняє повноваження Верховної Ради України, якщо протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися;

9) призначає за згодою Верховної Ради України Прем'єр-міністра України; припиняє повноваження Прем'єр-міністра України та приймає рішення про його відставку;

10) призначає за поданням Прем'єр-міністра України членів Кабінету Міністрів України, керівників інших центральних органів виконавчої влади, а також голів місцевих державних адміністрацій та припиняє їхні повноваження на цих посадах;

11) призначає за згодою Верховної Ради України на посаду Генерального прокурора України та звільняє його з посади;

12) призначає половину складу Ради Національного банку України;

13) призначає половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;

14) призначає на посади та звільняє з посад за згодою Верховної Ради України Голову Антимонопольного комітету України, Голову Фонду державного майна України, Голову Державного комітету телебачення і радіомовлення України;

15) утворює, реорганізовує та ліквідує за поданням Прем'єр-міністра України міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади;¹

16) скасовує акти Кабінету Міністрів України та акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим;

17) є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; призначає на посади та звільняє з посад вище командування

¹ Офіційне тлумачення положень пункту 15 частини першої статті 106 див. в Рішенні Конституційного Суду України № 2-рп/2003 від 28.01.2003.

Збройних Сил України, інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави;

18) очолює Раду національної безпеки і оборони України;

19) вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та приймає рішення про використання Збройних Сил України у разі збройної агресії проти України;

20) приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України;

21) приймає у разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації – з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України;

22) призначає третину складу Конституційного Суду України;

23) утворює суди у визначеному законом порядку;

24) присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання і класні чини;

25) нагороджує державними нагородами; встановлює президентські відзнаки та нагороджує ними;

26) приймає рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, про надання притулку в Україні;

27) здійснює помилування;

28) створює у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби;

29) підписує закони, прийняті Верховною Радою України;

30) має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів із наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України;

31) здійснює інші повноваження, визначені Конституцією України.

Президент України не може передавати свої повноваження іншим особам або органам.

Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України.

Акти Президента України, видані в межах повноважень, передбачених пунктами 3, 4, 5, 8, 10, 14, 15, 17, 18, 21, 22, 23, 24 цієї статті, скріплюються підписами Прем'єр-міністра України і міністра, відповідального за акт та його виконання.

Стаття 107. Рада національної безпеки і оборони України є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України.

Рада національної безпеки і оборони України координує і конт-

ролю діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони.

Головою Ради національної безпеки і оборони України є Президент України.

Персональний склад Ради національної безпеки і оборони України формує Президент України.

До складу Ради національної безпеки і оборони України за посадою входять Прем'єр-міністр України, Міністр оборони України, Голова Служби безпеки України, Міністр внутрішніх справ України, Міністр закордонних справ України.

У засіданнях Ради національної безпеки і оборони України може брати участь Голова Верховної Ради України.

Рішення Ради національної безпеки і оборони України вводяться в дію указами Президента України.

Компетенція та функції Ради національної безпеки і оборони України визначаються законом.

Стаття 108. Президент України виконує свої повноваження до вступу на пост новообраного Президента України.

Повноваження Президента України припиняються достроково у разі:

- 1) відставки;
- 2) неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- 3) усунення з поста в порядку імпічменту;
- 4) смерті.

Стаття 109. Відставка Президента України набуває чинності з моменту проголошення ним особисто заяви про відставку на засіданні Верховної Ради України.

Стаття 110. Неможливість виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я має бути встановлена на засіданні Верховної Ради України і підтверджена рішенням, прийнятим більшістю від її конституційного складу на підставі письмового подання Верховного Суду України – за зверненням Верховної Ради України, і медичного висновку.

Стаття 111. Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину.¹

Питання про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту ініціюється більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

Для проведення розслідування Верховна Рада України ство-

¹ Офіційне тлумачення положень частини першої статті 111 див. в Рішенні Конституційного Суду України № 19-рп/2003 від 10.12.2003 р.

рює спеціальну тимчасову слідчу комісію, до складу якої включаються спеціальний прокурор і спеціальні слідчі.

Висновки і пропозиції тимчасової слідчої комісії розглядаються на засіданні Верховної Ради України.

За наявності підстав Верховна Рада України не менш як двома третинами від її конституційного складу приймає рішення про звинувачення Президента України.

Рішення про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту приймається Верховною Радою України не менш як трьома четвертими від її конституційного складу після перевірки справи Конституційним Судом України і отримання його висновку щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпичмент та отримання висновку Верховного Суду України про те, що діяння, в яких звинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину.

Стаття 112. У разі дострокового припинення повноважень Президента України відповідно до статей 108, 109, 110, 111 цієї Конституції виконання обов'язків Президента України на період до обрання і вступу на пост нового Президента України покладається на Прем'єр-міністра України. Прем'єр-міністр України в період виконання ним обов'язків Президента України не може здійснювати повноваження, передбачені пунктами 2, 6, 8, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 22, 25, 27 статті 106 Конституції України.

Розділ VI. КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ. ІНШІ ОРГАНИ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ

Стаття 113. Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади.

Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України та підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених у статтях 85, 87 Конституції України.

Кабінет Міністрів України у своїй діяльності керується Конституцією і законами України, актами Президента України.

Стаття 114. До складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, три віце-прем'єр-міністри, міністри.

Прем'єр-міністр України призначається Президентом України за згодою більше ніж половини від конституційного складу Верховної Ради України.

Персональний склад Кабінету Міністрів України призначається Президентом України за поданням Прем'єр-міністра України.

Прем'єр-міністр України керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує її на виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України.

Прем'єр-міністр України входить із поданням до Президента України про утворення, реорганізацію та ліквідацію міністерств, інших центральних органів виконавчої влади в межах коштів, передбачених Державним бюджетом України на утримання цих органів.

Стаття 115. Кабінет Міністрів України складає повноваження перед новообраним Президентом України.

Прем'єр-міністр України, інші члени Кабінету Міністрів України мають право заявити Президенту України про свою відставку.

Відставка Прем'єр-міністра України має наслідком відставку всього складу Кабінету Міністрів України.

Прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінетові Міністрів України має наслідком відставку Кабінету Міністрів України.

Кабінет Міністрів України, відставку якого прийнято Президентом України, за його дорученням продовжує виконувати свої повноваження до початку роботи новосформованого Кабінету Міністрів України, але не довше ніж шістьдесят днів.

Прем'єр-міністр України зобов'язаний подати Президенту України заяву про відставку Кабінету Міністрів України за рішенням Президента України чи у зв'язку з прийняттям Верховною Радою України резолюції недовіри.

Стаття 116. Кабінет Міністрів України:

1) забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України;

2) вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина;

3) забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;

4) розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України;

5) забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності; здійснює управління об'єктами державної власності відповідно до закону;

6) розробляє проект закону про Державний бюджет України і забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України Державного бюджету України, подає Верховній Раді України звіт про його виконання;

7) здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю;

8) організовує і забезпечує здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи;

9) спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади;

10) виконує інші функції, визначені Конституцією та законами України, актами Президента України.

Стаття 117. Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання.

Акти Кабінету Міністрів України підписує Прем'єр-міністр України.

Нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади підлягають реєстрації в порядку, встановленому законом.

Стаття 118. Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації.

Особливості здійснення виконавчої влади у містах Києві та Севастополі визначаються окремими законами України.

Склад місцевих державних адміністрацій формують голови місцевих державних адміністрацій.

Голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України.

Голови місцевих державних адміністрацій при здійсненні своїх повноважень відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня.

Місцеві державні адміністрації підзвітні і підконтрольні радам у частині повноважень, делегованих їм відповідними районними чи обласними радами.

Місцеві державні адміністрації підзвітні і підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня.

Рішення голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції та законам України, іншим актам законодавства України, можуть бути відповідно до закону скасовані Президентом України, або головою місцевої державної адміністрації вищого рівня.

Обласна чи районна рада може висловити недовіру голові відповідної місцевої державної адміністрації, на підставі чого Президент України приймає рішення і дає обґрунтовану відповідь.

Якщо недовіру голові районної чи обласної державної адміністрації висловили дві третини депутатів від складу відповідної ради, Президент України приймає рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації.

Стаття 119. Місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують:

1) виконання Конституції та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади;

2) законність і правопорядок; додержання прав і свобод громадян;

3) виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин – також програм їх національно-культурного розвитку;

4) підготовку та виконання відповідних обласних і районних бюджетів;

5) звіт про виконання відповідних бюджетів та програм;

6) взаємодію з органами місцевого самоврядування;

7) реалізацію інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень.

Стаття 120. Члени Кабінету Міністрів України, керівники центральних та місцевих органів виконавчої влади не мають права суміщати свою службову діяльність з іншою роботою, крім викладацької, наукової та творчої у позаробочий час, входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку.¹

Організація, повноваження і порядок діяльності Кабінету Міністрів України, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади визначаються Конституцією і законами України.

Розділ VII. ПРОКУРАТУРА

Стаття 121. Прокуратура України становить єдину систему, на яку покладаються:

1) підтримання державного обвинувачення в суді;

2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом;

3) нагляд за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;

4) нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

Стаття 122. Прокуратуру України очолює Генеральний прокурор України, який призначається на посаду за згодою Верховної Ради України та звільняється з посади Президентом України. Верховна Рада України може висловити недовіру Генеральному прокуророві України, що має наслідком його відставку з посади.

Строк повноважень Генерального прокурора України – п'ять років.

Стаття 123. Організація і порядок діяльності органів прокуратури України визначаються законом.

¹ Офіційне тлумачення положень частини першої статті 120 див. в Рішенні Конституційного Суду України № 16-рп/2002 від 17.10.2002.

Розділ VIII. ПРАВОСУДДЯ

Стаття 124. Правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються.

Юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі.¹

Судочинство здійснюється Конституційним Судом України та судами загальної юрисдикції.

Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через народних засідателів і присяжних.

Судові рішення ухвалюються судами іменем України і є обов'язковими до виконання на всій території України.²

Стаття 125. Система судів загальної юрисдикції в Україні будується за принципами територіальності і спеціалізації.

Найвищим судовим органом у системі судів загальної юрисдикції є Верховний Суд України.

Вищими судовими органами спеціалізованих судів є відповідні вищі суди.

Відповідно до закону діють апеляційні та місцеві суди.

Створення надзвичайних та особливих судів не допускається.

Стаття 126. Незалежність і недоторканність суддів гарантуються Конституцією і законами України.

Вплив на суддів у будь-який спосіб забороняється.

Суддя не може бути без згоди Верховної Ради України затриманий чи заарештований до винесення обвинувального вироку судом.

Судді обіймають посади безстроково, крім суддів Конституційного Суду України та суддів, які призначаються на посаду судді вперше.

Суддя звільняється з посади органом, що його обрав або призначив, у разі:

- 1) закінчення строку, на який його обрано чи призначено;
- 2) досягнення суддею шістдесяти п'яти років;
- 3) неможливості виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- 4) порушення суддею вимог щодо несумісності;
- 5) порушення суддею присяги;

¹ Офіційне тлумачення положень частини другої статті 124 див. в Рішенні Конституційного Суду України № 15-рп/2002 від 09.07.2002.

² Офіційне тлумачення статті 124 див. в Рішенні Конституційного Суду України № 9-зп від 25.12.97, офіційне тлумачення положень частини другої, третьої статті 124 – в Рішенні Конституційного Суду України № 8-рп/2002 від 07.05.2002.

- 6) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;
- 7) припинення його громадянства;
- 8) визнання його безвісно відсутнім або оголошення померлим;
- 9) подання суддею заяви про відставку або про звільнення з посади за власним бажанням.

Повноваження судді припиняються у разі його смерті.

Держава забезпечує особисту безпеку суддів та їхніх сімей.

Стаття 127. Правосуддя здійснюють професійні судді та, у визначених законом випадках, народні засідателі і присяжні.

Професійні судді не можуть належати до політичних партій та профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької та творчої.

На посаду судді може бути рекомендований кваліфікаційною комісією суддів громадянин України, не молодший двадцяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж роботи у галузі права не менш як три роки, проживав в Україні не менш як десять років та володіє державною мовою.

Судьями спеціалізованих судів можуть бути особи, які мають фахову підготовку з питань юрисдикції цих судів. Ці судді відправляють правосуддя лише у складі колегій суддів.

Додаткові вимоги до окремих категорій суддів щодо стажу, віку та їх професійного рівня встановлюються законом.

Захист професійних інтересів суддів здійснюється в порядку, встановленому законом.

Стаття 128. Перше призначення на посаду професійного судді строком на п'ять років здійснюється Президентом України. Всі інші судді, крім суддів Конституційного Суду України, обираються Верховною Радою України безстроково, в порядку, встановленому законом.

Голова Верховного Суду України обирається на посаду та звільняється з посади шляхом таємного голосування Пленумом Верховного Суду України в порядку, встановленому законом.

Стаття 129. Судді при здійсненні правосуддя незалежні і підкоряються лише закону.

Судочинство провадиться суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних.

Основними засадами судочинства є:

- 1) законність;
- 2) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом;
- 3) забезпечення доведеності вини;
- 4) змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості;
- 5) підтримання державного обвинувачення в суді прокурором;

- 6) забезпечення обвинуваченому права на захист;
- 7) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;
- 8) забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду, крім випадків, встановлених законом;
- 9) обов'язковість рішень суду.

Законом можуть бути визначені також інші засади судочинства в судах окремих судових юрисдикцій.

За неповагу до суду і судді винні особи притягаються до юридичної відповідальності.

Стаття 130. Держава забезпечує фінансування та належні умови для функціонування судів і діяльності суддів. У Державному бюджеті України окремо визначаються видатки на утримання судів.

Для вирішення питань внутрішньої діяльності судів діє судівське самоврядування.

Стаття 131. В Україні діє Вища рада юстиції, до відання якої належить:

- 1) внесення подання про призначення суддів на посади або про звільнення їх з посад;
- 2) прийняття рішення стосовно порушення суддями і прокурорами вимог щодо несумісності;
- 3) здійснення дисциплінарного провадження стосовно суддів Верховного Суду України і суддів вищих спеціалізованих судів та розгляд скарг на рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності суддів апеляційних та місцевих судів, а також прокурорів.

Вища рада юстиції складається з двадцяти членів. Верховна Рада України, Президент України, з'їзд суддів України, з'їзд адвокатів України, з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ призначають до Вищої ради юстиції по три члени, а всеукраїнська конференція працівників прокуратури – двох членів Вищої ради юстиції.

До складу Вищої ради юстиції входять за посадою Голова Верховного Суду України, Міністр юстиції України, Генеральний прокурор України.

Розділ IX. ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ

Стаття 132. Територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості і соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій.

Стаття 133. Систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села.¹

До складу України входять: Автономна Республіка Крим, Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області, міста Київ та Севастополь.

Міста Київ та Севастополь мають спеціальний статус, який визначається законами України.

Розділ X. АВТОНОМНА РЕСПУБЛІКА КРИМ

Стаття 134. Автономна Республіка Крим є невід'ємною складовою частиною України і в межах повноважень, визначених Конституцією України, вирішує питання, віднесені до її відання.

Стаття 135. Автономна Республіка Крим має Конституцію Автономної Республіки Крим, яку приймає Верховна Рада Автономної Республіки Крим та затверджує Верховна Рада України не менш як половиною від конституційного складу Верховної Ради України.

Нормативно-правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим та рішення Ради міністрів Автономної Республіки Крим не можуть суперечити Конституції і законам України та приймаються відповідно до Конституції України, законів України, актів Президента України і Кабінету Міністрів України та на їх виконання.

Стаття 136. Представницьким органом Автономної Республіки Крим є Верховна Рада Автономної Республіки Крим.

Верховна Рада Автономної Республіки Крим у межах своїх повноважень приймає рішення та постанови, які є обов'язковими до виконання в Автономній Республіці Крим.

Урядом Автономної Республіки Крим є Рада міністрів Автономної Республіки Крим. Голова Ради міністрів Автономної Республіки Крим призначається на посаду та звільняється з посади Верховною Радою Автономної Республіки Крим за погодженням із Президентом України.

Повноваження, порядок формування і діяльності Верховної Ради Автономної Республіки Крим і Ради міністрів Автономної Республіки Крим визначаються Конституцією України та законами України, нормативно-правовими актами Верховної Ради Автономної Республіки Крим з питань, віднесених до її компетенції.

¹ Офіційне тлумачення частини першої статті 133 див. в Рішенні Конституційного Суду України № 11-рп/2001 від 13.07.2001.

Правосуддя в Автономній Республіці Крим здійснюється судами, що належать до єдиної системи судів України.

Стаття 137. Автономна Республіка Крим здійснює нормативне регулювання з питань:

- 1) сільського господарства і лісів;
- 2) меліорації і кар'єрів;
- 3) громадських робіт, ремесел та промислів; благодійництва;
- 4) містобудування і житлового господарства;
- 5) туризму, готельної справи, ярмарків;
- 6) музеїв, бібліотек, театрів, інших закладів культури, історико-культурних заповідників;
- 7) транспорту загального користування, автошляхів, водопроводів;
- 8) мисливства, рибальства;
- 9) санітарної і лікарняної служб.

З мотивів невідповідності нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим Конституції України та законам України Президент України може зупинити дію цих нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності.

Стаття 138. До відання Автономної Республіки Крим належить:

- 1) призначення виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, затвердження складу виборчої комісії Автономної Республіки Крим;
- 2) організація та проведення місцевих референдумів;
- 3) управління майном, що належить Автономній Республіці Крим;
- 4) розроблення, затвердження та виконання бюджету Автономної Республіки Крим на основі єдиної податкової і бюджетної політики України;
- 5) розроблення, затвердження та реалізація програм Автономної Республіки Крим з питань соціально-економічного та культурного розвитку, раціонального природокористування, охорони довкілля – відповідно до загальнодержавних програм;
- 6) визнання статусу місцевостей як курортів; встановлення зон санітарної охорони курортів;
- 7) участь у забезпеченні прав і свобод громадян, національної злагоди, сприяння охороні правопорядку та громадської безпеки;
- 8) забезпечення функціонування і розвитку державної та національних мов і культур в Автономній Республіці Крим; охорона і використання пам'яток історії;
- 9) участь у розробленні та реалізації державних програм повернення депортованих народів;
- 10) ініціювання введення надзвичайного стану та встановлення зон надзвичайної екологічної ситуації в Автономній Республіці Крим або в окремих її місцевостях.

Законами України Автономній Республіці Крим можуть бути делеговані також інші повноваження.

Стаття 139. В Автономній Республіці Крим діє Представництво Президента України, статус якого визначається законом України.

Розділ XI. МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ

Стаття 140. Місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.¹

Особливості здійснення місцевого самоврядування в містах Києві та Севастополі визначаються окремими законами України.

Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому законом, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи.

Органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст, є районні та обласні ради.

Питання організації управління районами в містах належить до компетенції міських рад.²

Сільські, селищні, міські ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна.

Стаття 141. До складу сільської, селищної, міської ради входять депутати, які обираються жителями села, селища, міста на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на чотири роки.

Територіальні громади на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування обирають строком на чотири роки відповідно сільського, селищного та міського голову, який очолює виконавчий орган ради та головує на її засіданнях.

Статус голів, депутатів і виконавчих органів ради та їхні повноваження, порядок утворення, реорганізації, ліквідації визначаються законом.

Голова районної та голова обласної ради обираються відповідною радою і очолюють виконавчий апарат ради.

¹ Офіційне тлумачення положень частини першої статті 140 див. в Рішенні Конституційного Суду України № 12-рп/2002 від 18.06.2002.

² Офіційне тлумачення частини п'ятої статті 140 див. в Рішенні Конституційного Суду України № 11-рп/2001 від 13.07.2001.

Стаття 142. Матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування є рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад.¹

Територіальні громади сіл, селищ і міст можуть об'єднувати на договірних засадах об'єкти комунальної власності, а також кошти бюджетів для виконання спільних проектів або для спільного фінансування (утримання) комунальних підприємств, організацій і установ, створювати для цього відповідні органи і служби.

Держава бере участь у формуванні доходів бюджетів місцевого самоврядування, фінансово підтримує місцеве самоврядування.

Витрати органів місцевого самоврядування, що виникли внаслідок рішень органів державної влади, компенсуються державою.

Стаття 143. Територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування управляють майном, що є в комунальній власності; затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку і контролюють їх виконання; затверджують бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контролюють їх виконання; встановлюють місцеві податки і збори відповідно до закону; забезпечують проведення місцевих референдумів та реалізацію їх результатів; утворюють, реорганізують та ліквідовують комунальні підприємства, організації і установи, а також здійснюють контроль за їх діяльністю; вирішують інші питання місцевого значення, віднесені законом до їхньої компетенції.

Обласні та районні ради затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку відповідних областей і районів та контролюють їх виконання; затверджують районні і обласні бюджети, які формуються з коштів державного бюджету для їх відповідного розподілу між територіальними громадами або для виконання спільних проектів та з коштів, залучених на договірних засадах з місцевих бюджетів для реалізації спільних соціально-економічних і культурних програм, та контролюють їх виконання; вирішують інші питання, віднесені законом до їхньої компетенції.

Органам місцевого самоврядування можуть надаватися законом окремі повноваження органів виконавчої влади. Держава фінансує здійснення цих повноважень у повному обсязі за рахунок коштів Державного бюджету України або шляхом віднесення до місцевого бюджету у встановленому законом порядку окремих загальнодержавних податків, передає органам місцевого самоврядування відповідні об'єкти державної власності.

¹ Офіційне тлумачення частини першої статті 142 див. в Рішенні Конституційного Суду України № 11-рп/2001 від 13.07.2001.

Органи місцевого самоврядування з питань здійснення ними повноважень органів виконавчої влади підконтрольні відповідним органам виконавчої влади.

Стаття 144. Органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом, приймають рішення, які є обов'язковими до виконання на відповідній території.

Рішення органів місцевого самоврядування з мотивів їх невідповідності Конституції чи законам України зупиняються у встановленому законом порядку з одночасним зверненням до суду.

Стаття 145. Права місцевого самоврядування захищаються в судовому порядку.

Стаття 146. Інші питання організації місцевого самоврядування, формування, діяльності та відповідальності органів місцевого самоврядування визначаються законом.

Розділ XII. КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД УКРАЇНИ

Стаття 147. Конституційний Суд України є єдиним органом конституційної юрисдикції в Україні.

Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність законів та інших правових актів Конституції України і дає офіційне тлумачення Конституції України та законів України.

Стаття 148. Конституційний Суд України складається з вісімнадцяти суддів Конституційного Суду України.

Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по шість суддів Конституційного Суду України.

Суддею Конституційного Суду України може бути громадянин України, який на день призначення досяг сорока років, має вищу юридичну освіту і стаж роботи за фахом не менш як десять років, проживає в Україні протягом останніх двадцяти років та володіє державною мовою.

Суддя Конституційного Суду України призначається на дев'ять років без права бути призначеним на повторний строк.

Голова Конституційного Суду України обирається на спеціальному пленарному засіданні Конституційного Суду України зі складу суддів Конституційного Суду України шляхом таємного голосування лише на один трирічний строк.

Стаття 149. На суддів Конституційного Суду України поширюються гарантії незалежності та недоторканності, підстави щодо звільнення з посади, передбачені статтею 126 цієї Конституції, та вимоги щодо несумісності, визначені в частині другій статті 127 цієї Конституції.

Стаття 150. До повноважень Конституційного Суду України належить:

1) вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність):

законів та інших правових актів Верховної Ради України;
актів Президента України;
актів Кабінету Міністрів України;
правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Ці питання розглядаються за зверненнями: Президента України; не менш як сорока п'яти народних депутатів України; Верховного Суду України; Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

2) офіційне тлумачення Конституції України та законів України.

3) питань, передбачених цією статтею, Конституційний Суд України ухвалює рішення, які є обов'язковими до виконання на території України, остаточними і не можуть бути оскаржені.¹

Стаття 151. Конституційний Суд України за зверненням Президента України або Кабінету Міністрів України дає висновки про відповідність Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість.

За зверненням Верховної Ради України Конституційний Суд України дає висновок щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпичменту.

Стаття 152. Закони та інші правові акти за рішенням Конституційного Суду України визнаються неконституційними повністю чи в окремій частині, якщо вони не відповідають Конституції України або якщо була порушена встановлена Конституцією України процедура їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності.

Закони, інші правові акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність.

Матеріальна чи моральна шкода, завдана фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними, відшкодовується державою у встановленому законом порядку.

Стаття 153. Порядок організації і діяльності Конституційного Суду України, процедура розгляду ним справ визначаються законом.

¹ Офіційне тлумачення положень частини другої статті 150 див. в Рішенні Конституційного Суду України № 15-рп/2000 від 14.12.2000, положень абзаців другого, третього пункту 1 частини першої статті 150 – в Рішенні Конституційного Суду України № 1507-рп/2002 від 27.03.2002.

Розділ XIII. ВНЕСЕННЯ ЗМІН ДО КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття 154. Законопроект про внесення змін до Конституції України може бути поданий до Верховної Ради України Президентом України або не менш як третиною народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

Стаття 155. Законопроект про внесення змін до Конституції України, крім розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України», попередньо схвалений більшістю від конституційного складу Верховної Ради України, вважається прийнятим, якщо на наступній черговій сесії Верховної Ради України за нього проголосувало не менш як дві третини від конституційного складу Верховної Ради України.

Стаття 156. Законопроект про внесення змін до розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України» подається до Верховної Ради України Президентом України або не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України і, за умови його прийняття не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України, затверджується всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України.

Повторне подання законопроекту про внесення змін до розділів I, III і XIII цієї Конституції з одного й того самого питання можливе лише до Верховної Ради України наступного скликання.

Стаття 157. Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України.

Конституція України не може бути змінена в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Стаття 158. Законопроект про внесення змін до Конституції України, який розглядався Верховною Радою України, і закон не був прийнятий, може бути поданий до Верховної Ради України не раніше ніж через рік з дня прийняття рішення щодо цього законопроекту.

Верховна Рада України протягом строку своїх повноважень не може двічі змінювати одні й ті самі положення Конституції України.¹

¹Офіційне тлумачення положень частини другої статті 158 див. у Рішенні Конституційного Суду України № 8-рп/98 від 09.06.98.

Стаття 159. Законопроект про внесення змін до Конституції України розглядається Верховною Радою України за наявності висновку Конституційного Суду України щодо відповідності законопроекту вимогам статей 157 і 158 цієї Конституції.¹

Розділ XIV. ПРИКІНЦЕВІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 160. Конституція України набуває чинності з дня її прийняття.²

Стаття 161. День прийняття Конституції України є державним святом – Днем Конституції України.

Розділ XV. ПЕРЕХІДНІ ПОЛОЖЕННЯ

1. Закони та інші нормативні акти, прийняті до набуття чинності цією Конституцією, є чинними у частині, що не суперечить Конституції України.

2. Верховна Рада України після прийняття Конституції України здійснює повноваження, передбачені цією Конституцією.

Чергові вибори до Верховної Ради України проводяться у березні 1998 року.

3. Чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю жовтня 1999 року.

4. Президент України протягом трьох років після набуття чинності Конституцією України має право видавати схвалені Кабінетом Міністрів України і скріплені підписом Прем'єр-міністра України укази з економічних питань, не врегульованих законами, з одночасним поданням відповідного законопроекту до Верховної Ради України в порядку, встановленому статтею 93 цієї Конституції.

Такий указ Президента України вступає в дію, якщо протягом тридцяти календарних днів з дня подання законопроекту (за винятком днів міжсесійного періоду) Верховна Рада України не прийме закон або не відхилить поданий законопроект більшістю від її конституційного складу, і діє до набрання чинності законом, прийнятим Верховною Радою України з цих питань.

5. Кабінет Міністрів України формується відповідно до цієї Конституції протягом трьох місяців після набуття нею чинності.

6. Конституційний Суд України формується відповідно до цієї Конституції протягом трьох місяців після набуття нею чинності. До створення Конституційного Суду України тлумачення законів здійснює Верховна Рада України.

¹ Офіційне тлумачення статті 159 див. у Рішенні Конституційного Суду України № 8-рп/98 від 09.06.98.

² Офіційне тлумачення статті 160 див. в Рішенні Конституційного Суду України № 4-зп від 03.10.97.

7. Голови місцевих державних адміністрацій після набуття чинності цією Конституцією набувають статусу голів місцевих державних адміністрацій згідно зі статтею 118 цієї Конституції, а після обрання голів відповідних рад складають повноваження голів цих рад.

8. Сільські, селищні, міські ради та голови цих рад після набуття чинності Конституцією України здійснюють визначені нею повноваження до обрання нового складу цих рад у березні 1998 року.

Районні та обласні ради, обрані до набуття чинності цією Конституцією, здійснюють визначені нею повноваження до сформування нового складу цих рад відповідно до Конституції України.

Районні в містах ради та голови цих рад після набуття чинності цією Конституцією здійснюють свої повноваження відповідно до закону.

9. Прокуратура продовжує виконувати відповідно до чинних законів функцію нагляду за додержанням і застосуванням законів та функцію попереднього слідства – до введення в дію законів, що регулюють діяльність державних органів щодо контролю за додержанням законів, та до сформування системи досудового слідства і введення в дію законів, що регулюють її функціонування.

10. До прийняття законів, що визначають особливості здійснення виконавчої влади в містах Києві та Севастополі відповідно до статті 118 цієї Конституції, виконавчу владу в цих містах здійснюють відповідні державні адміністрації.

11. Частина перша статті 99 цієї Конституції вводиться в дію після введення національної грошової одиниці – гривні.

12. Верховний Суд України і Вищий арбітражний суд України здійснюють свої повноваження відповідно до чинного законодавства України до сформування системи судів загальної юрисдикції в Україні відповідно до статті 125 цієї Конституції, але не довше ніж п'ять років.

Судді всіх судів в Україні, обрані чи призначені до дня набуття чинності цією Конституцією, продовжують здійснювати свої повноваження згідно з чинним законодавством до закінчення строку, на який вони обрані чи призначені.

Судді, повноваження яких закінчилися в день набуття чинності цією Конституцією, продовжують здійснювати свої повноваження протягом одного року.

13. Протягом п'яти років після набуття чинності цією Конституцією зберігається існуючий порядок арешту, тримання під вартою і затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, а також порядок проведення огляду та обшуку житла або іншого володіння особи.

14. Використання існуючих військових баз на території України для тимчасового перебування іноземних військових формувань можливе на умовах оренди в порядку, визначеному міжнародними договорами України, ратифікованими Верховною Радою України.

ПЕРЕЛІК МІЖНАРОДНИХ АКТІВ, ЩО СТОСУЮТЬСЯ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

(До розділу II Конституції України, постатейно)

До розділу II (загального характеру)

Загальна декларація прав людини. Резолюція 217А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948 р.

Статут Ради Європи від 05.05.1949 р.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Резолюція 2200А (XXI) Генеральної Асамблеї ООН від 16.12.1966 р.
Ратифікований Українською РСР згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР від 19.10.1973 р. № 2148

Факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. Резолюція 2200А (XXI) Генеральної Асамблеї ООН від 16.12.1966 р. Українська РСР приєдналась до Факультативного протоколу згідно з постановою Верховної Ради УРСР від 25.12.1990 р. № 582-ХІІ

Другий факультативний протокол до Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. Резолюція 44/128 Генеральної Асамблеї ООН від 15.12.1989 р.

Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права. Резолюція 2200А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 16.12.1966 р. Ратифікований Українською РСР згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР від 19.10.1973 р. № 2148

Конвенція про захист прав і основних свобод людини 1950 року, Перший протокол та протоколи № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції. Ратифіковані Україною 17.07.1997 р.

День прав людини. Резолюція 423 (V) Генеральної Асамблеї ООН від 04.12.1950 р.

Декларація соціального прогресу і розвитку. Резолюція 2542 (XXIV) Генеральної Асамблеї ООН від 11.12.1969 р.

Права людини при здійсненні правосуддя. Резолюція 2858 (XXVI) Генеральної Асамблеї ООН від 20.12.1971 р.

Підсумковий акт Наради по безпеці і співробітництву в Європі від 01.08.1975 р.

Декларація про використання науково-технічного прогресу в інтересах миру і на благо людства. Резолюція 3384 (XXX) Генеральної Асамблеї ООН від 10.11.1975 р.

Підсумковий документ Мадридської зустрічі 1980 року представників держав – учасниць Наради по безпеці і співробітництву в Європі, що скликається на основі положень Підсумкового акта, які стосуються подальших кроків після наради, від 06.09.1983 р.

Наслідки науково-технічного прогресу для прав людини. Резолюція 41/114 Генеральної Асамблеї ООН від 04.12.1986 р.

Декларація про право на розвиток. Резолюція 41/128 Генеральної Асамблеї ООН від 04.12.1986 р.

Неподільність та взаємозалежність економічних, соціальних, культурних, цивільних та політичних прав. Резолюція 41/117 Генеральної Асамблеї ООН від 04.12.1986 р.

Підсумковий документ Віденської зустрічі держав – учасниць Ради по безпеці і співробітництву в Європі від 15.01.1989 р.

Документ Копенгагенської Конференції по людському виміру НБСЕ від 29.06.1990 р.

Паризька хартія для нової Європи (Підсумковий документ Ради по безпеці і співробітництву в Європі, що відбувся у Парижі) від 21.11.1990 р.

Документ Московської наради Конференції по людському виміру НБСЕ від 03.10.1991 р.

Віденська декларація Ради Європи. Прийнята конференцією на найвищому рівні 09.10.1993 р.

Положення про Комісію про права людини Співдружності Незалежних Держав від 24.09.1993 р.

Верховний комісар щодо заохочення і захисту всіх прав людини. Резолюція 48/141А Генеральної Асамблеї ООН від 07.01.1994 р.

Рішення Будапештського саміту НБСЕ 1994 р.

Конвенція Співдружності Незалежних Держав про права і основні свободи людини від 26.05.1995 р.

Європейська соціальна хартія від 03.05.1996 р. (переглянута)

Загальна декларація ООН про геном людини та права людини від 11.11.1997 р.

Декларація Ради Європи і програма виховання громадян в дусі демократії, заснованого на усвідомленні ними своїх прав та обов'язків від 07.05.1999 р.

Резолюція Ради Європи про Комісара Ради Європи з прав людини від 07.05.1999 р.

До ст. 24

Конвенція про рабство від 25.09.1926 р. СРСР приєднався до Конвенції 08.08.1956 р.

Протокол про внесення змін до Конвенції про рабство, підписаної у Женеві 25 вересня 1926 р. Резолюція 794 (VIII) Генеральної Асамблеї ООН від 23.10.1953 р. СРСР приєднався до Протоколу 30.04.1957 р.

Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього. Резолюція 260А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 09.12.1948 р. Ратифікована Українською РСР 22.07.1954 р.

Додаткова Конвенція про скасування рабства, работоргівлі і інститутів та звичаїв, суміжних з рабством. Резолюція 608 (XXI) Економічної і Соціальної Ради ООН від 30.04.1950 р., складена у Женеві 07.09.1956 р. Ратифікована Українською РСР 31.10.1958 р.

Конвенція МОП про рівне винагородження чоловіків і жінок за працю рівної цінності № 100 від 29.06.1951 р. Ратифікована СРСР 09.06.1956 р.

Конвенція про політичні права жінок. Резолюція 640 (VII) Генеральної Асамблеї ООН від 20.12.1952 р.

Конвенція МОП про дискримінацію в області праці і занять від 25.06.1958 р.

Конвенція про боротьбу з дискримінацією в області освіти. Прийнята Генеральною Конференцією ООН з питань освіти, науки і культури 14.12.1960 р.

Декларація Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. Резолюція 1904 (XVIII) Генеральної Асамблеї ООН від 20.11.1963 р.

Питання про порушення прав людини і основних свобод, включаючи політику расової дискримінації та сегрегації і апартеїду в усіх країнах, особливо в колоніальних та інших залежних територіях. Резолюція 1235 (XLII) Економічної та соціальної ради від 06.06.1967 р.

Декларація про ліквідацію дискримінації щодо жінок. Резолюція 2263 (XXII) Генеральної Асамблеї ООН від 07.11.1967 р.

Конвенція про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. Резолюція 2106 А (XX) Генеральної Асамблеї ООН від 21.12.1965 р. Ратифікована Українською РСР 21.01.1969 р.

Поправки до конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 16.12.1992 р. Поправки прийняті Україною згідно з постановою Верховної Ради України від 04.02.1994 р.

Конвенція ООН про запобігання злочинів апартеїду і покарання за нього. Резолюція 3068 (XXVIII) Генеральної Асамблеї ООН від 30.11.1973 р. Ратифікована Українською РСР 15.10.1975 р.

Ліквідація всіх форм расової дискримінації. Резолюція 3376 (XXX) Генеральної Асамблеї ООН від 10.11.1975 р.

Декларація ООН про расу та расові забобони. Проголошена Генеральною Конференцією ООН з питань освіти, науки і культури 27.11.1978 р.

Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. Резолюція 34/180 Генеральної Асамблеї ООН від 18.12.1979 р.

Факультативний протокол до Конвенції про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок від 01.01.1999 р. Підписаний від імені України 7 вересня 2000 року у м. Нью-Йорку. Ратифікований Україною 5 червня 2003 р.

Конвенція МОП про рівне ставлення і рівні можливості для трудящих чоловіків і жінок: трудящі із сімейними обов'язками № 156 від 23.06.1981 р. Ратифікована Україною 22.10.1999 р. № 1196-XIV

Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії або переконань. Резолюція 36/55 Генеральної Асамблеї ООН від 25.11.1981 р.

Конвенція МОП про корінні народи і народи, що ведуть племінний спосіб життя у незалежних країнах, № 169 від 1989 р.

Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин. Резолюція 47/135 Генеральної Асамблеї ООН від 18.12.1992 р.

Рекомендація Ради Європи № R (97) 20 Комітету міністрів Ради Європи державам-учасникам з питань «розпалювання ненависті» від 30.10.1997 р.

До ст. 25

Конвенція Ліги Націй, що регулює деякі питання, пов'язані з колізією законів про громадянство від 12.04.1930 р.

Видача та покарання військових злочинців. Резолюція 3 (I) Генеральної Асамблеї ООН від 13.02.1946 р.

Видача злочинців війни та зрадників. Резолюція 170 (II) Генеральної Асамблеї ООН від 31.10.1947 р.

Конвенція ООН про громадянство заміжньої жінки. Резолюція 1040 (XI) Генеральної Асамблеї ООН від 29.01.1957 р.

Конвенція про скорочення безгромадянства. Прийнята 30.08.1961 р. Конференцією уповноважених представників, скликаною згідно з резолюцією 896 (IX) Генеральної Асамблеї ООН від 04.12.1954 р.

Європейська конвенція про видачу правопорушників від 13.12.1957 р. Україна ратифікувала Конвенцію, а також Протоколи до неї згідно з Законом від 16.01.1998 р. № 43/98-ВР (див. також Закон від 15.12.1999 р. № 1299-XIV «Про внесення зміни до статті 1 Закону України «Про ратифікацію Європейської конвенції про видачу правопорушників, 1957 рік, Додаткового протоколу 1975 року та Другого додаткового протоколу 1978 року до Конвенції»).

Додатковий протокол до Європейської конвенції про видачу правопорушників від 15.10.1975 р.

Другий додатковий протокол до Європейської конвенції про видачу правопорушників від 17.03.1978 р.

Конвенція про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства. Резолюція 2391 (XXIII) Генеральної Асамблеї ООН від 26.11.1968 р. Ратифікована Українською РСР 25.03.1969 р.

Принципи міжнародного співробітництва щодо знаходження, арешту, видачі і покарання осіб, винних у воєнних злочинах і злочинах проти людства. Резолюція 3074 (XXVIII) Генеральної Асамблеї ООН від 03.12.1973 р.

Конвенція ООН про передачу осіб, засуджених до позбавлення волі, для відбування покарання у державі, громадянами якої вони є, від 19.05.1978 р.

Європейська конвенція про передачу засуджених осіб від 21.03.1983 р. Україна приєдналась до Конвенції згідно з Законом від 22.09.1995 р.

Європейська конвенція про громадянство від 06.11.1997 р.

До ст. 26

Статут Управління Верховного комісара ООН у справах біженців. Резолюція 428 (V) Генеральної Асамблеї ООН від 14.12.1950 р.

Конвенція про статус біженців. Прийнята 28.07.1951 р. Конференцією уповноважених представників, скликаною згідно з резолюцією 429 (V) Генеральної Асамблеї ООН від 14.12.1950 р.

Конвенція про статус апатридів. Прийнята 28.09.1954 р. Конференцією уповноважених представників, скликаною згідно з резолюцією 526 А (XVII) Економічної і Соціальної Ради ООН від 26.04.1954 р.

Конвенція ООН про громадянство заміжньої жінки. Резолюція 1040 (XI) Генеральної Асамблеї ООН від 29.01.1957 р.

Угода ООН, що стосується моряків-біженців, від 24.11.1957 р.

Європейська угода про відміну віз для біженців від 20.04.1959 р.

Європейська конвенція про скорочення випадків багатогромадянства та про військову повинність у випадках багатогромадянства від 06.05.1963 р.

Додатковий Протокол до Європейської конвенції про скорочення випадків багатогромадянства та про військову повинність у випадках багатогромадянства від 24.11.1977 р.

Протокол щодо внесення поправок до Європейської конвенції про скорочення випадків багатогромадянства та про військову повинність у випадках багатогромадянства від 24.11.1977 р.

Другий протокол, що вносить поправки до Європейської конвенції про скорочення випадків багатогромадянства та про військову повинність у випадках багатогромадянства від 02.02.1993 р.

Директива Ради Європи 64/221 про узгодження спеціальних заходів, що стосуються пересування та проживання іноземних громадян від 15.02.1964 р.

Протокол, що стосується статусу біженця. Резолюція 1186 (XLI) Економічної і Соціальної Ради ООН від 18.11.1966 р. (прийнята до відома Генеральною Асамблеєю ООН в резолюції 2198 (XXI) від 16.12.1966 р.)

Декларація про територіальний притулок. Резолюція 2312 (XXII) Генеральної Асамблеї ООН від 14.12.1967 р.

Визначення статусу біженця (ООН) від 01.01.1977 р.

Європейська конвенція про правовий статус працівників-мігрантів від 24.11.1977 р.

Рекомендація Ради Європи 817 (1977) про право на притулок від 30.12.1977 р.

Європейська угода про передачу відповідальності за біженців від 16.10.1980 р.

Рекомендація Ради Європи R (1981) 16 про узгодження національних процедур стосовно притулку від 01.01.1981 р.

Декларація про права людини щодо осіб, які не є громадянами країни, в якій вони проживають. Резолюція 40/144 Генеральної Асамблеї ООН від 13.12.1985 р.

Європейська конвенція, що визначає державу, яка відповідає за розгляд заяв про надання притулку, що подані в одній з держав – членів Європейських Співтовариств (Дублінська конвенція) від 15.06.1990 р.

Європейська конвенція про участь іноземців у суспільному житті на місцевому рівні від 05.02.1992 р.

Угода про безвізове пересування громадян Співдружності Незалежних Держав по території його учасниць від 09.10.1992 р.

Угода (СНД) про допомогу біженцям та вимушеним переселенцям від 24.09.1993 р.

До ст. 27

Санкт-Петербурзька декларація про заборону застосування на війні деяких розривних снарядів вагою менше 400 грамів від 29.11.1868 р.

Гаазька декларація щодо заборони застосування куль, що легко сплющуються і розвертаються у тілі людини від 29.07.1899 р.

Гаазька конвенція про закони і звичаї сухопутної війни від 18.10.1907 р.

Гаазька конвенція про початок воєнних дій від 18.10.1907 р.

Гаазька конвенція про статус суден торговельного флоту супротивника на початку воєнних дій від 18.10.1907 р.

Гаазька конвенція про перетворення суден торговельного флоту на військові кораблі від 18.10.1907 р.

Гаазька конвенція про бомбардування морськими силами під час війни від 18.10.1907 р.

Гаазька конвенція про деякі обмеження в користуванні правом захоплення у морській війні від 18.10.1907 р.

Гаазька конвенція про права і обов'язки нейтральних держав і осіб у випадку війни на суші від 18.10.1907 р.

Гаазька конвенція про права і обов'язки нейтральних держав у випадку морської війни від 18.10.1907 р.

Гаазька конвенція про встановлення підводних мін, що автоматично вибухають від доторку від 18.10.1907 р.

Декларація про заборону метання снарядів і вибухових речовин із повітряних куль від 18.10.1907 р.

Протокол про заборону застосування на війні задушливих, отруйних та інших газів і рідин та бактеріологічних засобів від 17.06.1925 р.

Гаванська конвенція про морський нейтралітет від 20.02.1928 р.

Договір про відмову від війни як знаряддя національної політики («Пакт Бріана-Келлога») від 27.08.1928 р. СРСР приєднався до Договору 06.09.1928 р.

Протокол про правила підводної війни, що передбачені частиною IV Лондонської угоди від 22.04.1930 р., від 06.11.1936 р.

Женевська конвенція про поводження з військовополоненими від 12.08.1949 р. Ратифікована СРСР 17.04.1954 р.

Женевська конвенція про поліпшення долі поранених і хворих в діючих арміях від 12.08.1949 р. Ратифікована СРСР 17.04.1954 р.

Женевська конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які потерпіли аварію на кораблі, із складу збройних сил на морі від 12.08.1949 р. Ратифікована СРСР 17.04.1954 р.

Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12.08.1949 р. Ратифікована СРСР 17.04.1954 р.

Договір про нерозповсюдження ядерної зброї від 01.07.1968 р. Україна приєдналась до Договору 16.11.1994 р.

Конвенція про заборону розроблення, виробництва та накопичування бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про її знищення від 10.04.1972 р.

Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) від 10.06.1977 р. Ратифікований Україною 18.03.1989 р.

Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів не-міжнародного характеру (Протокол II) від 10.06.1977 р. Ратифікований Україною 18.03.1989 р.

Європейська конвенція про боротьбу з тероризмом від 27.01.1977 р. Ратифікована Україною 17.01.2002 р.

Європейська конвенція про контроль за придбанням та зберіганням вогнепальної зброї приватними особами від 28.06.1978 р.

Конвенція про заборону або обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що мають можливість наносити надмірні ушкодження чи мають невиборчу дію від 10 жовтня 1980 р. з чотирма протоколами (Протокол I про осколки, які не піддаються виявленню, Протокол II про заборону або обмеження застосування мін, мін-пасток та інших пристроїв, Протокол III про заборону або обмеження застосування запалювальної зброї, Протокол IV про лазерну зброю, що осліплює). Протокол II прийнятий Законом України від 21.09.1999 р.

Протокол № 6 до Конвенції про захист прав і основних свобод людини, який стосується скасування смертної кари, 1983 року. Ратифікований Україною 22.02.2000 р.

Протокол № 13 до Конвенції про захист прав та основних свобод людини, який стосується скасування смертної кари за будь-яких обставин, 2002 року. Ратифікований Україною 28 листопада 2002 р.

Заходи, що гарантують захист прав тих, хто приречений до страти. Резолюція 1984/50 Економічної і Соціальної Ради ООН від 25.05.1984 р.

Декларація стосовно ейтаназії. Прийнята 39-ю Всесвітньою медичною асамблеєю 30.10.1987 р.

Принципи ефективного попередження та розслідування позаконних, свавільних і сумарних страт. Резолюція 1989/65 Економічної і Соціальної Ради ООН від 24.05.1989 р.

Основні принципи застосування сили та вогнепальної зброї

посадовими особами з підтримання правопорядку. Прийняті Восьмим Конгресом ООН з попередження злочинності і поведженню з правопорушниками від 07.09.1990 р.

Декларація про захист усіх осіб від насильницького зникнення. Резолюція 47/33 Генеральної Асамблеї ООН від 18.12.1992 р.

Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення і застосування хімічної зброї та про її знищення від 13 січня 1993 р. Ратифікована Україною 16 жовтня 1998 р.

Настанова Сан-Ремо по міжнародному праву, що застосовується до збройних конфліктів на морі від 30.06.1994 р.

Конвенція про заборону застосування, складування, виробництва і передачі протипіхотних мін та їх знищення («Оттавська конвенція») від 3–4.12.1997 р.

До ст. 28

Протокол ООН про зміну Договору про боротьбу з розповсюдженням порнографічних видань, підписаного в Парижі 4 травня 1910 року, від 04.05.1949

Кодекс поведінки посадових осіб по підтриманню правопорядку. Резолюція 34/169 Генеральної Асамблеї ООН від 17.12.1979 р.

Європейська конвенція щодо відшкодування збитку жертвам насильницьких злочинів від 24.11.1983 р.

Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання. Резолюція 39/46 Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1984 р. Ратифікована Українською РСР згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР від 26.01.1987 р. № 3484-XI

Поправки до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження і покарання, від 08.09.1992 р. Прийняті Україною згідно з постановою Верховної Ради України від 04.02.1994 р.

Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поведженню чи покаранню від 26.11.1987 р. Ратифікована Україною 24.01.1997 р.

Протокол № 1 до Європейської конвенції про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поведженню чи покаранню від 04.11.1993 р. Ратифікований Україною 13.09.2001 р.

Протокол № 2 до Європейської конвенції про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поведженню чи покаранню від 04.11.1993 р. Ратифікований Україною 13.09.2001 р.

Резолюція Ради Європи щодо приведення у відповідність законодавств держав-учасниць з питань вилучення, пересадки та трансплантації матеріалів організму людини № (78) 29 від 11.05.1978 р.

Рекомендація Ради Європи Комітету міністрів державам-учасницям стосовно проблеми пацієнта як активного учасника свого власного лікування № R (80) 4 від 30.04.1980 р.

Рекомендація Ради Європи Комітету міністрів державам-

учасникам щодо правил, що стосуються автоматизованих банків медичних даних, № R (81) 1 від 23.01.1981 р.

Принципи медичної етики, що стосуються ролі працівників охорони здоров'я, особливо лікарів, у захисті ув'язнених або затриманих осіб від катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. Резолюція 37/194 Генеральної Асамблеї ООН від 18.12.1982 р.

Рекомендація Ради Європи Комітету міністрів державам-учасникам стосовно правового захисту осіб, які страждають на психічні розлади, що примусово утримуються як пацієнти, № R (83) 2 від 22.02.1983 р.

Рекомендація Ради Європи 1046 (1986) щодо використання ембріонів та плодів людини для цілей діагностики, терапії, наукових досліджень, промислового використання та торгівлі від 24.09.1986 р.

Декларація стосовно трансплантації людських органів. Прийнята 39-ю Всесвітньою медичною асамблеєю 30.10.1987 р.

Рекомендація Ради Європи Комітету міністрів державам-учасникам стосовно медичних досліджень на людині № R (90) 3 від 06.02.1990 р.

Рекомендація Ради Європи № R (91) 11 Комітету міністрів державам-членам стосовно експлуатації сексу з метою наживи, порнографії, проституції, торгівлі дітьми та неповнолітніми від 09.09.1991 р.

Декларація ООН про викорінювання насилля щодо жінок від 20.12.1993 р.

Європейська конвенція про захист прав і гідності людини щодо застосування біології та медицини (Конвенція про права людини та біомедицину) від 04.04.1997 р.

До ст. 29

Міжнародна конвенція про боротьбу з торгівлею білими рабіннями від 04.05.1910 р.

Міжнародна конвенція про боротьбу з торгівлею жінками і дітьми від 30.09.1921 р.

Протокол про зміну Конвенції про боротьбу з торгівлею жінками та дітьми, що укладена у Женеві 30 вересня 1921 р., та Конвенції про боротьбу з торгівлею повнолітніми жінками, що укладена у Женеві 11 жовтня 1933 р., від 12.11.1947 р.

Міжнародна конвенція про боротьбу з торгівлею повнолітніми жінками від 11.10.1933 р.

Конвенція про боротьбу з торгівлею людьми та з експлуатацією проституції третіми особами. Резолюція 317 (VI) Генеральної Асамблеї ООН від 02.12.1949 р. Ратифікована Україною 17.07.1997 р.

Конвенція ООН про боротьбу із захопленням заручників. Резолюція Генеральної асамблеї ООН від 17.12.1979 р. Українська РСР приєдналася до Конвенції 08.05.1987 р.

Звід принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню чи ув'язненню будь-яким чином. Резолюція 43/173 Генеральної Асамблеї ООН від 09.12.1988 р.

До ст. 32

Конвенція про міжнародне право спростування. Резолюція 630 (VII) Генеральної Асамблеї ООН від 16.12.1952 р.

Європейська конвенція про захист осіб стосовно автоматизованої обробки даних особистого характеру від 28.01.1981 р.

Рекомендація Ради Європи № R (94) 13 Комітету міністрів Ради Європи державам-учасникам «Про заходи забезпечення прозорості засобів масової інформації» від 22.11.1994 р.

До ст. 34

Конвенція ООН про міжнародне право спростування від 16.12.1952 р.

Європейська конвенція про транскордонне телебачення від 05.05.1989 р.

Рекомендація Ради Європи № R (94) 13 Комітету міністрів Ради Європи державам-учасникам «Про заходи забезпечення прозорості засобів масової інформації» від 22.11.1994 р.

До ст. 36–37

Конвенція МОП про свободу асоціації і захист права на організацію від 09.07.1948 р. Ратифікована Українською РСР 14.09.1956 р.

Конвенція про представників працівників № 135. Підписана 23 червня 1971 року в м. Женеві. Ратифікована Україною 15 травня 2003 р.

До ст. 38

Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями від 21.05.1980 р. Україна приєдналась до Конвенції згідно з постановою Верховної Ради України від 14.07.1993 р. № 3384-XII

Додатковий протокол до Європейської рамкової конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями від 09.11.1995 р.

Європейська хартія місцевого самоврядування від 15.10.1985 р. Ратифікована Україною 15.07.1997 р.

До ст. 41

Конвенція ООН відносно міжнародного управління майном осіб, які померли, від 02.10.1973 р.

Конвенція ООН про право, що застосовується до режимів власності подружжя, від 14.10.1978 р.

Європейська конвенція про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, від 08.11.1990 р. Ратифікована Україною 17.12.1997 р.

До ст. 42

Конвенція МОП про право на асоціацію та об'єднання трудящих в сільському господарстві № 11. Ратифікована СРСР 11.08.1956 р.

Конвенція МОП про свободу асоціації і захист права на організацію від 09.07.1948 р. Ратифікована СРСР 11.08.1956 р.

Європейська конвенція про облаштування та підприємництво від 13.12.1955 р.

Керівні принципи для захисту інтересів споживачів. Резолюція 39/248 Генеральної Асамблеї ООН від 09.04.1985 р.

Європейська соціальна хартія від 03.05.1996 р. (переглянута).

Угода про основні напрями співробітництва держав – учасниць Співдружності Незалежних Держав у галузі захисту прав споживачів, від 25.01.2000 р. Ратифікована Україною 7.03.2002 р.

До ст. 43

Конвенція МОП про мінімальний вік приймання дітей на роботу в промисловості № 5 від 29.10.1919 р.

Конвенція МОП про нічну працю підлітків у промисловості № 6 від 29.10.1919 р. Ратифікована СРСР 11.08.1956 р.

Конвенція МОП про мінімальний вік допуску дітей до роботи в сільському господарстві № 10. Ратифікована СРСР 11.08.1956 р.

Конвенція МОП про мінімальний вік допуску підлітків до роботи вантажниками вугілля або кочегарами на флоті № 15. Ратифікована СРСР 11.08.1956 р.

Конвенція МОП про обов'язковий медичний огляд дітей і підлітків, зайнятих на борту суден № 16. Ратифікована СРСР 11.08.1956 р.

Конвенція МОП про нічну роботу в пекарнях № 20 від 08.06.1925 р.

Конвенція МОП про примусову чи обов'язкову працю № 29 від 28.06.1930 р. Ратифікована СРСР 09.06.1956 р.

Конвенція МОП про захист від нещасних випадків трудящих, зайнятих на вантаженні або розвантаженні суден № 32. Ратифікована СРСР 04.02.1970 р.

Конвенція МОП про вік приймання дітей на непромислові роботи № 33 від 30.04.1932 р.

Конвенція МОП про працю жінок у нічний час № 41 від 19.06.1934 р.

Конвенція МОП про застосування праці жінок на підземних роботах у будь-яких шахтах № 45. Ратифікована СРСР 30.06.1961 р.

Конвенція МОП про мінімальний вік дітей для допуску до роботи в морі № 58. Ратифікована СРСР 11.08.1956 р.

Конвенція МОП про мінімальний вік дітей для прийняття на роботу в промисловості № 59. Ратифікована СРСР 11.08.1956 р.

Конвенція МОП про вік дітей для прийняття на непромислові роботи № 60. Ратифікована СРСР 11.08.1956 р.

Конвенція МОП про медичний огляд моряків № 73. Ратифікована СРСР 04.02.1970 р.

Конвенція МОП про медичний огляд дітей і підлітків з метою встановлення їх придатності для праці в промисловості № 77. Ратифікована СРСР 11.08.1956 р.

Конвенція МОП про медичний огляд дітей і підлітків з метою встановлення їх придатності для праці на непромислових роботах № 78. Ратифікована СРСР 11.08.1956 р.

Конвенція МОП про обмеження нічної праці дітей і підлітків на непромислових роботах № 79. Ратифікована СРСР 11.08.1956 р.

Рекомендація ООН щодо медичного огляду дітей та підлітків з метою виявлення їхньої придатності до праці № 79 від 09.10.1946 р.

Конвенція МОП про охорону заробітної плати № 95. Ратифікована СРСР 30.06.1961 р.

Конвенція МОП про трудящих-мігрантів № 97 від 01.06.1949 р.

Конвенція МОП про застосування принципів права на організацію і на ведення колективних переговорів № 98 від 01.07.1949 р. Ратифікована СРСР 11.08.1956 р.

Конвенція МОП про охорону материнства № 103. Ратифікована СРСР 11.08.1956 р.

Конвенція МОП про скасування примусової праці № 105 від 25.06.1957 р. Ратифікована Україною 05.10.2000 р.

Конвенція МОП про мінімальний вік для прийняття на роботу рибалок № 112. Ратифікована СРСР 30.06.1961 р.

Конвенція МОП про медичний огляд рибалок № 113. Ратифікована СРСР 04.02.1970 р.

Конвенція МОП про захист трудящих від іонізуючої радіації № 115. Ратифікована СРСР 29.05.1968 р.

Конвенція МОП про забезпечення машин захисними пристроями № 119. Ратифікована СРСР 04.02.1970 р.

Конвенція МОП про гігієну праці в торгівлі та установах № 120. Ратифікована СРСР 29.05.1968 р.

Конвенція МОП про допомоги у випадках виробничого травматизму № 121 від 17.06.1964 р.

Конвенція МОП про мінімальний вік допуску до підземних робіт в шахтах і рудниках № 123. Ратифікована СРСР 04.02.1970 р.

Конвенція МОП про інспекцію праці в сільському господарстві № 129 від 25.06.1969 р.

Конвенція МОП «Про приміщення для екіпажу на борту суден (додаткові положення)» № 133. Ратифікована Україною згідно з постановою Верховної Ради України від 14.07.1993 р. № 3388-ХІІ

Конвенція МОП про представників працівників № 135 від 23.06.1971 р. ратифікована Україною 15.05.2003 р.

Конвенція МОП про мінімальний вік для прийняття на роботу № 138. Ратифікована СРСР 07.03.1979 р.

Конвенція МОП про професійну орієнтацію і професійну підготовку в галузі розвитку людських ресурсів № 122. Ратифікована СРСР 07.03.1979 р.

Конвенція МОП про тристоронні консультації (міжнародні трудові норми) № 144. Ратифікована Україною згідно з постановою Верховної Ради України від 17.12.1993 р. № 3732-ХІІ

Конвенція МОП «Про мінімальні норми на торговельних судах» № 147. Ратифікована Україною згідно з постановою Верховної Ради України від 14.07.1993 р. № 3387-ХІІ

Конвенція МОП про зайнятість і умови праці та життя сестринського персоналу № 149. Ратифікована СРСР 07.03.1979 р.

Конвенція МОП про техніку безпеки та гігієну праці на портових роботах № 152 від 25.06.1979 р.

Конвенція МОП про сприяння колективним переговорам № 154 від 19.06.1981 р. Ратифікована Україною згідно з постановою Верховної Ради України від 04.02.1994 р. № 3932-ХІІ

Конвенція МОП про припинення трудових відносин з ініціативи підприємця № 158 від 22.06.1982 р. Ратифікована Україною згідно з постановою Верховної Ради України від 04.02.1994 р. № 3933-ХІІ

Конвенція МОП про професійну реабілітацію та зайнятість інвалідів № 159 від 20 червня 1983 р. ратифікована Україною 06.03.2003 р.

Конвенція МОП про статистику праці № 160. Ратифікована СРСР 03.05.1990 р.

Конвенція про професійну реабілітацію та зайнятість інвалідів № 159. Підписана 20 червня 1983 року в м. Женеві. Ратифікована Україною 6 березня 2003 р.

Рекомендація ООН щодо нічної праці № 178 від 26.06.1990 р.

Конвенція ООН про захист прав всіх трудящих-мігрантів та членів їхніх родин. Резолюція 45/158 Генеральної Асамблеї ООН від 18.12.1990 р.

Угода про співробітництво в галузі трудової міграції та соціального захисту трудящих-мігрантів (СНД) від 15.04.1994 р. Ратифікована Україною 11.07.1995 р.

Європейська соціальна хартія від 03.05.1996 р. (переглянута)

Конвенція ООН про надомну працю № 177 від 20.06.1996 р.

До ст. 45

Конвенція МОП про щотижневий відпочинок на промислових підприємствах № 14. Ратифікована СРСР 29.05.1968 р.

Конвенція МОП про щотижневий відпочинок у торгівлі та установах № 106. Ратифікована СРСР 29.05.1968 р.

Конвенція МОП про скорочення робочого часу до 40 годин на тиждень № 47. Ратифікована СРСР 09.06.1956 р.

Конвенція МОП про щорічні оплачувані відпустки № 52 від 24.06.1936 р. Ратифікована СРСР 11.08.1956 р.

Конвенція МОП про оплачувані відпустки № 132 від 24.06.1970 р. Ратифікована Україною 29.05.2001 р.

Конвенція Міжнародної організації праці № 140 про оплачувані учбові відпустки. Прийнята 59 сесією Генеральної конференції

Міжнародної організації праці 24 червня 1974 р. Ратифікована Україною 26 вересня 2002 р.

Європейська соціальна хартія від 03.05.1996 р. (переглянута)

До ст. 46

Конвенція МОП про безробіття № 2 від 29.10.1919 р. Ратифікована Україною згідно з постановою Верховної Ради України від 04.02.1994 р. № 3931-ХІІ

Конвенція МОП про відшкодування працівникам під час професійних захворювань № 18 від 10.06.1925 р.

Конвенція МОП про захист від нещасних випадків працівників, зайнятих на навантаженні та розвантаженні суден № 28 від 21.06.1929 р.

Конвенція МОП про політику в галузі зайнятості № 122. Ратифікована СРСР 29.05.1968 р.

Європейський кодекс соціального забезпечення від 16.04.1964 р.

Протокол до Європейського кодексу соціального забезпечення від 16.04.1964 р.

Конвенція МОП про політику в області зайнятості від 09.07.1964 р.

Конвенція ООН про допомоги по інвалідності, по старості і у зв'язку з втратою годувальника № 128 від 29.06.1967 р.

Декларація про права розумово відсталих осіб. Резолюція 2856 (XXVI) Генеральної Асамблеї ООН від 20.12.1971 р.

Декларація про права інвалідів. Резолюція 3447 (XXX) Генеральної Асамблеї ООН від 09.12.1975 р.

Конвенція МОП про сприяння зайнятості і захист від безробіття від 21.06.1988 р.

Конвенція про професійну реабілітацію та зайнятість інвалідів № 159. Підписана 20 червня 1983 року в м. Женеві. Ратифікована Україною 6 березня 2003 р.

Всесвітня програма дій стосовно інвалідів (ООН) від 03.12.1982 р.

Принципи ООН стосовно літніх людей від 16.12.1991 р.

Стандартні правила забезпечення рівних можливостей для інвалідів. Резолюція 48/96 Генеральної Асамблеї ООН від 20.12.1993 р.

Європейська соціальна хартія від 03.05.1996 р. (переглянута)

До ст. 48

Загальна декларація про ліквідацію голоду і недоїдання. Резолюція 3348 (XXIX) Генеральної Асамблеї ООН від 17.12.1974 р.

Європейська соціальна хартія від 03.05.1996 р. (переглянута)

До ст. 49

Європейська угода про обмін лікувальними субстанціями людського походження від 15.12.1958 р.

Міжнародна хартія фізичного виховання та спорту від 21.11.1978 р.

Рекомендація Ради Європи Комітету міністрів державам-

учасникам стосовно покращення розподілення медичної допомоги в лікарнях та поза лікарнями № R (80) 15 від 14.11.1980 р.

Європейська конвенція про насильство та неналежну поведінку з боку глядачів під час спортивних заходів, і зокрема футбольних матчів, від 19.08.1985 р. Ратифікована Україною згідно із Законом від 15.11.2001 р. № 2791-III

Тимчасове положення про СНІД (ООН) від 30.10.1987 р.

Європейська конвенція проти допінгу від 16.11.1989 р.

Декларація про боротьбу з травматизмом. Прийнята 42-ю Всесвітньою медичною асамблеєю 30.10.1990 р.

Захист осіб з психічними захворюваннями та поліпшення психіатричної допомоги. Резолюція ООН 46/119 від 18.02.1992 р.

Мальтійська декларація стосовно тих, хто оголосив голодування. Прийнята 44-ю Всесвітньою медичною асамблеєю від 29.09.1992 р.

Положення про медичну етику в умовах лиха. Прийнята 4-ю Всесвітньою медичною асамблеєю, вересень 1994 р.

Європейська соціальна хартія від 03.05.1996 р. (переглянута)

Амстердамська заява ООН «Доступність основних лікарських засобів» від 25.11.1999 р.

До ст. 50

Договір про Антарктиду від 01.12.1959 р. Ратифікований Україною 17.09.1992 р.

Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, в космічному просторі та під водою від 05.08.1963 р. Ратифікований СРСР 25.09.1963 р.

Договір про принципи діяльності держав по дослідженню та використанню космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла від 27.01.1967 р. Ратифікований СРСР 18.05.1967 р.

Договір про нерозповсюдження ядерної зброї від 01.07.1968 р. Україна приєдналась до Договору 16.11.1994 р.

Договір про заборону розміщення на дні морів і океанів та в його надрах ядерної зброї та інших видів зброї масового знищення від 11.02.1971 р. Ратифікований СРСР 28.06.1971 р.

Конвенція про заборону розроблення, виробництва та накопичування бактеріологічної (біологічної) і токсинної зброї та про її знищення від 10.04.1972 р.

Стокгольмська Декларація ООН «Щодо питань навколишнього середовища» від 16.06.1972 р.

Конвенція ООН про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини від 23.11.1972 р. Ратифікована Українською РСР згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР від 04.10.1988 р. № 6673-XI

Конвенція про заборону військового чи будь-якого іншого ворожого застосування засобів впливу на природне середовище від 10.12.1976 р. Ратифікована СРСР 16.05.1978 р.

Конвенція Ради Європи про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі від 19.09.1979 р. Україна приєдналась до Конвенції 29.10.1996 р.

Конвенція про заборону і обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що спричиняють надзвичайні пошкодження або діють невибірково від 10.10.1980 р.

Всесвітня Хартія природи (ООН) від 01.01.1982 р.

Віденська конвенція про охорону озонowego шару від 22.03.1985 р.
Прийнята постановою Ради Міністрів УРСР від 20.05.1986 р.

Декларація Ради Європи про збереження флори, фауни та середовища їх мешкання від 01.01.1988 р.

Декларація по хімічній і біологічній зброї. Прийнята 42-ю Всесвітньою медичною асамблеєю у жовтні 1990 р.

Декларація ООН Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку від 14.06.1992 р.

Конвенція про охорону біологічного різноманіття від 05.06.1992 р.
Ратифікована Україною згідно з Законом від 29.11.1994 р.
№ 257/94-ВР

Рамкова конвенція ООН про зміну клімату від 11.06.1992 р.
Ратифікована Україною 29.10.1996 р.

Конвенція про охорону та використання транскордонних водотоків та міжнародних озер 1992 року. Україна приєдналась до Конвенції 01.07.1999 р.

Протокол про воду та здоров'я до Конвенції з охорони та використання транскордонних водотоків і міжнародних озер 1992 року, від 17.06.1999 р. Ратифікований Україною 09.07.2003 р.

Конвенція про заборону розробки, виробництва, накопичення і застосування хімічної зброї та про її знищення від 13.01.1993 р.
Ратифікована Україною 16.10.1998 р.

Конвенція про ядерну безпеку від 29.09.1994 р. Ратифікована Україною 17.12.1997 р.

Угода між Україною та Міжнародним агентством з атомної енергії про застосування гарантій у зв'язку з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї від 21.09.1995 р. Ратифікована Україною 17.12.1997 р.

Екологічна програма ООН для Європи від 25.10.1995 р.

Керівні принципи ООН щодо забезпечення доступу до екологічної інформації та участі громадськості у процесі прийняття рішень в галузі охорони навколишнього середовища від 25.10.1995 р.

Конвенція про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля, від 25.06.1998 р. Ратифікована Україною 06.07.1999 р.

Договір про всеосяжну заборону ядерних випробувань від 27.09.1996 р. Ратифікований Україною 16.11.2000 р.

До ст. 51

Конвенція ООН про стягнення за кордоном аліментів від 20.06.1956 р.

Конвенція ООН про згоду на вступ у шлюб, мінімальний шлюбний вік і реєстрацію шлюбу від 07.11.1962 р.

Рекомендації про згоду на шлюб, мінімальний шлюбний вік та реєстрацію шлюбу. Резолюція 2018 (XX) Генеральної Асамблеї ООН від 01.11.1965 р.

Конвенція ООН про юрисдикцію, право, що застосовується, та визнання рішень про усиновлення від 15.11.1965 р.

Конвенція ООН про визнання розлучень та рішень щодо окремого проживання подружжя від 01.06.1970 р.

Конвенція ООН про укладення та визнання дійсності шлюбів від 14.10.1978 р.

Конвенція МОП про охорону материнства № 103. Ратифікована СРСР 11.08.1956 р.

До ст. 52

Конвенція МОП про мінімальний вік приймання дітей на роботу в промисловості № 5 від 29.10.1919 р.

Конвенція МОП про нічну працю підлітків у промисловості № 6 від 29.10.1919 р. Ратифікована СРСР 11.08.1956 р.

Конвенція МОП про мінімальний вік допуску дітей до роботи в сільському господарстві № 10. Ратифікована СРСР 11.08.1956 р.

Конвенція МОП про мінімальний вік допуску підлітків до роботи вантажниками вугілля або кочегарами на флоті № 15. Ратифікована СРСР 11.08.1956 р.

Конвенція МОП про обов'язковий медичний огляд дітей і підлітків, зайнятих на борту суден № 16. Ратифікована СРСР 11.08.1956 р.

Конвенція МОП про вік приймання дітей на непромислові роботи № 33 від 30.04.1932 р.

Конвенція МОП про мінімальний вік дітей для допуску до роботи в морі № 58. Ратифікована СРСР 11.08.1956 р.

Конвенція МОП про мінімальний вік дітей для прийняття на роботу в промисловості № 59. Ратифікована СРСР 11.08.1956 р.

Конвенція МОП про вік дітей для прийняття на непромислові роботи № 60. Ратифікована СРСР 11.08.1956 р.

Конвенція МОП про медичний огляд дітей і підлітків з метою встановлення їх придатності для праці в промисловості № 77. Ратифікована СРСР 11.08.1956 р.

Конвенція МОП про медичний огляд дітей і підлітків з метою встановлення їх придатності для праці на непромислових роботах № 78. Ратифікована СРСР 11.08.1956 р.

Конвенція МОП про обмеження нічної праці дітей і підлітків на непромислових роботах № 79. Ратифікована СРСР 11.08.1956 р.

Рекомендація ООН щодо медичного огляду дітей та підлітків з метою виявлення їхньої придатності до праці № 79 від 09.10.1946 р.

Декларація прав дитини (ООН) від 20.11.1959 р.

Європейська конвенція про репатріацію неповнолітніх від 28.05.1970 р.

Декларація ООН про захист жінок і дітей при надзвичайних обставинах та під час збройних конфліктів від 14.12.1974 р.

Європейська конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми від 20.05.1980 р.

Декларація про соціальні і правові принципи, що стосуються захисту і благополуччя дітей, особливо при передачі дітей на виховання та їх усиновлення на національному і міжнародному рівнях. Резолюція 41/85 Генеральної Асамблеї ООН від 03.12.1986 р.

Конвенція МОП про заборону та негайні заходи щодо ліквідації найгірших форм дитячої праці № 182. Ратифікована Україною 05.10.2000 р.

Конвенція про права дитини. Резолюція 44/25 Генеральної Асамблеї ООН від 20.11.1989 р. Ратифікована постановою Верховної Ради України № 789-ХІІ від 27.02.1991 р.

Факультативний протокол до Конвенції ООН про права дитини, що стосується участі дітей у збройних конфліктах, від 01.01.2000 р.

Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії. Підписаний від імені України 7 вересня 2000 року у м. Нью-Йорку. Ратифікований Україною 03.04.2003 р.

Керівні принципи ООН для запобігання злочинності серед неповнолітніх (Ер-Рядські керівні принципи). Резолюція 45/112 Генеральної Асамблеї ООН від 14.12.1990 р.

Правила ООН щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі, від 14.12.1990 р.

Європейська конвенція про здійснення прав дітей від 25.01.1996 р.

Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила). Резолюція 40/33 Генеральної Асамблеї ООН від 29.11.1985 р.

До ст. 53

Європейська конвенція про академічне визнання університетських кваліфікацій від 14.12.1959 р.

Конвенція про боротьбу з дискримінацією в області освіти. Прийнята Генеральною Конференцією ООН з питань освіти, науки і культури 14.12.1960 р.

Конвенція про визнання учбових курсів, дипломів про вищу освіту та вчених ступенів у державах регіону Європи від 17.12.1976 р. Ратифікована Українською РСР згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР від 11.01.1982 р. № 2993-Х

Європейська конвенція щодо загальної еквівалентності періодів університетського навчання від 06.11.1990 р.

Європейська хартія регіональних мов або мов меншин. Під-

писана від імені України 2 травня 1996 р. Ратифікована Україною 15 травня 2003 р.

Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин. Резолюція 47/135 Генеральної Асамблеї ООН від 18.12.1992 р.

Рекомендація ООН про визнання учбових курсів та свідоцтв про вищу освіту від 13.11.1993 р.

Угода (СНД) з питань, пов'язаних з поновленням прав депортованих осіб, національних меншин і народів від 9 жовтня 1992 р. Ратифікована постановою Верховної Ради України від 17.12.1993 р.

Конвенція (СНД) про забезпечення прав осіб, які належать до національних меншин, від 21.10.1994 р.

Рекомендація 1255 (1995) Парламентської Асамблеї Ради Європи «Про захист прав національних меншин» від 31.01.1995 р.

Рамкова конвенція про захист національних меншин від 01.02.1995 р. Ратифікована Україною 09.12.1997 р.

Конвенція Ради Європи, ООН про визнання кваліфікацій з вищої освіти в європейському регіоні від 11.04.1997 р. Ратифікована Україною 03.12.1999 р.

До ст. 54

Статут Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури від 16.11.1945 р.

Всесвітня конвенція про авторське право від 06.09.1952 р. Україна бере участь у Конвенції згідно з постановою Верховної Ради України від 23.12.1993 р. № 3794-XII

Європейська культурна конвенція від 19.12.1954 р.

Рекомендація ООН щодо найбільш ефективних заходів забезпечення загальнодоступності музеїв від 14.12.1960 р.

Конвенція про охорону інтересів виконавців, виробників фонограм і організацій мовлення від 26.10.1961 р. Україна приєдналась до Конвенції із 20.09.2001 р.

Декларація принципів міжнародного культурного співробітництва від 04.11.1966 р.

Збереження й популяризація культурної спадщини. Резолюція 3.34 Генеральної конференції ООН з питань освіти, науки і культури від 19.11.1968 р.

Рекомендація ООН про участь та вклад народних мас в культурне життя від 26.11.1976 р.

Рекомендація ООН про збереження і сучасну роль історичних ансамблів від 26.11.1976 р.

Рекомендація ООН про охорону рухомих культурних цінностей від 28.11.1978 р.

Конвенція ООН про заходи, спрямовані на заборону й запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності від 17.11.1970 р. Ратифікована УРСР згідно із Законом від 10.02.1988 р.

Конвенція про охорону інтересів виробників фонограм від незаконного відтворення їхніх фонограм від 29.10.1971 р. Україна приєдналась до Конвенції 15.06.1999 р.

Рекомендація ООН про охорону на національному рівні культурної та природної спадщини від 16.11.1972 р.

Конвенція ООН про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини від 23.11.1972 р. Ратифікована Українською РСР згідно з Указом Президії Верховної Ради УРСР від 04.10.1988 р. № 6673-ХІ

Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів (Паризький акт від 24.07.1971 р., змінений 02.10.1979 р.). Ратифікована Україною згідно із Законом від 31.05.1995 р.

Рекомендація ООН про стан творчих працівників від 27.10.1980 р.

Декларація Мехіко щодо політики у сфері культури (ООН) від 06.08.1982 р.

Рекомендація № 1 Всесвітньої конференції ООН щодо політики у сфері культури «Збереження культурної самобутності та сприяння її розвитку» від 06.08.1982 р.

Рекомендація № 23 Всесвітньої конференції ООН щодо політики у сфері культури «Культурні цінності – духовні цінності. Культура, самобутність і розвиток» від 06.08.1982

Рекомендація № 28 Всесвітньої конференції ООН щодо політики у сфері культури. «Культура і демократія. Права у сфері культури і культурна демократія» від 06.08.1982 р.

Рекомендація № 35 Всесвітньої конференції ООН щодо політики у сфері культури «Збереження й популяризація культурної спадщини. Мир і збереження культурної спадщини» від 06.08.1982 р.

Рекомендація № 36 Всесвітньої конференції ООН щодо політики у сфері культури «Збереження культурної спадщини всіх віків» від 06.08.1982 р.

Рекомендація № 42 Всесвітньої конференції ООН щодо політики у сфері культури «Відновлення історичних міст і центрів» від 06.08.1982 р.

Європейська конвенція про правопорушення, що пов'язані з культурною власністю, від 23.06.1985 р.

Рекомендація ООН про збереження фольклору від 15.11.1989 р.

Протокол про співробітництво між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Організацією Об'єднаних Націй в питаннях освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) від 13.04.1991 р.

Європейська конвенція про охорону археологічної спадщини від 16.01.1992 р. Ратифікована Україною 10.12.2003 р.

Європейська конвенція про кінематографічну продукцію спільного виробництва від 02.10.1992 р.

Договір про закони щодо товарних знаків від 27.10.1994 р. Ратифікований Україною згідно із Законом від 13.10.1995 р.

Всесвітня спадщина. Список ЮНЕСКО від 01.01.1996 р.

Договір Всесвітньої організації інтелектуальної власності про виконання і фонограми, 1996 року. Україна приєдналась до Договору 20.09.2001 р.

Договір Всесвітньої організації інтелектуальної власності про авторське право 1996 року. Україна приєдналась до Договору 20.09.2001 р.

До ст. 55

Європейська конвенція з питань цивільного процесу від 01.03.1954 р. СРСР приєднався до Конвенції 17.09.1966 р.

Процедура розгляду повідомлень про порушення прав людини та основних свобод. Резолюція 1503 (XLVIII) Економічної та Соціальної Ради ООН від 27.05.1970 р.

Декларація щодо основних принципів, що стосуються внеску засобів масової інформації у зміцнення миру та міжнародного взаєморозуміння, у розвиток прав людини і у боротьбу проти расизму і апартеїду та підбурення до війни. Проголошена Генеральною Асамблеєю ООН з питань освіти, науки і культури 28.11.1978 р.

Рекомендація Ради Європи R (81) 7 Комітету міністрів державам-членам стосовно шляхів полегшення доступу до правосуддя від 14.05.1981 р.

Європейська конвенція щодо відшкодування збитку жертвам насильницьких злочинів від 24.11.1983 р.

Декларація щодо основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою. Резолюція 40/34 Генеральної Асамблеї ООН від 29.11.1985 р.

Основні принципи незалежності судових органів. Резолюції Генеральної Асамблеї ООН 40/32 від 29.11.1985 р. і 40/146 від 13.12.1985 р.

Процедури ефективного здійснення основних принципів незалежності судових органів. Резолюція 1989/60 Економічної та Соціальної Ради ООН від 24.05.1989 р.

Принципи ООН щодо статусу національних установ, що займаються заохоченням та захистом прав людини від 20.12.1993 р.

Рекомендація Ради Європи № (94) 12 «Незалежність, дієвість та роль суддів» від 13.10.1994 р.

Європейська угода про осіб, що беруть участь у процесі Європейського суду з прав людини від 05.03.1996 р.

Європейська хартія про статус суддів від 10.07.1998 р.

Декларація ООН про право та обов'язок окремих осіб, груп і органів суспільства заохочувати та захищати загально визнані права людини та основні свободи від 09.12.1998 р.

До ст. 57

Європейська конвенція про інформацію щодо іноземного законодавства від 07.06.1968 р. Україна бере участь у Конвенції згідно з постановою Верховної Ради України № 3385-12 від 14.07.1993 р.

Додатковий протокол до Європейської конвенції про інформацію щодо іноземного законодавства від 15.03.1978 р. Україна приєдналась до Протоколу згідно з постановою Верховної Ради України № 3386-12 від 14.07.1993 р.

До ст. 59

Основні положення ООН про роль адвокатів від 01.08.1990 р.
Основні принципи, що стосуються ролі юристів. Прийняті Восьмим Конгресом ООН по попередженню злочинності і поведженню з правопорушниками 07.09.1990 р.

До ст. 63

Мінімальні стандартні правила поведження з в'язнями. Резолюції Економічної і Соціальної Ради ООН 663 С (XXIV) від 31.07.1957 р. і 2076 (LXII) від 13.05.1977 р.

Резолюція Ради Європи (62) 2 Комітету міністрів державам-членам відносно виборчих, громадянських та соціальних прав ув'язнених від 01.02.1962 р.

Європейська конвенція про нагляд за умовно засудженими або умовно звільненими правопорушниками від 30.11.1964 р. Україна приєдналась до Конвенції 22 вересня 1995 р.

Резолюція Ради Європи (75) 25 про працю ув'язнених від 18.09.1975 р.

Резолюція Ради Європи № (76) 10 про деякі заходи покарання, альтернативні позбавленню волі від 09.03.1976 р.

Конвенція ООН про передачу осіб, засуджених до позбавлення волі, для відбування покарання у державі, громадянами якої вони є, від 19.05.1978 р.

Рекомендація Ради Європи R (82) 16 державам-учасникам щодо надання короткотермінових відпусток ув'язненим від 24.09.1982 р.

Рекомендація Ради Європи R (82) 17 Комітету міністрів Ради Європи країнам-учасникам стосовно системи ув'язнення та поведження з небезпечними злочинцями від 24.09.1982 р.

Європейська конвенція про передачу засуджених осіб від 21.03.1983 р. Україна приєдналась до Конвенції 22.09.1995 р.

Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила). Резолюція 40/33 Генеральної Асамблеї ООН від 29.11.1985 р.

Європейські пенітенціарні правила. Затверджені Комітетом міністрів РЄ 12.02.1987 р.

Звід принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню чи ув'язненню будь-яким чином. Резолюція 43/173 Генеральної Асамблеї ООН від 09.12.1988 р.

Стандартні мінімальні правила ООН щодо заходів, не пов'язаних з тюремним ув'язненням (Токійські правила). Резолюція 45/110 Генеральної Асамблеї ООН від 14.12.1990 р.

Типовий договір про передачу нагляду за правопорушниками, які були умовно засуджені або умовно звільнені. Прийнятий Восьмим Конгресом ООН з попередження злочинності і поводженню з правопорушниками від 07.09.1990 р.

Правила Організації Об'єднаних Націй щодо захисту неповнолітніх, позбавлених волі. Резолюція 40/33 Генеральної Асамблеї ООН від 14.12.1990 р.

Основні принципи поводження з в'язнями. Резолюція 45/111 Генеральної Асамблеї ООН від 14.12.1990 р.

1. *Абдулаев М. И.* Права человека (Историко-сравнительный анализ).— СПб., 1998.

2. *Акуленко В. І.* Охорона пам'яток культури в Україні (1917–1990).— К., 1991.

3. *Алексеев С. С.* Право: азбука – теория – философия: Опыт комплексного исследования.— М.: Статут, 1999.

4. *Алексеева Л. Б., Жуйков В. М., Лукашук И. И.* Международные нормы о правах человека и применение их судами Российской Федерации.— М., 1996.

5. *Берман Г.* Западная традиция права: эпоха формирования.— М., 1998.

6. *Боброва Н. А., Зражевская Т. Д.* Ответственность в системе гарантий конституционных норм.— Воронеж, 1985.

7. *Бринчук М. М.* Экологическое право.— М., 1998.

8. *Виленская Е. В., Дидоренко Э. А., Розовский Б. Г.* Правовая охрана человека в окружающей среде.— Луганск, 1999.

9. *Гиггес Л.* Организация пенитенциарной системы в условиях демократии. Новая концепция пенитенциарной системы.— К., 1995.

10. *Гомьен Д., Харрис Д., Зваак Л.* Европейская конвенция о правах человека и Европейская социальная хартия: права и практика.— М., 1998.

11. *Гротграйн Э.* Статья 6 Европейской конвенции по правам человека: Право на справедливое судебное разбирательство.— Страсбург, 1994.

12. *Гусейнов Л. Г.* Міжнародна відповідальність держав за порушення прав людини.— К.: Інститут держави і права НАН України, 2000.

13. *Даес Э.-И. А.* Свобода личности в праве: анализ статьи 29 Всеобщей декларации прав человека.— Нью-Йорк, 1993.

14. *Дженис М., Кей Р., Брэдли Э.* Европейское право в области прав человека (Практика и комментарии). Пер. с англ.— М.: «Права человека», 1997.

15. *Донн Гом'єн*. Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини.— Львів: Кальварія, 2000.

16. *Заблоцька Л., Євінгов В.* Права людини.— К., 1997.

17. *Засць А. П.* Правова держава в контексті новітнього українського досвіду.— К.: Парламентське вид-во, 1999.

18. Затримання та взяття під варту в Україні: стан, проблеми удосконалення законодавства та практики його застосування: Посібник / За ред. *Беци О. В., Мельника М. І.*— К.: Атіка, 2002.

19. *Карташкин В. А.* Общая теория прав человека.— М., 1996.

20. Конституційне право України / За ред. *В. Я. Тація, В. Ф. Погорілка, Ю. М. Тодики.*— К.: Український центр правничих студій, 1999.

21. Конституційне право України. Навч. пос. / За заг. ред. *Погорілка В. Ф.*— К., 1999.

22. Конституція України: Офіц. текст: Коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина: Навч. посібник / Авт.-упоряд. *М. І. Хавронюк.*— 2-ге вид., переробл. і допов.— К.: Вид-во А. С. К., 2003.

23. *Лазор Л. И., Гнилорыбов В. В.* Конституционное право зарубежных стран.— Луганск, 1998.

24. *Лукашук И. И.* Международное право.— М., 1999.

25. *Люшер Ф.* Конституционная защита прав и свобод личности: Пер. с франц.— М., 1993.

26. *Мачульская О. Е.* Право социального обеспечения: Учеб. пособ. для вузов.— 2-е изд.— М., 1999.

27. Механизмы защиты прав человека в России. Доклады Комитета адвокатов по правам человека.— М.: Права человека, 1995.

28. *Михайленко А. Р.* Расследование преступлений: законность и обеспечение прав граждан.— К., 1999.

29. *Мишин А. А.* Конституционное право зарубежных стран: Учебник / 7-е изд., перераб. и дополн.— М.: Белые альвы, 2000.

30. *Мэрдок Д. Л.* Статья 5 Европейской конвенции по правам человека: Защита свободы и неприкосновенности личности.— Страсбург, 1994.

31. *Мюллерсон Р. А.* Права человека: идеи, нормы, реальность.— М., 1991.

32. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України. 3-тє вид., виправл. і доповн. / За ред. *М. І. Мельника, М. І. Хавронюка*.— К.: Вид-во «Атіка», 2003.

33. Общая теория государства и права. Академический курс. В 2-х томах. Отв. ред. проф. *М. Н. Марченко*.— Том. 1. Теория государства.— М.: Изд. «Зерцало», 1998.

34. Общая теория прав человека / Под ред. *Е. А. Лукашовой*.— М., 1996.

35. *Погорілко В. Ф., Сірий М. І.* Права та свободи людини і громадянина в Україні.— К.: Ін Юре, 1997.

36. Права человека: Учебник для вузов / Отв. ред. *Е. А. Лукашова*.— М., 1999.

37. *Прокопенко В. І.* Трудове право України: Підручник. Вид. 2-ге, стереотипне.— Х.: Консум, 2000.

38. *Рабінович П. М.* Права людини і громадянина у Конституції України (до інтерпретації вихідних конституційних положень).— Х.: Право, 1997.

39. *Рабінович П. М.* Права людини і громадянина у Конституції України.— Х., 1997.

40. *Рабінович П. М.* Права людини. Підручник для загальноосвітніх шкіл, ліцеїв та гімназій.— К., 1997.

41. *Рабінович П. М.* Права людини: концептуальні засади / Права людини і громадянина: проблеми реалізації в Україні.— К., 1998.

42. Релігієзнавство: Навч. посібник / За ред. *С. А. Бублика*.— К.: Юрінком Інтер, 1998.

43. *Рене Д., Спинози К. Ж.* Основные правовые системы современности.— М., 1998.

44. *Сирота І. М.* Право пенсійного забезпечення в Україні. Курс лекцій.— К., 1998.

45. *Скрипнюк О.* Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики.— К., 2000.

46. Сравнительное конституционное право / *Абросимова Е. Б., Васильева Т. А., Владимирова Л. Д.* и др.— М.: Манускрипт, 1996.

47. *Годика Ю. М., Марцеляка О. В.* Конституційний Суд України і прокуратура в конституційно-правовому механізмі забезпечення основних прав громадян.— Х., 1998.

48. *Фабрициус Ф.* Права человека и европейская политика.— М., 1995.

49. *Хавронюк М. І.* Дисциплінарні правопорушення і дисциплінарна відповідальність: Навчальний посібник.— К.: Атіка, 2003.

50. *Цітин В. А.* Церковное право.— М., 1996.

51. *Шатовал В. М.* Конституційне право зарубіжних країн: Підручник.— К.: Арт Ек, Вища школа, 1997.

52. *Шатовал В. М.* Конституційні системи зарубіжних країн: Навчальний посібник.— К.: Вища школа, 1992.

53. *Энтин М. Л.* Международные гарантии защиты прав человека.— М., 1994.

54. Юридические гарантии конституционных прав и свобод личности в социалистическом обществе / *Л. Д. Воеводин, Ю. М. Козлов, А. Д. Зайкин и др.* / Под ред. *Л. Д. Воеводина*.— М., 1987.

55. *Ярошенко К. Б.* Жизнь и достоинство под охраной закона.— М., 1990.

Зміст

ПЕРЕДМОВА	3
Розділ I. ОСНОВИ ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ТА ЇХ МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ	4
Глава 1. Права людини: загальнотеоретична характеристика	4
1.1. Поняття прав людини	4
1.2. Класифікація основних прав людини	10
1.3. Межі здійснення прав людини	12
1.4. Основні тенденції сучасного розвитку прав людини	14
1.5. Міжнародні стандарти прав і свобод людини та їх національна імплементація (загальна характеристика)	19
Глава 2. Національне законодавство – основне історичне джерело формування міжнародних стандартів прав і свобод людини і громадянина	23
2.1. Зародження уявлень про права людини у давнину й Середньовіччя	23
2.2. Початки формування сучасної концепції громадянських і політичних прав людини	26
2.3. Економічні й соціальні права людини: їх становлення та спроби конституційного закріплення	30
2.4. Універсалізація концепції прав людини в актах ООН та інших міжнародних організацій	31
Глава 3. Загальна декларація прав людини – світовий ідеал гуманізму	38
3.1. Вступні зауваги	38
3.2. Нормативно-інституційна система ООН, спрямована на здійснення Декларації	40
3.3. Декларація й Україна	44
3.4. Декларація: сьогодення і майбуття	47

Глава 4. Рада Європи: до характеристики міжнародного механізму захисту прав людини	51
4.1. Застосування Конвенції про захист прав людини та основних свобод Європейським судом з прав людини: концептуальні засади	51
4.2. Ефективність впливу рішень Суду на національну юридичну практику	62
4.3. Комісар Ради Європи з прав людини – нова міжнародна інституція, покликана попереджати їх порушення	71
Розділ II. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА В УКРАЇНІ: ВИХІДНІ ЗАСАДИ	79
Глава 5. Поняття, елементи та принципи конституційно-правового статусу людини і громадянина	79
5.1. Поняття конституційно-правового статусу людини і громадянина та його елементи	79
5.2. Принципи конституційно-правового статусу людини і громадянина	81
5.3. Межі прав та свобод людини і громадянина	87
Глава 6. Зasadничі положення конституційно-правового статусу людини і громадянина в Основному Законі України (загальнотеоретична інтерпретація)	91
6.1. Вступні зауваги	91
6.2. Питання конституційно-правового статусу людини і громадянина у розділі I Конституції України («Загальні засади»)	92
6.3. Окремі засадничі положення щодо конституційно-правового статусу людини і громадянина, які містяться у розділі II Конституції України («Права, свободи та обов'язки людини і громадянина»)	106
Розділ III. ОКРЕМІ ГРУПИ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА ТА ЇХ ГАРАНТІЇ	117
Глава 7. Фізичні (життєві) права і свободи	117
7.1. Право на життя	117
7.2. Право на свободу і право на особисту недоторканність	121
7.3. Право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування	129

7.4. Право на безпечне довкілля	132
7.5. Право на приватну власність	135
7.6. Право на користування об'єктами державної та комунальної власності	139
7.7. Право на соціальний захист	141
7.8. Права громадян як споживачів	148
7.9. Право на житло	150
Глава 8. Особистісні права і свободи	152
8.1. Право на повагу до гідності людини	152
8.2. Свобода думки і слова	158
8.3. Свобода світогляду і віросповідання	162
8.4. Мовні права	168
8.5. Право на захист від втручання в особисте та сімейне життя	173
8.6. Право на недоторканність житла та іншого володіння і право на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції	182
Глава 9. Політичні права та свободи	187
9.1. Право на громадянство	187
9.2. Права людей, які належать до іноземців або не мають громадянства	193
9.3. Свобода пересування і право на вільний вибір місця проживання	196
9.4. Права біженців	200
9.5. Право на участь в управлінні державними справами	203
9.6. Свобода асоціації	207
9.7. Свобода зборів, мітингів, походів і демонстрацій	211
9.8. Право на звернення	215
Глава 10. Економічні права та свободи	219
10.1. Право на підприємницьку діяльність	219
10.2. Право на працю	223
10.3. Право на відпочинок	227
10.4. Право на участь у професійних спілках	229
10.5. Право на страйк	231
Глава 11. Культурні (гуманітарні) права та свободи	233
11.1. Право на освіту	233
11.2. Права осіб, які належать до національних меншин, у гуманітарній сфері	237

11.3. Свобода творчості. Право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності	240
11.4. Право на участь у культурному житті та право користуватися культурною спадщиною України	244
Глава 12. Юридичні гарантії реалізації та захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина	246
12.1. Поняття, система і види гарантій реалізації та захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина	246
12.2. Право знати свої права і обов'язки	254
12.3. Право на правову допомогу і свобода вибору захисника своїх прав	258
12.4. Право захищати свої права і свободи від порушень та протиправних посягань і засоби його реалізації	262
12.5. Право на відшкодування шкоди, заподіяної державою	265
12.6. Право на звернення до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини	267
12.7. Право на судовий захист прав та свобод людини і громадянина	269
12.8. Право на звернення до міжнародних установ і організацій	272
12.9. Юридична відповідальність правопорушників як гарантія реалізації прав та свобод людини і громадянина	274
Розділ IV. ЛЮДИНА І ГРОМАДЯНИН ЯК СУБ'ЄКТ КОНСТИТУЦІЙНИХ ОБОВ'ЯЗКІВ	287
Глава 13. Конституційні обов'язки людини і громадянина України та гарантії їх виконання	287
13.1. Поняття та види конституційних обов'язків людини і громадянина України	287
13.2. Обов'язки людини за Конституцією України	288
13.3. Конституційні обов'язки громадян України	295
13.4. Спеціальні обов'язки іноземців та осіб без громадянства за Конституцією України	297
13.5. Гарантії виконання конституційних обов'язків людини і громадянина	298

Глава 14. Права людини, що виникають у разі притягнення її до юридичної відповідальності за невиконання конституційних обов'язків	301
14.1. Право не підлягати відповідальності за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення	301
14.2. Право не бути двічі притягнутим до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення	304
14.3. Право на презумпцію невинуватості і право на відшкодування шкоди, завданої безпідставним засудженням	307
14.4. Право не виконувати незаконний наказ	312
14.5. Право на захист від обвинувачення. Право не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів	313
14.6. Права людини, яку затримано чи заарештовано. Права людини, яку засуджено	316
Додатки	321
ЗАГАЛЬНА ДЕКЛАРАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ	321
МІЖНАРОДНИЙ ПАКТ ПРО ГРОМАДЯНСЬКІ І ПОЛІТИЧНІ ПРАВА	326
ФАКУЛЬТАТИВНИЙ ПРОТОКОЛ ДО МІЖНАРОДНОГО ПАКТУ ПРО ГРОМАДЯНСЬКІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПРАВА	344
ВТОРОЙ ФАКУЛЬТАТИВНИЙ ПРОТОКОЛ К МЕЖДУНАРОДНОМУ ПАКТУ О ГРАЖДАНСКИХ И ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРАВАХ, НАПРАВЛЕННЫЙ НА ОТМЕНУ СМЕРТНОЙ КАЗНИ	347
МІЖНАРОДНИЙ ПАКТ ПРО ЕКОНОМІЧНІ, СОЦІАЛЬНІ ТА КУЛЬТУРНІ ПРАВА	350
КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ І ОСНОВНИХ СВОБОД ЛЮДИНИ	360
ПРОТОКОЛ ДО КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ОСНОВНИХ СВОБОД	374
ПРОТОКОЛ № 4 ДО КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ОСНОВНИХ СВОБОД, ЯКИЙ ГАРАНТУЄ ДЕЯКІ ПРАВА І СВОБОДИ, ЩО НЕ ВКЛЮЧЕНІ ДО КОНВЕНЦІЇ ТА ПЕРШОГО ПРОТОКОЛУ ДО НЕЇ	376

ПРОТОКОЛ № 6 ДО КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ОСНОВНИХ СВОБОД ЩОДО СКАСУВАННЯ СМЕРТНОЇ КАРИ	378
ПРОТОКОЛ № 7 ДО КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ОСНОВНИХ СВОБОД	380
ПРОТОКОЛ № 13 ДО КОНВЕНЦІЇ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ТА ОСНОВНИХ СВОБОД ЛЮДИНИ, ЯКИЙ СТОСУЄТЬСЯ СКАСУВАННЯ СМЕРТНОЇ КАРИ ЗА БУДЬ-ЯКИХ ОБСТАВИН.....	383
КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ	385
ПЕРЕЛІК МІЖНАРОДНИХ АКТІВ, ЩО СТОСУЮТЬСЯ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА	431
<i>Література</i>	454

НБ ПНУС

661328

Навчальне видання

ПРАВА ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

**Петро Мойсєвич Рабінович,
Микола Іванович Хавронюк**

Головний редактор

Гайдук Н. М.

Редактор

Радванська Н. О.

**Художнє оформлення
та комп'ютерна верстка**

Молодід Л. В.

Коректор

Сікорська Л. Л.

Підписано до друку 10.ІІ 2004 р.

Формат 84x108/32. Папір офсетний. Гарнітура Тип Таймс. Друк високий.

Умовн. друк. арк. 24,36. Тираж 3000. Зам. № 4—34.

Оригінал-макет виготовлений ТОВ «Атіка»,

04060, Київ-60, вул. М. Берлінського, 9.

Свідоцтво про видавничу діяльність і розповсюдження видавничої продукції:

Серія ДК № 216 від 11.10.2000 р.,

видане Державним комітетом інформаційної політики,
телебачення та радіомовлення України.

Виготовлено в ЗАТ «Київська книжкова фабрика»,

03151, Київ-151, вул. Ушинського, 40.

Свідоцтво: серія ДК № 787 від 28.І 2002 р.